

**УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ**

Славиша М. Вулић

**Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и
прве године управе (1878–1882)**

докторска дисертација

Београд, 2021.

**UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY**

Slaviša M. Vulić

**Austro-Hungarian Occupation of Bosnia and
Herzegovina and the First Years of the Rule
(1878–1882)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Проф. др Сузана Рајић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

Проф. др Милош Јагодић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Данко Леовац, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Дејан Микавица, редовни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Проф. др Драга Мاستиловић, ванредни професор, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878–1882)

Сажетак: Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине, извршена 1878. године, представља један од најзначајнијих догађаја у историји свих народа на том подручју пошто је њоме окончана вишевијековна османска, а започета је вишедеценијска аустроугарска владавина. Правни оквир за њено извршење добијен је на Берлинском конгресу договором великих сила, али донесена одлука изазвала је жесток оружани отпор муслиманског и мањег дијела српског становништва, као и дуготрајне и тешке преговоре са Османским царством, окончане тек у априлу 1879. године склапањем Новопазарске конвенције. Постепеним гушењем отпора, који је дефинитивно сломљен током октобра 1878. године, аустроугарске окупационе власти су се нашле пред изазовом организације нове управе и неопходности да у свим значајним питањима, у складу са својим интересима, заузму став, долазећи врло често у сукоб са тежњама локалног становништва, које је и само најчешће имало потпуно супротстављене интересе. При томе, прве четири године показале су се као период током којег је нова управа испољила велика одступања у степену своје ефикасности – док је у неким питањима, попут вјерског, била врло успјешна, у другим је постигла знатно лошије резултате, чему су у значајној мјери допринијели реални проблеми са којима се суочила на самом терену, али и компликована структура саме Аустроугарске која је, заједно са лошом финансијском ситуацијом и специфичним интересима Монархије, успоравала или чак у потпуности онемогућавала њихово рјешавање.

Кључне ријечи: Аустроугарска, окупација, Босна и Херцеговина, Османско царство, окупациона управа.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја српског народа у новом вијеку

УДК:

Austro-Hungarian Occupation of Bosnia and Herzegovina and the First Years of the Rule (1878–1882)

Abstract: Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, which started in 1878, represents one of the most significant historic events for all the peoples from this territory given the fact that it signifies the end of the centuries-long rule of the Ottoman Empire and the start of the decades-long Austro-Hungarian rule. The legal framework for its implementation was given at the Congress of Berlin by mutual agreement among the great powers which resulted in fierce armed resistance from Muslim and minor part of Serbian population as well as long and difficult negotiations with the Ottoman Empire which ended in April 1879 after signing the Convention in Novi Pazar. By gradually suppressing the resistance, which was definitely suppressed during the October of 1878, Austro-Hungarian occupying administration faced the challenges of establishing a new ruling system and the urgency to form an opinion, having its interests in mind, on all significant questions, which resulted in frequent clashes with the tendencies of the locals whose mutual interests were not completely aligned. Furthermore, the first four years of the occupation stand out as the period in which the new ruling system showed various deviations in terms of its efficiency. While the system was able to address some questions successfully, such as religion, other questions were not approached in the best possible way largely due to real problems the system had to address on this territory, but also to a complex structure of Austria-Hungary itself with its poor financial status and specific interests slowing down or even preventing solutions.

Key words: Austria-Hungary, occupation, Bosnia and Herzegovina, the Ottoman Empire, occupying administration.

Academic Expertise: History

Field of Academic Expertise: Modern History of the Serbian People

UDK:

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	1
Структура рада.....	2
Метод истраживања.....	4
ПУТ КА ОКУПАЦИЈИ.....	11
Босна и Херцеговина у фокусу аустроугарске политике	11
Између два царства – питање Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу.....	25
Стање у Босни и Херцеговини пред и током Берлинског конгреса	38
Припреме за окупацију и за отпор	61
ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ПРЕЦИЗИРАЊЕ СТАТУСА	78
Улазак аустроугарске војске, отпор и окупација. Предаја херцеговачке војске.....	78
Прецизирање статуса – Босна и Херцеговина у дипломатским односима Аустроугарске и Османског царства (од уласка аустроугарске војске до Априлске конвенције)	104
ПРВЕ ГОДИНЕ ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ (1878–1882).....	121
Изградња аустроугарске управе у Босни и Херцеговини	121
Аграрно питање.....	135
Вјерско питање.....	150
Православна црква.....	150
Католичка црква	161
Исламска заједница	170
Образовање	177
Стање у образовању у посљедњим деценијама османске власти	177
Стање у образовању у првим годинама аустроугарске управе – интерконфесионалне школе.....	180
Конфесионалне школе у првим годинама аустроугарске управе.....	189
Почеци борбе за вјерско-просвјетну самоуправу српског народа у Босни и Херцеговини.....	197
Војни закон и устанак у Херцеговини 1882. године	209
Привредна политика	220
Финансије.....	220
Жељезница	223
Трговина	228
Експлоатација шума.....	232
Миграције.....	236
Исељавање муслимана.....	236
Повратак Срба.....	241
Колонизација католичког становништва	245

ЗАКЉУЧАК	252
ИЗВОРИ.....	259
Необјављени извори	259
Објављени извори	259
ЛИТЕРАТУРА.....	262
Монографије.....	262
Чланци, прилози.....	266
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	276

ПРЕДГОВОР

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине,¹ проистекла из одлуке Берлинског конгреса, представља један од кључних догађаја у историји свих народа на том подручју. Иако правно врло сложена, она је у реалном животу од самих почетака означила дефинитиван крај вишевијековне османске владавине и почетак новог времена. Промјене су, иако значајне, ипак биле постепене, и то не само због вишемјесечног отпора локалног становништва који је нове власти опомињао да буду обазриве, већ и због чињенице да њихови представници у бројна питања у новој средини нису били упућени, а због компликоване државне структуре у Двојној монархији² и узајамног блокирања често нису могли, све и да су хтјели, ни брзо ни лако да добијају или доносе одлуке. Због свега изреченог прве четири године окупације представљале су вријеме током којих се аустроугарска управа са једне стране упознавала са стањем у окупираним покрајинама, док је са друге постепено, разним законима, Босну и Херцеговину све чвршће везивала за себе.

У много чему ово је било прелазно или почетно раздобље, сем питања која су била важна за Двојну монархију, попут вјерског, и као таква врло брзо су ријешена. За друга, међутим, иако су покренута, ово је било прекратко раздобље, недостајала су средства, или у самој Монархији није било консензуса како да се та отворена питања ријеше, а понекад чак ни жеље да се ријеше. У сваком случају, нова власт је на окупираном подручју настојала да у свим областима живота проведе сопствене интересе који су се врло често сукобљавали са интересима већине босанскохерцеговачког становништва, прије свега српског, а у значајној мјери и муслиманског, што је на крају резултовало још једним устанком који је за последицу имао окончање овог прелазног периода и успостављање Калајевог режима.

Иако је о овој тематици написан значајан број радова, у домаћој историографији не постоји студија која се у цјелини бави аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине и првим годинама њене владавине (1878–1882). У појединим монографијама обрађивани су само одређени фрагменти, а издвојили бисмо *Hercegovacki ustanak 1882. godine* Хамдије Капићића, зато што је у уводу ове своје монографије, објављене 1958. године, дао и преглед основних збивања од почетка аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Сем ње, за поједина питања значајни су и радови, односно дијелови радова, Божа Маџара, Ферда Хауптмана, Митра Папића и Џевада Јузбашића. Управо из наведених разлога основни циљ нашега истраживања био је да користећи необјављену и објављену грађу, затим одговарајућу литературу и штампу настојимо да сагледамо аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине и њене прве четири године владавине кроз што је могуће већи број аспеката и утврдимо какав је утицај та велика промјена имала на живот тамошњег становништва. Само питање окупације Босне и Херцеговине обрадили смо кроз двије паралелне теме – са једне стране пратили смо дипломатске преговоре Двојне монархије и Османског царства³ који су, уз одређене прекиде, трајали пуну годину, а са друге стање у самој Босни и Херцеговини, реакције тамошњег становништва на вијести о окупацији, збацивање

¹ Званичан назив османске административне јединице којој је припадао простор данашње Босне и Херцеговине од 1580. године био је Босански ејалет. Царским ферманом објављеним 13. маја 1865. извршено је преименовање у Босански вилајет, у чији састав је у том тренутку улазило укупно седам санџака: Сарајевски, Зворнички, Травнички, Бањалучки, Бихаћки, Херцеговачки, и Новопазарски (А. С. Аличић, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 82).

² Да бисмо избјегли понављања, у нашем раду користећемо разноврсне називе за Аустроугарску, као што су Двојна монархија, Дунавска монархија, Хабзбуршка монархија, Монархија.

³ Као и за Аустроугарску, користећемо различите називе и за Османско царство – Царство, Турска, Порта.

османске власти и најзад пружање отпора аустроугарским трупама. Што се првих година управе тиче, настојали смо да проучимо како је текла изградња нове власти, аграрно и вјерско питање, стање у образовању, почетке борбе за вјерско–просвјетну самоуправу, устанак у Херцеговини 1882. године, привредну политику и емиграције, што нам је дало могућност не само да се упознамо са односом аустроугарске управе према сваком од споменутих питања, него и да вршимо поређења којим областима је посвећивана мања или већа пажња, захваљујући чему се много лакше и прецизније могла да сагледа политика окупационе управе и утврде њени приоритети.

Структура рада

Представљени рад састоји се од садржаја, предговора, три главна поглавља подијељена на 14 мањих потпоглавља, закључка и пописа коришћених извора и литературе.

Прво поглавље носи назив **Пут ка окупацији** и у њему су приказани сви најзначајнији догађаји који су претходили окупацији и на крају до ње и довели. У том циљу, најприје је у уводном потпоглављу објашњено на који начин се Босна и Херцеговина, након дужег времена, поново нашла у средишту аустроугарске спољне политике; какви су ставови у вези са њом постојали у водећим круговима Двојне монархије и шта је утицало да се различити погледи почетком 1875. приближе и по први пут јасно испоље тежњу за освајањем ових османских покрајина; какву је политику Аустроугарска водила током Велике Источне кризе; на који начин се Дунавска монархија припремала за Берлински конгрес и какве су ставове друге велике силе имале по питању њених тежњи према Босни и Херцеговини.

Друго потпоглавље бави се судбином Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу. Иако је по Бизмарковом мишљењу спадало у категорију споредних, ово питање се показало као врло драматично током читавог трајања Конгреса и ријешено је тек непосредно пред његово затварање. С обзиром да је Аустроугарска током припрема за Берлински конгрес, као и на самом његовом почетку успјела за своје намјере да добије подршку или бар непротивљење свих великих сила, једину препреку поставило јој је ослабљено Османско царство упорно бранећи своја права.

Треће потпоглавље приказује стање у Босни и Херцеговини пред и током Берлинског конгреса. Детаљни извјештаји страних конзула омогућили су нам да пратимо какве су у Сарајеву биле реакције на одлуке руско–турског мира којим је за Босну и Херцеговину била предвиђена аутономија у оквиру Османског царства, али и губитак дијела територије. Још занимљивија су збивања почетком јула када се, захваљујући службеницима аустроугарске амбасаде, сазнало да је на Берлинском конгресу, на приједлог Енглеске и Њемачке, Двојној монархији, од стране великих сила Европе, једногласно додијељен мандат да окупира Босну и Херцеговину и преузме у своје руке администрацију ове двије турске покрајине. Након само два дана у Сарајеву је избила побуна захваљујући којој се убрзо показало какав је став тамошњих муслимана не само према аустроугарској окупацији, већ и према Османском царству.

Четврто потпоглавље најприје се бави завршним дипломатским припрема Аустроугарске за окупацију. Министра иностраних послова Двојне монархије Ђулу Андрашија је на тај чин подстакла не само потписана декларација и обећање дато османским делегатима да ће се између двије владе одмах након завршетка Берлинског конгреса постићи споразум о детаљима окупације, већ још више унутрашњи разлози и очекивање да би договор са Турском могао да утиче на становништво у Босни и Херцеговини да не пружа било какав оружани отпор окупационим трупама Дунавске

монархије. Паралелно са овим преговорима, ствари су и у самим провинцијама постајале све затегнутије. Незадовољан развојем ситуације Народни одбор је одбацио одлуку о окупацији и отпочео припреме за отпор. Само дан пред почетак аустроугарског напада, валија и његов замјеник натјерани су да поднесу оставку и изабрана је народна влада.

Друго поглавље носи назив **Окупација Босне и Херцеговине и прецизирање статуса** и подијељено је на два потпоглавља. У првом потпоглављу дат је преглед операција аустроугарске војске, заједно са активностима домаћег становништва за организовање отпора, док је у другом приказано питање Босне и Херцеговине у дипломатским односима Двојне монархије и Османског царства, од почетка окупације до склапања Цариградске или Новопазарске конвенције.

Треће поглавље носи назив **Прве године окупације (1878–1882)** и подијељено је на осам потпоглавља.

У првом потпоглављу приказана је изградња аустроугарске управе у Босни и Херцеговини. Због специфичних међународних околности под којима је извршена окупација, компликованих односа у самим покрајинама, као и сложених прилика у Аустроугарској, Босна и Херцеговина је у оквиру Двојне монархије имала посебан положај и посебну организацију власти. Темељ кога се нова управа држала био је да своју власт надовеже на стање које је затекла, а да са правим реформама отпочне тек након што се добро упозна са реалним приликама.

Друго потпоглавље бави се аграрним питањем – врло незгодним проблемом који је Османском царству, у посљедњој фази његове владавине у Босни и Херцеговини, задавао велике муке, изазвавши најзад велики устанак 1875. године. Ако се то има у виду, не чуди чињеница да је Двојна монархија управо аграрно питање искористила као оправдање за окупацију, истичући да пошто Турска није у стању да ријешити тај кључни проблем, управу треба да препусти некој снажној земљи која би се позабавила тиме. Међутим, када се то догодило, показало се да ни Монархија није била у стању да одговори на овај велики изазов.

Треће потпоглавље посвећено је вјерском питању. Дунавском царству није одговарало стање које је затекла у овој области, па је врло брзо након окупације почела да предузима активности путем којих је жељела да онемогући било какав спољни утицај на постојеће конфесије у Босни и Херцеговини и истовремено да оствари сопствени. Циљ је био да се свештенство, прије свега оно високо, учини зависним од државе, а онда преко њега да се утиче и на народ. Власт се показала врло ефикасном у својим намјерама и то у односу према свакој од постојећих конфесија.

Четврто потпоглавље бави се питањем образовања. С обзиром да је своју окупацију Босне и Херцеговине називала цивилизаторском мисијом, могло се очекивати да ће Аустроугарска велику пажњу посветити просвећивању становништва. Показало се, међутим, да су очекивања била једно, а реалне могућности нешто сасвим друго, и да је у првим годинама окупације било неопходно савладавати бројне препреке, субјективне и објективне, што је цјелокупан резултат учинило веома слабим.

У петом потпоглављу изложили смо почетке борбе Срба у Босни и Херцеговини за вјерско–просвјетну самоуправу под аустроугарском влашћу. Иако су крајем турске владавине српске црквено–школске општине имале значајна обичајна права, нове окупационе власти су увеле велике промјене настојећи да у потпуности контролишу православно свештенство и да се мијешају у рад школа и самих црквено–школских општина. Резултат свега тога био је сукоб власти са црквено–школским општинама, међу којима је кључну улогу играла мостарска, захваљујући веома јаком трговачком слоју. Узајамно негативни односи доживјели су врхунац усвајањем војног закона, а коначан обрачун догодио се након избијања устанка у Херцеговини.

У шестом потпоглављу дат је приказ најважнијих збивања прије и током устанка у Херцеговини 1882. године, што смо сматрали неопходним да бисмо могли да заокружимо почетни период аустроугарске окупације у Босни и Херцеговини с обзиром да је његово избијање довело до велике промјене и преласка на Калајев режим.

Седмо потпоглавље бави се привредном политиком и у њему смо настојали да покажемо шта је окупациона власт у овом кратком периоду урадила по питању уређења финансија, развоја трговине, саобраћајног – прије свега жељезничког система, као и у вези са експлоатацијом шума, за коју је била посебно заинтересована.

Осмо потпоглавље посвећено је питању миграција становништва које су се у ово турбулентно вријеме дешавале у разним правцима. При томе обратили смо пажњу на узроке и фазе исељавања муслиманског становништва, процес повратка из избјеглиштва Срба, као и како се у првим годинама окупације почела да развија аустроугарска колонизациона политика у Босни и Херцеговини.

Метод истраживања

Приликом израде тезе примијењена је традиционална методологија историјских истраживања, која се састоји у прикупљању и анализи изворне грађе, синтези тако добијених резултата и њиховом изношењу у форми писаног текста, уз коришћење постојеће, релевантне научне литературе.

За писање дисертације најкориснија је била грађа аустроугарског поријекла, с тим што је за поједина поглавља кориштена српска и црногорска, а за дипломатске односе и турска (на француском), енглеска и француска грађа. Истраживање необјављених извора обухватило је сљедеће архивске институције: Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Haus-, Hof- und Staatsarchiv у Бечу, The National Archives у Лондону, Државни архив Црне Горе и Архивско одјељење Народног музеја Црне Горе на Цетињу. Од свих њих најобимнија грађа за нашу тему налази се у Архиву Босне и Херцеговине и то у фонду Заједничког министарства финансија (Одјељење за Босну и Херцеговину). Нажалост, за разлику од ранијих истраживача нисмо били у могућности да се користимо фондом Земаљске владе за Босну и Херцеговину, као ни дијелом президијалне грађе Заједничког министарства финансија из првих година окупације, из разлога што су изгорјели током немира у фебруару 2014. године. Грађа Заједничког министарства финансија која је сачувана односи се на преписку високих аустроугарских достојанственика, како међусобно, тако и са водећим службеницима Земаљске владе у Сарајеву и искоришћена је за почетни период аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини, прије свега за вјерско питање и образовање, као и за изградњу аустроугарске управе и почетке борбе за вјерско-просвјетну самоуправу.

У Државном архиву Аустрије (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien) посебно је значајан фонд Politisches Archiv (PA), у коме можемо да пратимо дипломатску активност Двојне монархије у вези са Босном и Херцеговином пред, током и након окупације. Иако је велики дио грађе посвећен тој тематици у овом архиву прикупио и објавио Берислав Гаврановић, о чему ће посебно бити говора, у Politisches Archiv се још увијек могу наћи значајни необјављени извори, попут комуникације министра Андрашија и аустроугарског посланика у Цариграду Ференца Зичија у вези са преговорима са достојанственицима Османског царства окончаних усвајањем Новопазарске конвенције, провизорној управи у Босни и Херцеговини, питању муслиманске вјерске заједнице, док се у фонду Administrative Registratur (Adm. Reg.) могу пронаћи извори о активностима аустроугарских власти посвећени рјешавању

вјерског питања – преговорима са Васељенском патријаршијом у Цариграду који су довели до склапања Конвенције о привременом рјешавању односа Православне цркве у Босни и Херцеговини, као и питању уређења Католичке цркве у Босни и Херцеговини, с обзиром да затечено стање није одговарало окупационој управи.

Што се преосталих архива тиче они су кориштени у нешто мањој мјери, за поједина поглавља. Грађа National Archives у Лондону добијена је уступањем од стране проф. др Сузана Рајић и проф. др Милоша Ковића, на чему им се овом приликом срдечно захваљујемо. У питању су извјештаји из Сарајева енглеског конзула Едварда Фримена које је слао надређеним у периоду од почетка марта до краја августа 1878, као и током 1879. године. Иако је у много чему био склон аустроугарским интересима, Фрименови извјештаји су значајни као допуна извјештајима аустроугарског конзула Конрада Васића, посебно након његовог принудног повлачења из Сарајева извршеног почетком августа, дајући нам јасне приказе развоја прилика у средишту Босне и Херцеговине након отпочињања сукоба изазваних уласком аустроугарских окупационих трупа, борбама за Сарајево и збивањима након његовог пада. Државни архив Црне Горе и Архивско одјељење Народног музеја Црне Горе на Цетињу кориштени су за поглавља у вези са улогом Црне Горе током спречавања херцеговачких устаника да пруже отпор аустроугарским трупама 1878. године, питањем повратка избјеглица, као и херцеговачким устанком подигнутим 1882. године, при чему је, између осталих, посебно значајан био Фонд Лазара Сочице.

Велику улогу за наш рад имали су и објављени документи, од којих већина опет потиче из Државног архива Аустрије и Архива Босне и Херцеговине. Иако смо их употребљавали већи број, овдје ћемо се осврнути на оне које смо сматрали најкориснијим. Посебан значај при томе има већ споменута грађа коју је сакупио и на њемачком језику, без мијењања језика и стила, објавио Берислав Гаврановић, у књизи под насловом *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*.⁴ Када се пажљиво сагледа у цјелини, уочава се да је она састављена од два доминантна дијела – преписке аустроугарског министра Ђуле Андрашија, са једне стране, са конзулом у Сарајеву Васићем, као и околним конзулима и вицеконзулима, а са друге са послаником Монархије у Цариграду Зичијем. Иако је њеним прикупљањем урадио заиста огроман посао, сам Гаврановић је није искористио и на основу ње написао научно дјело. Без обзира на то, пошто је ова грађа објављена 1973. године, сматрали смо у почетку да је она у потпуности или бар у великој мјери већ обрађена. Међутим, проучавање домаће литературе са истовременим превођењем грађе дало нам је знатно другачије резултате, што се посебно односи на преписку Андрашија са Зичијем, јер смо уочили да су њени значајни дијелови остали у великој мјери неискоришћени. Тако скоро ништа није написано о преговорима Аустроугарске и Османског царства који су вођени након завршетка Берлинског конгреса, па све до уласка аустроугарске војске, у периоду од 15. до 28. јула 1878, док су само кључни подаци дати у вези са збивањима након тога – од почетка сукоба до склапања Новопазарске конвенције, односно од 29. јула 1878. до 21. априла 1879. године. Веома интересантна за коришћење је и преписка током Берлинског конгреса, из разлога што је Гргур Јакшић свој рад *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, што се аустроугарских извора тиче, написао прије свега на основу преписке Андрашија са аустроугарским царом Францом Јозефом, користећи врло мали број размијењених телеграма са Зичијем. Са друге стране, у досадашњој домаћој литератури, у знатно већој мјери је искоришћена преписка Андрашија са Васићем. Међутим, три кључна аутора која су то одрадила – Васа Чубриловић, Владислав Скарпић

⁴ *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, priredio Berislav Gavranović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1973.

и Хамдија Крешевљаковић, учинила су то током тридесетих година претходног вијека, уз одређене недостатке који нису необични с обзиром на вријеме када су рађени. Чубриловић је искористио само мањи број докумената из преписке уз повремено навођење извора, док су остала два аутора то урадила детаљно, али без било каквог навођења одакле потичу коришћени подаци, учинивши прилично незгодним њихово провјеравање. Сем тога и Крешевљаковић, који је све ово и најквалитетније одрадио, и Скарић, не рачунајући кратак увод, почињу своје приповиједање тек од маја 1878, док код Гаврановића имамо значајан број докумената из преписке Васића и Андрашија који се односе на рани период 1878. дајући нам у њима веома занимљиве податке о расположењу босанскохерцеговачког становништва прије и након Санстефанског мира, употпуњавајући тиме збивања која су успједила. Што се каснијих аутора тиче, учили смо да су они користили само поједине дијелове преписке Андрашија и Васића, ограничивши се углавном на податке које су сматрали најважнијим. Све то нас је подстакло да и тај дио грађе максимално искористимо, да бисмо га по први пут имали у потпуности наведена у складу са принципима савремене историографије, и истовремено, да бисмо, користећи га у комбинацији са другим изворима, као и свом доступном нам литературом која је накнадно написана, настојали што потпуније да прикажемо збивања у Босни и Херцеговини како пред окупацију, тако и током сукоба са аустроугарском војском.

У истом циљу, за сагледавање цјеловитије слике о збивањима у Сарајеву и Босни и Херцеговини током 1878. године, поред већ споменутих извјештаја аустроугарског конзула Васића и британског конзула Фримена, значајне податке дали су нам и извјештаји француског конзула Луја Патена које је 1992. године превео и приредио Мухамед Незировић, професор романистике на Филозофском факултету у Сарајеву, у књизи *Louis Patin, Bosna očima francuskog konzula*.⁵ Луј Патен био је конзул у Сарајеву у периоду од 31. маја 1877. до новембра 1879. године, а објављени извори, пронађени у Дипломатском архиву Француског министарства спољних послова, обухватају период од Санстефанског мира до одласка из Сарајева главнокомандујућег окупационих снага генерала Јосипа Филиповића у децембру 1878. године. На њихов садржај и одређену специфичност у односу на споменуте конзулске извјештаје утицала је прије свега чињеница да Француска, за разлику од Аустроугарске и Велике Британије, није била непосредно заинтересована за судбину Босне и Херцеговине.

За разумијевање ставова Османског царства у вези са питањем Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу паралелно смо користили кореспонденцију првог опуномоћеника Порте Каратеодори–паше са великим везиром Сафвет–пашом и *Тајни извјештај*, који је крајем љета 1878. године написао Каратеодори–паша. Кореспонденција је сачувана у архиву у Истанбулу, а објављена је 2016. године од стране турских историчара С. Кунералпа и Г. Токаја, заједно са другом вриједном дипломатском грађом из овога времена, у књизи под насловом *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878, XI/5, From the Andrinople armistice to the Treaty of Berlin, February-July 1878*.⁶ Сви документи писани су на француском језику, из разлога што је он био радни језик дипломатске службе Османског царства. Што се *Тајног извјештаја* тиче њега данас више није могуће пронаћи у турским архивима, али ипак је сачуван пошто га је 1909. године, на турском језику, у нешто скраћеном облику, објавио историчар Махмуд Целаледин, да би га десет година касније, 1919. године, на француском језику, приредио писац Бертран Бареј.⁷ Ми

⁵ *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, priredio Muhamed Nezirović, Sarajevo 1992.

⁶ *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878, XI/5, From the Andrinople armistice to the Treaty of Berlin, February-July 1878*, edited by S. Kunalp, G. Tokay, Istanbul 2016.

⁷ М. Маринковић, *Тајни мемоар Александра Каратеодори-паше са Берлинског конгреса*, Историјски часопис LVIII (2009), 249–250.

смо користили опширнију, француску верзију, чији је пуни наслов *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman* (*Тајни извјештај о Берлинском конгресу упућен Високој Порти од стране Каратеодори–паше, првог турског представника*).⁸ Иако се први опуномоћеник у свом дјелу бавио и осталим темама, оно што је нас интересовало, питање Босне и Херцеговине, темељно је обрађено у посљедњем поглављу (стр. 129–195). *Тајни извјештај* је, при томе, веома поуздан, у шта смо могли да се увјеримо упоредним коришћењем са споменутом кореспонденцијом, а његову аутентичност први је утврдио амерички историчар Родерик Х. Дејвисон. Он чак има и одређену предност у односу на архивске документе јер, осим што их вјерно преноси, много је живљи у описима појединих догађаја и личности.⁹ Уз помоћ њега можемо да пратимо како су чланови турске делегације доживљавали збивања на Конгресу, њихове стрепње, нервозу због спорости Порте у одговорима, надмудривање са Андрашијем, незадовољство због третмана од стране великих сила, као и појединим одлукама. Овај извјештај, на одређен начин, јесте покушај првог турског опуномоћеника да оправда понашање чланова турске делегације на Берлинском конгресу, али за историчара је, без обзира на то, изузетан историјски извор пошто је писан од непосредног учесника, врло брзо након самих збивања, уз помоћ свих неопходних и вјеродостојних докумената.

За збивања на Берлинском конгресу током 28. јуна 1878. године, када је доношена одлука о судбини Босне и Херцеговине, користили смо записник са сједнице. Тај, као и остале записнике са Берлинског конгреса, са бројним другим међународним актима који су се односили на Османско царство, сакупио је и 1903. године објавио Габријел Ефенди Норадунгиан у четвртном тому књиге *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*,¹⁰ која обухвата период од 1878. до 1902. године. Сви записници су на француском језику, а овај који се односи на Босну и Херцеговину означен је као осми по реду. Иако је Каратеодори–паша у свом *Тајном извјештају* изразио незадовољство начином на који су ти записници прављени, они данас представљају један од врло битних извора за проучавање збивања на Берлинском конгресу. Највећи недостатак им је систем рада на самом Конгресу, на којем су проблеми рјешавани између сједница, у међусобној комуникацији заинтересованих страна, тако да је за сагледавање цјелокупне слике и разумијевање ставова учесника неопходно ове протоколе комбиновати са другим изворима.

Занимљива и вриједна скупина докумената коју је у Државном архиву на Цетињу пронашао Хамдија Капиџић и 1956. године објавио у другом дијелу збирке извора под насловом *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*¹¹ даје нам јасан увид у понашање Црне Горе током борби за окупацију Босне и Херцеговине и о њеном раду у корист Двојне монархије испољеном кроз онемогућавање херцеговачких устаника да се заједно са муслиманским становништвом супротставе аустроугарској окупацији. У питању су, у највећој мјери, телеграми које су министру унутрашњих дјела Машу Врбици слали погранични црногорски службеници обавјештавајући га о збивањима у Херцеговини током друге половине 1878. године, при чему су за нас посебно значајни извјештаји цеклинског сердара Сава Јовићевића о Граховској скупштини, вршењу контроле над херцеговачким устаничким главарима и предаји херцеговачке војске

⁸ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, priredio Bertrand Bareilles, Paris 1919.

⁹ R. H. Davison, *The Secret Report on the Congress of Berlin*, Tarih Dergisi, 32, Mart 1979, Istanbul 1979, 639, 642, 645, 647–648.

¹⁰ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, priredio Gabriel Noradounghian, Paris /Leipzig/ Neuchatel 1903.

¹¹ *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, приредио Хамдија Капиџић, Научно друштво БиХ, грађа, књ. 3, Сарајево 1956.

аустроугарским трупима почетком октобра 1878, као и информације начелника билећког округа Вука Пејовића о обавјештајној активности које су у корист напредујуће аустроугарске војске вршиле тамошње црногорске власти и он лично. Током свог боравка на Цетињу, без обзира на сав труд запосленика Државног архива Црне Горе, нисмо били у могућности да дођемо до оригиналних докумената из ове збирке, пошто су се они, по свој прилици, загубили или су на неки начин уништени, што само додатно повећава значај овог Капиџићевог рада.

Сем ове, исти аутор је нешто касније, 1969. године, објавио још једну веома вриједну збирку извора под насловом *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918), I, Građa*.¹² Ова књига, која је означена као прва, садржи документе на њемачком језику настале у временском периоду од 1878. до 1885. године, док друга, или више њих, нажалост, никада није објављена, без обзира на почетну намјеру Капиџића. Највећи дио докумената из ове збирке потиче из Архива Босне и Херцеговине, фонд Заједничког министарства финансија, док је знатно мањи остатак преузет из фонда Земаљске владе у Сарајеву и Државног архива Аустрије. У питању су кључна акта из првих година окупације, попут Саферске наредбе преведене на њемачки језик; важнијих докумената Босанске комисије; записника и материјала са аграрних конференција одржаних у Сарајеву 1879. године и у Бечу 1880. године, при чему је посебно значајан реферат Конрада Васића, чији су ставови имали велики утицај јер се бавио проучавањем аграрног питања и као некадашњи конзул у Сарајеву добро познавао ситуацију у Босни и Херцеговини; разних приједлога и ставова појединих службеника о начинима рјешавања аграрног питања и слично, што нам је омогућило да у овом веома важном питању сагледамо развој аустроугарске политике у првим годинама окупације, уз све испољене контрадикторности.

Истражујући у Архиву Босне и Херцеговине фонд Земаљске владе Божо Маџар је наишао на двије оригиналне представке које је током 1880. године Црквено–школска општина у Мостару упутила цару Францу Јозефу жалећи се на поступке аустроугарске управе, а објавио их је у *Гласнику архива и друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, књига XXIII – XXIV, година 1983/1984.¹³ Ове двије представке, а поготово прва која је врло детаљна, биле су нам врло корисне да добијемо низ информација преко којих смо могли значајно да упознамо политику окупационих власти према српским црквено–школским општинама, као и српском становништву у цјелини, и да разумијемо који су били кључни разлози незадовољства мостарских Срба успостављеним системом управе, представљајући темељ за њихово отпочињање борбе за црквено–школску аутономију. Објављене представке данас, нажалост, нису више доступне у оригиналу, пошто су заједно са остатком фонда Земаљске владе у Сарајеву изгорјеле током већ споменутих нереда.

За разумијевање финансијског стања у Босни и Херцеговини током првих година аустроугарске управе најважније информације пружио нам је извјештај Георгија Пленкера, директора финансијског одјељења Земаљске владе, којег је у фонду Заједничког министарства финансија Архива Босне и Херцеговине пронашао Фердо Хауптман и на оригиналном њемачком језику објавио у *Гласнику архива и друштва архивских радника Босне и Херцеговине*, књига VIII – IX, година 1968–1969,¹⁴ у прилогу под насловом *Darstellung der Finanziellen Situation des Occupationsgebietes Während der Zeit*

¹² *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918), I, Građa*, priredio Hamdija Kapidžić, Sarajevo 1969.

¹³ Двије представке мостарских Срба цару Францу Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године, приредио Божо Маџар, *Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине XXIII–XXIV (1982)*, 231–244.

¹⁴ *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkera o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, priredio Ferdo Hauptmann, *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII–IX (1968–1969)*, 517–574.

meiner dortigen Amtswirksamkeit. Сам извјештај настао је крајем 1883. године на захтјев Бенјамина Калаја који је, након што је именован за Заједничког министра финансија, био врло незадовољан затеченим финансијским приликама у Босни и Херцеговини, па је ангажовао истакнутог стручњака Пленкера да проучи стање. Пленкероци савјети за поправак стања нису толико значајни за вријеме којим се бавимо, али његово изузетно уочавање свих негативности у економском сектору дало нам је одличан материјал показујући да на лоше финансијско стање током прве четири године аустроугарске власти у Босни и Херцеговини нису утицале само објективне околности и разлози, већ и сама организација и дјелатност окупационе управе.

И док се у финансијским стварима у првим годинама очигледно радило прилично неозбиљно, сасвим другачију ситуацију средили смо у вези са темељним вођењем правних збирки (*Sammlung*), које су састављане од усвојених закона, наредби и норми за Босну и Херцеговину и редовно издаване од 1880. године. Укупно смо користили четири ове збирке, при чему се прва разликује у односу на остале тиме што обухвата дужи период, од 1878. до 1880. године и објављена је у Бечу,¹⁵ док остале три обухватају по годину (1881,¹⁶ 1882,¹⁷ 1883¹⁸) и објављене су у Сарајеву. Сем тога, прва је штампана само на њемачком језику, док преостале имају упоредан њемачки и текст на домаћем језику, који је прилично архаичан и лош,¹⁹ и сигурно би био веома интересантан стручњацима за језик. У сваком случају, све споменуте збирке, а поготово прва, биле су нам веома корисне јер смо врло лако могли да дођемо до свих важних правних аката које су окупационе власти у овом времену издале за простор Босне и Херцеговине, захваљујући чему смо их максимално искористили у раду.

Паралелно са радом на архивским документима истраживали смо и друге историјске изворе, попут штампе и мемоара. Од штампе смо користили *Bosansko-hercegovačke novine*, *Глас Црногорца*, *Заставу*, *Сарајевски лист* и *Српски лист* при чему су нам посебно корисне са својим бројним прилозима биле *Bosansko-hercegovačke novine*²⁰ и *Застава*,²¹ прва као званично гласило окупационих власти, а друга као главни подупирач у борби за заштиту српских националних интереса. Што се коришћених мемоара тиче издвојили бисмо сљедеће наслове: Josef Koetschet, *Aus*

¹⁵ *Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880, I–II. Band*, Wien, 1880.

¹⁶ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Herzegovina: Jahrgang 1881 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1881*, Sarajevo 1881.

¹⁷ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Herzegovina: Jahrgang 1882 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1882*, Sarajevo 1882.

¹⁸ *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Herzegovina: Jahrgang 1883 - Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1883*, Sarajevo 1883.

¹⁹ Коментаришући га Тодор Крушевац је истакао: „Требало само још рећи да су наши текстови у збиркама за аустријског времена дати често у врло рђавом језику, који се на местима може разумети тек уз помоћ односног немачког текста“. (Т. Крушевац, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978, 95).

²⁰ *Bosansko-hercegovačke novine* су званични лист окупационих власти покренут недуго након освајања Сарајева с тежњом да се у њему објављују наређења и разна упутства, с тим да је у каснијим бројевима био проширен разним написима из друштвеног живота. Први број објављен је 1. септембра 1878. године и под почетним именом излазио је све до 22.7. (3.8) 1881. године када је промијенио назив у *Sarajevski list* (Т. Крушевац, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, 74, 78, 88).

²¹ *Застава* је 1866. године покренуо Светозар Милетић, један од најзначајнијих српских политичара у Аустроугарској. Сем непрестане борбе против недовољне националне толеранције мађарских влада, *Застава* је смјело истицала идеју српског уједињења, заступајући при томе интересе свих Срба, не само оних који су живјели у Монархији, већ и оних насељених у Османском царству. (В. Ђ. Крстић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980, 182, 184). При томе, овај новосадски лист био је посебно познат по својој брзи за судбину босанскохерцеговачких Срба и редовно је доносио прилоге о свим значајним збивањима везаним за њих, како током посљедњих година османске, тако и од самог почетка аустроугарске владавине.

*Bosniens letzter Türkenzeit;*²² Ђорђе Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880–1882 године и друге с тим повезане успомене;*²³ Митрополит Сава Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка.*²⁴

На крају, желимо да изразимо посебну захвалност проф. др Радивоју Радићу, на учињеној помоћи током прикупљања литературе, поготово оне до које је тешко било доћи, и, наравно, ментору Сузани Рајић, на свој могућој подршци, слању извора и литературе, срдачном пријему и ефикасном одговору сваки пут када бисмо јој се обратили.

²² J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien-Leipzig 1905.

²³ Ђорђе Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880–1882 године и друге с тим повезане успомене*, Сарајево 1936.

²⁴ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, у књизи: *Крстом и пером. Сабрани списи*, Приредили Епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (Мићовић), Војислав Максимовић, Никола Маројевић, Богољуб Шијаковић, Никшић – Београд 2019.

ПУТ КА ОКУПАЦИЈИ

Босна и Херцеговина у фокусу аустроугарске политике

Велики или Бечки рат, вођен од 1683. до 1699. године, представљао је прекретницу у односима Хабзбуршке монархије и Османског царства. Хабзбурзи, који су до мира у Житва-Тороку 1606. године били у подређеном положају и морали Порти да плаћају данак,²⁵ прешли су током Бечког рата у офанзиву и миром у Сремским Карловцима 1699. године одузели Турцима значајне територије. Између осталих, добили су и подручје преко ријеке Саве, па се Босна нашла на граници два велика царства.²⁶ Од тада, сви ратови Хабзбурга и Османлија непосредно су се одражавали на судбину Босанског ејалета.

Свјесни да се ни Аустрија ни Млетачка Република неће задовољити постигнутим успјесима, Турци су одмах након склапања мира почели да предузимају мјере за јачање новоуспостављених граница. Као најзападнија провинција, Босански ејалет је добио посебан значај. На то подручје насељено је око 130.000 муслиманских становника из Угарске, Славоније, Хрватске и Далмације, који су побјегли пред напредујућом хабзбуршком и млетачком војском.²⁷ Тиме су значајно појачане градске посаде, нарочито у пограничним тврђавама. Сљедећи корак било је подизање чардака са посадама уз границу, њихово повезивање са унутрашњошћу земље успостављањем добре путне комуникације и поправљање старих и изградња нових градова и паланака.²⁸ Ефекти свих споменутих мјера, повезани са фанатичном борбеношћу овдашњег становништва, дошли су до изражаја током читавог XVIII вијека. У низу сукоба са Хабзбуршком монархијом, који су се догодили у овом периоду (1716–1718, 1737–1739, 1788–1791), Босна се показала као чврста брана аустријском напредовању. Иако су Хабзбурзи у односу на Османско царство дефинитивно преузели офанзивну улогу, на подручју Босанског пашалука у свим тим ратовима остварили су само симболичне успјехе. Свиштовским миром из 1791. године и већина оних незнатно освојених територија у Босни враћене су Турској. Тим миром, иначе, окончан је посљедњи рат Аустрије и Турске у XVIII вијеку, а испоставиће се и посљедњи њихов рат уопште, тако да што се Босанског пашалука тиче граница која је њиме успостављена није се више мијењала до Берлинског конгреса 1878. године.

Од Свиштовског мира, па све до пораза код Садове 1866. године, у рату са Пруском, спољна политика Хабзбуршке монархије била је у потпуности окренута ка западу, док је у односима са Османским царством настојала да очува мир и статус кво. Неактивну политику на истоку, међутим, није одобравало војно крило, које је након добијања Јадранске обале, од Истре до Будве и Кастел Ластве,²⁹ на Бечком конгресу 1814–1815. године, ради обезбјеђивања и лакшег браћења нове границе, тражило

²⁵ Р. Самарџић, *Дуги рат између Аустрије и Турске (1593–1606)*, у: *Историја српског народа*, књ. III–1, уредник В. Стојанчевић, Београд 1994, 276.

²⁶ В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 100.

²⁷ Р. Самарџић, *Срби у Турском Царству 1699–1716*, у: *Историја српског народа*, књ. IV–1, уредник С. Гавриловић, Београд 1994, 21.

²⁸ Х. Крешевљаковић – Х. Шабановић, *Босански пашалук у XVIII веку*, у: *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960, 1233–1234.

²⁹ Петровац на Мору.

заузимање у цјелини или бар већег дијела Босанског пашалука.³⁰ Иако је политичко крило, као доминантније, наметнуло свој правац, војно крило није одустајало од својих замисли, а подстицај су му давали константни нереди на граници и стални упади на аустријску територију са босанске стране.³¹ Једна од личности која је у првој половини XIX вијека обиљежила војну историју Хабзбуршке монархије, фелдмаршал Јозеф Радечки (1766–1858), у више наврата давао је изјаве у вези са тим питањем увијек истичући неопходност заузимања далматинског залеђа.³² Сличне ставове из истих разлога износио је и адмирал Вилхелм фон Тегетоф.³³

Апели војног крила, међутим, били су без одјека све док порази у Италији 1859, а поготово од Пруске 1866,³⁴ нису ставили Монархију пред бројне дилеме и неопходне промјене, како у спољној тако и у унутрашњој политици. У спољној политици та промјена, међутим, није била нагла, јер је пораз био исувише тежак да би се једноставно ријешило окретањем на другу страну. У унутрашњој, дошло је до реорганизације Аустријске царевине и стварања Двојне, односно Аустроугарске монархије 1867. године, што је значило укључивање у спољну политику још једног фактора – мађарског.

Кључну улогу и даље је имало аустријско политичко крило на челу са заједничким министром спољних послова Фридрихом Фердинандом Бајстом. У Источном питању оно је задржало политику одржања статуса кво. Разлог, наравно, није био жеља да се помогне Османском царству, већ то што је Бајст био свјестан да је након пораза од Пруске Хабзбуршка монархија ослабила и није желио значајније потресе на том подручју док не поврати снагу. Устанак на Криту и захтјеви Србије натјерали су га, ипак, да реагује из страха да се балкански хришћани не би потпуно окренули Русији и да се ствари не би ријешиле мимо воље Беча. Балканским хришћанима требало је дати заштиту и удовољити у неким захтјевима, али не мијењајући суштинске односе.³⁵ Истовремено, без обзира на ову подршку Цариграду, истакао је да је прошло вријеме када је Аустрија била више турска од самог султана. Према Босни и Херцеговини имао је посебан став – није био спреман да подржи њену аутономију јер би то био прелаз ка њеном потпуном одвајању од Турске и уједињењу са Србијом. Она је могла да буде само турска или аустријска, трећа могућност за њега била је неприхватљива.³⁶ Паралелно са овом принудном активношћу на истоку, главна пажња и даље му је била усмјерена ка збивањима у њемачким земљама, с израженом надом о повратку хабзбуршког утицаја на том подручју. О томе нам свједоче блиски контакти са Француском, кључним противником Пруске.³⁷

³⁰ М. Imamović, *Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100–godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977, 343.

³¹ L. Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, New York 2006, 8.

³² M. Gabriel, *Bosnien und die Herzegovina in den militärstrategischen Planungen der Habsburgermonarchie (1700–1870)*, 2011, 2–3.

³³ М. Екмечић, „Географски непријатељ Србије“ (*Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878*), у књизи: *Огледи из историје*, Београд 2002, 99.

³⁴ Од тог времена у Бечу је постепено прихваћена спољнополитичка доктрина створена 1844. године од стране једног од утемељитеља либералног католицизма Чезаре Балба, по којој је Монархија све своје територијалне губитке које је претрпјела на западу требала да надокнади освајањима на Балкану. (М. Екмечић, *Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878*, у књизи: *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, 219; Исти, „Географски непријатељ Србије“ (*Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878*), у књизи: *Огледи из историје*, 69–72, 98–99; Исти, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд 2008, 206, 285–286.

³⁵ F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria–Hungary, 1866–1914*, London 1972, 34–35.

³⁶ А.С. Медяков, *Проблема Боснии и Герцеговины во внешней политике монархии Габсбургов в первые годы дуализма 1867–1871. гг.*, у књизи: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI–XX вв.)*, Санкт-Петербург 2011, 266–267, 269.

³⁷ Ж.П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1998, 340, 347.

Катастрофалан пораз Наполеона III код Седана 1870. године показао је да су све наде аустријског политичког крила о васкрсу утицаја у њемачком свијету биле узалудне. Седан је довео не само до уједињења Њемачке под Пруском, већ и до дефинитивног слома хабзбуршке западне политике и није остављао другу могућност него извршити корјениту промјену у цјелокупној спољној политици. Занимљиво је да је покретач нове политике био нико други већ главни носилац дотадашње, канцелар Бајст. У меморандуму цару Францу Јозефу 18. маја 1871. он је истакао да се мора прихватити чињеница да је Њемачко царство постало кључни фактор у европској политици. За Двојну монархију било би најбоље да остави иза себе дотадашње сукобе, заборави на илузије претходне епохе и повеже се са Берлином, а онда кроз ту сарадњу да покуша да нађе и заједнички језик са Русијом. Умјесто на западу, Аустроугарска је своју зону утицаја требала да покуша да прошири на Балкану. Францу Јозефу се допао приједлог, није видио бољи излаз из тренутне ситуације и прихватио га је. Међутим, нова политика тражила је и нове људе, па је Бајст новембра 1871. смијењен и постављен за амбасадора у Лондону, а на мјесто заједничког министра спољних послова именован је Ђула Андраши.³⁸

Нови правац Хабзбуршке политике изазвао је одушевљење код њемачког канцелара Ота фон Бизмарка јер се у потпуности поклапао са његовим намјерама. Иако је победио Француску, њемачки канцелар плашио се њеног реванша и био је спреман све да учини да га онемогући. Између осталог, требало је спријечити повезивање Париза са Русијом и Аустроугарском и то тако што би се овим дјвјема земљама пажња окренула ка Источном питању, у коме би се узајамно исцрпљивали или се под њемачким патронатом повезали, што би Бизмарку омогућило њихову контролу. Тако је настала идеја о Тројецарском савезу, који је оформљен 1873. године и званично имао дефанзивни карактер.³⁹ Као оправдање за његово стварање у прелиминарном споразуму из септембра 1872. године истакнута је тежња да се спријечи народна револуција, док је у коначном тексту из јуна 1873. наглашена намјера да се сачува мир у Европи и онемогуће било какви потреси.⁴⁰ У погледу Балкана Русија и Аустроугарска договориле су се да неће предузимати било какве једностране акције, већ ће се консултовати о свим евентуалним проблемима.

Међутим, циљеви савеза су, по свој прилици, били много дубљи од званично прокламованих. Тројецарски савез је био прејака снага за преслабе народне револуције, па постоји и претпоставка да је он, у ствари, од својих потписника створен да „почне заједничко решавање Источног питања, са поделом добити на Балкану.“⁴¹

У прилог споменутој претпоставци иде и чињеница да су након ових збивања Босна и Херцеговина, послје дуго времена, поново биле у средишту званичне спољне политике Двојне монархије. О њиховој евентуалној окупацији врло често су вођени разговори, како у војним, тако и у политичким круговима, разговори који су показали да по том питању у Аустроугарској и даље постоје двије различите струје. За окупацију су се залагали прије свега војни кругови, али и аустријски конзервативци, који су тиме жељели да укину Нагодбу, као и већи дио Словена, који се надао да би повећањем њиховог броја дуализам био претворен у тријализам. Против окупације изјашњавали су

³⁸ Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770–1914, књига III*, Београд 2010, 204; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925, 190; F.R. Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, 55; A. Suppan, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100–годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и истоčnoј кризи 1875–1878, том I, Сарајево, 1977, 159.

³⁹ Ж.П. Блед, *Франц Фердинанд*, Београд 2014, 31; Ч. Попов, *Грађанска Европа 1770–1914, III*, 201–203.

⁴⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије, књига II*, Београд 1989, 276.

⁴¹ Исти, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, 290.

се аустријски либерали и Мађари, на челу са Андрашијем, који су се плашили јачања словенског елемента управо из разлога због којих су га њихови противници и подржавали.⁴² За Андрашија лично, међутим, то није био једини разлог противљења јер је он сматрао да је Османско царство најбоља брана Хабзбуршке монархије пред национализмом балканских Словена. Његовим распадом могла је настати велика словенска држава, савезник Русије, коју Андраши, као ни остали водећи мађарски политичари нису подносили због кључне улоге у гушењу њихове револуције 1848. године. Што је посебно опасно, та нова словенска држава би своје апетите истог трена усмјерила ка својим сународницима у Двојној монархији. Такав развој ситуације требало је спријечити по сваку цијену, па је Андраши био спреман да се бори за очување Турске док је то могуће. Уколико, међутим, Османско царство више не буде у стању да се брине за двије провинције, у шта је лично све мање вјеровао не одбацујући ни њен скори распад, био је радије спреман и сам да подржи њихову окупацију од стране Аустроугарске монархије, него да их препусти Србији и Црној Гори.⁴³

Овакво Андрашијево размишљање отворило је пут договору о источној политици Монархије, учињеном на сједници аустроугарског Крунског вијећа 29. јануара 1875. године. Сама сједница била је подстакнута⁴⁴ збивањима на Балкану⁴⁵ и кризом у црногорско-турским односима, која се развила након покоља у Подгорици октобра 1874. године (тзв. *Подгоричка афера*). Аустроугарским властима се чинило да би та криза сваког тренутка могла да прерасте у рат, па су сматрали да је неопходно да се припреме за евентуалне компликације у Источном питању и одреде свој став. Сем цара Франца Јозефа, који је предсједавао, на сједници Крунског вијећа учествовало је још шест најзначајнијих људи Царства, између осталих и Андраши и надвојвода Фридрих Рудолф Албрехт, кључни човјек војничке струје. Договорене одлуке представљале су правац којег се Двојна монархија придржавала све до завршетка Источне кризе 1878. године.⁴⁶

Записник Крунског вијећа, који је у београдској *Политици* објавио Мило Вукчевић, веома је значајан јер је разјаснио компликовану и, до његовог објављивања, за многе нејасну политику заједничког министра спољних послова грофа Андрашија и истовремено потврдио константно агресивну позицију војног крила. У погледу Босне и Херцеговине најбитније је било да је Аустроугарска поставила себи за циљ њено освајање, у чему је Андраши без икакве дискусије подржао представнике војске, чиме је њихова вишедеценијска тежња коначно наишла на разумијевање политичких представника власти. За Андрашија кључно питање је у ствари било када и на који начин извршити то освајање. Сматрао је да то нипошто не треба чинити директним ратом против Османског царства јер би то изазвало отпор не само у иностранству, већ и у самој Монархији. Међутим, превирања на истоку могла би аустроугарском мијешању дати пуни легитимитет - уколико би Турска као врло значајна брана тежњама малих држава била приморана да напусти Босну и Херцеговину, а пријетила би опасност да у

⁴² A. Suppan, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875*, 160–161.

⁴³ G. H. Rupp, *Wavering Friendship: Russia and Austria 1876–1878*, London 1941, 35, 37; М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 153.

О Андрашијевој дилеми и дефинитивном окретању ка окупацији Босне и Херцеговине у: Gábor Demeter, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula 1878–1914*, Sofia 2017, 17–21.

⁴⁴ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд 1996, 141.

⁴⁵ Почетком седамдесетих година положај хришћана у Османском царству био је веома тежак, а насиља која су вршили муслимани доживјела су свој врхунац 1876. године (види: *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo, Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan (1870–1914)*, Band I, Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz, Wien 2020, 31).

⁴⁶ М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Цетиње 1950, 92; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 141–142.

њих уђу Србија и Црна Гора, Двојна монархија би имала пуно право да интервенише и сама их окупира. Закључено је да у том смјеру треба обавити и неке припреме. Тако су већ сљедећег мјесеца у јужнословенске земље ради ухођења послати генералштабни официри, а у марту су усвојена упутства за војску по којим је, у случају потребе, требало да окупира Босну и Херцеговину до Дрине и Лима, усвојени су правци њеног наступања, одређене јединице које би учествовале у акцији и кренуло се са њиховим опремањем.⁴⁷ Овим одлукама Крунског вијећа дефинитивно је, након скоро читавог вијека, окончана пасивна фаза у политици Хабзбуршке монархије према Османском царству и поново усвојена активна, која је, међутим, била много вишеслојнија од оне чисто ратничке у периоду од XVI до краја XVIII вијека.

Иако су на сједници Крунског вијећа између војних и политичких власти Аустроугарске усаглашени крајњи циљеви у погледу Босне и Херцеговине, врло брзо су се показала неслагања у начинима њиховог остваривања. Представници војног крила нису били спремни да у потпуности усвоје компликовану Андрашијеву стратегију ишчекивања и залагали су се за енергичније дјеловање.⁴⁸ То се показало већ у марту током њихових разговора са царем када су Франца Јозефа успјели да убиједу да сљедећег мјесеца посјети Далмацију. Према Андрашијевом биографу Едуарду фон Вертхајмеру, који се позивао на дневник његовог повјерљивог човјека барона Беле Орчија, министар спољних послова Двојне монархије био је противан том путовању свјестан посљедица које би могло да има на ионако нестабилне прилике у сусједству.⁴⁹ Томе би у прилог могли ићи ставови јавног мњења у Угарској и реакције штампе поводом питања Босне и Херцеговине,⁵⁰ Андрашијеве негативне изјаве на Крунском вијећу о могућности да се Аустроугарска стави на чело побуњених хришћана, као и чињеница да је у Двојној монархији спољна политика била у надлежности цара. Српски историчари, ипак, изражавају сумњу у Вертхајмерову тврдњу и истичу да је Андраши, с обзиром на високу функцију коју је обављао, имао начина да утиче на владара и сузбије намјере војничког крила. Међутим, све што је он учинио била је изјава да се противи путовању. Тиме им је олако пустио да учине оно што желе и подстакао дилему о његовим стварним ставовима.⁵¹

Посјета цара Франца Јозефа Далмацији реализована је током априла 1875. године и изазвала је велику пажњу не само обичних људи у том региону, већ и европске дипломатије. Главни иницијатор посјете намјесник Далмације генерал Гаврило Родић, преко својих агената и локалних свештеника потицао је становништво Херцеговине да дођу у Далмацију, поздраве цара и лично му изнесу своје проблеме. Одазвали су се углавном католици, док су Срби били уздржанији и од њихових представника цара Франца Јозефа, током посјете Дубровнику 16. априла, дочекали су само неки главари из јужне Херцеговине. Без обзира на то, царев долазак је оставио велики утисак на све Херцеговце, али и на људе у Босни, усљед чега је аустроугарски владар с правом могао да буде задовољан и увјерен да неће морати дуго да чека да запосједне обје турске покрајине.⁵²

⁴⁷ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 142.

⁴⁸ Ж.П. Блед, *Франц Јозеф*, 378.

⁴⁹ E. von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen*, II, Stuttgart 1910, 257, 259. Сличан поглед и: Т. Simányi, *Julius Graf Andrassy, Baumeister der Doppelmonarchie Mitstreiter Bismarcks*, Wien 1990, 201.

⁵⁰ A. Arató, *Madjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100–годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и истоочној кризи 1875–1878, том II, Сарајево 1977, 29.

⁵¹ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996, 53; М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, 95.

⁵² В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 54–55; Детаљније у: Р. Т. Пророковић, *Сабрана дјела*, Невесиње 2012, 100–104.

И заиста, убрзо након тога, у тим крајевима избили су немири, при чему се најприје, крајем јуна 1875. године, на оружје дигло католичко становништво у западној Херцеговини.⁵³ Та побуна, међутим, била је слабог даха, а много значајнија избила је почетком јула међу српским становништвом у Невесињу. На Ћетној пољани, иза брда Грепка, 5. јула нападнут је један турски караван, а онда је четири дана касније сукобом на једном брду изнад села Крекова избила масовна буна, у историји позната као *Невесињска пушка*.⁵⁴ Иако је узрок немирâ био прије свега социјалне природе, не може се пренебрегнути ни утицај спољњег фактора. Зато, када је у питању побуна католичког становништва, свакако је са психолошке стране врло значајну улогу имала и споменута посјета цара Франца Јозефа Далмацији. Изношењем жалби директно пред цара „добрио је социјални сукоб херцеговачких сељака с турском влашћу први пут политички карактер, с добрим изгледима да се одмах претвори у међународни проблем.“ То је херцеговачке католике не само додатно емотивно везало за Монархију, већ и охрабрило. У Аустроугарској су видјели једини спас и многи од њих прикључили су се побуни јер су вјеровали да је она дјело Двојне монархије.⁵⁵

Међутим, иако је врло могуће да је неко од локалних службеника аустроугарске власти на пограничном подручју, било војних или цивилних, подстицао на устанак, понашање званичних представника Двојне монархије било је другачије и показивало је тежњу да се истакне неутралност Беча.⁵⁶ Већ 10. јула гроф Андраши је изјавио да се Аустроугарска неће мијешати у збивања у Херцеговини пошто је то унутрашња ствар Османског царства.⁵⁷ Нешто касније, у свом писму Родићу 21. јула, истакао је да не сматра да је садашњи тренутак погодан за устанак и да због тога устаници не могу рачунати на помоћ Двојне монархије.⁵⁸ Узалудни су били позиви за помоћ, попут оног који је барону Родићу, на почетку устанка, упутио фра Стипан Налетилић.⁵⁹ На овакво понашање званичног Беча вјероватно је утицала чињеница да су нереди међу католичким становништвом Херцеговине брзо угушени, поразом код Крупе, након чега су се побуњени сељаци разбјежали.⁶⁰ Аустроугарска је могла или да се сама појачано ангажује, што се није слагало са раније усвојеним намјерама, или да заговара смиривање. Пошто је прва солуција могла да пред европском јавношћу компромитује држање Беча изабрана је друга, па је мостарски католички бискуп ангажован да ради на смиривању побуњених села. У прилог таквој одлуци ишла је и чињеница да је прави устанак, како је већ речено, потом избио у сјеверном дијелу Херцеговине, међу српским становништвом, што Двојној монархији није одговарало јер је њен утицај на том подручју био знатно мањи. Тамо је кључну улогу, што је у Бечу врло брзо схваћено, имала Црна Гора.⁶¹ Тежња Аустроугарске била је да има ствари под својом контролом и плашила се да би један шири, неконтролисани устанак могао да покрене читаво Источно питање.

Политика неутралности препоручује се и у *Политичкој инструкцији за намјесника барона Родића*, која је донијета 12. августа 1875. године. Међутим, у инструкцији је и истакнуто да Двојна монархија неће дозволити да Босна и Херцеговина припадну Србији и Црној Гори. Покушају ли српске кнежевине да учине било шта у том правцу, Аустроугарска ће да окупира споменуте турске покрајине. Што

⁵³ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 138.

⁵⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 284.

⁵⁵ Исти, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 174–176.

⁵⁶ *Исто*, 176.

⁵⁷ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 87.

⁵⁸ М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, 177.

⁵⁹ М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, 101.

⁶⁰ М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, 177.

⁶¹ М. Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, 101–102.

се хришћанског становништва на том подручју тиче требало је настојати задржати његове симпатије и појаснити му да коначно рјешење своје судбине може очекивати само од Беча.⁶²

Ова *Инструкција* заједно са закључцима са Крунског вијећа у јануару 1875. омогућавају да се схвати сва слојевитост спољне политике Двојне монархије током Источне кризе. У погледу Босне и Херцеговине за Аустроугарску су биле прихватљиве само двије опције – да буду дио Османског царства или да их сама окупира. Иако је као крајњи циљ Дунавске монархије дефинитивно преовладала друга опција, Андраши је био спреман да прихвати да Босна и Херцеговина, колико год је неопходно, остану саставни дио Турске, због њене улоге у сузбијању тежњи малих држава, прије свега Србије и Црне Горе. У тој чињеници лежи и објашњење за сву стрпљивост коју је показивао у каснијој дипломатској борби и нежурење да реализује свој примарни циљ – окупацију.

За окупацију су у плановима аустроугарских власти постојала два начина, дипломатски и војни, а који ће бити употријебљен зависило је од развоја ситуације. Дипломатски се настојао остварити јавно, војни је био тајна. Пошто је за војни очекивао противљење не само од неких великих сила, већ и у сопственој земљи, због ионако великог броја Словена, Андраши је предност давао дипломатском начину. Припајање Босне и Херцеговине Двојној монархији тражило би се у легитимном облику као резултат нужде, пошто би све друге опције биле исцрљене.⁶³ У том смислу, у активностима које су слиједиле, Аустроугарска је нудила рјешења у виду што неефикаснијих мјера, за које се унапријед знало да неће донијети никакав резултат, сем што би се показало да Османско царство није у стању да у Босну и Херцеговину врати мир и да је само Двојна монархија, као много организованија и сређенија држава, у стању такво што да учини.

Поступци Двојне монархије врло често су за посматраче били противрјечни и збуњујући: представљала се као миротворац и заговарала је смиривање, иако јој потпуно гушење устанка уопште није одговарало, што потврђује и слаба контрола на границама, чиме је на посредан начин подржавала и продужавала побуну; истицала је своју неутралност, а прихватила је руски приједлог за конзуларну мисију. Генерално, међутим, када се има у виду крајњи циљ, политика Аустроугарске била је врло логична. Њен главни извршилац, гроф Андраши, у потпуности се показао као врло способан и ефикасан политичар, који је знао да се носи са препрекама на које је наилазио, с тим да су му на руку врло често ишле и међународне околности.⁶⁴

Уколико дипломатска акција због збивања на терену не би имала времена да дâ резултат, водећи људи Двојне монархије предвидјели су и војну. О условима за запосједање Босне и Херцеговине од стране аустроугарских трупа говори инструкција из цареве војне канцеларије, издата још у јуну 1875. године, као и споменута *Политичка инструкција за намјесника барона Родића*. Окупација војним путем спровела би се у случају да дође до пораза Турске, односно ослобађања Босне и Херцеговине од турске власти, самостално од стране њеног становништва или уз помоћ српске и црногорске војске. Инструкције су биле тајне, а кључни мотив за одлуку о војној акцији био је страх од стварања јаке јужнословенске државе, која је могла бити привлачна и за Словене у Аустроугарској.⁶⁵

Дипломатску борбу за остварење својих циљева у Босни и Херцеговини Двојна монархија је покренула врло брзо након избијања устанка. Пошто је Њемачка била незаинтересована, а Француска слаба, знала је да ће поред ње, кључну улогу имати

⁶² М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 142–143.

⁶³ *Исто*, 148.

⁶⁴ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008, 161–163.

⁶⁵ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 143–144.

Русија и Велика Британија. До почетка окупације, августа 1878. године, могу се уочити двије фазе у односима Беча са те двије силе: у првој, која је трајала до побједе Русије над Турском и Санстефанског мира, сарађивао је углавном са Петроградом, а након тога кључни савезник му је Лондон. Прву фазу обиљежили су конзуларна мисија, покушаји реформи, Андрашијева нота, Берлински меморандум, руско-турски рат и тајни споразуми Беча и Петрограда. У другој су доминантни били разговори о Санстефанском миру и припреме за Берлински конгрес, током којих посебно треба истаћи покушаје Аустроугарске да убиједи Османско царство да јој препусти Босну и Херцеговину.

Конзуларна мисија проистекла је из договора Аустроугарске и Русије, које су се плашиле ширења устанка и неконтролисаних посљедица које би из тога могле произићи. Након сагласности осталих великих сила и самог Османског царства, реализована је током септембра 1875. године посјетом конзула Невесињу и Требињу. Међутим, доживјела је потпуни неуспјех, пошто конзули нису имали овлашћења да устаницима дају гаранције да ће Порта да изврши оно што обећа, а без чега они нису били спремни да са њом воде било какве преговоре. Једини који је извукао корист из ње био је Андраши, који је током припрема успио да убиједи партнере у Тројецарском савезу да Беч треба да буде центар цјелокупне активности у вези са Босном и Херцеговином.

Дјелатност великих сила у вези са конзуларном мисијом узнемирила је османске државнике, који су је доживљавали као мијешање у унутрашње ствари Турске. Да би спријечили сличне активности одлучили су да сами изведу одређене реформе којима би се смирило побуњено становништво.⁶⁶ Све предложене мјере су, међутим, само понављале оно што је било предвиђено у ранијим реформним покушајима када нису имале никаквог ефекта, и нису спријечиле Андрашија да настави са својом политиком мијешања. Већ 30. децембра 1875. године Андраши је Порти представио свој приједлог реформа, јасно истакавши да оне нису само унутрашња ствар Османског царства. Турска влада није имала куд и била је приморана да прихвати ову непријатну чињеницу. Сам садржај ноте, међутим, за њу је био позитиван. Наиме, желећи да устанак сведе на обични покрет сељаштва и оспоравајући му било какав национални или политички карактер, Андраши је своје приједлоге у ноти ограничио на тежњу да се у Турској побољшају социјални услови и грађанске слободе. Тиме, у суштини, није нудио ништа више од ранијих турских реформних програма. За Османско царство то је било потпуно прихватљиво, усвојило је скоро све његове захтјеве и поновило их у султановој иради од 11. фебруара 1876.⁶⁷

Међутим, није требало да прође много времена да би се схватило да од споменутих реформа у Босни и Херцеговини нема ништа. Отпор су им пружили не само побуњени хришћани, већ и локално муслиманско становништво, предвођено беговима. Хришћани, обавијештени углавном на основу гласина, били су незадовољни јер реформе нису предвиђале било какве промјене у аграрним односима, док је муслиманско становништво правно изједначавање, као и било какве друге уступке настале под притиском страних сила, сматрало потпуно неприхватљивим. Огорчено, почело је да врши жестоке притиске на хришћане, што је устанак проширило и на многе, до тада, мирне крајеве, и изазвало нови талас избјеглица. Тако су Андрашијева нота и султанова ирада умјесто до смиривања довеле до новог заоштравања прилика.

„Суторинским меморандумом“ из априла 1876. устаници су одбили понуђене реформе и поставили своје захтјеве, али Андраши им је узвратио истом мјером – одбацио их је и стао на страну Порте. Посебно неприхватљиве биле су му тежње

⁶⁶ Турска влада је 20. септембра 1875. прогласила реформни ферман, 2. октобра реформну ираду, и најзад 12. децембра нови реформни ферман.

⁶⁷ М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 238–239; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 196–197.

устаника да посједују барем трећину земље, што је сматрао повредом приватног власништва, и захтјев да реформе надгледају велике силе, у првом реду Аустроугарска и Русија, пошто би се тиме Петрограду омогућило претјерано петљање у питање Босне и Херцеговине. И док је аустроугарски министар одлучно одбијао захтјеве устаника, Русија је била све склонија да им се додијели нека врста аутономије. Тиме се крхко савезништво Аустроугарске и Русије додатно закомпликовало, па је било неопходно да се састану и покушају да приближе гледишта. Коначни исход разговора био је „Берлински меморандум“ од 12. маја 1876. године, који међутим никада није заживио због бројних немира у Османском царству, чији резултат је на крају био и збацивање султана, непосредно пред намјеравану предају меморандума турској влади. Иначе, „Берлински меморандум“ је одбачен од стране Дизраелијеве владе, која више није била спремна да игра другоразредну улогу у Источном питању и препушта Тројецарском савезу да доноси одлуке, а њој нуди већ готова рјешења. Ово одлучно одбијање означило је прекретницу у политици Велике Британије. Од тада она дјелује самостално и постаје један од кључних чинилаца током Велике источне кризе.⁶⁸

Нови изазов аустроугарској политици у погледу Босне и Херцеговине представљао је улазак у рат са Турском Србије и Црне Горе средином 1876,⁶⁹ након чега су устаници у Босни прогласили уједињење са Београдом, а устаници у Херцеговини са Цетињем. Остварило се оно чега су се у Бечу толико плашили и било је за очекивати Андрашијеву реакцију. Он мијења дотадашњу политику подстицања реформи, пасивну политику засновану на настојањима очувања Босне и Херцеговине у оквирима Османског царства, и почиње да тражи активније начине за реализовањем дубљих аустроугарских циљева у ове двије турске покрајине. При томе, дјеловао је у два правца: међу католицима у Херцеговини и према Русији.⁷⁰

Да би међу католицима у Херцеговини спријечио утицај српског покрета за уједињењем, Андраши је настојао да утиче на њих не само преко оближњих заповједника у Далмацији, који су требали да их увјере да Аустроугарска то неће дозволити, већ и слањем посебног изасланика који је требао да усмјери размишљање фрањевачких калуђера, у то вријеме нарочито утицајних међу становништвом. Такође, крајем године у Беч је позван дон Иван Мусић, устанички вођа католика доње Херцеговине, али и црногорски војвода који је до тог тренутку био у потпуности уклопљен у Херцеговачки устанак, иако увијек у одређеној мјери самосталан. Након разговора са Андрашијем постао је његов повјерљиви човјек, који је редовно примао огромна средства, а заузврат није смио да учини ништа без консултација са аустроугарским властима. На самом терену, међутим, требао је да се понаша као и раније и настави сарадњу са црногорском владом, пошто нико није смио да зна за њихов тајни споразум.⁷¹

За министра иностраних послова Аустроугарске, хитнија је, међутим, била друга активност. Како се плашио да Србија и Црна Гора не заузму Босну и Херцеговину, Андраши је, прије него што се то евентуално догоди, одлучио да у разговору са Русијом ријешити питање њене будућности.⁷² Циљ му је био да се Русија у принципу сложи са ширењем Двојне монархије на подручју споменутих турских провинција и истовремено да не даје подршку настанку велике јужнословенске државе.

⁶⁸ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 159, 163–165, 167–168; М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878*, 241;

⁶⁹ Рат Србије са Турском почео је 30. јуна, а Црне Горе 1. јула 1876. године.

⁷⁰ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 280.

⁷¹ Исти, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, 295; Исти, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, 173–174, 179, 182–184.

⁷² С. Јовановић, *Граф Јулије Андраши, у: Политичке и правне расправе, књига трећа*, Београд 1990, 590–591;

У Рајхштату, у Чешкој, 8. јула 1876. године, организован је састанак царева и министара иностраних послова двије земље на коме је кључна тема био сукоб Турске са Србијом и Црном Гором. У разговорима је договорено да се Аустроугарска и Русија не мијешају у сукоб и усаглашени су начини заједничког реаговања на његов исход. Уколико би победила Турска, двије силе би Србији и Црној Гори сачувале територијални статус кво и настојале да обезбиједи провођење одређених реформи у Османском царству, којима би се умириле побуњене провинције. Победије ли, међутим, српске земље, било би им онемогућено да створе велику словенску државу, и имале би право само на извјесна проширења – Србија у Босни, а Црна Гора у Херцеговини и на Јадрану. Новопазарски санџак би подијелиле заједнички. Остатак Босне и Херцеговине, односно њен највећи дио, припао би Двојној монархији, док би Русија добила Бесарабију и неке дијелове Турске у Азији. Договор је, иначе, био усмен, и касније је различито тумачен од министара иностраних послова двије земље, Ђуле Андрашија и кнеза Александра Михајловича Горчакова, између осталог, и у погледу граница. Тако је по Горчакову Црна Гора требала да добије цијелу Херцеговину, по Андрашију само дио. По Горчакову Аустроугарској је била предвиђена само „Турска Хрватска“ и дијелови уз њену непосредну границу, по Андрашију „остатак Босне и Херцеговине“.⁷³

Споразумом у Рајхштату јасно се показала промјена у спољној политици Двојне монархије и њен заокрет од мирољубиве политике засноване на потицању реформа ка јасном захтјеву за освајањем дијелова Босне и Херцеговине. Иначе, у разговорима осим што није прецизно одређена нова граница, нису показани ни стварни домети амбиција Аустроугарске. Њих су откриле тек њене будуће акције. Тако је, убрзо након Рајхштата, пуковник Темел црногорском кнезу јасно ставио до знања да би се граница у Босни и Херцеговини требала кретати правцем Клобук – Билећа - Гацко - Фоча – Вишеград. Интересантно је да је то отприлике граница која је остварена на Берлинском конгресу 1878. године.⁷⁴ Једнако тврд став заузет је и према Србији која је упозорена да Аустроугарска подручје Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака рачуна у своје интересне сфере, усљед чега је Кнежевина била присиљена да главне трупе усмјери ка југу и југоистоку, док је према простору Босне и Херцеговине планирала и спроводила потпуно дефанзивну политику.⁷⁵

Србија се показала као неприпремљена за рат и претрпјела је више пораза од Турске, која је са успјесима постајала све ратоборнија, док је Русија својим ултиматумом није натјерала да пристане на двомјесечно примирје. Да би се договориле о условима мира српских земаља са Турском, као и о изналагању рјешења за Босну и Херцеговину, велике силе су се, крајем 1876. године, на приједлог енглеске владе, састале на конференцији у Цариграду. Након дугих расправа одлучено је да се са Србијом мир склопи на основу статуса кво, док би Црна Гора, која је много успјешније ратовала, добила одређена проширења са херцеговачке и албанске стране. За Босну и Херцеговину била је предвиђена одређена аутономија. Међутим, турска влада, подстакнута енглеским амбасадором у Цариграду, одбацила је закључке као неприхватљиве и Конференција је 20. јануара 1877. дефинитивно доживјела неуспјех.

Паралелно са припремама и радом Цариградске конференције текли су и тајни преговори Русије и Аустроугарске. У Петрограду је, већ са српским поразима, све више

⁷³ „Текст Рајхштатског споразума“, 26. VI/8. VII 1876, *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875-1878, II*, приредио Бранко Павићевић, Титоград 1986, док. бр. 242; M. D. Stojanović, *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, Cambridge 1968, 74–76.

⁷⁴ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 279–280.

⁷⁵ М. Самарџић, *Дефинисање стратешких циљева Аустро-Угарске на Балкану у пролеће 1878. и питање територијалног проширења Србије, у: Империји, граници, политици (XIX – почеток на XX век)*, Сборник с материјали от међународна научна конференција Софийски универзитет „Св. Климент Охридски“, Софија 2016, 146.

постало јасно да ће Русија своје циљеве морати сама да оствари. Пошто су знали да би Европа лакше прихватила њихов сукоб са Турцима, ако би га водили заједно са Аустроугарском, у септембру 1876. предложили су јој да њене трупе уђу у Босну и Херцеговину у истом тренутку кад и руске у Бугарску. Двојна монархија је то, међутим, одбила. Андраши је појаснио руском амбасадору да Аустроугарска неће ометати Русију да ратује са Турском, али у том случају има право да заузме Босну и Херцеговину. Он то, међутим, није хтио да учини као руски савезник, већ по свој прилици на основу једног европског мандата, што је унутрашњој јавности било једино прихватљиво. Како на Цариградској конференцији Русија никако није могла да убиједи остале силе о неопходности њеног напада на Османско царство, због турског одбијања понуђених реформи, разговори са Аустроугарском су интензивирани и најзад резултовали тајним уговором, који је потписан 15. јануара 1877. године у Будимпешти (тзв. *Будимпештанска конвенција*), са додатком направљеним два мјесеца касније. Да би у свом намјераваном рату са Османским царством обезбиједила неутралност Двојне монархије, чиме би се онемогућио јединствен протест великих сила због повреде Париског уговора, који је Турској гарантовао територијалну цјеловитост, Русија је била принуђена да јој допусти да заузме Босну и Херцеговину.⁷⁶ Тиме су ове побуњене провинције дефинитивно постале зона утицаја Дунавске монархије, што је за њу био велики корак напријед у односу на Рајхштат. Са руске стране, међутим, ово је био огроман уступак, пошто се она такође одрекла и до тада заступаних рјешења у виду аутономије и подржала тежњу Аустроугарске да се спријечи стварање велике словенске државе на Балкану.⁷⁷

Русија је ступила у рат против Турске крајем априла 1877. године и без обзира на бројне тешкоће успјела је да из њега изађе као побједник. Зарађене стране склопиле су 31. јануара у Једрену примирје, а 3. марта 1878. године у Сан Стефану прелиминарни мир, пошто је Париски мир из 1856. предвидио да сваки споразум који би склопиле двије сукобљене стране без међународне контроле, могао имати само статус прелиминарног мира.⁷⁸

По одредбама Санстефанског мира Босна и Херцеговина требале су да добију аутономију уз провођење реформи које су велике силе договориле на Цариградској конференцији, с тим што су се Русија, Турска и Аустроугарска по том питању могле усагласити о одређеним измјенама. За Двојну монархију ово је била врло иритантна одредба, као и она о формирању Велике Бугарске. И једну и другу у Бечу су доживљавали као директно кршење *Будимпештанске конвенције*.⁷⁹ Услјед тога односи два савезника налазили су се на жестокој низбрдици, а аустроугарска спољна политика на дефинитивној прекретници. Осјетило се то још пред крај руско-турског сукоба пошто Русија Аустроугарској није крила своје намјере, што је видљиво из преписке два владара. Већ у децембру 1877. године руски владар Александар II је тражио аутономну Бугарску у широким границама, а за Босну и Херцеговину предлагао реформе у складу са закључцима Цариградске конференције. Доживљавајући то као кршење тајног договора, цар Франц Јозеф је у свом одговору од 8. јануара 1878. енергично одбио

⁷⁶ „Тajна austro-ruska konvencija“, 15. januar 1877, *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама*, I том, приредио М. Стојковић, Београд 1998, док. бр. 10; С. Јовановић, *Граф Јулије Андраши*, 591–594.

⁷⁷ С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*, Београд 2015, 503.

⁷⁸ М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 317.

⁷⁹ „Прелиминарни руско-турски мир закључен у Сан-Стефану 19. фебруара/3. марта“, *Србија 1878. Документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарцић, Београд 1978, док. бр. 71; Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, Београд 1955, 20–21.

понуду. Александар му је потом понудио привремену окупацију Босне и Херцеговине, али аустроугарски монарх је 26. јануара одбацио и тај приједлог.⁸⁰

Понашањем Русије посебно је био огорчен Ђула Андраши јер је сматрао да га је изиграла. Испољио је то јасно 28. јануара у свом писму грофу Алајошу Карољију, аустроугарском амбасадору у Берлину, који је требао да га преда њемачкој влади. Истакао је да Русија једно прича, а друго ради, и поново, као на понтском питању, жели да све доведе пред свршен чин. Због тога, по њему, Двојна монархија има само два рјешења – да се сукоби са Русијом или да се организује једна конференција, на којој би се признавањем његових права санирао нарушени углед Беча.⁸¹ Санстефански мир додатно је појачао његову љутњу и учврстио га у спремности за сукоб уколико у Петрограду не попусте. Међутим, сем Мађара, нико у државном врху Аустроугарске није подржао његову идеју о рату са Русијом. Војно крило се оштро успротивило и успјело за свој став да придобије и самога владара. Јавили су се и много гласови који су тражили смјену Андрашија, који ју је, очито повријеђен тиме, сам понудио. Франц Јозеф је, међутим, сматрао да то не би било добро за интересе Двојне монархије, посебно у односима са Њемачком, па је одбио. У разговору је министру обећао пуно повјерење и подршку, а Андраши је заузврат одлучио да промијени дотадашњи став и подржи тежње војне струје у смјеру Солуна.⁸² Умјесто за рат са Русијом, требало се борити за надокнаду на западном Балкану. Била је то коначна фаза у еволуцији његовог односа према Турској, што је констатовао и нови британски амбасадор у Бечу Хенри Елиот написавши да је Андраши усвојио Бизмарков став „да су дани Турске одбројани“.⁸³

Само неколико дана послије потписивања Санстефанског уговора, Андраши је, уз Бизмаркову подршку, затражио да се у Берлину организује конгрес великих сила ради његове ревизије.⁸⁴ Свој захтјев је темељио на чињеници да су Русија и Турска, по одредбама Париског мира из 1856. године, односно по тада важећем међународном праву, без међународне контроле могле да склопе само један прелиминарни мир, док је трајан и коначан мир могао да потпише само један европски конгрес.⁸⁵ Након извјесних условљавања и притисака, нарочито између Велике Британије и Русије, све силе дале су свој пристанак. Како ниједна од њих, међутим, није дала подршку за Санстефански мир, Русија се осјетила потпуно усамљена. Да не би дошла у позицију као у вријеме Кримског рата, одлучила је да покуша да се измири са Аустроугарском и на будућем Конгресу обезбједи њену подршку. У Беч је због тога 24. марта послат руски амбасадор у Цариграду гроф Николај Павлович Игњатијев са налогом да Двојној монархији понуди окупацију Босне и Херцеговине. Андраши, који је, кроз свађу са творцем Санстефанског уговора, добио прилику да врати мило за драго Русији и изложи нову политику, одбио је приједлог уколико не буде праћен додатним уступцима. Јасно је истакао да му је циљ

⁸⁰ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 241.

О ставу Русије у вези са споменутим збивањима, као и ономе што је слиједило, видјети: С. Л. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг.*, Москва 1984, 26–34; *Unprinted documents. Russo-British Relations during the Eastern Crisis*, The Slavonic Review, друга серија, Vol. 25, 1946, 216–224, 227; В. Н. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden-London 1962, 399–406; В. Н. Виноградов, *Русско-турская война 1877–1878 годов и европейские державы*, Новая и новейшая история, 2009, No 1, 127–143; М. В. Хевролина, *Николай Павлович Игнатьев, Российский дипломат*, Москва 2009, 312–317.

⁸¹ *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914, II Band*, Berlin 1922, dok. br. 303.

⁸² G. H. Rupp, *Wavering Friendship: Russia and Austria 1876–1878*, 470–472, 474–475.

⁸³ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 318–319.

Паралелно са тежњом о заузимању Босне и Херцеговине, дипломатија Двојне монархије у ово вријеме предузела је и активности у вези са стварањем планова за спровођење кључних привредних интереса на простору Балкана, што је изашло на видјело нешто касније, у преговорима са Србијом прије и током Берлинског конгреса (М. Самарџић, *Дефинисање стратешких циљева Аустро-Угарске на Балкану у пролеће 1878. и питање територијалног проширења Србије*, 141–145).

⁸⁴ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 319.

⁸⁵ М. Екмечић, *Велика источна криза 1875–1878*, у књизи: *Огледи из историје*, Београд 2002, 157.

Солун са којим би се Двојна монархија повезала жељезничком пругом преко Новопазарског санџака, у који би ушла хабзбуршка војска, и Македоније, која би се одвојила од Велике Бугарске и формирала као посебна аутономна област. Такође, Русија би признала превласт Аустроугарске у Србији и Црној Гори. Одредба Санстефанског мира по којој би Црној Гори требало да припадне лука Бар и околно приморје била би поништена, а споменуто подручје додијељено Двојној монархији. Ови, као и још неки додатни захтјеви, за Петроград су били превише и Игњатијевљева мисија доживјела је неуспјех.⁸⁶

Русија је, ипак, и даље била свјесна да не смије остати усамљена, па је у другој половини априла одлучила да направи заокрет и одређеним попуштањима покуша са Аустроугарском и Великом Британијом да нађе компромис. У том циљу руски посланик у Лондону гроф Петар Андрејевич Шувалов отпочео је 29. априла разговоре са британским државним секретаром за спољне послове Робертом Гаскојн-Сесил Солзберијем,⁸⁷ а пар дана касније, у промеморији објављеној 2. маја, за коју је сама констатовала да представља средње рјешење, Русија је Двојној монархији изнијела нове приједлоге којима је, у одређеној мјери, излазила у сусрет Андрашијевим захтјевима. Прихватила је приговор Беча у вези са формирањем велике словенске државе и предложила да се Бугарска подијели на два дијела, источни и западни. Двојној монархији је потврдила и право да окупира и анектира Босну и Херцеговину, али је одбила да јој препусти Новопазарски санџак, који је требао да се подијели између Србије и Црне Горе, и приморје које је требало да припадне Црној Гори.⁸⁸ Андраши, међутим, није био спреман за било какво одступање од својих захтјева, па је тиме дефинитивно окончано њихово „колебљиво пријатељство“. У Петрограду су се након тога у потпуности окренули ка Лондону и, на своје велико изненађење, од предсједника британске владе Бенџамина Дизраелија добили много лакше захтјеве од Андрашијевих. Тајним протоколом потписаним 30. маја договорена је подјела Бугарска на два дијела и оквирно утврђене њене западне границе. Британија је прихватила руско ширење у Бесарабији и Јерменији, с тим што се Русија одрекла Бајазита. Босна и Херцеговина, Србија и Црна Гора овим уговором уопште нису ни споменуте.⁸⁹ Други дипломатски документи, међутим, показују да је Русија у преговорима вођеним крајем маја пристала да Новопазарски санџак не припадне Србији и Црној Гори, а да се питање приморја око Бара расправи на Конгресу.⁹⁰ Сем са Русијом, Дизраели је, у међувремену, постигао договор и са Османским царством – Порта би му предала Кипар, а Велика Британија би заузврат својим оружјем, ако би било потребно, бранила њене посједе у Азији. Тајна Кипарска конвенција потписана је 4. јуна.⁹¹

Што се Двојне монархије тиче, она је, док су још трајала ишчекивања о евентуалном договору са Русима, такође настојала да за своје циљеве добије подршку Британаца, и истовремено да убиједи Порту да добровољно пристане да јој преда Босну и Херцеговину. Андраши је 21. априла послао у Лондон мемоар у коме је настојао да објасни неопходност аустроугарског запосједања споменутих провинција. Кључни аргумент био му је тежња за спречавањем уједињења Словена. Босна и Херцеговина, по њему, не би биле у стању да се дуго одрже у стању аутономије, како је предвиђено Санстефанским миром, већ би се врло брзо ујединиле са Србијом и Црном Гором. Та нова, велика словенска држава постала би привлачна снага и за Словене у оквиру Двојне Монархије, чиме би и њена територија постала угрожена. Због тога је неопходно

⁸⁶ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 319, 324–325.

⁸⁷ Д. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894*, Београд 2012, 88.

⁸⁸ Н. К. Гирс Е.П. Новикову из Петрограда 20. априла/2. маја, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 178.

⁸⁹ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 331–332, 336.

⁹⁰ С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*, 541.

⁹¹ М. Ковић, *Дизраели и Источно питање*, 337.

да Аустроугарска, ма колико нерадо, свјесна финансијских трошкова, изврши анексију ове двије турске провинције и спријечи споменути сценарио. Корист од тог чина имала би и Европа јер би се тиме онемогућило ширење руског утицаја на ово подручје и најзад обезбиједило да на Балкану завлада мир.⁹² Иако Дизраели још увијек није потпуно вјеровао Андрашију, јер је сумњао у његове везе са Русима, наредио је свом посланику у Цариграду да на Порти не омета аустроугарске тежње. Циљ Андрашија био је да легално уђе у Босну и Херцеговину, односно да за њено запосједање добије пристанак Порте или Конгреса. Разговори са Портом по том питању, међутим, одвијали су се много теже него што је очекивао. Упркос тешком положају у коме се налазила, Турска никако није могла да прихвати да се добровољно одрекне провинција са тако великим процентом муслиманског становништва. Узалудна су била Андрашијева обећања да ће јој заузврат дати подршку за смањењем територије Велике Бугарске, а није помогло ни што је, средином маја, умјесто анексије почео да говори о окупацији. Након скоро два мјесеца убјеђивања Андраши је морао да се помири са чињеницом да није успио. Одахнуо је тек када је 6. јуна од Британије, споразумом добио потврду да ће она на Конгресу, за подршку Беча по питању Бугарске, узвратно подржати захтјеве Двојне монархије у вези са Босном и Херцеговином.⁹³ Након тога, могао је смирен да отпутује за Берлин, његова стрпљива и упорна борба улазила је у завршну фазу.

⁹² „Memoar austrougarske vlade britanskoj vladi“, *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, dok. br. 24; *Die Grosse Politik, II*, dok. br. 400.

⁹³ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 249–250, 252–253, 256–257.

Између два царства – питање Босне и Херцеговине на Берлинском конгресу

Конгрес великих сила, сазван ради ревизије одредаба Санстефанског мира, склопљеног у марту између Русије и Османског царства, одржан је у Берлину у периоду од 13. јуна до 13. јула 1878. године. Учешће на њему узеле су силе потписнице Париског мира из 1856. године – Русија, Аустроугарска, Велика Британија, Њемачка, Француска, Италија и Османско царство. Ипак, од свих њих најважнију улогу у преговорима имале су прве три државе, Русија са једне, а Аустроугарска и Велика Британија са друге стране,⁹⁴ док се Њемачка, иако ништа мање значајна, трудила да игра улогу „поштеног посредника“, слиједећи политику коју је Бизмарк изнио пред Рајхстаг у фебруару исте године.⁹⁵

О значају који је придаван Конгресу најбоље свједочи чињеница да су на челу делегација сваке од сила учесница, осим Турске, били предсједници владе или министри иностраних послова.⁹⁶ Османско царство је послало врло занимљиву делегацију чији чланови не само што нису били највиши државни службеници, већ су и два прва опуномоћеника били рођени као хришћани. Први делегат био је министар јавних радова Александар Каратеодори-паша, родом из Фанара, дијела Цариграда насељеног Грцима, а други Мехмед Али-паша, уважени официр међу турским трупима, иначе рођен у Прусској, у чијој војсци је започео своју каријеру и као врло млад дезертирао, пребјегао у Турску и примио ислам.⁹⁷ Једини прави Турчин по рођењу био је трећи делегат Садулах-бег, амбасадор у Берлину, који је, међутим, у збивањима којима се бавимо био сасвим непримјетан и означен као „потпуни медиокритет“. Овакав састав османске делегације изазвао је међу историчарима сасвим различита тумачења. Док су једни такав избор представника оцјењивали као врло прорачунат пошто је њиме Порта, као поражена страна, жељела да заштити од понижавања истакнуте политичаре који су рођени као муслимани,⁹⁸ други су сву специфичност око избора османских делегата тумачили чисто султановом особеношћу и његовим личним погледима на сараднике.⁹⁹

⁹⁴ Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, 230–231.

⁹⁵ Ж.П. Блед, *Бизмарк*, Београд 2011, 210.

⁹⁶ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књига II, 324.

⁹⁷ I. Geiss, *Der Berliner Kongress – eine Historische Retrospektive*, 47, u: *Der Berliner Kongress von 1878: die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982.

Мехмед Али-паша био је судбински везан за наше просторе. Врло брзо након завршетка Берлинског конгреса, у августу 1878. године, послат је на Косовски вилајет у својству султановог комесара за разграничење Османског царства са Србијом и Црном Гором. То га је, међутим, довело у жесток сукоб са Албанцима, који су били веома незадовољни одлукама Конгреса. У једном окршају са њима, Мехмед Али-паша је, 6. септембра, у Таковици, изгубио живот (М. Војводић, *Берлински конгрес и Призренска лига*, у књизи: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 31). О томе догађају чланак су објавиле и *Босанско-херцеговачке новине*. Исказујући велику жалост, оне су између осталог написале: „То су страшне ствари, — тим страшније, што је Mehmed Ali paša od visoke porte s pomirljivom misijom poslan... Što čeka nas, koji smo od Evrope s misijom mira poslani? Istina ne masakriranje; mi smo hvala Bogu dosta snažni, da to odbijemo, ali tim izvjestniji nam je odpor na svakom koraku. ter toga radi moramo mi strašno nedjelo pećsko ne samo s pogleda čovječnosti nego i s političnih obzira najdublje sažaljivati. (*Bosansko-hercegovačke novine*, br. 5, 15. septembra 1878).

Занимљиво је напоменути да Имануел Гајс у свом раду наводи да је он убијен у Албанији (I. Geiss, *Der Berliner Kongress – eine Historische Retrospektive* 48).

⁹⁸ М. Маринковић, *Тајни мемоар Александра Каратеодори-паше са Берлинског конгреса*, *Историјски часопис LVIII* (2009), Београд 2009, 249–250. (преузето од R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, Study in Diplomacy and Party Politics*, London 1962, 444).

⁹⁹ R. H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, 212, u: *Der Berliner Kongress von 1878: die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*,

Иако је на Конгресу, усљед синхронизоване радње свих сила на ограничењу руског утицаја на Балкану, питање Велике Бугарске било кључно, и као такво прво и расправљано, оно за османску делегацију, с обзиром да се у њему ситуација у односу на Санстефански мир поправљала, није било најтеже. Ту титулу убједљиво је носило питање Босне и Херцеговине у вези са којим Османско царство, као ни током припрема за Конгрес, није било спремно ни на најмањи компромис. Босна и Херцеговина сматране су њеним неодјељивим дијеловима, у којима, истина, постоје проблеми који су довели до устанка, али који треба да се рјешавају у оквиру Турске, а не одвајањем споменутих покрајина или њиховим повјеравањем некој другој држави. Водећи људи Царства били су убијеђени да су у стању да се изнесу са свим проблемима, и то преко реформи од којих је посљедња била *Закон о вилајетима*. У свим разговорима о будућности Босне и Херцеговине то им је био кључни аргумент којег су се тврдоглаво држали.¹⁰⁰ Тежња Порте била је да и на Конгресу настави политику одуговлачења која се у претходним преговорима са Аустроугарском показала успјешна и надала се, ако довољно дуго успије да не поклекне пред притисцима, да би јој то могло донијети повољније рјешење или бар одговарајућу компензацију.¹⁰¹ Овакав став и истовремено компликованост самог проблема вјероватно су утицали да чланови османске делегације о њему, за разлику од других питања, приликом поласка нису добили прецизне инструкције како да се понашају.¹⁰²

Међутим, поимања османских државника у Цариграду су била једно, а интереси водећих држава нешто сасвим друго. Одмах након доласка у Берлин и првих разговора са представницима других земаља турски опуномоћеници су схватили да Османско царство по питању својих најзападнијих покрајина неће моћи да рачуна на подршку ниједне велике силе. Исправно су закључили¹⁰³ да, сем Велике Британије,¹⁰⁴ аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине у потпуности подржава и Њемачка, док Русија, Француска и Италија, иако нису дијелиле тај став, неће да се противе намјерама Беча.¹⁰⁵

Ово сазнање је веома забринуло чланове османске делегације који су, боравећи у центру збивања, много реалније, а самим тим и са много више зебње од Порте, почели да процјењују каква би могла да буде коначна одлука Конгреса о Босни и Херцеговини. Чим су схватили да су остали потпуно изоловани, они су одмах затражили од Цариграда хитне инструкције шта да раде и како да се понашају када се то питање и званично

Wiesbaden 1982. (Дејвисон је у архиву у Истамбулу истраживао документе који се односе на збивања на Берлинском конгресу, али нигдје није пронашао потврду о заштити високих државника, родом муслимана, при избору чланова делегације. Разлози зашто највиши службеници нису послати, по њему, били су следећи – министар спољних послова Сафвет-паша, изабран је непосредно уочи почетка Конгреса за великог везира, задржавши и дотадашњу функцију. Султан је одустао од његовог слања јер је сматрао да му је неопходан у вршењу државних послова. Размишљао је да умјесто њега пошаље дотадашњег великог везира Садик-пашу, али није се усудио јер није имао довољно повјерења у њега. На крају је изабрао човјека у кога је потпуно вјеровао – Александра Каратеодорија, до тада подсекретара министарства спољних послова, и Мехмед Али-пашу, јер је био одличан познавалац Балкана).

¹⁰⁰ B. S. Baykal, *Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa *Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1979, 96.

¹⁰¹ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, London 1963, 73.

¹⁰² О непостојању јасних упутстава говори E. von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen, III*, Stuttgart 1910, 125.

¹⁰³ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, priredio Bertrand Bareilles, Paris 1919, 133.

¹⁰⁴ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 16 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878, XI/5, From the Andrinople armistice to the Treaty of Berlin, February-July 1878*, edited by S. Kunalp, G. Tokay, Istanbul 2016, dok. br. 531.

¹⁰⁵ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 133.

покрене.¹⁰⁶ Друга сједница Конгреса, одржана 17. јуна, још јасније им је потврдила неповољне ставове великих сила и они су најзад разумјели да, с обзиром на тренутне прилике, Беч ништа не може зауставити у остварењу планиране окупације Босне и Херцеговине, сложила се Порта са тим или не.¹⁰⁷ Закључили су да више нема времена за губљење, интереси Османског царства могли су се колико-толико заштитити само уколико се са Аустроугарском постигне договор прије него што питање окупације дође на дневни ред Конгреса.¹⁰⁸ Да би подстакли Порту да размишља у том смјеру, опуномоћеници су одлучили да сами направе један пројекат договора са Аустроугарском, који су у Цариград послали 18. јуна.¹⁰⁹

У међувремену, шеф аустроугарске делегације на Берлинском конгресу Ђула Андраши, након што је дефинитивно утврдио да за намјеравану окупацију Босне и Херцеговине има подршку свих учесника сем Турске,¹¹⁰ покушао је да убиједи и чланове османске делегације. Врло брзо је, међутим, схватио да они немају никаква овлашћења и да треба разговарати директно са Портом, па је у вези са тим послао јасна упутства свом амбасадору у Цариграду¹¹¹ Ференцу Зичију.¹¹² Тиме је, између двије заинтересоване земље почела тешка дипломатска борба за Босну и Херцеговину која се, све до краја Берлинског конгреса, паралелно водила у Берлину и у Цариграду.

Већ у првим корацима Зичију је подршку пружио британски амбасадор Хенри Лајард, и то након писма којег му је из Берлина упутио министар иностраних послова лорд Солзбери.¹¹³ Објашњавајући неопходност таквог корака, Солзбери је свом амбасадору истакао задовољство због помоћи коју су британским опуномоћеницима до тог тренутка по питању Бугарске пружили аустријски делегати, а потом га је и обавијестио да ће делегација Велике Британије предложити Конгресу да Аустроугарска окупира Босну и Херцеговину.¹¹⁴

Порта, међутим, без обзира на сав њихов притисак, није намјеравала тако лако да попусти. Није је много забрињавала пријетња Двојне монархије да јој, уколико не одобри окупацију, неће пружити подршку у питању Велике Бугарске јер је знала да је рушење те руске творевине у једнаком интересу Беча, као и ње саме.¹¹⁵ Ипак, у одговору на предложени пројекат својих опуномоћеника, који је у Берлин стигао 20. јуна, по први пут је пристала да Аустроугарској уступи један дио територије, с тим што је смањила њен обим. Наиме, делегати су били предложили да се Аустроугарима дозволи да окупирају неколико округа који су били смјештени на далматинској граници, али тако да Турској остане бар половина Босне. Порта је, са друге стране, била

¹⁰⁶ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 16 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 531.

¹⁰⁷ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 133.

¹⁰⁸ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 18 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 550.

¹⁰⁹ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 133–134.

¹¹⁰ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, 40–41.

¹¹¹ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 261.

¹¹² У првом обраћању након добијених упутстава, Зичи је османске званичнике замолио да своје представнике на Конгресу позову да се неprotиве уласку аустроугарских трупа у Босну и Херцеговину и обавијестио их да ће за тај чин делегација Двојне монархије имати подршку енглеских опуномоћеника у Берлину (Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 18 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 545).

¹¹³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad, 19. jun 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, priredio Berislav Gavranović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1973, dok. br. 47.

¹¹⁴ Лорд Солзбери - Хенри Лајард, Берлин, 19. јун 1878, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 249.

¹¹⁵ В. Чубриловић, *исто*.

спремна да им се дозволи да окупирају само неколико округа у Херцеговини, док је за Босну била изричита - она би читава морала остати у саставу Османског царства.¹¹⁶ Велики везир Сафвет-паша је свом првом опуномоћенику наложио да покуша да убиједи Андрашија да се задовољи понуђеним и да питање ове двије провинције уопште не подноси Конгресу.¹¹⁷

Састанак са аустроугарским министром одржан је 21. јуна и завршио се потпуно супротно надањима османских опуномоћеника. Захваљујући реалном односу снага, Андраши је увијек био на корак испред њих, па у таквим околностима није било нимало чудно да он не само што није прихватио дјелиће које су му турски опуномоћеници нудили, већ им је и рекао да, сем окупације читаве Босне и Херцеговине, Аустроугарска намјерава да окупира и Новопазарски санџак, чиме би се поставила непремостива препрека између Србије и Црне Горе. Ипак, у Новопазарском санџаку, за разлику од Босне и Херцеговине, биле би смјештене обје војске, и аустроугарска и турска, док би цивилна власт у потпуности била остављена Османском царству.¹¹⁸ Пошто турски делегати нису имали упутства како да одговоре на овакве захтјеве, преговори у Берлину су прекинути и на Андрашијеву иницијативу поново пребачени у Цариград,¹¹⁹ који је постао центар дешавања све до 28. јуна када је питање Босне и Херцеговине дошло на дневни ред Берлинског конгреса.

Агилни Андраши је већ 22. јуна обавијестио амбасадора Зичија о разговорима које је водио са турским опуномоћеницима и наложио му да настави активности које би утицале на Порту да се не противи окупацији, поготово што је управо тог дана Аустроугарска у сарадњи са Великом Британијом постигла веома битне успјехе у проширењу султанове власти јужно од Балкана. У повјерењу му је саопштио да би за Беч турско непротивљење било врло значајно, јер би у супротном окупација била схваћена као мјера усмјерена против Османског царства, док се сада схваћа више као једна врста гаранције којом би Аустроугарска, уз сагласност свих европских сила, помогла да се Босна и Херцеговина пацификују. Нагласио му је и да је османским опуномоћеницима јасно указао да Двојна монархија тренутно, из обзира према Турској, избјегава израз анексија и говори о окупацији, али ако би се Османско царство противило том чину, Аустроугарска би била присиљена да објави и анексију.¹²⁰ Наравно, ово је било више речено да послужи као средство притиска на Турску јер су разлози зашто су се у Бечу одлучили на окупацију, а не на анексију, били много дубљи и нису зависили само од понашања Порте.

Слиједећи ова упутства Зичи се наредних дана максимално трудио да изврши притисак на османске званичнике и убиједи их да попусте. Већ у првим разговорима чинило се да је велики везир Сафвет-паша склон договору,¹²¹ али онда је 25. јуна увече аустроугарском амбасадору послао саопштење у коме је истакао да је, иако то није очекивао, код султана наишао на отпор. Султан Абдул Хамид II се, наиме, плашио да би

¹¹⁶ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 18 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 550; Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 20 juin 1878, *Isto*, dok. br. 568; *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 134–135.

¹¹⁷ Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 20 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 568; R. H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, 217.

¹¹⁸ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 22 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 595; *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 136.

¹¹⁹ Grof Julije Andrassy Zichy-ju, Berlin 22. jun 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 50.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad, 24. jun 1878, *Isto*, dok. br. 51.

непротивљење аустроугарској окупацији могло да има опасне посљедице за његову власт. Босна и Херцеговина биле су међу најстаријим турским провинцијама насељене бројним муслиманским становништвом и било каква помисао о њиховом уступању једној страниј сили изазивала је револт у Османском царству који је могао да се претвори у било шта, па можда и у покрет за његово свргавање, поготово имајући у виду његову већ познату неомиљеност. Због тога се султан није усуђивао да донесе било какву одлуку без Министарског вијећа, што је приморало Сафвет-пашу да га сазове.¹²²

Међутим, сутрадан, 26. јуна, по директном султановом налогу, Зичија је посјетио његов опуномоћеник Х. Зарифи. Султан Абдул Хамид II био је прилично потресен претходним збивањима у вези са упутствима делегацији, па је у пет ујутро тражио свог опуномоћеника да би се са њим посавјетовао. И док се претходног дана плашио какве реакције би међу становништвом могло да изазове његово прихватање аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, сада се плашио какве посљедице би у односима са Двојном монархијом могло да има одбијање истог. Зато је Зичију послао свог опуномоћеника да му пренесе наду да промјена одлуке није код амбасадора изазвала увријеђеност. Правдао се да се налази у тешком положају и да није могао пристати на окупацију без давања неке гаранције. Да би ријешо проблем, предложио је склапање једног уговора између Османског царства и Аустроугарске којим би ова друга гарантовала да ће након три године да напусти Босну и Херцеговину, а Порта би, заузврат, на Берлинском конгресу подржала окупацију. Аустроугарски амбасадор се, међутим, чврсто држао својих захтјева и одбио је његов приједлог са објашњењем да је Конгрес организован да би се ријешили сви битни проблеми везани за Источно питање и ван њега није могуће склапати било какве сепаратне уговоре.¹²³ Нешто касније, Зичи је одбио и приједлог Порте којим је Бечу било предложено да анектира Херцеговину и окупира читаву Босну под условом да се Аустроугарска обавезе да брани цјеловитост османске територије у Европи која јој буде остављена одлуком Конгреса и да у одређеном року напусти Босну.¹²⁴

Тиме су пропали сви покушаји сепаратног договора са Двојном монархијом, засновани на уступању дијела територије, о чему је Порта истога дана обавијестила и своје опуномоћенике у Берлину. Истакла је да је споменути неуспјех утицао да Министарско вијеће, иако већ два дана засједа и расправља о инструкцијама које треба да им дâ, још увијек није донијело никакву одлуку. Кључна информација је, ипак, била да се султан противи окупацији, а његово мишљење је у потпуности дијелио и велики везир.¹²⁵

Међутим, прије него што је добио овај телеграм, забринуте Каратеодори-паша, који је упутства Порте чекао¹²⁶ још од састанка са Андрашијем 21. јуна, одлучио је да затражи од Цариграда да му одобре да изјави, када приједлог окупације дође на дневни ред, да он одговара духу преговора између двије владе које би требало ускоро да се договоре и о појединостима. Ово је било потпуно у складу са Андрашијевим захтјевима,

¹²² Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad, 26. jun 1878, *Isto*, dok. br. 52; Види и: Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 25 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 615.

¹²³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad, 26. jun 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 53.

¹²⁴ Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 25 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 615; *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 138.

¹²⁵ *Isto*.

¹²⁶ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, 24 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 608.

па и не чуди да је он био веома задовољан,¹²⁷ за разлику од Порте која је без много размишљања одбацила споменути приједлог затраживши од свог првог опуномоћеника да замоли аустроугарског министра да до суботе, 29. јуна, одложи стављање на дневни ред Конгреса питање окупације,¹²⁸ пошто османско Вијеће министара, због осјетљивости питања, још увијек није било у стању да донесе јасну одлуку.¹²⁹ Наравно, од тога није било ништа – умјесто попуштања, османски опуномоћеници су се 27. јуна по ко зна који пут срели са притисцима, с тим што су се тога дана у томе посебно истакли енглески делегати лорд Биконсфилд (Бенџамин Дизраели) и лорд Солзбери.¹³⁰ Солзбери је уз то послао и телеграм амбасадору у Цариграду Лајарду од кога је затражио да на султана и његове министре изврши сваки могући притисак да попусте и сагласе се са окупацијом.¹³¹

Све то је, међутим, било узалудно. Након вишедневних расправа и дилема, највиши духовни и свјетовни достојанственици Османског царства донијели су 28. јуна ујутро закључак да не могу да пристану на аустроугарске захтјеве који, по њима, немају никаквог утемељења. Уколико би се Двојна монархија оглушила на њихове ставове и покушала да пређе турску границу на територији Босне и Херцеговине, тај чин био би сматран актом агресије.¹³² Османским представницима у Берлину послата су два телеграма. У једном су била написана упутства за супротстављање намјерованој окупацији Босне и Херцеговине, као и инструкције за давање аргумената у вези са тим питањем,¹³³ а у другом налог да се обрате лорду Солзберију и упознају га са разлозима Портиног противљења, прије свега са њеном несигурношћу какав став ће по том

¹²⁷ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Berlin, 26. jun 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 54.

¹²⁸ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 139.

¹²⁹ Safvet Pacha à Carathéodory Pacha, Constantinople, le 26 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 624.

¹³⁰ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, 51.

Лорд Биконсфилд и лорд Солзбери, том приликом, отворено су наговјестили турским представницима да ће Османско царство, уколико се буде противило окупацији, изгубити подршку не само Аустроугарске, већ и Енглеске. Истичући да је освједочени пријатељ османске владе, Биконсфилд је, у складу са тим, тражио да му допусте да им, и у овом питању, помогне и посавјетује их на прави начин (*Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 139–140). Са друге стране Солзбери је, истичући да је спорно питање ионако у принципу ријешено, сугерисао османским делегатима да би најбоље било препустити Конгресу да донесе одлуку, „под изговором да нема инструкција“, чиме би и турска влада добила оправдање пред противницима окупације (Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 27 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 634). Није најјасније на који начин је то мислио, с обзиром да је за одлуку била неопходна и сагласност османских делегата. О британском притиску види и: Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 27 juin 1878, *Isto*, dok. br. 633.

За Каратеодори-пашу посебно изненађујуће било је држање Бизмарка, који је истицао да га интересује само питање Бугарске, пошто је оно могло да доведе до рата. Сва остала питања сматрао је споредним и настојао је да им посвети што мање времена (Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 27 juin 1878, *Isto*, dok. br. 631).

¹³¹ Лорд Солзбери - Хенри Лајард, Берлин, 27. јун 1878, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 277; *The Queen's Ambassador to the Sultan – Memoirs of Sir Henry A. Layard's, Constantinople Embassy, 1877-1880*, edited by S. Kunalalp, Istanbul 2009, 429.

¹³² R. H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, 218.

¹³³ Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 28 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 635; *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 141.

питању заузети муслиманско становништво у тим покрајинама. Њихов евентуални отпор могао би довести до тешких сукоба и узалудног пролијевања крви.¹³⁴

Одмах по примању телеграма османски опуномоћеници су пришли енглеској делегацији, обавијестили је о инструкцијама које су добили и замолили да утиче да се расправа о Босни и Херцеговине одложи за дан-два током којих би покушали да нађу неко рјешење. Биконсфилд и Солзбери, међутим, били су потпуно незаинтересовани за њихов приједлог и одбили су их. За Биконсфилда одлука турског Вијећа министара била је потпуно неразумна, док је Солзбери истакао да Порта уопште није у стању да схвати сопствене интересе.¹³⁵

Разочарани османски делегати нису имали другог рјешења, већ да исти захтјев покушају да реализују преко Андрашија. Њему се, сем Каратеодори-паше, који је поновио добијене инструкције и молбу за одгађање расправе, обратио и Мехмед Али-паша, који је истакао да би се Аустро-Угарска требала задовољити уступањем Херцеговине и потврдио да је одлагање разговора најбоље рјешење. Молбе турских дипломата, међутим, биле су узалудне.¹³⁶ Након што је кратко разговарао са канцеларом Бизмарком, Андраши им је рекао да је дневни ред већ утврђен и да ту више ништа не може да се промијени – питање Босне и Херцеговине било је прва тачка о којој се тог дана требало справљати.¹³⁷

Гроф Андраши се добро припремио за сједницу и са Бизмарком и Солзберијем договорио је све детаље. Чим је њемачки канцелар отворио дискусију о члану XIV Санстефанског мира који се односио на Босну и Херцеговину, аустроугарски министар се одмах јавио за ријеч. У свом подужем саопштењу настојао је да објасни какав значај за Аустроугарску имају збивања у тим османским провинцијама и због чега се она за све то толико интересује,¹³⁸ као и разлоге зашто су рјешења која су за њих предложена у Санстефанском уговору осуђена на неуспјех, усљед чега Двојна монархија није спремна да их прихвати.¹³⁹ Главни циљ, ипак, био му је да оправда неопходност окупације, која је по његовом схватању била једини излаз из постојеће кризе.¹⁴⁰

Андраши је најприје истакао да од свих великих сила Аустроугарска с највише занимања прати догађаје у Босни и Херцеговини пошто јој тамошњи нереди већ неколико година наносе значајну материјалну штету. Према његовим подацима, споменуто подручје током устанка напустило је више од 200.000 људи, који су свој спас потражили у Двојној монархији. За посљедње три година, да би помогла њихово преживљавање и опстанак, Аустроугарска је утрошила више од десет милиона форинти. Та сума се из дана у дан повећава јер избјеглице, плашећи се онога што би могло да им се догоди ако се врате у отаџбину, одбијају и саму помисао на такво нешто. Како се тешка оптерећења која је притискају не би отегла у недоглед, Двојна монархија сматра, и то је примарни циљ њене дипломатије, да се једном за свагда мора наћи рјешење¹⁴¹ за бројне проблеме који су Босну и Херцеговину довели у тренутно стање,

¹³⁴ Safvet Pacha à Carathéodory Pacha, Constantinople, le 28 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 636.

¹³⁵ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, str. 141-142.

¹³⁶ E. von Wertheimer, *Graf Julius Andrassy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen*, III, str. 128.

¹³⁷ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, str. 142.

¹³⁸ В. Поповић, *Берлински конгрес*, Браство XXII (1928), 134–135.

¹³⁹ Солзбери Кросу, Берлин, 28. јун 1878, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 279.

¹⁴⁰ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 384.

¹⁴¹ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, priedio Gabriel Noradounghian, Paris /Leipzig/ Neuchatel 1903, 56–57.

повратити мир и успоставити стабилан поредак. Сва претходна збивања показала су, међутим, да Османско царство није способно да то учини.¹⁴²

Рјешење, по Андрашију, не нуди ни аутономна управа понуђена Санстефанским миром пошто она тешко да може довести до смиривања ситуације с обзиром на састав тамошњег становништва и међусобну сукобљеност православног, муслиманског и католичког дијела, који с муком могу да се договоре о било чему. Све то становништво је потпуно фанатично, а посвуда живи међусобно измијешано. Да би реализовала предвиђени аутономни режим, Порта би морала да уједини све те сукобљене елементе, да омогући повратак у отаџбину свим избјеглицама расељеним по Аустроугарској и Црној Гори,¹⁴³ да финансира њихово издржавање и обезбиједи им средства и материјале уз помоћ којих би реконструисали своје домове и били у стању да се поново баве пословима које су раније радили. Све то, међутим, ма колико тешко, не би било довољно, јер да би се проблем ријешо из коријена и спријечили константни немири који су потресали ово подручје, било би неопходно извршити аграрну реформу, односно покренути питање које је изазивало убједљиво највећу омразу и непријатељство међу тамошњим становништвом. Тиме је Андраши ударао Османско царство тамо гдје је најтање, тријумфално констатујући да оно није у стању да ријешо споменуте проблеме. Зато аутономија и није рјешење – она би само довела до нових немира, који би потом проузроковали и нове штете од којих би трпјело не само Османско царство већ и Двојна монархија. Једина солуција за излаз из овог тешког стања по њему је препуштање управе некој јакој и неутралној земљи, не именујући директно да би то требало да буде Аустроугарска монархија.¹⁴⁴

Умјесто њега, по претходном договору, то је учинио лорд Солзбери. Предложивши окупљеним силама да се Двојној монархији дозволи да окупира Босну и Херцеговину, британски министар је истакао да је само она у стању не само да заведе ред у Босни и Херцеговини, већ и да спријечи уједињење Словена, у којима је очито гледао руске савезнике.¹⁴⁵ Тиме се главни бранилац Турске у питању Велике Бугарске, коначно претворио у њеног кључног противника по питању Босне и Херцеговине.¹⁴⁶ Солзберијев приједлог је одмах подржао и Бизмарк, док говорници осталих великих сила – опуномоћеници Италије, Русије и Француске – мада нису били тако одушевљени њиме, дали су своју сагласност.¹⁴⁷ При томе, посебно незадовољна била је Италија, која је узалуд покушавала да од Двојне монархије, као компензацију за окупацију Босне и Херцеговине, добије Трентино.¹⁴⁸

¹⁴² В. S. Baykal, *Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878. godine*, 98.

¹⁴³ Иако је током сукоба, који су трајали након избијања устанака 1875. године, један дио српског становништва из Босне своје уточиште пронашао у Србији, Андраши је у овом говору спомену само оне који су пребјегли на просторе Аустроугарске и Црне Горе. О избјеглицама у Србији види: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004, 122–131.

¹⁴⁴ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, 57.

¹⁴⁵ „Записник са седнице Конгреса у Берлину од 28. јуна 1878“, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 281.

¹⁴⁶ Д. Живојиновић, *Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у Великој источној кризи 1875–1878*, Зборник за историју Матице српске 14 (1976), 93.

¹⁴⁷ Ч. Попов, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд 1974, 405.

На састанку код цара, када је утврђивана руска политика по питању Босне и Херцеговине, било је констатовано да се Русија склапањем споразума са Британијом 30. маја ослободила обавеза из Рајхштатског уговора. Ипак, да се не би кварили односи са Бечом било је одлучено да се Петроград у принципу не противи његовим захтјевима, али да сам не предузима никакву иницијативу по том питању. Заузврат су очекивани и одговарајући уступци од стране Аустро-Угарске, али они су добијени само по питању Бесарабије (С. Л. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг.*, 111).

¹⁴⁸ Д. Живојиновић, *Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године*, Зборник „Живот и рад Јована Ристића. Поводом 150-годишњице рођења“, Београд 1985, 90; Види и: В. Н. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880*, 529.

Иако је био потпуно усамљен, Каратеодори-паша није хтио да одступи од налога Порте и једини се изјаснио против приједлога о уласку аустроугарске војске у Босну и Херцеговину. Истакао је да је то учинио јер је Османско царство сматрало да је и само у стању да обави све задатке због којих је, наводно, неопходно да Аустроугарска окупира те покрајине - да поново успостави поредак и сигурност у њима, као и да у своје домове врати све избјеглице. У циљу обављања тих задатака, Порта је спремна да изврши све неопходне реформе, а пред Конгресом се обавезује да ће са њиховим спровођењем отпочети истога тренутка.¹⁴⁹ Излагање османског опуномоћеника било је врло опширно, али ако се сагледа у цјелини, из њега произилази да је став Турске био да ако велике силе баш желе на неки начин да помогну у изналажењу рјешења, то не треба да буде кроз окупацију Босне и Херцеговине, већ стрпљењем и разумијевањем за Османско царство које ће само да се потруди да све доведе у ред. Донесе ли се супротна одлука, посљедице би могле бити крваве борбе са тамошњим муслиманским становништвом.¹⁵⁰

Аргументи Каратеодори-паше остали су без одјека и при гласању он је поново био усамљен. Противљење турске делегације изазвало је оштру реакцију предједавајућег Бизмарка који им је скренуо пажњу да при доношењу коначне одлуке воде рачуна да од Конгреса не могу узимати само оно што им одговара, мислећи при томе на питање Велике Бугарске, и да њихово одбијање окупације Босне и Херцеговине значи и поништење свих других усвојених одлука и враћање одредбама Санстефанског мира.¹⁵¹ Након тога је, с обзиром да је била неопходна једногласност, позвао Порту да добро размисли и оставио протокол по споменутом питању отвореним.¹⁵²

Непријатности за турске опуномоћенике, међутим, нису се завршиле овим изливом Бизмарковог бијеса јер су их, одмах након завршетка сједнице, жестоко напали и представници Аустроугарске и Енглеске. Лорд Биконсфилд, који је дан раније савјетовао Турке, сада је отворено пријетио. Што је још горе опуномоћеници су сутрадан сазнали да је Бизмарк савјетовао Аустроугарску да, пошто има европски мандат, не треба да оклијева, већ да уђе у Босну и Херцеговину без обзира на став Турске.¹⁵³ Све то је створило велику нервозу код османских делегата који су жељели да избјегну насилну окупацију, па су се договорили да у Цариград пошаљу приједлог да Порта прихвати одлуку Конгреса, али да задржава право да се по том питању договори

Поводом овог захтјева врло је интересантан коментар једног руског дипломате који се запитао на основу чега Италијани траже територијални добитак. „Зар су опет изгубили неку битку?“, нашалио се, алудирајући на чињеницу да се Италија у рату из 1866. проширила иако је изгубила битку код Кустоце (В. М. Хвостов, *Историја дипломатије, II, Дипломатија в новое время 1871-1914*, Москва 1963, 131).

О незадовољству у Италији након одлуке Конгреса о Босни и Херцеговини: Turkhan Bey à Safvet Pacha, Rome, le 7 juillet 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 717; Turkhan Bey à Safvet Pacha, Rome, le 15 juillet 1878, *Isto*, dok. br. 780.

¹⁴⁹ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, 61.

¹⁵⁰ У *Тајном извјештају* Каратеодори-паша се правдао да је у свом говору на Конгресу много „експлицитније и одлучније“ него што је то забиљежено у Протоколу, указао на посљедице које је у односима са муслиманским становништвом могла да донесе окупација. Признао је, међутим, да је морао изнијети нешто блажи став да турски противници то не би искористили као доказ фанатизма и пријетње цијелој Европи (*Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 146–147).

О погледима првог османског опуномоћеника о збивањима на Конгресу током расправе о Босни и Херцеговини види и: Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 28 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 637; Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 29 juin 1878, *Isto*, dok. br. 643).

¹⁵¹ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, 65.

¹⁵² Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 28 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 637.

¹⁵³ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 28 juin 1878, *Isto*, dok. br. 641; *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 148–149.

директно са Двојном монархијом.¹⁵⁴ Разговарали су о томе и са Андрашијем за кога је оваква формулација била потпуно прихватљива.¹⁵⁵ Иако је на осмој сједници остварио велики успјех, аустроугарском министру је због унутрашњих прилика било врло важно да за окупацију добије и пристанак Османског царства, па је и даље био много склонији тежњи да политички убиједи Турке, него да насилно умаршира у Босну и Херцеговину.¹⁵⁶

Споменути приједлогом турски опуномоћеници су још једном одиграли улогу посредника, у потпуности излазећи у сусрет Андрашију. Овај пут је, међутим, био и посљедњи. Када се турско Велико вијеће састало 3. јула,¹⁵⁷ показало се да је сав споменути притисак уродио плодом. Сједница је била бурна, трајала је пуних дванаест сати, све до два сата ујутро наредног дана, али је на крају, у великој мјери захваљујући ставу великог везира Сафвет-паше, усвојен приједлог опуномоћеника,¹⁵⁸ с тим што је наглашено да се мора додати и ријеч *претходно*, којом би се силама јасно ставило до знања да се окупација може да изврши само након договора Порте са Аустроугарском.¹⁵⁹ Портину изјаву прихватили су представници свих сила на сједници Конгреса одржаној истога дана, 4. јула,¹⁶⁰ чиме је и спорни протокол о окупацији, са турске стране, након више дана чекања, коначно могао да буде затворен.¹⁶¹

Иако је Андраши сматрао да је овим чином опасност од отпора Турске прошла, њиме се, у ствари, само завршила прва фаза борбе. Да из Сарајева нису допирале узнемирујуће вијести о побуни становништва¹⁶² због будуће окупације, наредна четири дана у односима Цариграда и Беча, по питању Босне и Херцеговине, могла би да се сматрају мирним. Ствари су, међутим, почеле поново да се компликују током сједнице Уређивачке комисије Конгреса од 8. јула када је Каратеодори-паша схватио да аустроугарска делегација жели да члан који се односи на Босну и Херцеговину садржи само констатацију да ће Двојна монархија окупирати и управљати споменути провинцијама и да не дозвољава било какав додатак којим би се објаснио карактер те окупације, што је значило и потпуно игнорисање Портине изјаве од 4. јула и

¹⁵⁴ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 152–154.

¹⁵⁵ Grof Julije Andrassy Zichy-ju, Berlin 2. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 64.

¹⁵⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera, 29. jun 1878, *Isto*, dok. br. 61.

Кључни проблем представљало је мађарско јавно мњење које је током Велике источне кризе, а нарочито током рата Русије и Турске, било изразито туркофилски оријентисано, плашило се панславизма и противило окупацији или анексији Босне и Херцеговине сматрајући то непоштеним према Турској и не желећи повећање броја јужнословенског становништва (Е. Aratb, *Madjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina*, 39, 41, 45).

О споменутој наклоности у Мађарској може да се види и из извјештаја које је великом везиру тих дана слао османски генерални конзул (Halil Bey à Safvet Pacha, Pesth, le 28 juin 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 646; Halil Bey à Safvet Pacha, Pesth, le 29 juin 1878, *Isto*, dok. br. 658).

¹⁵⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera, 3. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 67.

¹⁵⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad, 4. jul 1878, *Isto*, dok. br. 68.

¹⁵⁹ Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 3 juillet 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 697; Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 4 juillet 1878, *Isto*, dok. br. 700; *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 155.

¹⁶⁰ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 4 juillet 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 702.

¹⁶¹ Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 4 juillet 1878, *Isto*, dok. br. 703; В. Поповић, *Берлински конгрес*, 140.

¹⁶² Safvet Pacha aux plénipotentiaires ottomans au Congrès de Berlin, Constantinople, le 6 juillet 1878, *Isto*, XI/5, dok. br. 708.

неопходност претходног договора са њом о томе. Покушао је да протестује, али није било користи – представници великих сила су подржали аустроугарски приједлог. Како није могао да дозволи такав развој ствари, први Портин опуномоћеник је и на сједници Конгреса одржаној два дана касније, 10. јула, на којој је разматран приједлог Уређивачке комисије, инсистирао да се члану дода реченица „у ту сврху Турска и Аустрија ће се претходно међусобно договорити“, или неку сличну, али су то Андраши и Бизмарк енергично одбили, при чему је њемачки канцелар био и врло непријатан.¹⁶³ Било је јасно да велике силе нису биле спремне да у самом уговору буду везане изјавом коју су пар дана раније прихватиле,¹⁶⁴ тако да је на сједници, без икаквог додатка, усвојен предложени члан о Босни и Херцеговини.¹⁶⁵

Сада су се османски делегати, које је ужасавала помисао да би могли у потпуности да изгубе ове двије провинције не обезбијевши свом суверену никаква права, поново нашли у врло непријатној позицији. Грозничаво размишљајући извукли су закључак да највећу препреку у остварењу њихових тежњи не представља Андраши, већ Бизмарк, који својим ставом није дозвољавао било какав разговор. Зато је убудуће требало разговарати директно са аустроугарским министром, па тек након постизања договора износити своје захтјеве пред Конгрес.¹⁶⁶ Догађаји су показали да је то била врло мудра тактика која им је омогућила да испослују кључне захтјеве Порте.

Не трошећи превише енергије на неке Портине нереалне жеље, попут оне да увјери Аустроугарску да одустане од окупације, Каратеодори-паша се у разговорима са Андрашијем прије свега усмјерио на налоге Цариграда да се у члан о Босни и Херцеговини дода клаузула којом би се окупација учинила привременом и уредила претходним споразумом Високе Порте и представника Двојне монархије.¹⁶⁷ Аустроугарски министар се показао као погодан саговорник што је била посљедица његове забринутости збивањима у Босни и Херцеговини. По његовом поимању требало је што прије наћи заједнички језик са Османским царством и убиједити га да је окупација пријатељска мјера од које ће и оно само имати користи пошто му Дунавска монархија не би остала дужна.¹⁶⁸ Захваљујући свему томе између двије стране, током посљедња три дана Конгреса, вођени су тешки, али интензивни разговори. Андраши је затезао све док не би осјетио да би то могло довести до прекида преговора и опасности да Османско царство одбије да потпише уговор. Најприје је попустио по питању договора двије земље, након чега је ова ставка и званично додата у члан који се односио на Босну и Херцеговину. Затим је дипломатски реаговао на пројекат конвенције који му је Порта понудила, обећававши да је спреман да о њему расправља

¹⁶³ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 163–165.

¹⁶⁴ R. H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, 219.

¹⁶⁵ Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, 61.

¹⁶⁶ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 166–167.

Османска делегација је проблеме у комуникацији са Бизмарком осјећала током читавог Конгреса, на шта је дијелом утицала лична нетрпељивост њемачког канцелара према другом опуномоћенику Мехмед Али-паша, због напуштања пруске и преласка у турску војску. Много значајнија нам се ипак чини чињеница да је Бизмарк Турску доживљавао као губитничку страну чија делегација је, без обзира на то, чинила све да опструише његову тежњу да буде ефикасан и сва отворена питања оконча што је могуће прије (М. Маринковић, *Тајни мемоар Александра Каратеодори-паше са Берлинског конгреса*, 253; R. H. Davison, *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, 215).

¹⁶⁷ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 167, 169–170.

¹⁶⁸ Grof Julije Andrassy barunu Orczy-ju, Berlin 10. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 86.

одмах по завршетку Конгреса.¹⁶⁹ Надао се да је тим уступцима умирио османске делегате и обезбиједио њихову сагласност. Показало се, међутим, да је врло лоше процијенио став османских званичника због чега је посљедњег дана, свега пар сати пред потписивање уговора, био стављен пред веома непријатан избор.¹⁷⁰

Османска делегација, која је сматрала да је по питању пројекта конвенције Андраши само заваарава, добила је коначне инструкције из Цариграда 13. јула ујутро. У њима се Порта упорно држала својих захтјева о привременој окупацији и договору двије државе који би јој претходио. Својим опуномоћеницима предложила је три начина којим би настојали да то испослују, а уколико ниједан не би био успјешан, наложила им је да одбију да потпишу уговор. Како је Бизмарк већ био одштампао коначну верзију уговора, отпала је могућност измјене члана о Босни и Херцеговини и једино што је, од понуђених начина, могло да се учини је да се оде до Андрашија и затражи да се Порти, у форми једне декларације, гарантују тражена права.¹⁷¹ Када су му то османски делегати изложили, Андраши је био потпуно затечен и изненађен. Фактички је, у посљедњем тренутку, био уцијењен – одбије ли захтјев османски делегати неће потписати уговор, што је значило слом свих успјеха постигнутих на Конгресу.¹⁷² Бијесан, како је сам признао у каснијој преписци са Зичијем,¹⁷³ размишљао је брзо и схватио да би мања штета била ако попусти. Уосталом, у том тренутку било је најважније успјешно окончати сву причу, а касније је у вези са потписаним све могло ићи и неким другим током, другачијим од обећаног.¹⁷⁴ Из напетих преговора и бројних исправки на крају је произишла декларација којом су аустроугарски опуномоћеници гарантовали да права султана над Босном и Херцеговином неће претрпјети никакве измјене због окупације. Нагласили су да ће се она сматрати привременом, а двије владе ће одмах након затварања Конгреса сачинити претходни споразум којим ће се утврдити њени детаљи.¹⁷⁵

Тако су османски делегати занимљивим маневром успјели да потпуно изгубљену битку претворе у наду да су ипак сачували Босну и Херцеговину. Успјели су прије свега

¹⁶⁹ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 171–173, 176, 179.

¹⁷⁰ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 123.

¹⁷¹ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 181–183, 185.

¹⁷² T. Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, Bd. 1, Stuttgart 1913, 185.

¹⁷³ Grof Julije Andrássy grofu Zichy-ju, Већ 15. јул 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 98.

¹⁷⁴ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 125.

¹⁷⁵ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 186–190.

Текст потписане декларације гласио је: „На основу жеље отоманских опуномоћеника, коју су изразили у име своје владе, аустроугарски опуномоћеници, у име Његовог царског и краљевског Величанства, изјављују да владарска права Његовог царског величанства султана над провинцијама Босне и Херцеговине неће претрпјети никакве измјене због окупације, која је предвиђена у члану о споменутим провинцијама уговора који се данас потписује; окупација ће се сматрати привременом и одмах након затварања Конгреса између двије владе сачиниће се претходни споразум око детаља окупације.“ (Carathéodory Pacha à Safvet Pacha, Berlin, le 13 juillet 1878, *Ottoman Diplomatic Documents on “The Eastern Question” – The Balkan Crisis 1875–1878*, XI/5, dok. br. 775).

Званична верзија члана XXV Берлинског конгреса која, без обзира на усвојену декларацију, није могла бити измијењена, гласила је „Провинције Босну и Херцеговину окупираће Аустро-Угарска, која ће њима управљати. Пошто влада Аустро-Угарске не жели да преузме управу у Новопазарском санџаку, који се налази између Србије и Црне Горе у правцу југоистока до Митровице, у њему ће остати отоманска управа; ипак, да би се обезбедило одржавање новог политичког стања, као и слобода и безбедност саобраћаја, Аустро-Угарској се оставља право да ту држи гарнизоне и да има војне и трговачке путеве на читавом простору овог дела старог вилајета Босне. У том смислу Аустро-Угарска и Турска ће се споразумети о појединостима.“ („Уговор склопљен у Берлину 13. јула 1878“, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 341)

због суптилног начина на који је Андраши хтио да окупација буде и усвојена и проведена, што је била посљедица специфичног уређења његове земље. Да је на његовом мјесту био Бизмарк и Њемачка, или било која друга велика сила, турски делегати не би имали никакве шансе. У сваком случају, декларација је изазвала одушевљење међу османским званичницима, али није требало да прође много времена да схвате да за такву реакцију није било правога разлога. Догађаји који су услиједили показали су да, ма какву да је политику Османско царство водило на Берлинском конгресу – фанатичну и несклону компромису, какву су сугерисали из Цариграда, или знатно попустљивију, за какву су се током највећег дијела преговора залагали опуномоћеници у Берлину – оно није могла да сачува Босну и Херцеговину. Историјске околности и односи међу силама били су сазрели да ове покрајине, након више вијекова, добију новог господара.

Стање у Босни и Херцеговини пред и током Берлинског конгреса

Руско-турски рат, Санстефански мир, активност аустроугарске дипломатије и вијести које су са Берлинског конгреса стизале о судбини Босне и Херцеговине оставиле су снажан утисак на тамошње становништво и сукобљене стране, посебно када је ријеч о српској и муслиманској. Ма колико њихови интереси били супротстављени и погледи на будућност били различити, споменута збивања су и код једних и код других на крају изазвала идентичан осјећај – разочарење.

Међу српским устаницима разочарење су најприје доживјели они у Босни, и то знатно раније од оних у Херцеговини. Србија, главни ослонац босанских устаника, била је приморана да престане да их подржава након тешких пораза који су је натјерали да са Османским царством најприје 1. новембра 1876. склопи примирје, а затим 28. фебруара 1877. године и мир.¹⁷⁶ Предсједник њене владе Јован Ристић, који је у међувремену добио неке информације о Будимпештанској конвенцији,¹⁷⁷ био је убијеђен да се устанком више ништа не може учинити и сматрао је да устаници своју активност треба да пребаце на дипломатски терен и европским владама јасно укажу да се противе намјерама Аустроугарске да окупира Босну и Херцеговину. Ма колико његови погледи били реални, за босанске устанике били су тешко схватљиви, па су многи међу њима престанак подршке доживјели као најтежи ударац и највећу издају.¹⁷⁸

Дубоку кризу која се надвијала над устанком одложила је, међутим, активност руских славенофила. Наиме, након потписивања Тајне конвенције са Двојном монархијом, Русија је у прољеће 1877. године почела да врши интензивне припреме за рат са Османским царством, а као одлично оправдање за њега видјела је у наставку сукоба у Босни и Херцеговини који је показивао да су све реформе на које се позивала Турска биле неуспјешне. Из тог разлога Петрограду није одговарало да након повлачења Србије устанак утихне па је, користећи блиске везе славенофилских комитета са кључним људима у Босни, учинио све да га изнова оживи, шаљући при томе неопходну материјалну и моралну подршку. Тиме је устанак у Босни ушао у једну нову фазу – престао је да буде борба српског сељаштва за промјену социјалног и националног положаја и постао обични додатак за реализацију руских планова у Источном питању. Такав тешко да је могао да постигне било какав успјех, сем испуњења основног циља због којег је и подржан од стране Русије. Утемељен на тако наopakим начелима, устанак је доживио тежак пораз од турских снага на Црним потоцима у августу 1877. године, и више се никада није опоравио јер је изгубио основу на којој је поникао.¹⁷⁹ Од тада па све до уласка аустроугарских трупа животарио је не представљајући значајнију пријетњу турским властима које су, са друге стране, својим понашањем, заједно са општим негативним приликама, највише и доприносиле да се он у потпуности не угаси.

¹⁷⁶ Н. Урић, *Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата (1876)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 6 (2009), 151–152.

¹⁷⁷ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 238–239.

¹⁷⁸ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 319.

¹⁷⁹ *Исто*, 322–323, 331, 347–348. (За разлику од ранијег периода, славенофили су у ово вријеме у потпуности спроводили политику руске владе. Зато је њима било потпуно прихватљиво да са једне стране траже сарадњу и узајамну помоћ од босанских устаника, а да са друге подржавају Будимпештанску конвенцију којом је Босна обећана Аустроугарској, немајући при томе ни најмање гриже савјести. Штавише, при посјети устаничке делегације Петрограду, у фебруару 1877, и сами су их убјеђивали да то прихвате).

Устанак у Херцеговини развијао се знатно другачије од босанског. Ратујући заједно са црногорском војском, херцеговачки батаљони¹⁸⁰ су у августу 1876. извојевали велику побједу на Вучјем долу,¹⁸¹ а у септембру 1877. године, у вријеме када је босански устанак био у великој кризи, ослободили су Никшић и Билећу. Таман када се учинило да би и остатак Херцеговине могао да дочека своје ослободиоце, активирала се аустроугарска дипломатија која је преко свог заступника на Цетињу Темела упозорила црногорског кнеза да заустави било какво напредовање пошто би све жртве у том походу биле узалудне.¹⁸² Тиме је коначно постало јасно да Двојна монархија не би дозволила било какво црногорско ширење дубље у Херцеговину што је поразно дјеловало на тамошње устанике. Сви њихови напори у претходне три године борбе били су узалудни - иако побједници, они су били губитници једнако као и поражени босански устаници. И једни и други сада су схватили оно што је Ристић, захваљујући свом положају, могао много раније да разумије – устанком се више ништа није могло учинити. Иако то није значило престанак њихове оружане борбе, довело је до изостанка акција већих размјера. Са друге стране, у периоду који је слиједио, примјетно је одређено појачање њихове дипломатске активности, усмјерено прије свега према Руској царевини.

Под утицајем изнесених догађаја, српски устаници у читавој Босни и Херцеговини у 1878. годину ушли су са осјећајем дубоког разочарења које се пренијело на цјелокупно српско становништво, о чему свједочи и извјештај аустроугарског конзула у Мостару који га је сам на полеђини означио као - „опште расположење“. Међу тамошњим православним становништвом, како га он назива, конзул је уочио отворено незадовољство развојем ситуације, као и велике симпатије према „малој сусједној држави“, што му је било разумљиво с обзиром на „уско сродство оба племена“. Иако су сви били за уједињење „под једним кнезом“, уочио је разлику међу образованим и обичним људима пошто се код образованих није осјећала жеља за осветом према муслиманима за све оно што је српски народ претрпио током њихове владавине.¹⁸³

Исти извјештај аустроугарског конзула позабавио се расположењем и муслиманског становништва у Мостару, показујући да је и оно, али из сасвим других разлога, у 1878. годину ушло у стању пуне обесхрабрености.¹⁸⁴ Кључни догађаји који су подстакли такав осјећај били су пад Плевне и даљни успјеси руске, српске и црногорске војске,¹⁸⁵ а крајња њихова посљедица била је утишавање и посљедњих гласова којима је изражавана наду у могућност преокрета и коначног успјеха османске војске. Општа потиштеност захватила је све, па се на улицама, иако је то пар седмица раније било незамисливо, почело мирно дискутовати о могућој пропасти Царства, што је објашњавано удесом судбине.¹⁸⁶ Иако је почетком године владала врло хладна и

¹⁸⁰ Према Мирку С. Радоичићу било их је укупно 16 (М. С. Радоичић, *Херцеговина и Црна Гора 1875–1878*, Невесиње 1966, 75–76).

¹⁸¹ М. Gjurgjević, *Мемоари са Балкана (1858–1878)*, Сарајево 1910, 116–121; Б. Павићевић, *Историја Црне Горе*, IV–2, Подгорица 2004, 221–222.

¹⁸² Nikola I Petrović, *Мемоари*, Цетинје – Титовград 1989, 472.

¹⁸³ Konzul Strautz grofu Juliju Andrássy-ju, Mostar 11. januara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 2.

О негативном расположењу становништва у Херцеговини почетком 1878. године свједоче и руски извјештаји - Отчет МИД за 1878. г., *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, приредили Људмила В. Кузмичева и Душко М. Ковачевић, Нови Сад 1996, 167.

¹⁸⁴ Konzul Strautz grofu Juliju Andrássy-ju, Mostar 11. januara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 2.

¹⁸⁵ А. Ј. Поповић, *Хаџи-Лојина буна у Босни. Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, Београд 1897, 24–25.

¹⁸⁶ Isto; Konzul Strautz grofu Juliju Andrássy-ju, Mostar 11. januara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 2.

снијегом богата зима,¹⁸⁷ која је отежавала било какве војне операције, међу муслиманима у Сарајеву је владао страх да би акцијом српске војске комуникације Босанског вилајета са остатком Царства врло брзо могле бити у потпуности пресјечене,¹⁸⁸ док су се херцеговачки муслимани истовремено плашили да би још неке области провинције могле да падну у руке црногорске војске¹⁸⁹ и херцеговачких устаника.

Ово лоше расположење и страхови, међутим, нису били једина посљедица пораза турске војске. Забринуто за будућност локално муслиманско становништво је са све већим огорчењем почело да гледа на османску власт, сматрајући да је „профућкала имања и крв својих поданика“.¹⁹⁰ Тиме се изнова пробудило нерасположење које је своје коријене имало још од времена када су османски султани, почевши од Селима III (1789–1807), кренули са реформама којима су жељели да препоруде посрнуло Царство. Муслимани у Босанском елајету, међутим, то су доживјели као удар на њихове привилегије и нешто што би могло у потпуности да уништи оно што је вијековима постојало.¹⁹¹ Зато су реформама пружали отпор све док походи Омер-паше Латаса¹⁹² нису у коријену затрли свако противљење и натјерали их да се умире¹⁹³ све до споменутих пораза од Русије. Иако они, у суштини, никада нису тежили да се ослободе власти султана,¹⁹⁴ губитак сваке илузије у погледу способности Царства да из рата изађе као побједник, на врло негативан начин оптеретио је, у више сегмената, однос локалних муслимана са османском влашћу. Из дана у дан, и у Босни и у Херцеговини, испољавана је све већа непослушност према османским чиновницима, који иначе нису били омиљени јер су од Латасових похода били странци и, због нередовног плаћања, склони миту и љености. Све наредбе чиновника уколико нису потицале директно од Порте, игнорисане су. Уколико јесу, привидно су прихватане, али све се завршавало на томе, па се турски министар жалио да само добијају извјештаје о тешкоћама, али не и вијести о успјешном спровођењу наредби. У неким мјестима је представницима власти и директно отказивана послушност. То се у Бањалуци десило тамошњем мутесарифу (управитељу) Салих-паши, који је уз то и изгрђен од стране нотабла града. Иако је њих 50 због тога било ухапшено, врло брзо су по наредби валије били ослобођени пошто се гувернер провинције с правом плашио да би претјерано притезање узде само могло да доведе до ширења немира и отвореног сукоба са представницима муслиманског становништва на подручју читавог вилајета. Оваква еластичност власти испољавана је у свим сличним примјерима непослушности, али њен резултат је имао потпуно супротне ефекте од очекиваног јер је од стране локалних муслимана доживљавана као немоћ. Власт, очито, није имала довољно ни ауторитета, ни снаге, па није ни чудо да становништво, са друге стране, није показивало много повјерења у њу, нити је имало много поштовања.¹⁹⁵

¹⁸⁷ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 12. januara 1878, *Isto*, dok. br. 3.

¹⁸⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 25. januara 1878, *Isto*, dok. br. 5.

¹⁸⁹ Konzul Strautz grofu Juliju Andrássy-ju, Mostar 11. januara 1878, *Isto*, dok. br. 2.

¹⁹⁰ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 15. februara 1878, *Isto*, dok. br. 12.

¹⁹¹ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878. godine*, 174–175, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2004.

¹⁹² Омер-паша Латас, поријеклом Србин из Лике, био је румелијски сераскер – врховни заповједник османске војске у европском дијелу Царства. У повјереној му мисији, на простору Босне и Херцеговине, боравио је у периоду од 1850. до 1852. године (G. Šljivo, *Omer Lutfi-paša (Mihailo Latas) u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj 2016, 168–169, 475–476, 488).

¹⁹³ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 170.

¹⁹⁴ I. Sethre, *Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878–1914*, у књизи: *Wechselwirkungen. Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, New York - Bern - Frankfurt - Berlin - Brussels - Vienna - Oxford - Warsaw 2015, 45.

¹⁹⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 25. januara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 5; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 15. februara 1878, *Isto*, dok. br.

Своје незадовољство тренутним стањем локално муслиманско становништво изражавало је и јаком апатијом за рат и све већим бројем дезертера. Када је почетком године заповједник Мостара, уплашен могућим нападом из правца Невесиња, замолио тамошње муслимане да изнад града изграде нове утврде и организују редовну стражу у старим, био је у потпуности игнорисан.¹⁹⁶ Већ скоро три године трајали су сукоби, па је по писању аустроугарског конзула почетком 1878. године на овом простору било тешко наћи неког муслимана који је био здрав и јак, а да није био у униформи. У почетку су сви радо ишли у рат, али постепено су губици, људски и материјални, нарочито након пораза од Русије, ломили и њихову вољу, па је са сваком новом регрутацијом све већи број људи постајао незадовољнији. То се нарочито односило на оне који су живјели од заната јер су појачаним новачењем њихове породице у пуном смислу ријечи остале без хљеба. Слично је било и са посједницима у побуњеним мјестима – чак и ако им имања нису била запаљена, није имао ко да их обрађује, јер су се кметови одметнули у планине или су избјегли у Аустроугарску.¹⁹⁷ Све то, заједно са лошим стањем у којем се налазила војска, појачало је и број дезертера у Босанском вилајету. Војници већ дуго времена не само што нису примали плату, већ је и њихово снабдијевање храном у једном тренутку било у потпуности прекинуто, и они су били присиљени да се сами сналазе, како знају и умију, да преживе. Зато и не чуди да је све већи број њих одлучивао да својевољно напусти војску,¹⁹⁸ поготово што се и у овом случају показао страх власти да би претјерана строгост могла да доведе до побуне и краја османске владавине. Иако се према закону дезертирање у вријеме рата кажњавало смрћу, ухваћени бјегунци су по наредби војних команданата добијали само одређен број удараца штапом,¹⁹⁹ што сигурно није било ни близу ефикасно средство којим би се спријечили нови покушаји напуштања војске.

Што се католичког становништва тиче, оно је сигурно имало убједљиво најмање разлога да буде незадовољно развојем ситуације крајем 1877. и почетком 1878. године. По информацијама аустроугарског конзула у Мостару, у заједнички устанак са српским становништвом католичко становништво у Херцеговини је ушло нерадо и више под страним утицајем, а привремена сарадња само је довела до дефинитивног разлаза. Херцеговачки католици ни под којим условима нису били спремни да прихвате тежње православног становништва за уједињењем са Црном Гором, пошто њену доминацију нису сматрали ништа бољом од турске. У том погледу имали су ставове врло блиске тамошњем муслиманском становништву, плашили су се те опције сматрајући да би им и права и интереси били вишеструко угрожени.²⁰⁰ Иако ови извори јасно не говоре

12; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 275, 277–278; Н. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina, Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo 2014, 472, 475.

¹⁹⁶ Konzul Strautz grofu Juliju Andrássy-ju, Mostar 31. januara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 7.

¹⁹⁷ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 15. februara 1878, *Isto*, dok. br. 12; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 276.

¹⁹⁸ М. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739–1878)*, Sarajevo 1912, 132; Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo 2007.

¹⁹⁹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 15. februara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 12.

²⁰⁰ Konzul Strautz grofu Juliju Andrássy-ju, Mostar 11. januara 1878, *Isto*, dok. br. 2.

Иако то аустроугарски конзул у овом извјештају не помиње, власти Двојне монархије активно су се ангажовале да подстакну локалне католичке попове да дјелују међу католичким становништвом против присаједињења Херцеговине Црној Гори, које је објављено средином 1876. године. (М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, 181). Кроз понашање дон Ивана Мусића видљиво је да је та активност међу водећим људима наишла на плодно тло и да је и сам вођа босанскохерцеговачких католика био јасно определијен за аустроугарску, а не за црногорску службу (*Исто*, 182–183).

чијој се власти надали, ако већ нису жељели турску или црногорску, каснији развој ситуације је то врло јасно показао.

Сва ова збивања, што се из кориштених извора јасно може видјети, пажљиво је пратила аустроугарска дипломатија која је своје представнике имала у више градова Босне и Херцеговине - аустријски конзулати, вицеконзулати и конзуларне агенције били су отворени у Сарајеву, Мостару, Ливну, Бања Луци, Требињу, Бихаћу, Тузли и Брчком.²⁰¹ Кључну улогу је, наравно, имао генерални конзул у Сарајеву Конрад Васић, који је пратио дешавања у том граду, као и у читавој Босни, односе са Србијом, али и, што је временом постало све интересантније, односе са централном влашћу у Истанбулу и ставове становништва према Двојној монархији.

Васић је рођен у Љубљани 1822. године и имао је богато дипломатско искуство. Пошто је у више наврата служио у Босни и Херцеговини, добро је познавао тамошњу ситуацију, тако да и не чуди да га је Андраши крајем 1877. године, у тренутку када му се учинило да збивања у Источној кризи улазе у завршну фазу, по други пут у каријери, поставио на мјесто генералног конзула у Сарајеву.²⁰² Захваљујући одлично организованом обавјештајној служби, извјештаји које је слао до свог бјекства 4. августа 1878. представљају прворазредан извор о дешавањима у Босанском вилајету током посљедње године Османске владавине.²⁰³

Средином фебруара 1878. године Васић је дошао у посјед писма, односно мале књижице, како је назива, штампане ћирилицом, која је из Бања Луке, од стране устаничких вођа, упућена беговима и осталим муслиманима у Босни. Превео ју је на њемачки и заједно са кратким коментаром послао министру Андрашију. Књижица је, по Васићевом мишљењу, највјероватније написана и штампана у Београду, а главни циљ био јој је да доведе до измирења муслимана и хришћана у Босни, као и да се земља уједини са Кнежевином Србијом.²⁰⁴ У њој су вође и опуномоћеници босанских устаника поручили беговима и осталим муслиманима у Босни да су по поријеклу, језику и обичајима браћа, али да су их Османлије својим доласком посвађале. Позвали су их да покушају да се договоре и прекину са међусобним убијањем и пустошењем земље, од чега су користи имали само заједнички им непријатељи, при чему је јасно да се мислило на Двојну монархију, која потпирује њихове сукобе и настоји да их увуче у своју државу. Обећавајући заштиту вјере свим муслиманима, као и прикладно издржавање муслиманском племству, истакли су све предности које би уједињење са Србијом имало у односу на уједињење са Аустроугарском, нарочито у погледу опорезивања и сталне војске.²⁰⁵ Коментаришући књижицу Васић је закључио да се њен аутор плашио било

²⁰¹ А. Kasumović, *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878–1881*, *Godišnjak ANU BiH* 43 (2014), 245.

О сваком од њих детаљније у: Р. Заплата, *Страни конзули у Босни и Херцеговини за турске владе*, Гајрет-календар за годину 1937, Сарајево 1936, 146–147.

²⁰² *Српски биографски речник, II (В-Г)*, Нови Сад 2006, 89. (Васић је од фебруара 1857. обављао дужност отправника послова аустријског конзулата у Сарајеву, а од јуна 1859. генералног конзула. Почетком 1862. прешао је у Београд на мјесто отправника послова тамошњег Аустријског генералног конзулата. У периоду од јуна 1864. до новембра 1868. служио је у Мостару као замјеник конзула, а од јануара 1871. био је конзул у Цариграду и Скадру. Током Велике источне кризе играо је врло активну улогу и провео у Херцеговини скоро годину дана).

Занимљиво је да се увијек потписивао као Wassitsch, а не Васић (Т. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906, 108).

²⁰³ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006, 62.

²⁰⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 18. februara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 13.

²⁰⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 18. februara 1878, *Isto*, dok. br. 14.

Писмо је мјесец и по дана касније, 2. априла 1878, објављено и у новосадској *Застави*, у броју 45, под насловом *Писмо беговима и осталим Бошњацима Мухамедове вјере (Застава о Босни и Херцеговини 1876–1878, књига IV, приредио Хамдија Капићић, Сарајево 1956, 247–251).*

каког приближавања Босне Двојној монархији јер је на крају опоменуо бегове и остале муслимане да, уколико не желе уједињење са Србијом и радије би да се ово подручје конституише као аутономна земља, сви заједно треба да се држе што даље од Аустрије. Сва ова активност устаничких вођа, иако је била противна намјерама Двојне монархије, није много узнемирила аустроугарског генералног конзула из разлога што је знао да се у Босни писмена пропаганда врло споро ширила.²⁰⁶

Васићево размишљање се показало исправним пошто књижица у том тренутку и није остварила неки значајнији резултат, али не само због спорог ширења писмене пропаганде него и свеукупних односа двије заједнице у периоду који јој је претходио. Књижица је, међутим, била важна из једног другог разлога, као јасан показатељ тренутне, измијењене политике ослабљеног српског покрета у Босни и покушаја његовог вођства да нађе заједнички језик са муслиманским становништвом.²⁰⁷ Идеја сарадње са муслиманима од тада игра веома значајну улогу у српском националном покрету и она ће се, без обзира на слабе резултате, испољавати скоро током читаве аустроугарске владавине.

У Васићевим извјештајима из овог раног периода 1878. године примјетно је и истицање наклоности коју је муслиманско становништво у Сарајеву показивало према Двојној монархији.²⁰⁸ То, али још и више чињеница да је 3. марта потписан Санстефански мир који му нимало није одговарао, подстакли су Андрашија да покрене активности ради придобијања локалног становништва за намјеравану окупацију. Од конзула у Сарајеву аустроугарски министар је затражио да потпомаже тежње католика и бегова да се прикључе Двојној монархији, исказујући спремност да за извршење тог задатка пружи сву неопходну помоћ у новцу, а припаднике племства да накнадно награди и са одликовањима.²⁰⁹ У сљедећем писму Андраши је био још детаљнији па је, ради охрабрења проаустријских снага, написао Васићу да муслиманским беговима обећа да нико неће дирати њихове посједе и да Аустроугарска нема намјеру да било какву аграрну реформу спроведе на рачун богатих. Са друге стране, од муслимана и католика се очекивало да се изјасне против аутономије, и да изјаве да желе или да остану под пуном турском влашћу или да се прикључе Двојној монархији.²¹⁰ Овај пут, међутим, Васићев одговор о расположењу муслиманског становништва био је много реалнији. Признао је да се у скорије вријеме са њихове стране не може очекивати било каква изјава за прикључење Аустроугарској и да у промјени тог става, у том тренутку, никакву подстицајну улогу није могао имати ни новац.²¹¹

Санстефански мир није узнемирио само Андрашија, већ је оставио снажан утисак и на цјелокупно становништво у Босни и Херцеговини које је основне податке о

²⁰⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 18. februara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 13.

²⁰⁷ У изјави од 24. октобра 1877. године Привремена босанска народна влада је осудила евентуалну окупацију Босне и Херцеговине од стране Двојне монархије; заложила се за уједињење са српским земљама, а ако то не би било могуће затражила је добијање аутономије за Босну и Херцеговину; најзад, истакла је да жели да оствари сарадњу са муслиманским првацима и позове их да се боре за јединствене циљеве. (М. Екмечић, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878*, 248–249).

²⁰⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 15. februara 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 12. (У овом извјештају Васић изражава увјереност да муслиманско становништво не би пружило никакав отпор окупацији. Они, по њему, прије свега желе да очувају своје посједе и вјеру, а за такво нешто много сигурнија им дјелује Двојна монархија, него Србија и Црна Гора. Ово гледиште врло је блиско ставовима које је нешто касније, почетком марта, изнио енглески конзул Фримен – The National Archives (NA), Foreign Office (FO) 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, March 8, 1878, no. 12).

²⁰⁹ Konzulu Vasiću iz Beča, Beč 8. marta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 19.

²¹⁰ Konzulu Vasiću iz Beča, Beč 10. marta 1878, *Isto*, dok. br. 20.

²¹¹ Konzul Vasić u Beč, Sarajevo 12. marta 1878, *Isto*, dok. br. 21.

увођењу аутономне администрације сазнало врло брзо.²¹² Устаници у Босни били су веома незадовољни пошто је предвиђена аутономија била далеко од циља коме су тежили – уједињења са Србијом.²¹³ Већ након првих вијести о условима мира многи међу њима су били веома разочарани и говорили су како су улагали и жртвовали све, а нису добили ништа. Огорчење према Русији било је толико јако да је и генерал Милета Деспотовић,²¹⁴ некадашњи заповједник устаничке војске у Босни, нашао за потребно да оправда њене поступке написавши посланицу,²¹⁵ али његов напор је био узалудан. Свима је било јасно да је руска дипломатија само искористила босанске устанике, чијим тежњама и интересима у кључном тренутку није посветила ни најмање пажње. Овако негативан развој ситуације, али и прве информације о конгресу на коме је требала да се изврши ревизија Санстефанског мира и донесе коначна одлука и о њиховој судбини, подстакли су устанике да у Тишковцу 13. и 14. марта одрже велику народну скупштину на којој је усвојен Меморандум великим силама и изабрани су представници који ће да им га изложе на предстојећем конгресу. Кључни захтјев устаника односио се на уједињење Босне са Кнежевинам Србијом, а уколико то није било могуће већ само аутономија, тражили су гувернера хришћанина којег би бирала народна скупштина, као и низ других погодности садржаних у укупно 17 тачака Меморандума. У посљедњој од њих одредили су се према окупацији – уколико је она била нужна, њихова жеља је била да је изврши српска војска. Ако то није било могуће, прихватили су једино међународну окупацију, али она би могла да траје само онолико колико је нужно.²¹⁶

Осим усвајања Меморандума, учесници скупштине у Тишковцу су сматрали да би било добро још једном покушати утицати на ставове Русије, па су у складу са тим написане посланице руском цару и представнику руских славенофила Ивану Сергејевичу Аксакову. И у једној и у другој видљиво је незадовољство босанских устаника Санстефанским уговором, али Аксакову је то речено директно, док је Александру II саопштено више дипломатски - најприје му је захваљено на претходној помоћи, а онда је истакнуто да би све претходне жртве биле бескорисне, уколико се

²¹² NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 8th March 1878, no. 12. Према енглеском конзулу Фримену локалне власти у Сарајеву добиле су од Порте информацију о склапању Санстефанског мира 5. марта (R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa *Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1979, 32). Новосадска *Застава* је у броју од 10. марта пренијела писање страних новина о појединостима уговора који се односе на Босну и Херцеговину, али није била сигурна колико је оно вјеродостојно (*Застава*, бр. 32, 26. фебруара/10. марта 1878).

²¹³ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 374.

²¹⁴ Након почетка српско-турског рата и проглашења уједињења Босне и Кнежевине Србије Милета Деспотовић, руски пуковник у пензији, ангажован у српској војсци од маја 1876. године, послат је од стране српске владе, у августу исте године, на устаничку територију и постављен за намјесника кнеза Милана и вођу устаника у Босни са задатком да обједини до тада раздвојене чете и усмјери их ка заједничкој борби. Када је Србија, неколико мјесеци касније, склопила примирје са Турском, одлуком босанског народа, донесеном на скупштини у Тишковцу, остао је на челу устанка и на том положају је био све до пораза код Црних потока, августа 1877, последице чега је распустио војску и прешао на територију Аустроугарске гдје је убрзо ухапшен и интерниран у Линц. Након пуштања, отишао је у Русију одакле је и даље пратио збивања у вези са устанком и написао споменуто посланицу. Заједно са Васом Видовићем, као представник босанских устаника, учествовао је на Берлинском конгресу, узалудно се трудећи да представи њихове тежње (*Српски биографски речник, III (Д-З)*, Нови Сад 2007, 182).

²¹⁵ *Застава*, бр. 33, 28. фебруара/12. марта 1878.

²¹⁶ „Босанска споменица за конгрес велесила“, *Застава о Босни и Херцеговини 1876–1878, књига IV*, 251–253; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 374–375, 380, 383.

Интересантан је број тачака Меморандума, који може да створи забуну – у споменутој „Босанској споменици“ јасно је видљиво да је број тачака 17, што потврђују и сами устаници у посланици руском цару (види напомену 217, 394) када кажу: „Оваке жеље ми смо у 17 тачака означили и по нашим посланицима на конференцију велесилама упутили“. Међутим, Екмечић (*Устанак у Босни*, 383), као и руски коментатор споменуте посланице (396), наводе да је укупно 18 тачака, вјероватно рачунајући као додатну тачку и захтјев за уједињењем са Србијом.

жеље народа не би испуниле. Као и у Меморандуму, и овдје је наглашено да је кључна жеља устаника уједињење са Србијом, а ако то не би било могуће онда бар да се добије посебна „самостално-вазална држава“, како су је назвали. Са друге стране, постојала је и одређена разлика – наиме, док су у Меморандуму само на посредан начин одбили аустроугарску окупацију, устаници су овдје били децидни рекавши да је не желе на било какав начин и поново потврдили да прихватају само окупацију од стране српске или међународне војске. На крају посланице изразили су наду да ће руски цар уважити њихову молбу и помоћи у остварењу њихових тежњи.²¹⁷

Херцеговачки устаници су о лошем развоју ситуације били обавијештени преко људи блиских црногорском кнезу Николи Петровићу. Оно што су сазнали, међутим, подстакло је кључне људе међу њима, њих преко 40, да на позив војводе Богдана Зимоњића, напишу кнезу Николи једну петицију.²¹⁸ Из ње је видљиво да су пређашња дешавања код херцеговачких главара изазвала подвојене реакције. Са једне стране, они су били срећни због значајног проширења Црне Горе, на чему су и честитали црногорском владару, изражавајући му захвалност на досадашњој бризи о њима, али са друге стране, и то осјећање је очито било доминантно, били су збуњени информацијом да би Херцеговина требала да буде подијељена, односно да би само њен дио требао да припадне Црној Гори. Веома забринути замолили су кнеза Николу да апелује на руског цара да их не остави и не допусти „да подпанемо испод једног непријатеља под другога, који ради да нас некаквијем неправеднијем начином под своју власт узме“, при чему се мислило на намјере Двојне монархије. У супротном, били су спремни да не прихвате овакве одредбе мира истичући на крају да „народ Ерцеговачки не може имати мира на ови начин, ...но ће се борити и крв своју пролијевати све дотлен док не добије своју слободу и нераздјелимост“.²¹⁹

Примјетно је да су и након свега устаници и у Херцеговини и у Босни помоћ у остварењу својих тежњи поново тражили од Русије, иако је она као творац Санстефанског мира у великој мјери пренебрегла њихове интересе. Очито, они нису били спремни да такав њен став прихвате као дефинитиван, а објективно и нису имали коме другом да се обрате за помоћ.

²¹⁷ *Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878, документы*, приредили В. И. Косик, Д. Ф. Поплыко, М. В. Хевролина, Москва, 2008, 394–397; „Посланица Босанаца Његов. Превосходству Ивану Сергјевићу Аксакову“, *Застава*, бр. 55, 7/19. априла 1878; М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 375.

²¹⁸ Б. Павићевић, *Историја Црне Горе, IV–2*, 299.

²¹⁹ Архивско библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе - Цетиње (АБОНМЦГ), фонд Никола I, фасцикла 1878. година, документ 158; „Адреса Херцеговаца Његовој Свјетлости Књазу Црне Горе и Брда Николи I.“, *Застава*, бр. 92, 14/26. јуна 1878; *Претставка херцеговачких усташа књазу Николи*, Записи XVII (1937), 250–252; И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, Сарајево 1988, 476; А. Стаматовић, *Улога Црне Горе у пацификацији Херцеговачког устанка*, Зборник са Ђоровићевих сусрета: „Херцеговачки устанак 1875–1878“, Гацко 2016, 89–90.

Иначе, представка сачувана у фонду Николе I, не садржи датум када је написана што је довело до тога да је вријеме њеног настанка постало спорно. Приређивач Претставке у *Записима*, као и многи историчари касније, сматрали су да је настала у вријеме или непосредно након Берлинског конгреса, док је новосадска *Застава* објавила у броју 92 од 14/26. јуна 1878, без икаквог додатног коментара.

Међутим, другачије податке, до којих је у свом раду дошао Ибрахим Тепић, даје Атанас В. Васиљев, представник Петербуршког Славјанског друштва у Црној Гори у периоду од 4. фебруара до 1. јуна 1878. године, који је боравећи на самом терену активно пратио сва збивања у вези са херцеговачким устаницима и писао о њима. Године 1905. Васиљев је спорну петицију објавио у својој књизи *Среди народних страдањих* наводећи као датум њеног настанка 8. март. Сем тога, по Тепићу, пред сам његов повратак у Русију херцеговачки главари су, током маја 1878. године, Васиљеву предали још једну петицију сличне садржине у којој су, надовезујући се на претходну, такође говорили о тежњи њихових противника да их раздвоје. Исказујући недвојбену спремност да се супротставе окупацији, молили су руски народ да их у тој борби материјално помогне. Ову петицију потписала су укупно 32 херцеговачка главара. (И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, 476, 480; J. Jovanović, *Izvještaj Atanasija Vasiljeviča Vasiljeva o završetku hercegovačkog ustanka 1875–1878. godine*, Prilozi 13 (1977), 328).

О реакцијама муслиманског становништва на Санстефански мировни уговор, врло брзо након његовог потписивања, писао је из Сарајева енглески конзуларни представник Едвард Фримен.²²⁰ Истакао је да је сама вијест о миру дочекана са приличном равнодушношћу, мада је постојала и одређена забринутост какав облик аутономије је њиме био предвиђен, пошто још увијек нису биле пристигле прецизније информације. Без обзира на то, енглески конзул је био убијеђен да би било какав понуђени аранжман био прихваћен без много противљења. Пратећи понашање локалних муслимана закључио је да су они свјесни да је снага Османског царства у Европи сломљена, што је за посљедицу имало наводно јачање наклоности према Двојној монархији јер су сматрали да, ако би већ морали некоме да припадну, њихова права и вјероисповјест били би знатно обезбјеђенији у Аустроугарској, него у Србији и Црној Гори.²²¹ И док, са једне стране, потврду конзулове информације о негативном ставу према анексији Босне и Херцеговине од стране двије споменуте српске државе налазимо и у каснијим документима,²²² са друге, његов закључак о односу муслиманског становништва према Аустроугарској био је потпуно погрешан,²²³ што је уосталом показао и већ споменути Васићев одговор Андрашију.²²⁴ Сам Фримен се седам дана касније, 15. марта, исправио и знатно прецизније извијестио да уз католике евентуалну аустроугарску окупацију подржавају и неки угледни муслимани, од којих је раније вјероватно и стекао дојам о јачању наклоности према Аустроугарској. Но, и овај Фрименов извјештај,²²⁵ као и онај направљен седам дана раније, садржавао је интригантан дио – пажњу енглеског конзула привукле су гласине да је у Беч отишла делегација састављена од босанских муслимана и католика, који би од цара затражили да окупира Босну и Херцеговину. Иако у Сарајеву о томе нико ништа није знао, Фримен се, и поред почетне сумње,²²⁶ на крају показао склон да повјерује да у свему томе има истине.²²⁷

Са друге стране, веома реално тумачење општих прилика у Босни дао је француски амбасадор Луј Патен истичући да од потписивања мира она живи у стању политичке несигурности која становништво чини врло забринутим. „Не знајући више гдје да тражи подршку, не предвиђајући којем ће се господару морати потом покоровати, немајући више ни повјерења ни поштовања за оне који њим још управљају, оно се налази у оном особитом стању које претходи најжешћим нередима и које доводи до крајњих рјешења.“ Тиме је Патен већ крајем марта 1878. године одлично предвидио

²²⁰ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 8th March 1878, no. 12.

²²¹ Isto; E. Radušić, *The Ottoman Wrong Horse? - The Question of Bosnia and Herzegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis, u: War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City 2011, 175–176.

²²² R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 34. (Негативном ставу је посебно доприносило избјегличко становништво, како оно које је морало да напусти Србију 1862. и 1867, тако и оно које је напустило Никшић крајем 1877. – види S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862–1867)*, *Znakovi vremena* 12 (2001), 149–171).

²²³ Иако је био веома добро обавијештен о збивањима у Сарајеву, Фрименове извјештаје одликује наклоност према Аустроугарској, што је било посљедица све ближих веза његове земље са Двојном монархијом (види – М. Ковић, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, Мешовита грађа, *Miscelanea*, Нова серија, књ. XXXII (2011), 383).

²²⁴ Konzul Vasić u Beč, Sarajevo 12. marta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 21.

²²⁵ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 15th March 1878, no. 14; E. Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo 2013, 367.

²²⁶ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 8th March 1878, no. 12.

²²⁷ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 15th March 1878, no. 14.

оно што ће се дешавати наредних мјесеци.²²⁸ Требало је, ипак, да прође више од мјесец дана од објаве Санстефанског мира да међу муслиманским становништвом започну конкретне активности чиме се постепено искристалисао став свих. Ако су током марта и значајног дијела априла били више у питању појединачни ставови и међусобна дошаптавања, која су конзулима могла да дају корисне информације, али и да их наведу на криви траг, од средине априла, а поготово током маја и јуна све то лагано излази у јавност²²⁹ након чега се јасно показало да у различитим слојевима локалних муслимана постоји знатна подвојеност у погледима на будућност.

Као што смо видјели, непосредно након потписивања руско-турског мира међу муслиманским становништвом се јавила одређена недоумица у вези са понуђеном аутономијом пошто се није прецизно знало шта она подразумејева.²³⁰ То је у одређеним круговима на кратко изнова подстакло тежње за посебношћу Босне и Херцеговине. Како су, међутим, ускоро стигле и вијести да ће мировни уговор бити подвргнут ревизији у први план су избиле гласине о аустроугарској окупацији,²³¹ које ће у наредном периоду имати доминантан утицај на понашање локалних муслимана. На раширене гласине први су реаговали припадници сарајевске земљопосједничке елите који су се уплашили да би са доласком аустроугарске власти могли да изгубе земљу и повластице, па су одлучили да на вријеме предузму неке кораке.²³² Из тог разлога они су, у првој половини априла 1878, према информацијама које су Васићу достављене из Беча, у Царевој џамији одржали скуп. На том скупу кључну улогу одиграо је један улема, муслимански вјерски учењак, који је изјавио да је након Санстефанског мира јасно да Османско царство није у стању да сачува Босну и Херцеговину. Како ниједан муслиман није био спреман да се покори Србији и Црној Гори, за њега је једино рјешење било прикључење Аустроугарској, при чему је као разлог навео чињеницу да она подједнако штити све нације и вјере. Истакао је да се покораванем једном хришћанском господару муслимани у Босни не би огријешили о своје религиозне обавезе, нашавши оправдање у књизи фетви по којој се господару могла одбити послушност уколико он није био у стању да своју земљу држи неокрњеном. Изношење овог оправдања било је веома значајно с обзиром на улогу коју је религија имала међу муслиманима у Босни. Врло задовољни изреченим, окупљени су на крају закључили да свим муслиманима, православним и католицима предложе да заједно замоле аустроугарског владара да окупира њихову земљу.²³³

Показало се, међутим, да ствари неће ићи онако како су они замислили, пошто су нижи слојеви муслиманског становништва имали сасвим другачије ставове.²³⁴ Њихова

²²⁸ Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 29. mart 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, priredio Muhamed Nežirović, Sarajevo 1992, dok. br. 1.

²²⁹ R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 36.

²³⁰ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 8th March 1878, no. 12.

²³¹ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 62–63.

²³² В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 281. (Међу муслиманским беговима тог времена у Сарајеву су се истицали Мустај-бег Фадил-Пашић, Хаки Исмаил-бег Таслицак и Мехмед-бег Капетановић. Посебно интересантан био је Капетановић, један од најобразованијих муслимана тога времена. Био је начелник Сарајева 1877. и посланик у турском парламенту. Иако је имао амбиција да постане мутесариф, Порта му то није дозволила јер је био близак са аустријским конзулом, па је Капетановић постао вођа проаустријских бегова - види V. Ćorović, *Mehmed beg Kapetanović. Književna slika*, Sarajevo 1911, 4).

²³³ Konzulu Vasiću iz Beča, Beč 20. aprila 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 31. (Из Беча је наведено да су поменути информацију добили из Сарајева, на основу једног писма од 12. априла, „које наводно потиче из добрих извора“. Скуп сарајевског нотабла, по тим вијестима, непосредно је био подстакнут збивањима у Босанској крајини гдје су побуњеници вршили пљачке и палили, што је нагнало мутасерифе из Бања Луке и Бихаћа да од босанског валије непрестано траже нове трупе. Уз то, залихе су биле потпуно исцрпљене и биједи се из дана у дан повећавала, па је све то утицало на повећање незадовољства османском влашћу).

²³⁴ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 27th May 1878, no. 33.

тежња била је да се земљом управља према шеријату, због чега су и били најогорченији противници свих реформи, као и локалних чиновника који су их проводили, поготово што су били странци. То супротстављање, међутим, није значило да су жељели било кога другог за господара сем султана, што се најбоље показало по питању евентуалне аустроугарске окупације. Она њима није, као беговату, значила само губитак земље и повластица већ би, сем слободе, угрозила оно што им је било најважније – њихову вјеру, која не само што не би имала премоћ као до тада, већ би у једној хришћанској држави сигурно била прогоњена. Таквој перспективи, по њиховом мишљењу, морало се супротставити.²³⁵

Пошто је религија била главни покретач отпора доњих слојева муслиманског становништва наговијештеној окупацији, није ни чудо да су њихове главне вође били свештеници који су први и покренули одређене активности против аустроугарских намјера уливши свему, својом личношћу и дјелатношћу, снажан печат исламског конзерватизма. Већ почетком маја 1878. године, до полиције су допрле вијести да су сваке вечери, након молитве, одржавани састанци на којима су главну улогу имали улема и хоџе. Нешто касније, у другој половини маја Абдулах-ефендија Каукчија, имам Гази Хусрев-бегове џамије, и Мухамед-ефендија Хаџијамаковић,²³⁶ шејх текије, почели су по Сарајеву да сакупљају потписе за једну петицију, којом су, према Васићевим наводима, сви босански муслимани позивани да се морају ујединити против сваког напада споља; тражено је да се у провинцији једино употребљава вјерски закон, шеријат, да се сви хришћански службеници у османској служби отпусте и да народ контролише државну управу увођењем скупштине.²³⁷ Фримен, са друге стране, сем понављања одредбе о отпуштању хришћанских службеника, у погледу изнесених захтјева у петицији доноси нешто другачије информације. Он јасно наводи Аустрију као спољног противника чијој окупацији су потписници петиције, како је истакнуто, намјеравали да пруже крајњи отпор и биљежи додатне захтјеве којима је тражено да се са православне цркве уклоне звона и да се изврши расформирање трећег позива редифе.²³⁸

Једини Османлија упознат са овом петицијом био је босански валија Мазхар-паша,²³⁹ који од тог тренутка, па све до протјеривања из вилајета крајем јула, својим понашањем изазива бројне недоумице. Шира јавност је управо од њега 27. маја сазнала кључне тачке петиције,²⁴⁰ а информације које су се потом појавиле подстакле су многе на размишљање да је иницијатор адресе у ствари био сам валија²⁴¹ који је то радио или на своју руку,²⁴² или је, што је још вјероватније, био директно подстакнут од османске

²³⁵ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 281–282.

²³⁶ Јозеф Кечет, Швајцарац који је у то вријеме радио као лекар у Сарајеву, описао их је обојицу, оцијенивши знатно повољније Хаџијамаковића. И један и други били су вјерски занесењаци, али разликовали су се у томе што се Каукчија још у ранијем периоду показивао као бијесан мрзитељ хришћанства, због чега је чак долазио и у сукоб са влашћу, док се Хаџијамаковић, који је оцијењен као поштен и повучен човјек, тек сада ангажовао пошто је постао увјерен да османска власт више није била у стању да брани Босну. (Ј. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien-Leipzig 1905, 73–75).

²³⁷ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44.

²³⁸ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 27th May 1878, no. 33.

²³⁹ Ахмед Мазхар-паша, посљедњи турски валија у Босни, био је дугогодишњи османски службеник, који је у Сарајеву, на поменути функцију, стигао у мају 1877. године. (Н. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991, 75).

²⁴⁰ В. Скорић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, Изабрана дјела, књ. I, Сарајево 1981, 279.

²⁴¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 4th June 1878, no. 36.

²⁴² Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44. (Васић је у овом извјештају истакао да је од „компетентне стране“ сазнао да је петиција настала из тежњи Мазхар-паше да у аутономној Босни, која је била предвиђена

власти која је у то вријеме била изложена јаком притиску од стране Двојне монархије да да сагласност за окупацију Босне и Херцеговине, па јој је јавно неслагање од стране тамошњег становништва ишло у прилог и олакшавало отпор.²⁴³ Као што се и очекивало, петиција је највећу подршку нашла међу доњим слојевима становништва²⁴⁴ чије ставове је и изражавала, док је земљопосједничка елита, без обзира на подстицаје валије, одбила да стане иза ње.²⁴⁵

О збивањима у Сарајеву Мазхар-паша је обавијестио Порту,²⁴⁶ која је осјетила потребу да у погледу евентуалне аустроугарске окупације умири тамошње становништво, па им је у своме одговору истакла да немају разлога да се брину за своју судбину с обзиром да је одредбама Санстефанског мировног уговора усаглашено да Босна и Херцеговина остају саставни дио Османског царства, с тим да је предвиђено да добију неку врсту аутономије. Истичући како ће реформе, које у том циљу треба да буду спроведене, ускоро бити објелодањене, а увјерена да ће оне да се допаду и муслиманима и хришћанима, замолила је валију да њену изјаву о аутономији пренесе свим значајнијим особама у Сарајеву,²⁴⁷ што је Мазхар-паша већ 28. јуна и учинио.²⁴⁸

Ова Портина порука, јасним указивањем чија је Босна и Херцеговина, могла је само да подстакне већ постојеће активности узнемиреног становништва,²⁴⁹ што је на крају имало за резултат да је валији 2. јуна и званично предата петиција муслиманског становништва Сарајева,²⁵⁰ која је названа Итифакнаме или Уговор о савезу. Њеним садржајем, међутим, нису били задовољни православни становници, али и неки трезвенији муслимански прваци, који су, како смо видјели, најприје одбили да је подрже, а сада су одлучили и директно да се умијешају, па је након њихове реакције петиција повучена, а уместо ње секретар земаљске владе је написао знатно умјеренију у којој је изостављено све што је могло да засмета хришћанима, као и сав радикалнији садржај. Измијењена петиција садржавала је најзад само двије тачке – првом се тражило да народ врши контролу власти, док су се другом позивали сви да се уједине у одбрани земље.²⁵¹

Након што ју је прихватио, Мазхар-паша је у вези са њом позвао на савјетовање представнике власти и најугледније људе Сарајева, па су се током 3. и 4. јуна састали представници земљопосједничке елите, имама и локалних муслиманских трговаца настојећи да пронађу заједнички језик у погледу даљњег политичког држања. Послије напорних преговора договорили су се да одрже заједнички скуп на коме би свака од споменутих муслиманских група послала своје представнике,²⁵² а успјели су да за своје

Санстефанским миром, постане генерални гувернер. Како је главног противника видио у свом замјенику Констант-паши, који је био хришћанин, валија је настојао да га преко поменуте адресе елиминише, пошто је један од захтјева у њој, како смо навели, био и да се сви хришћански службеници отпусте).

²⁴³ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 284–285.

²⁴⁴ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 27th May 1878, no. 33.

²⁴⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44.

²⁴⁶ Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 30. maj 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 6.

²⁴⁷ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 30th May 1878, no. 35; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 30. maj 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 6.

²⁴⁸ Konzul Vasić u Beč, Sarajevo 28. maja 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 41; Grofu Zichy-ju iz Beča, Beč 3. juna 1878, *Isto*, dok. br. 43.

²⁴⁹ Мазхар-паша, ни овом приликом није предузео било какве мјере, (В. Скорић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 280) што је јасно показивало да је у настанку петиције и те како имао удјела.

²⁵⁰ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 76.

²⁵¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44.

²⁵² Isto.

будуће намјере о стварању Народног одбора придобију и представнике нижих муслиманских класа, међу којима су биле и неке вјерске вође,²⁵³ захваљујући чему одређени период они нису правили проблеме. Према Васићу, неки од првака муслиманског племства су, преко валијиног замјеника Констант-паше, и уз помоћ Каукчије, убиједили Мазхар-пашу да позову делегате да се сакупе у владину зграду и тамо обаве разговоре,²⁵⁴ што овоме сигурно није било тешко да прихвати с обзиром на став у вези са петицијом и тежњом да контролише покрет.

Велики скуп на коме је било присутно тридесет бегова и тридесет имама и трговаца одржан је 5. јуна²⁵⁵ и на њему је, након дужег савјетовања, ријешено да се оснује Народни одбор, који је требао да буде састављен од 24 човјека. Његову огромну већину, њих 20, требали су да чине муслимански представници – 10 бегова и 10 из редова имама и трговаца, док су за остале народе била предвиђена само 4 мјеста на која су изабрани католички свештеник фра Грга Мартић, српски трговци Димитрије Јефтановић и Петраки-ефендија Петровић и јеврејски банкар Саломон-ефендија. Мазхар-паша и османске власти могли су да буду веома задовољни саставом Народног одбора, пошто знатан број чланова који су ушли у њега или је био вилајетској управи, или је на неки начин од те управе био зависан што је, како се чинило, значајно смањивало опасност од његовог нежељеног дјеловања, поготово што је преостали дио чланова Одбора на који се није имало жељени утицај, био састављен од људи различитих интереса што је отежавало њихово заједничко дјеловање.²⁵⁶

У договореним дужностима Одбора било је предвиђено да он треба да испита све поднијете жалбе и притужбе становништва и да изнесе приједлоге за њихове исправке, затим да истражи рад војне управе и најзад, с обзиром на пријетећи положај у коме се земља налазила и могуће обнављање непријатељстава, да се посавјетује о средствима за евентуалну одбрану. Одбор је требао сам да изабере свога предсједника.²⁵⁷ Прву сједницу Народни одбор је планирао да одржи 6. јуна, али она је одложена из разлога што је Мазхар-паша у међувремену Порти послао већ познате му примједбе становништва, па је предложио да се са засједањем сачека док из Цариграда не стигне одговор. Кључне жалбе које је он пренио у том телеграму односиле су се на администрацију и стање у војсци. Локално муслиманско становништво је било незадовољно администрацијом јер није реаговала на његове бројне жалбе, па је било неопходно установити Народни одбор који би помогао у њиховом рјешавању. Чиновници су, уз то, заједно са другим корумпираним особама, расипали новац, па се провинција налазила у врло тешкој финансијској ситуацији, што је такође тражило увођење ефикасне контроле. Са друге стране, споменуто становништво је изражавало спремност да својом крвљу брани отаџбину, али, с обзиром да држава није била у стању да војницима обезбиједи одјећу, храну и војничке плате, било је против држања већ постојећих војника под оружјем, а поготово се противило регрутовању нових јер је посљедица могла да буде само повећање броја дезертера које, по њиховом мишљењу, с обзиром на споменуте лоше услове, није ни требало кажњавати.²⁵⁸

Иначе, према извјештајима аустроугарског амбасадора у то вријеме је на подручју провинције било око 3000 дезертера који су посебан проблем представљали

²⁵³ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 64–65.

²⁵⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44;

²⁵⁵ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 282.

²⁵⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44.

²⁵⁷ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 76–77.

²⁵⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 6. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 44.

за сеоско хришћанско становништво од којег су, лутајући свуда, отимали ионако скромне животне намирнице. Истовремено, као што је и из валијиног телеграма видљиво, муслиманско становништво било им је веома наклоњено у чему су се посебно истицали доњи слојеви мухамеданаца који су дезертере доживљавали као мученике и на све могуће начине пружали им заштиту. Таквим ставом они су спутавали и оно мало воље провинцијских власти да заштите хришћанско становништво, тако да, гледајући у цјелини, те власти, иако нису подржавале дезертере у њиховим активностима, нису ништа ни учиниле да их у свему томе спријече и обрачунају се са њима.²⁵⁹

Неколико дана након оснивања Народног одбора показало се да сарајевски муслимани нису били задовољни надлежностима које је он имао.²⁶⁰ Жељели су нешто конкретније од обичног прикупљања жалби и савјетовања, па су се 8. јуна њихови представници сакупили и, без присуства чланова Одбора из реда осталих вјероисповијести, одржали сједницу на којој су се договорили да од валије затраже оснивање Народног представништва у коме би били заступљени заступници свих религија присутних на територији Босанског вилајета – муслимани, православни, католици и Јевреји. Дужност Представништва била би да уочава интересе земље и становништва за које би се у односима са властима борила. Замишљени начин његовог рада био је веома занимљив јер је оно као цјелина требало да одлучује само о питањима од општег интереса, док би се посебним случајевима из сваке појединачне религиозне заједнице бавили само посланици који су припадали управо тој заједници. Према плану Представништво би се састојало од 12 муслиманских, 2 православна, 2 католичка и једног јеврејског посланика за Сарајево, и од по једног муслиманског и хришћанског посланика за све преостале округе (мостарски, травнички, бихаћки, бањалучки, зворнички и сјенички). Муслиманско становништво је, дакле, требало да има убједљиво највише представника – 18 од укупно 29, а истовремено примјетно је и срозавање, од стране предлагача, свих преосталих округа у односу на сарајевски.²⁶¹ Овако предложен састав Народног представништва вјероватно је за узор имао састав Општег вилајетског вијећа које је формирано неких десетак година раније, а Сарајевом је управљало од 1872. године.²⁶²

Приједлог је предат валији истога дана и он га је, након консултације са управним вијећем (меџлиси идаре), прихватио па су муслимански повјереници у Народном одбору, опет самостално и без учешћа повјереника других вјерских заједница, могли да приступе избору свих посланика за Народно представништво из сарајевског округа.²⁶³ Након што су обавијештени, сви изабрани су позвани да се окупе у владиној згради 10. јуна.²⁶⁴ Међутим, на сједници одржаној тога дана православни

²⁵⁹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 28. maja 1878, *Isto*, dok. br. 42.

Васићеве вјести о дезертерима као озбиљном проблему тог времена потврђује и француски амбасадор Патен, истичући да је њихова хајдучија узела забрињавајуће размјере учинивши пут од Брода до Сарајева потпуно несигурним. Он је такође извијестио и о великом незадовољству које је међу локалним муслиманским становништвом изазвала намјера турских власти да изврши додатно регрутовање становништва у свим санџацима Босанског вилајета. (Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 7. juni 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 7).

²⁶⁰ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 285.

²⁶¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 12. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 46.

²⁶² R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 65.

²⁶³ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 12. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 46 (Муслимански заступници били су изабрани из реда свештеника, племства, посједника и трговаца, а издвојићемо имама Хафиз-Абдулах-еф. Каукчију, државног тужиоца Сунулах-еф. Соколовића, Мустај-бега Фадилпашића и Мехмед-бега Капетановића. Од православних, католика и Јевреја и у саставу Народног представништва, као и раније Одбора, нашли су се Петракија Петровић, Димитрије Јефтановић, фра Грго Мартић и Соломон-еф.).

²⁶⁴ Н. Крећевљакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 78.

заступници су изнијели становиште да је њихов број премали у односу на број и значај православног становништва у Сарајеву због чега би било неопходно изабрати још неке, с тим да би овај пут то требало да се препусти православној вјерској заједници. Оба ова приједлога су прихваћена, па је број православних посланика у сарајевском округу повећан на пет. Као и прва два, нова три члана била су из реда трговаца.²⁶⁵

Тиме је ријешено питање представника у сарајевском округу, али не и у осталих шест. У вези са тим Народни одбор је оклијевао јер је био свјестан бројних тешкоћа – мало ко из других мјеста је био спреман да као посланик у Представништву дуже времена борави у Сарајеву, при чему би сам морао да сноси трошкове не само боравка, већ и путовања. Уз то, чак и када би се пристало на споменуте жртве, корисност свега тога је била веома упитна.²⁶⁶ Све споменуто утицало је да се Представништво није могло окупити у пуном саставу, па је овај проширени Народни одбор остао доминантно сарајевски, а самим тим и његов утицај ограничио се углавном на ту регију.

Рад Народног одбора обиљежила је потпуна несигурност његових чланова у коначни успјех сопствене активности. Њихова сумња врло брзо се пренијела и на обично муслиманско становништво²⁶⁷ које је у почетку имало одређена очекивања од споменутог тијела. Међутим, није требало да прође много времена да се покаже да су та очекивања била нереална пошто се Одбор показао потпуно нефункционалним²⁶⁸ - иако се сваки дан састајао у конаку, он није био у стању да донесе било какве конкретне закључке. Такво понашање и неефикасност у потпуности су одговарали турским властима и валији Мазхар-паши који се надао да ће се бескорисним расправама у потпуности разводнити планови људи који су иницирали покрет међу доњим слојевима муслиманског становништва.²⁶⁹ Због тога је врло могуће да је и сам валија утицао на овакав начин рада Народног одбора, што му у суштини и није било проблематично с обзиром на већ речену чињеницу да су значајан број чланова Одбора чинили људи који су истовремено били и државни службеници. Једини који није прихватао неефикасност и који је на одређени начин настојао да оживи рад Одбора био је Мехмед-бег Капетановић коме је индиректну подршку давао валијин замјеник Констант-паша. Њих двојица су нашли заједнички интерес у идеји да Босна треба да добије једну далекосежну аутономију и у том смислу намјеравали су да Берлинском конгресу пошаљу једну велику адресу. За себе су планирали мјесто гувернера и замјеника, а који од њих би добио неки од ова два положаја зависило је од одлуке самог Конгреса да ли жели хришћанског или муслиманског гувернера. Међутим, Мазхар-паша се показао утицајнијим у Одбору од свога замјеника, па је иницијатива Мехмед-бега Капетановића блокирана у самом зачетку. Када је Мехмед-бег покушао да буде изабран за предсједника Народног одбора одбијен је, а као изговор за то његови противници су навели да он заправо није Босанац, већ да припада Херцеговини у којој је рођен. Овим је у потпуности пропао покушај Констант-паше да ојача свој утицај у Представништву, док је валијин утицај учвршћен, па је Одбор могао да настави са својим нерадом.²⁷⁰ И тако би ко зна колико трајало да догађаји са стране нису збивања окренули у сасвим

²⁶⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo 12. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 46.

²⁶⁶ Isto.

²⁶⁷ Isto; Н. Ћурић, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine godine 1878*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 326; R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 67.

²⁶⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo 28. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 60.

²⁶⁹ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 77; В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 282–283.

²⁷⁰ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo 28. juna 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 60.

новом смјеру изнова покренувши покрет који је у одређеним стварима Мазхар-паши ишао у прилог, али којег се и он сам плашио и на све начине настојао да га држи под контролом.

Тих дана Берлински конгрес је започео свој рад, али у самом почетку није изазвао неко велико интересовање међу становништвом у Босни и Херцеговини. Тек мали његов дио настојао је читањем новина да прати шта се дешава. У потпуном миру прошао је читав јуни²⁷¹ и никакве значајније потресе није изазвао чак ни 28. јун, дан када је Босна и Херцеговина била на дневном реду Берлинског конгреса. Очито, информације су чак и у Сарајево споро пристизале, а камоли у остале дијелове провинција. Да се та тишина прекине постарала се, међутим, аустроугарска дипломатија преко свог конзула Васића.

Министар спољних послова Андраши је желио да се припреми терен за улазак аустроугарске војске, па је 2. јула послао телеграм којим је обавијестио Васића да је на Берлинском конгресу, на приједлог Енглеске и Њемачке, Двојној монархији, од стране великих сила Европе, једногласно додијељен мандат да окупира Босну и Херцеговину и преузме у своје руке администрацију ове двије турске покрајине. Нагласио је и да Porta још увијек није дала свој дефинитиван став, али да се нада да ће ускоро то да учини. Без обзира на то, Аустроугарска је одлучна да, узимајући све околности, у овом тренутку изврши окупацију због чега је неопходно што прије ступити у директну везу са тамошњим мухамеданским становништвом. Управо у том смјеру Андраши је, у споменутом телеграму, Васићу издао повјерљиву наредбу по којој је конзул добио задатак да на дискретан начин мухамеданцима у Босни и Херцеговини објасни да би њихово неодлучно или непријатељско држање према окупацији која ће да услиједи само штетило њима самима. Са друге стране, уколико би се мухамеданци определијели за Двојну монархију, Аустроугарска би им била захвална и заузврат би им обезбиједила посебну заштиту.²⁷²

Свјестан да тражи много и да захтијевано неће лако наићи на подршку муслиманског становништва, Андраши је нагласио да они не морају да се изјасне за анексију прије уласка аустроугарске војске. Када се то, међутим, догоди и када они више не буду могли било шта да промијене нити да очекују, требало би да аустроугарске трупе поздраве депутацијама и изјавама. Као могућег сарадника у остварењу ових циљева Андраши је сматрао католичко свештенство и уопште католичко становништво, које би требало да покуша да утиче на муслиманско становништво и заједно са њим на повољан начин дочека Двојну монархију. Највећи отпор очекивао је од турских службеника, због чега је Васићу наложио да им каже да ће, уколико се буду мирно држали, остати на својим положајима. Ако касније ипак, без њихове кривице, буду смијењени, имаће право на одговарајућу накнаду.²⁷³

Енергични Васић спровео је све наложено, али његов рад имао је за посљедицу покретање жестоких немира који су обиљежили збивања у Сарајеву у периоду од 5. до 9. јула. Ова прва фаза побуне у први план је избацила доње слојеве муслиманског становништва, довела до значајних промјена у Народном одбору и уздрмала положај османских чиновника иако сама османска власт још увијек није довођена у питање.

Размишљајући на који начин да дјелује, Васић је дошао до закључка да би најкорисније било да о новом положају покрајина најприје обавијести неке од угледнијих муслиманских првака које би задужио да дјелују на шире масе. Већ 3. јула увече, истога дана када му је стигла Андрашијева наредба, разговарао је са тројицом угледника - Мехмед-бегом Капетановићем, Мустај-бегом Фадилпашићем и Сунулах-

²⁷¹ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 286.

²⁷² Grof Julije Andrassy konzulu Vasiću, Beč 2. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 65.

²⁷³ Isto.

ефенди Соколовићем, предсједником Народног одбора.²⁷⁴ Сви они реаговали су врло позитивно на оно што је изложио и исказали су спремност да слањем повјерљивих људи међу становништво потпомогну добар пријем аустроугарских трупа.²⁷⁵ Истовремено су, међутим, били и свјесни да би све то могло да изазове јак отпор доњих слојева муслиманског становништва који су, по њиховом мишљењу, били подстицани и искориштавани од стране Порте, због чега ће требати неко вријеме да схвате све предности окупације. Конзул Васић се потом сусрео и са бившим жупником Сарајева фра Гргом Мартићем, па је од њега и осталих католичких свештеника затражио да дјелују у духу са наредбом која је стигла из Беча.²⁷⁶ Најзад, током вечери вијест о окупацији по чаршији је раширио аустроугарски преводилац Томо Херкаловић изазвавши мук међу запањеним Сарајлијама.²⁷⁷

Сутрадан, 4. јула, Васић је посјетио валију чиме је најзад и представнике локалне власти и војног команданта лично упознао са одлуком Берлинског конгреса о окупацији Босне и Херцеговине, као и са инструкцијама које је добио од свога министра. При томе посебно је истакао Андрашијеве намјере у вези са турским чиновницима и питао је Мазхар-пашу да ли је од турских власти добио наредбе на који начин ће да дочека трупе Двојне монархије. Турске власти, међутим, у вези са тим у вилајет нису биле послале било какве обавијести ни наредбе, па је валија рекао да је у таквој ситуацији његова дужност да мора да брани земљу. Васић је покушао да отклони тако негативну реакцију говорећи му да двије земље нису у рату, али није имао много успјеха па је на крају турским чиновницима скренуо пажњу да воде рачуна и о тешкој ситуацији у којој се њихова земља налази.²⁷⁸

Свјестан озбиљности тренутка Мазхар-паша је поподне истога дана заказао ванредну сједницу Вилајетског (управног) вијећа на коју је, сем његових чланова, позвао и неке угледније муслиманске прваке. Био је убијеђен да је аустроугарским трупама могуће пружити успјешан отпор и у том смјеру покушао је да убиједи и све присутне наводећи средства која се могу употријебити. Иако је до тада било уобичајено да у деликатним ситуацијама Вијеће усваја став валије, овај пут његовом мишљењу успротивио се Сунулах-ефенди који је истакао да је окупација одлука Конгреса за коју се још не зна тачно на који начин ће се наспрам ње понашати Порта. Због тога је

²⁷⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Isto*, dok. br. 81.

Начин на који је становништво Сарајева сазнало о окупацији коментарисали су француски, италијански и енглески конзул у Сарајеву – Патен, Усиљи и Фримен. Закључили су да је Васићева активност била погрешна и неразборита – о томе је требало најприје тајно обавијестити власт која би за то припремила становништво, или би бар предузела све мјере да до испољених немира не дође, а не одмах угледне грађане и обично становништво. Уз то, Усиљи је размишљао да би можда најбоље било да Васић уопште није говорио о окупацији. (Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. jula 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 10; NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 10th July 1878, no. 45; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, July 10, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 7; R. Petrović, *Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu*, „Међународни научни skup povodom 100. годишнице ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 godine“, tom 3, Sarajevo 1977, 355).

Сличан став имао је Кечет – он је, међутим, све ово сматрао Андрашијевом грешком, а направио ју је пошто је био „преплављен лијепо обојеним извјештајима“ својих агената који су га довели у заблуду да ће становништво са задовољством дочекати окупацију. Грешка је скупо коштала Двојну монархију јер је локалном становништву дала прилично времена да се спреми за отпор (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 78).

²⁷⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 4. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 70.

²⁷⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Isto*, dok. br. 81.

²⁷⁷ J. Koetschet, *isto*.

²⁷⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 4. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 70; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Isto*, dok. br. 81.

предложио да, као и валија, и Вилајетско вијеће, прије било какве одлуке, телеграмом затражи мишљење Цариграда. Пошто су његов став подржали и Мехмед-бег Капетановић и Мустај-бег Фадилпашић, он је на крају и усвојен.²⁷⁹

Истовремено, док се све ово дешавало, међу обичним муслиманским становништвом осјећало се велико узбуђење. Нервоза их је гонила на разговор и размјену мишљења, па су се читав дан окупљали по џамијама.²⁸⁰ Најважнија од њих - Гази Хусревбегова, била је препуна за вријеме молитве након које су духовници одржали говоре којима су додатно потпалили становништво. У први план опет су избили Хаџијамаковић и Каукчија који су отворено оптужили султана да је упознат са намјераваном окупацијом. Иако је огромна већина присутних била за отпор, те вечери ипак није донијета никаква одлука, већ је све остављено за сљедећи дан.²⁸¹

Већ у свитање 5. јула могли су да се виде поједини муслимани како наоружани ходају по базару, заустављају људе да не отварају радње и говоре им да стране трупе са свих страна надиру у Босну и Херцеговину, да оду по оружје и дођу на савјетовање шта даље чинити. Постепено, окупио се велики број људи из нижих слојева становништва чије је незадовољство током дана кулминирало и довело до масовних нереда. Бијесне и наоружане групе шетале су по Сарајеву и тражиле смјењивање неких водећих људи, који су, са друге стране, били преплашени тренутним збивањима јер их је било тешко контролисати. Били су свјесни да нереди могу да се развију у било ком правцу и угрозе им чак и живот. Иако је конзул Васић, у већ споменутих извјештајима, за покрете доњих слојева кривио валијин ратнички тон, врло брзо се показало да су они свој извор имали у незадовољству локалним османским властима, а поготово војним чиновницима, па и не чуди да је њихов први захтјев био смјена војног заповједника Босне Вели-паше, којег су оптуживали да се не брине довољно о војсци. Споменуто незадовољство је раније само привремено било утишано договором са вишим слојевима муслиманског становништва и стварањем Народног одбора, а сада се са вијестима о окупацији испољило у свој јачини. Као вођа руље, по Васићевим ријечима, искрснуо је познати бандит Хаџи Лојо, који је од стране мухамеданског становништва био веома поштован јер је пљачкао и убијао само хришћане. Ионако преплашено свим збивањима, хришћанско становништво је његовом појавом било додатно узнемирено.²⁸² Британски конзул Фримен описао је Хаџи Лоја као „неуког и фанатичног

²⁷⁹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 5. jul 1878, *Isto*, dok. br. 75; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Isto*, dok. br. 81.

²⁸⁰ В. Скарић, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 286.

²⁸¹ Н. Крешевић, *Сарајево и доба окупације Босне 1878*, 80.

²⁸² NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 5th July 1878, no. 44; NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 10th July 1878, no. 45; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Serai, July 5, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 2; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, July 10, 1878, *Исто*, док. бр. 7; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 81.

Хаџи Лојо је био примјер разбојникâ какве је обично муслиманско становништво обожавало и на све начине им помагало да преживе и сакрију се од прогона власти. Право име му је било Салих Вилајетовић и потицао је из врло сиромашне породице. Најприје се бавио добављањем грађевинског материјала и кријумчарењем херцеговачког дувана, а као фанатик широј јавности је постао познат у зиму 1871–1872. године када је покушао да спријечи изградњу нове српске цркве у Сарајеву. Почетком 1876. одметнуо се у хајдуке и вршио насиља над хришћанима, па је власт била принуђена да га гони. Тиме је постао омиљен међу доњим слојевима муслиманског становништва који су у њему видјели хероја борбе против омрзнутих османских чиновника, борца за ислам и старе бошњачке привилегије и права, због чега су му и пружали максималну могућу подршку, па су сви покушаји власти да га ухвате били неуспјешни. Збивања из 1878. године – пораз Турске од Русије, Санстефански мир и вијести о аустроугарској окупацији – ишли су му максимално на руку, и он је скривен само чекао свој тренутак да сиђе међу масе и поведе их у борбу. Зато аустроугарском конзулу није било ни чудно откуд се он појавио баш тог 5. јула и

сељака“. За разлику од Васића он никако није могао да схвати чиме је, „такав пљачкаш и убица“, стекао карактер светости и заслужио част која му се даје.²⁸³ Током ове побуне, међутим, Хаџи Лојо се понашао врло коректно према српском становништву и није допуштао било каква пљачкања или убиства.²⁸⁴ Штавише, цјелокупно његово дјеловање за вријеме кризе било је врло занимљиво и у значајној мјери уклапало се у интересе Порте, усљед чега не изненађују сумње, које су се нешто касније јавиле међу појединцима, да је иза његовог доласка стајала османска власт.²⁸⁵

Босански валија Мазхар-паша се у првом тренутку показао неодлучан и није се усудио да за успостављање мира употреби војску, иако је то предлагао војни заповједник Вели-паша, кога Кечет описује као правог турског ратника.²⁸⁶ Пошто се на босанске батаљоне није могло рачунати, осим премалог броја поузданих трупа састављених од Анадолаца,²⁸⁷ разлог томе била је и чињеница да му је Порта током јуна забрањивала коришћење оштријих мјера којим би се увео ред у покрајини. Османски званичници су рачунали на могућност окупације од стране Двојне монархије и спремали су се за отпор, што се најбоље види по масовном допремању оружја и муниције у Сарајево. Тиме су и сами утицали на оно што се дешавало у Босни.²⁸⁸ Став Мазхар-паше учинио је, међутим, у првим данима локалне власти потпуно беспомоћним.²⁸⁹

Наоружана гомила је 5. јула након подневне молитве опколила валијин конак и испунила велики отворени простор испред касарне која се налазила у близини. Тамошњи босански батаљон одбио је наредбу Вели-паше да растјера демонстранте и умјесто тога почео је да им даје подршку братимећи се са руљом. Уз то, гњевни војници су кроз прозоре побацали своју храну изражавајући тиме незадовољство њеним лошим квалитетом, и узвикивали „Доље са командантом“. У међувремену Мазхар-паша и Констан-паша покушали су са балкона конака да умире масу, али нису имали успјеха.²⁹⁰ Гомила је и даље галамила и пушкарала, натјеравши тиме на бијег све чиновнике из конака, да би се потом из ње издвојило неколико првака и започело преговоре са валијом.²⁹¹ Кључно питање односило се на окупацију – побуњеници су жељели директно од власти да сазнају да ли је информација о њој била истинита. Мазхар-паша им је признао да ни сам не зна много и да је затражио од Порте потврду информације

замахом зеленом заставом (Fra G. Martić, *Zapamtćenja*, Zagreb 1906, 103; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 282–284).

²⁸³ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 28th June 1878, no. 42; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Serai, June 28, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 1.

²⁸⁴ Алекса Ј. Поповић је у својим мемоарима забиљежио да су многи сиромашни муслимани и бескућници у Хаџи Лојиној пратњи били склони томе, али он им није дозволио пошто су га отмјени Срби подмитили дукатима и разним поклонима (А. Ј. Поповић, *Хаџи-Лојина буна у Босни. Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, Београд 1897, 30)

²⁸⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 105.

²⁸⁶ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 79–80.

²⁸⁷ Н. Крешевљакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 81.

²⁸⁸ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 77; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 286.

²⁸⁹ Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Serai, July 6, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 3.

²⁹⁰ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 81; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 80.

У поменутом документу интересантан је Васићев опис сукоба гомиле са Вели-пашом. Када је војни командант пролазио поред ње, руља је почела да узвикује – „Нећемо те!“, на шта је Анадолац на турском узвратио – „Нећу ни ја вас!“.

²⁹¹ I. Pertev, *Okupacija ili ulazak Austro-Ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine*, Sarajevo, 22 (Књига нема годину издања. Према информацијама са библиотечких каталога који се позивају на Ђорђа Пејановића издата је између 1932. и 1936. године).

аустроугарског конзула, као и инструкције на који начин да се понаша у вези са тим.²⁹² Напоменуо је да сам не може много да вјерује у то. Оваквим ставом, али још више изнуђеном оставком Вели-паше, кога су на то наговорили валија и неки прваци, гомила је умирена и с почетком вечери је почела да се разилази кућама, чиме је и окончан први дан побуне. Узнемиреном валији мало касније је из Цариграда стигао телеграм од којег је много очекивао. Његов садржај, међутим, није му много помогао пошто је Порта у њему само дала инструкције да власти морају да се труде да одржавају мир, не спомињући ни једном ријечју какав став валија треба да заузме.²⁹³

Наоружане гомиле су 6. јула ујутро поново почеле да се окупљају не допуштајући дућанима ни тај дан да се отворе. Водиле су празне дискусије о свакаким идејама које су им се јављале, али на крају скоро ништа од тога није реализовано. У центру пажње био је Хаџи Лојо, који се улогорио у дворишту бегове џамије и одатле подбуњивао народ. Мало иза подне дошао је на идеју да крену ка тврђави и заузму топове са оружјем и складиштем барута, али ту је доживио и први неуспјех. Командант артиљерије је био опрезан, поставио је јаку стражу па се гомила није усудила да се сукоби са њом и необављена посла вратила се у џамију.²⁹⁴

Група угледних Сарајлија је послериједне посјетила њемачког конзула Фромелта и замолила га да кнезу Бизмарку пренесе адресу којом су грађани свих вјера протествовали против донесене одлуке о окупацији. Према тврдњама Васића адресу је саставио Народни одбор и то под утицајем Констант-паше и православног становништва које се највише и залагало да она буде направљена. У њој је стајало сљедеће: „Скупштина босанског и херцеговачког становништва - како отоманског, тако и кршћанског, има част да поднесе Вашој Висости да је неопозиво, чврсто и јасно одлучила да одбије с оружјем у руци сваку окупацију од стране аустроугарске војске као и сваке друге. Ми, међутим, нисмо против једне мјешовите еуропске комисије и ми се уздамо у савјест Конгреса како би се избјегло уништење земље и пролијевање крви.“ Фромелт је, међутим, одбио захтјев угледника савјетујући их да прихвате окупацију и клоне се нереда. Они, међутим, нису одустајали и посјетили су енглеског конзула Фримена који је, након разговора, послао протестну адресу министру Солзберију.²⁹⁵

Из овога је видљиво да се промијењени однос снага у граду одразио и на Народни одбор који је у том тренутку дошао под јак утицај свјетине. Пошто је она сматрала да се Одбор у свом изворном саставу није доказао као добар револуционарни алат, извршила је притисак да се број његових чланова повећа на 50 – од тога 30 муслимана, 15 православних, три Јевреја и два католика, при чему су, између осталих, у њега именовани и предводници побуњеника Хаџи Лојо и Хаџијамаковић, као и Ризван-бег Халибашић, који је требао да постане командант револуционарне армије.²⁹⁶

²⁹² NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 10th July 1878, no. 45; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, July 10, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 7.

²⁹³ Barun Orczy grofu Juliju Andrássyju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 79; I. Pertev, *Isto*;

²⁹⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 88.

²⁹⁵ Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. jula 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 10; В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 287. Улога православног становништва Сарајева у састављању поменуте адресе показала је да се оно, након првобитног страха изазваног избијањем побуне, врло брзо прибрало пошто је схватило да са муслиманским масама има заједнички интерес – пружање отпора аустроугарској окупацији (В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 290). То је добро уочио и аустроугарски конзул који се у својим извјештајима врло негативно изражава о понашању православног становништва, стављајући га у раван са муслиманским масама.

²⁹⁶ Barun Orczy grofu Juliju Andrássyju, Sarajevo, 7. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 80; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Isto*, dok. br. 88. (Васић је,

Осјетивши значај Хаџи Лоја, а вјероватно подстакнут Портиним телеграмом од претходне вечери, Мазхар-паша је угостио вођу побуњеника, дао му амнестију и поврх свега га даривао што је изазвало огорчење неких присутних људи међу којима је случајно био и Јозеф Кечет који му је то директно замјерио.²⁹⁷

Већ сљедећег дана, 7. јула, проширени Народни одбор, у складу са циљевима због којих су се доњи слојеви становништва и покренули на побуну, донио је одлуку да у читавом вилајету попише све људе који су били способни за борбу, без обзира којој су религији припадали, да би имао јасну представу са колико бораца располаже у случају потребе. Што је још важније, одлучио је да се становништво на граници супротстави уласку аустроугарских трупа. Ова наредба, уз сагласност валије, на чему му је аустроугарски конзул посебно замјерио, послата је телеграмом свим окружним градовима, уз додатак да ће се и Сарајево, ако буде потребно, свим средствима одупријети окупатору.²⁹⁸ Овако значајне одлуке у погледу односа према окупацији само су додатно потврдиле да су у Народном одбору потпуну доминацију остварили представници вјерских кругова и муслимана из нижих слојева, док су га некада преовлађујући представници муслиманске елите, осјећајући се немоћним да на било шта утичу, све више напуштали.²⁹⁹

Међутим, негдје у ово вријеме и власти су почеле да заузимају нешто чвршћи став захваљујући чему су успјеле да у наредним данима привремено умире побуњено становништво. Валија је, наиме, схватио да попуштањем побуњеницима само повећава њихове захтјеве, па је одлучио да у Сарајево доведе војно појачање из Травника,³⁰⁰ састављено од једног батаљона Анадолаца којима се највише вјеровало. Сазнање о овоме, као и вијест да је велики везир, умјесто Вели-паше, за војног заповједника Босне именован способног генерала Хафиз-пашу, у првом трену је утишало енергичност гомиле да би наредног дана, 8. јула, њена љутња поново експлодирала, овај пут против Исмет-паше Узуновића, Вели-пашиног замјеника, који је био именован за привременог команданта Босне до доласка новог. Циљ побуњеника је био да на своју страну привуку гарнизон након чега су могли, без икаквих сметњи, у потпуности да преузму војну и цивилну власт у земљи. Међутим, рођени Сарајлија Исмет-паша им је својом активношћу значајно отежавао спровођење планова. Посебно су му замјерали што је наговарао босанске војнике да остану у касарни, а уз то је и позвао анадолске војнике да дођу у Сарајево. Због свега тога га је требало елиминисати, па је у конач поново отишао велики број наоружаних побуњеника који су на валију требали да изврше притисак да смијени привременог заповједника.³⁰¹

иначе, у свему овоме око повећања броја чланова Народног одбора извор проналазио у интригама панслависта, што није видљиво ни у једном другом извору, односно у извјештајима конзула других земаља).

²⁹⁷ Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Seraï, July 7, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 4; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 80–81.

Британски конзул је, иначе, у писму од 10. јула изразио разумијевање за овај корак Мазхар-паше правдајући то тренутним околностима и чињеницом да валија није имао алтернативу у том моменту. Са друге стране, Фримен му је замјерао што раније, прије него што је избила побуна, није ухапсио Хаџи-Лоја који је седмицама слободно боравио у Сарајеву. (NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 10th July 1878, no. 45; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna Seraï, 10th July 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 7).

²⁹⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 88.

²⁹⁹ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 69.

³⁰⁰ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 289.

³⁰¹ Barun Orczy grofu Juliju Andrassyju, Sarajevo, 8. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 82; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Isto*, dok. br. 88; Acting

У међувремену, због споменутих збивања у Сарајеву, све више је расло незадовољство међу официрима. Они су били веома огорчени понашањем према Вели-паша, а када су сазнали да би због притиска гомиле могло да дође до одступања и Исет-паше, одлучили су да преко артиљеријског мајора пренесу валији свој став да се револт руље мора истог тренутка привести крају. Ствари су се иначе развијале у њихову корист јер је долазак једног батаљона Анадолаца, истога дана поподне, омогућио привременом заповједнику да почне енергичније да дјелује. Уздајући се у придошлице, као и на босански батаљон од којег је добио изјаву лојалности, Исет-паша је затражио од валије сагласност да успостави ред и мир. Чим је добио пуномоћ, паша је истјерао бунтовнике из конака, а потом је наредио војсци да током вечери запосједне важне прилазе граду. Тиме из предграђа више нико наоружан није могао да уђе у град, а око свих конзулата постављена је оружана заштита.³⁰²

Током ноћи валија је са службеницима направио прокламацију опсадног стања у којој је било забрањено појављивање у граду под оружјем и изазивање метежа. Уз то, наређено је и да се отворе дућани, затворе кафане и што је посебно било битно - да се распусти Народни одбор. Прокламација је штампана и објављена наредног јутра, односно 9. јула, али то није спријечило наоружану гомилу да се и тога дана окупи пред Беговом џамијом, као ни чланове Народног одбора да, и поред наредбе о распуштању, засједају у њој. Међутим, за разлику од ранијих дана, власт је сада била одлучна и послала је батаљон војске која је натјерала окупљене да напусте Бегову џамију. Након тога отворени су и дућани и све се вратило на стари поредак. Током вечери, као и наредног дана, 10. јула, град је у потпуности повратио свој мир.³⁰³

Иако су описани нереди у Сарајеву доживјели неуспјех, они су показали значајну промјену у ставовима босанскохерцеговачких муслимана током 1878. године. Док је крајем 1877. и почетком 1878. године међу њима преовладала потиштеност, разочарење и склоност дезертерству, како је вријеме текло њихови ставови, и то преваходно доњих слојева, постајали су све радикалнији, да би се почетком јула претворили у отворено ратничко расположење. Објашњење, чини нам се, лежи у чињеници да су се догађаји из прве фазе, везани за поразе од Русије, односили на Царство у цјелини, и, ма колико да су међу свима изазивали лоша осјећања, збивали су се у даљини, захваљујући чему су многим умањивали жељу да ратују и изгубе главу ко зна гдје. Међутим, када су временом почели да пристижу гласови о тежњама Аустроугарске према Босни и Херцеговини, у питању више нису била дешавања тамо негдје, већ су се она тицала директно њих, угрожавајући им све што су тренутно имали. Богатији слојеви на то су реаговали прагматичним размишљањем како да се прилагоде и сачувају своја имања и повластице, док су сиромашнији, знатно фанатизованији елементи становништва, у могућем доласку Двојне монархије видјели, прије свега, опасност за исламску религију, па су почели да се окупљају, изражавајући постепено све јаче своје незадовољство. Испољени страхови и реакције ових других потпуно су ишли у прилог османским властима које су од априла 1878. биле изложене јаким притисцима Двојне монархије да јој препусти Босну и Херцеговину. Да би се лакше носиле са тим, одговарало им је да се против предаје чује глас протеста домаћег становништва,

Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Serai, July 9, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 5.

³⁰² Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 88.

³⁰³ Isto; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. jula 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 10.

захваљујући чему су га потајно подржавале и подстицале. Пут ка немирима и непредвидивим догађајима тиме је био у потпуности отворен.

Припреме за окупацију и за отпор

Министар спољних послова Двојне монархије Ђула Андраши је, без обзира на задовољство које су османски државници осјећали због потписивања декларације о Босни и Херцеговини, на Берлинском конгресу добио све што му је било потребно да коначно оствари своју замисао у погледу споменутих провинција. Преостало му је још само да кроз разговоре са Османским царством учини завршне дипломатске припреме за намјеравану окупацију. На тај чин подстакла га је не само потписана декларација и обећање дато османским делегатима, већ још више унутрашњи разлози и очекивање да би договор са Турском могао да утиче на становништво у Босни и Херцеговини да не пружа било какав оружани отпор окупационим трупама Аустроугарске.

У том циљу Андраши је већ два дана по окончању Конгреса послао амбасадору у Цариграду Ференцу Зичију писмо у коме је изнио своје ставове о будућим намјерама Двојне монархије. Иако је био спреман да испуни обећање да ће окупацији да претходи споразум двије царевине, нагласио је да тај споразум мора да буде склопљен у што краћем року, како је било и предвиђено декларацијом. У том смислу затражио је од Зичија да утиче на Порту да одмах опуномоћи Каратеодори-пашу да поведе преговоре о споразуму и на било који начин не одуговлачи његово склапање. Порта, по њему, пошто је добила изјаву о својој сувереној власти у овим провинцијама, не би требало да прави било какве тешкоће у спровођењу одлуке Конгреса о окупацији. Сматрао је, међутим, да се до таквог циља тешко може доћи са инструкцијама какве је Османско царство давало свом првом опуномоћенику на Берлинском конгресу. Било је неопходно да се оне промјене, и да се истовремено у Босну и Херцеговину пошаљу инструкције којима би се утицало на тамошњи народ да приреди пријатељски дочек аустроугарским трупама.³⁰⁴

У истом писму Андраши је изнио и свој поглед на збивања током посљедњег дана Конгреса, као и на понашање турских званичника. Аустроугарског министра спољних послова је веома изнервирало дјеловање Порте, али не толико због захтјева које је поставила, већ због чињенице да је то учинила у посљедњем тренутку и без било каквих претходних разговора о томе са Зичијем. Степен његове огорчености најбоље показује изјава да Турке доживљава као дјецу која не само што не разумију односе, већ нису у стању ни да схвате сопствене интересе, па он мора да их штити од самих себе и погрешних потеза које вуку. Само из тог разлога је, наводно, суздржао осјећај срџбе који га је био обузео пошто је знао да би у супротном Османско царство било означено као нарушитељ мира, због чега би од читаве Европе било изопштено и његова пропаст била би неизбјежна.³⁰⁵ Наравно, без обзира на ове изјаве јасно је да Андраши пред турском уцјеном није попустио водећи рачуна о интересима Османског царства, већ што би у супротном сав успјех који је постигао на Берлинском конгресу био поништен.

Чим је добио инструкције свог министра, Зичи се потрудио да са њима упозна турске званичнике. Великом везиру Сафвет-паши оштрим ријечима пренио је Андрашијево незадовољство додајући и лични пријекор што му нису саопштене посљедње инструкције које су послате османским делегатима у Берлин. У свом одговору Сафвет-паша се правдао да је једини разлог зашто су инструкције задржане у тајности био недостатак времена. Што се Андрашијевих примједби тиче, био је јасан – ако су већ у завршном документу Конгреса игнорисани сви захтјеви Турске по питању Босне и Херцеговине, Порта је од аустроугарских опуномоћеника морала да добије посебну декларацију којом би њена права била заштићена. Без обзира на то, у погледу

³⁰⁴ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 15. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dokument broj 98.

³⁰⁵ *Isto*.

даљње сарадње велики везир се показао као врло помирљив и склон налажењу заједничког рјешења. Андрашију је поручио да, уколико му се турски ставови не допадају, сам направи пројекат о којем би преговарао са турским представником. Такође, прихватио је аустроугарске захтјеве, како у погледу убрзања преговора, тако и у вези са инструкцијама босанском становништву. Истакао је да је још прије осам дана босанској управи послао налоге да умири тамошње становништво и објасни им да окупација која предстоји ни на који начин није непријатељска акција, већ је договорена у сарадњи са Портом. На Зичијев захтјев пристао је да у присуству аустроугарског амбасадора поново пошаље споменуте инструкције, што је истог дана и учинио.³⁰⁶

Нешто касније, из сљедећег Зичијевог телеграма, послатог истог дана, сазнајемо да га је Сафвет-паша обавијестио да је Каратеодори-паша већ добио налог да одмах крене у Беч да би покушао са Андрашијем да испослује неопходни договор. Иначе, у средишту размишљања османске дипломатије у том тренутку било је држање Грчке, чије понашање је у Цариграду изазивало велику бригу, па је Турска била принуђена да пошаље знатне војне снаге да би осигурала границу Епира и Тесалије. Све то је утицало да је аустроугарски амбасадор са много муке успијевао да дође у контакт са великим везиром.³⁰⁷ Без обзира на то, могао је да буде задовољан пошто се у том тренутку чинило да се за Двојну монархију ствари развијају у жељеном смјеру.

Ситуација је, међутим, почела лагано да се компликује након састанка двојице дипломата 18. јула ујутро. Сафвет-паша се негативно изразио о Берлинском уговору, оцјењујући га као несавршеног, због чега би, по његовом мишљењу, извођење окупације Босне и Херцеговине могло да буде успјешно тек након непосредног договора двије царевине и ратификације.³⁰⁸ Очекивано, овакво размишљање је веома изиритирало Андрашија који је у свом одговору великом везиру јасно ставио до знања да Аустроугарска не дијели његово становиште. Изражавајући своје негодовање аустроугарски министар спољних послова је нагласио да је по питању Босне и Херцеговине Двојна монархија према Османском царству у последњем периоду показала много обзира – није извршила окупацију, иако је за тај чин имала пуну подршку великих сила, и трпила је велике трошкове због бројних избјеглица који су били на њеној територији чекајући репатријацију. Међутим, за Андрашија, сав тај обзир није имао никакве везе са термином ратификације и он се запитао какав интерес има Османско царство да отеже извођење једне хитне мјере, са којом се сложила читава Европа, посебно када се узму у обзир немири који су се у том тренутку дешавали у Босни и Херцеговини. Да би Порта напустила било какве илузије да Двојна монархије неће без њеног одобрења ући у споменуте провинције, аустроугарски министар јој је јасно поручио да инвазију неће одгодити било какав формалан акт, односно чекање на његово потписивање.³⁰⁹ Оваква одлучност Андрашија забринула је Сафвет-пашу и он је одмах након што му је Зичи пренио одговор отишао да о томе обавијести султана.³¹⁰

У међувремену, аустроугарски амбасадор у Цариграду је одлучио да мало дубље испита какво је размишљење истакнутих турских достојанственика у погледу окупације Босне и Херцеговине.³¹¹ На активност у том смјеру подстакло га је искуство које је стекао током збивања у вријеме Берлинског конгреса. Наиме, иако је Сафвет-пашу једном приликом описао као плашљивог човјека са недостатком иницијативе,³¹²

³⁰⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 16. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 100.

³⁰⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 16. jul 1878, *Isto*, dok. br. 101.

³⁰⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 18. jul 1878, *Isto*, dok. br. 104.

³⁰⁹ Grof Julije Andrássy grofu Zichy-ju, Beč 19. jul 1878, *Isto*, dok. br. 107.

³¹⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 20. jul 1878, *Isto*, dok. br. 109.

³¹¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 20. jul 1878, *Isto*, dok. br. 110.

³¹² Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad, 5. jul 1878, *Isto*, dok. br. 73.

Зичи га је доживљавао као државника склоног сарадњи и компромису са Двојном монархијом.³¹³ У том смјеру велики везир је највећу улогу одиграо 4. јула када је својим ангажманом много допринио да Османско царство прихвати одлуку Конгреса о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине.³¹⁴ Његов утицај, међутим, није био неограничен, и Зичи се неколико пута увјерио да је Сафвет-паша под притиском султана и његове околине био принуђен да мијења свој став.³¹⁵ Услјед тога, аустроугарски амбасадор тешко да је могао бити изненађен што је велики везир најприје прихватио Андрашијеве захтјеве о убрзању преговора, а онда изнио став о ратификацији, којим се све то жељело драстично да успори. Било му је јасно да је надвладао утицај неке друге струје, па је било неопходно, уколико се жељело имати увид у читаву ситуацију, разговарати са још неким истакнутим достојанственицима у султановој околини.

Већ кроз разговор са једним од њих, Муктар-пашом, Зичи је сазнао врло занимљиве ставове. Султан и влада били су свјесни да више не могу да задрже Босну и Херцеговину, пошто су знали да ако аустроугарска војска једном уђе у те провинције, да их више неће напустити. За њих је, међутим, највећи проблем био како народу објаснити такав губитак јер би он сигурно изазвао врло негативне реакције и могао би довести до побуне против султана, његовог могућег свргавања, или чак убиства. Из тог разлога од Двојне монархије се очекивала спремност на споразум којим би Османском царству била дата правична надокнада.³¹⁶ Нешто касније аустроугарски амбасадор је добио информацију да међу турским министрима превладава мишљење да је Аустроугарска, према одлукама Берлинског конгреса, овлаштена да умаршира у Босну и Херцеговину тек након прелиминарног споразума са Османским царством. Овакво размишљање било је праћено закључком Министарског вијећа по коме Порта стоји на становишту да поводом окупације треба безусловно закључити конвенцију о њеној привремености, трајању, као и да се у Босни и Херцеговини оставе турски административни, судски и финансијски чиновници.³¹⁷

Сва ова Зичијева сазнања дефинитивно су показала да ствари неће ићи онако брзо како се Андраши надао. Као и раније турска дипломатија је жељела да што је могуће дуже одуговлачи преговоре и ако већ буде морала да попусти, да добије што већу накнаду. Аустроугарском министру је изгледало да је у крајњем случају била спремнија и да прихвати насилну окупацију, него да сама сноси кривицу за губитак провинција. Политика одуговлачења, међутим, овај пут, за разлику од преговора током припрема за Конгрес, није имала никаквих шанси, пошто је однос снага био знатно другачији. Двојна монархија је сада имала мандат за окупацију, а неки европски лидери, попут Бизмарка, савјетовали су Андрашија да је изврши без обзира на став Порте. Истовремено, и ситуација у самој Босни и Херцеговини се све више заоштравала, па је све споменуто на крају утицало на аустроугарског министра да заузме још чвршћи став. У телеграму од 23. јуна наложио је Зичију да Сафвет-паши пренесе да је Аустроугарска спремна да чека још само два до три дана, током којих би Порта требала да свом опуномоћенику у Бечу достави инструкције за договор. У супротном, њена војска би прешла границу Босне и Херцеговине и отпочела са окупацијом.³¹⁸

³¹³ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad, 5. jul 1878, *Isto*, dok. br. 71. (Када је султан у једном тренутку намјеравао да смијени Сафвет-пашу, Зичи је у овом телеграфу Андрашију прокоментарисао да би се то неповољно одразило на интересе Двојне монархије).

³¹⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad, 4. jul 1878, *Isto*, dok. br. 68.

³¹⁵ Grof Zichy grofu Juliju Andrássyju, Carigrad, 24. i 26. jun 1878, *Isto*, dok. br. 51 i 52.

³¹⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 20. jul 1878, *Isto*, dok. br. 110.

³¹⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 24. jul 1878, *Isto*, dok. br. 117.

³¹⁸ Grof Julije Andrássy grofu Zichy-ju, Beč 23. jul 1878, *Isto*, dok. br. 115.

Телеграм је оставио снажан утисак на великог везира, који је одлучио да га већ сакупљеном Министарском вијећу одмах саопшти. Међутим, међу другим турским званичницима владало је мишљење да Аустроугарска још увијек није рекла своју посљедњу ријеч, односно да је била спремна да учини још неке уступке,³¹⁹ тако да и не чуди да су чланови Вијећа реаговали знатно слабије на ултиматум, допустивши ипак опуномоћенику у Бечу већу слободу у погледу редакције споразума са Двојном монархијом. Такође, Каратеодори-паши су послате наредбе да од Андрашија затражи одгађање већ постављених окупационих термина.³²⁰ Након што је обавијештен о турским захтјевима, аустроугарски министар је показао да је расположен једино за мале уступке. Полазећи од чињенице да је и сама Порта признала да је анархија у Босни и Херцеговини из дана у дан све већа, улазак своје војске помјерио је само за пар дана, тачније за 28. јули. Истакавши да је то вријеме сасвим довољно да би се направио споразум двије земље и уз помоћ телеграфа спријечио евентуални сукоб трупа, Андраши је са Двојне монархије одбацио било какву одговорност уколико до њега ипак дође усљед погрешне политике османских власти. Истовремено, да би турске званичнике подстакао да донесу праву одлуку, обећао је да ће у погледу Србије и Црне Горе не само да проведе оно што је одлучено на Берлинском конгресу, већ и да ће ове двије Кнежевине да спријече да Османском царству стварају било какве тешкоће. У истом циљу, рекао је да Порта слободно може окупацију да сматра привременом, да ће уласку аустроугарских трупа претходити проглас у коме ће бити наведено да се окупација извршава на темељу једне европске мисије и са одобрењем султана, да Аустроугарска долази као пријатељ и савезник Османског царства, као и да је Босна и Херцеговина и даље под османском влашћу.³²¹

Када је Зичи изложио великом везиру ставове свог министра, Сафвет-паша је најприје покушао да предложи један нови пројекат по коме би споразум за Херцеговину и Новопазарски санџак био направљен на темељу Андрашијевог приједлога, док би се споразум за Босну темељио на приједлогу који би доставила Порта.³²² Био је то наставак политике, већ виђене током Берлинског конгреса, која је показивала да је Османско царство много више било заинтересовано за Босну, него за Херцеговину.³²³ Зичи је, међутим, без размишљања одбио понуђене приједлоге, а велики везир је обећао да ће истога дана Андрашијеву одлуку да покаже султану и Вијећу министара. Његови ставови су и овај пут били прилично оптимистични, али аустроугарски посланик им сада више, без јасне одлуке Министарског вијећа, није давао никакву вриједност.³²⁴ Колико је Зичи реално процјењивао ситуацију показало се већ сутрадан, 27. јула, када га је велики везир посјетио и саопштио да министри још увијек нису успјели да донесу било какву одлуку, али су наставили са засједањем. Истовремено, покушао је да изврши притисак на аустроугарског посланика да овај утиче на Андрашија да се улазак аустроугарских трупа одгоди за 4. август да би турске власти, наводно, имале довољне времена да за тај чин припреме становништво и одговоре га од евентуалног отпора. Зичи је, међутим, овај захтјев категорично одбио пошто је имао потпуно другачије поимање ситуације. Сматрао је да би одлагање само дало додатно вријеме становништву у Босни и Херцеговини да се још боље припреми за отпор. Такође, био је и сигуран да давање додатних дана не би донијело ни било какву

³¹⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 24. jul 1878, *Isto*, dok. br. 118.

³²⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 25. jul 1878, *Isto*, dok. br. 123.

³²¹ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 25. jul 1878, *Isto*, dok. br. 124.

³²² Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 26. jul 1878, *Isto*, dok. br. 126.

³²³ *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, 135.

³²⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 26. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 126.

промјену у понашању турских власти које су непрестано изналазиле нове разлоге за одлагање, а истовремено нису биле спремне за било какав напредак или промјену става. Из тог разлога био је увјерен да би и 4. августа били у истој ситуацији у каквој су се налазили у тренутку када је образлагао своје мишљење.³²⁵

У међувремену, док је чекао одговор из Цариграда, Андраши је о својим намјерама и тренутној ситуацији обавијестио два најважнија савезника са Берлинског конгреса – Њемачку и Велику Британију. Службеник у уреду за спољне послове Њемачке фон Радовиц му је 26. јула пренио саопштење владе у Берлину у коме је она изразила спремност за сваки вид дипломатске помоћи Двојној монархији у њеним преговорима са Турском око уласка у Босну и Херцеговину.³²⁶ Веома задовољан, Андраши је замолио њемачку владу да она преко свог представника у Цариграду изврши енергичан притисак на Порту да прихвати његове приједлоге.³²⁷ Идентичну молбу аустроугарски министар је, преко свог посланика у Лондону, грофа Дејма, послао и британском министру Солзберију, обавијестивши га истовремено да ће трупе Двојне монархије ући на територију Босне и Херцеговине 29. јула, са или без пристанка Порте, због све веће анархије у споменутим провинцијама.³²⁸ Лорд Солзбери му је у потпуности изишао у сусрет, и свом амбасадору Лајарду послао је инструкције да, у складу са Андрашијевим захтјевима, покуша да утиче на Порту да попусти. Истовремено, међутим, у разговору са грофом Дејмом Солзбери је изнио становиште да ће амбасадорови напори, као и сви ранији, бити узалудни пошто не вјерује да ће Османско царство да прихвати договор све док аустроугарске трупе не уђу у Босну и Херцеговину. Образлагао је то чињеницом да Порта жели да каже да је била принуђена да то уради, чиме би се оправдала пред муслиманским становништвом. Са друге стране, Солзбери је био увјерен да се турске трупе неће противити уласку аустроугарских снага.³²⁹

Као што је Солзбери и претпоставио додатни притисак Њемачке и Велике Британије је био узалудан пошто је Османско царство, иако потпуно усамљено, наставило са дотадашњом политиком. По налогу из Цариграда Каратеодори-паша је 28. јула посјетио Андрашија и пренио му да Порта, због важности питања, још увијек размишља, усљед чега је поново затражила одлагање уласка аустроугарске војске. Аустроугарски министар је, међутим, одлучно одбио овај захтјев нагласивши да је цар већ издао наредбу за улазак, с тим што је, за разлику од објашњења која је дао Берлину и Лондону, као разлог навео да српски добровољци, наводно, према извјештајима које је добио, прелазе границу. Да између турских и аустроугарских трупа не би дошло до сукоба, истакао је да је неопходно да Порта својим надлежним официрима телеграфски нареди да аустроугарску војску дочекају као пријатеље. Да би турским властима олакшао спровођење тог захтјева, сложио се да оне при томе могу да истакну да та окупација неће да буде трајна, већ само привремена.³³⁰

Истога дана и велики везир Сафвет-паша је у Цариграду покушао посљедњи пут да утиче на аустроугарског посланика с молбом да се одложи улазак трупа Двојне монархије у Босну и Херцеговину. Заузврат обећао је да ће Министарско вијеће

³²⁵ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 27. jul 1878, *Isto*, dok. br. 129.

³²⁶ Der Gesandte im Auswärtigen Amt von Radowitz an den Geschäftsträger in Wien Graden von Dönhoff, Berlin, den 26. Juli 1878, *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914, II*, dok. br. 438.

³²⁷ Grof Julije Andrassy barunu Mayer-u, Beč 27. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 131.

³²⁸ Grof Julije Andrassy grofu Deym-u, Beč 27. jul 1878, *Isto*, dok. br. 133.

³²⁹ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 29. jul 1878, *Isto*, dok. br. 148.

³³⁰ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 28. jul 1878, *Isto*, dok. br. 134.

сутрадан разговарати и послати дефинитивне инструкције о том питању. За Зичија, међутим, његова обећања нису више ништа значила.³³¹

Аустроугарској дипломатији било је јасно да је са султаном и Портом немогуће постићи задовољавајући договор, па је одлучено да се ствар препусти војсци која је у раним јутарњим сатима 29. јула отпочела са окупацијом Босне и Херцеговине.

Што се османске власти тиче, када се овај период преговора о Босни и Херцеговини повеже са претходна два – прије и током Берлинског конгреса, јасан је континуитет у њеној политици и тежња да учини све што је могла да сачува споменуте провинције. Објективно, међутим, њене могућности биле су врло скромне. Са пораженом и исцрпљеном војском, а уз то дипломатски потпуно усамљена, она је покушавала да нађе најбољи пут и очува што је могуће више свог суверенитета. Како је вријеме текло остајало јој је све мање простора за врдање, и све што је могла било је да покушава да налази начине за одлагање почетка окупације. Иначе, сами ови преговори са Двојном монархијом врло су значајни због разумијевања става Османског царства, става који дјелује знатно замршеније и тежи је за разумијевање уколико се посматра само кроз њене реакције на збивања у Босни и Херцеговини и наредбе послате тамошњим османским управитељима. Врло нејасан став Цариграда према аустроугарској окупацији изазивао је различита тумачења не само међу страним конзулима у Сарајеву, већ и међу савременим историчарима.

И док се између два Царства водила ова жестока дипломатска борба, ствари су се изнова закомпликовале и у спорним провинцијама. Након што је османска власт уз помоћ војске 9. јула растјерала побуњенике, чинило се да се све вратило у нормалу.³³² У таквим околностима у Сарајево је 12. јула стигао нови заповједник војске у Босни и Херцеговини Хафиз-паша, у чијој пратњи је био један мали одред коњице.³³³ Заједно са пашом у главни град вилајета стигао је и пљеваљски муфтија Мехмед Вехби-ефендија Шемсекадић, познати борац против аустроугарске окупације којег је муслиманско становништво дочекало са одушевљењем.³³⁴

Већ сљедећег дана, 13. јула, одржана је сједница Покрајинског вијећа којој су сем Хафиз-паше присуствовали и чланови распуштеног Народног одбора, као и бројни други муслимани из околних мјеста. На сједници је посебно запажену улогу имао пљеваљски муфтија који је говорио о окрутностима страних трупа и убјеђивао присутне да ће са лакоћом моћи да одбију аустроугарске трупе, поготово што ће им у помоћ доћи Србија и Црна Гора, као и 300.000 Албанаца. Позивајући се на Куран, истакао је да су за спас душе сви вјерници обавезни да се боре против непријатеља. Онима који то одбију треба опљачкати и спалити куће, а њих саме послати у прогонство. Муфтијин говор имао је јак ефекат на присутне и изнова пробудио тежњу

³³¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 28. jul 1878, *Isto*, dok. br. 137.

³³² Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 10. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 88; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 12. jula 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 10.

³³³ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 18th July 1878, no. 46; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Serai, July 18, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 10.

³³⁴ Димитрије-Мита Клицин, *Отпор муслимана против окупације Босне и Херцеговине 1878. године*, Гајрет-календар за годину 1939, Сарајево 1938, 230.

Шемсекадић је рођен у Пљевљима (Таслица), највјероватније 1829. године. Школовао се у Сарајеву и Цариграду и постао учен човјек и одличан говорник. За муфтију је именован 1866. године. Често је волио да долази у главни град босанског вилајета, па је успоставио чврсте везе са тамошњим муслиманским становништвом које га је веома поштовало. Посебно активан је постао током 1878. године након што су почеле да пристижу информације о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. (Н. Ćurić, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića*, 325–326).

за отпором, усљед чега се већина определијелила за борбу и сагласила да се земља позове на оружје.³³⁵

Реакција Хафиз-паше на све ово је била прилично млака. Осим што је истакао да је његово искуство са аустроугарским трупима знатно другачије од оног што је навео пљеваљски муфтија,³³⁶ паша је и рекао да је његов задатак да се окупација спроведе у реду. Све што је могао ван тога да учини, уколико између двије земље не буде постигнут договор о детаљима, је да аустроугарским трупима при уласку у Босну и Херцеговину преда један протест. Ако се народ, и поред свега, лати оружја, учиниће то на властити ризик и рачун. Након тога окупљеним је показао своју писану наредбу на основу које је саставио инструкције и послао их потчињеним командантима. На крају, опоменуо их је да буду мирни и вјерују у политику Порте. Међутим, иако је његов наступ и оно што је рекао подржао и валија Мазхар-паша, већина присутних је била исувише узнемирена да би прихватила њихове аргументе. Преовладала је ратничка струја која је донијела закључак да се султану и великом везиру пошаље телеграм да је Босна спремна да се масовно супротстави уласку страних трупа и да ће прије нестати него прихватити окупацију. Реакција Хафиз-паше и Мазхар-паше била је да они неће спречавати слање телеграма.³³⁷

Као што може да се види свеукупно понашање новог војног заповједника било је врло опречно. Иако је на својим јавним наступима, попут споменутог на сједници Покрајинског вијећа, заговарао мирно држање и противио се пружању отпора окупацији, много шта што је Хафиз-паша учинио није ишло у том смјеру, што нам потврђује да се османска власт понашала дволечно. Не само што је са њим у Сарајево дошао човјек који је имао главну улогу у подбуњивању тек утишане гомиле, већ је и сам војни заповједник својим поступањем потпомогао побуњенички покрет да изнова оживи. Пред његов долазак тај покрет је био растјеран с малим бројем војника, и он умјесто да га дотуче допустио је члановима распуштеног Народног одбора да учествују у раду Покрајинског вијећа. Такође, Хафиз-паша је у потпуности игнорисао опасно стање и није спречавао агитовање у народу вршено против аустроугарске окупације.³³⁸ Свом пријатељу Кечету отворено је признао да нико не може очекивати од Османског царства да зарад интереса друге силе дође у сукоб са сопственим поданицима.³³⁹

Овакво понашање, међутим, није могло остати непримијеђено од стране страних конзула. Када је 14. јула Хафиз-пашу посјетио аустроугарски конзул Васић, војни заповједник је покушао да се оправда зашто се понаша уздржано и зашто не спречава агитацију и активности усмјерене против аустроугарске окупације. Кључни аргумент му је био да нема довољно поуздане војске јер су у њој у огромној већини били Босанци. Од укупно 23 батаљона у Босни могао је да се ослони само на два турска која су се налазила у Сарајеву. Што се осталих тиче, 19 их је у потпуности било састављено од људи из Босне, док су преостала два били мијешани, па самим тим такође непоуздани. Због тога је био принуђен да поступа опрезно, а до доласка аустроугарских трупа циљ му је да покуша да утврди ауторитет команде и заузме сва складишта. Истовремено, да би ојачао свој положај затражио је од министра рата да му пошаље 8 батаљона које је имао под својом командом у Митровици и Сјеници, као и 2 турска батаљона из Херцеговине. На крају разговора војни заповједник је од аустроугарског конзула

³³⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 15. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 97.

³³⁶ Н. Крешевлјаковић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 87.

³³⁷ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 15. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 97.

³³⁸ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 291.

³³⁹ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 84.

затражио да га повеже са командантом окупационих трупа, ради координација будућих активности.³⁴⁰

Ставови Хафиз-паше нису превише убиједили не само Васића, него ни француског ни британског конзула, што је видљиво из телеграма које су послали наредних дана. Аустроугарски конзул је у првом телеграму од 18. јула пренио Андрашију да валија и војни заповједник желе да га убиједе да вјерује да су без средстава силе и да морају да се понашају пасивно.³⁴¹ У другом, знатно занимљивијем, изложио му је погледе, по њему, једног од најобразованијих муслиманских првака Сарајева, не саопштивши при томе његово име. Тај првак му је рекао да је Османско царство још од времена Санстефанског мира било спремно да се свим могућим средствима одупре аустроугарској окупацији. Каснија збивања натјерала су га да одустане од војних планова и одбране, али не и да потпуно дигне руке од провинција што су показала турбулентна дешавања у Сарајеву. За све то првак је оптужио Порту и њеног извршиоца валију, истакавши да је он подстицао народ на побуну, подупирао Хаџи Лоја и на крају довео пљеваљског муфтију. Иако је био свјестан велике нетрпељивости коју је овај угледник осјећао према Османлијама и изразито негативног става који је значајно утицао на испољено му размишљање, Васић је закључио да се његовом суду може поклонити повјерење, што нам показује колико је мало и сам аустроугарски конзул вјеровало турским властима.³⁴²

Коментаришући активности и увјеравања новог војног заповједника у Босни Хафиз-паше француски конзул Патен је у свом извјештају указао на потпуну нелогичност у понашању локалних турских власти. У збивањима с почетка јула оне су, заузимањем чвршћег става, са само неколико стотина војника, успјеле да прилично лако окончају немире који су неколико дана потресали Сарајево. Сада, међутим, након што је са Хафиз-пашом у сједиште вилајета стигло око 1500 Азијата, а у унутрашњост је послат дио војске састављен од босанских муслимана, који је до тада чувао град и представљао проблем братимећи се са побуњеницима, власт се изговарала да нема довољно снаге да управља становништвом и допуштала му је да чини шта жели.³⁴³ И за британског конзула Фримена је понашање локалних власти у Босни и Херцеговини било веома сумњиво, али он је коријен свега пронашао у активности турске владе која је, по њему, играла двоструку игру. Порта, наиме, не само што никада народу није јасно рекла да је пристала на окупацију, већ је на одређен начин и помагала отпор јер је под покровитељством полиције израђен попис мушкараца који су били способни да носе оружје, а у Конаку, односно сједишту локалне владе, организовани су сусрети са представницима народа на којима су договорани начини одбране земље. Британском конзулу је посебно упадало у очи да је опозиција окупацији била много јача у Сарајеву, гдје је било сједиште владе, него у осталим дијеловима вилајета. Био је чак и убијеђен, и у томе је погријешио, да локално становништво – како хришћанско, тако и муслиманско – не би пружало било какав отпор окупацији да га турска влада није у томе подстицала.³⁴⁴

Догађаји који су услиједили само су додатно продубили неповјерење представника појединих страних земаља према војном заповједнику и турској влади.

³⁴⁰ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 15. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 97.

³⁴¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Isto*, dok. br. 103.

³⁴² Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Isto*, dok. br. 105.

³⁴³ Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 26. jula 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 12.

³⁴⁴ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 18th July 1878, no. 46; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Seraï, July 18, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 10.

Наиме, становништво је искористило слабост коју је власт изнова испољила, па је раније распуштени Народни одбор средином јула почео наново да се састаје.³⁴⁵ На сједници одржаној 16. јула присутнима су прочитани телеграми пристигли из Тузле, Травника и још неких мјеста у којима је тамошње становништво одбијало да се прикључи покрету што је чланове Одбора подстакло да донесу закључак да се са свим тим мјестима ступи у преговоре коришћењем телеграфа. Међутим, њиховом захтјеву успротивио се валија који није био спреман да им допусти да користе телеграф. Иако су били прилично упорни, одустали су када им је запријетио да ће власт да препусти војном заповједнику Хафиз-паши. На ту њихову одлуку утицало је, по свој прилици, сјећање на скорашњу акцију војске, али и врло специфично понашање војног заповједника које је остављало утисак на све, па и на аустроугарског конзула који је у свом извјештају признао да му понашање Хафиз-паше није било у потпуности разумљиво³⁴⁶ због чега је он био права загонетка и за њега и за валију. Како је описао, војни заповједник се врло мало бринуо за своје војнике, у суштини није ништа радио већ је по читав дан сједио у згради владе и слушао расправе без иједне проговорене ријечи.³⁴⁷ Управо оваква реакција му је била и током сукоба који је избио поводом захтјева Народног одбора у вези са коришћењем телеграма. Фанатици, како их назива Васић, су се повукли, а сам аустроугарски конзул је схватио да највећи страх од војног заповједника има валија. Због веома испољене нервозе, дјеловао је као да му се чини да би Хафиз-паша „у сваком тренутку могао извући свилен гајтан из торбе“. Доказ за овакву тврдњу Васић је нашао у чињеници да се Мазхар-паша није усудио да се сам обрати војном заповједнику, него је тражио од аустроугарског конзула да он Хафиз-паши скрене пажњу на пљеваљског муфтију којег је доживљавао као бунтовника и сматрао да треба да буде уклоњен из Сарајева.³⁴⁸ Све ово показује колико је Портин двострука игра и специфична политика заснована на неоткривању карата стварала збуњеност и неразумијевање не само код локалног становништва, већ и код њених службеника. Мазхар-паша је очито био потпуно несигуран шта даље да ради – сам је потпомогао у народу развој покрета против окупације, а када му је он измакао контроли био је принуђен да га уз помоћ војске растјера. Онда је дошао нови војни заповједник који је говорио да војска неће пружати отпор Двојној монархији, а пратио га је човјек који је већ сљедећег дана жестоко говорио против окупације и изнова потпалио тек смирени народ на шта Хафиз-паша уопште није реаговао.

Збуњеном и немоћном валији није преостало ништа друго већ да тражи јасне инструкције од турске владе и објашњење шта она заправо жели. Међутим, Порту му – од 12. јула, па до тренутка када је Васић писао извјештај 18. јула – није ништа одговарала, чак ни на најједноставнија питања. Пошто је био забринут да би при преласку трупа Двојне монархије на граници могло доћи до сукоба, Мазхар-паша је био принуђен да од аустроугарског конзула затражи да он преко Андрашија покуша да утиче на Порту да му одговори и изда прецизне наредбе.³⁴⁹ Што се Хафиз-паше тиче,

³⁴⁵ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 17. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 102.

³⁴⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Isto*, dok. br. 105.

³⁴⁷ В. Скарић, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 291.

³⁴⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 105.

Пљеваљски муфтија имао је кључну улогу на споменутом сједницама Народног одбора. Кроз ватрене говоре упорно пропагирајући ставове које је изложио након свога доласка у Сарајево, муфтија је међу обичним народом постепено стицао све већи број присталица, побудивши тиме изнова њихово противљење окупацији (Н. Крешевлјакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 89).

³⁴⁹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 105; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Isto*, dok. br. 103.

његово ћутање само је додатно подстакло стране конзуле да сумњају и питају се какав је његов стварни став према тежњи народу да се одупре намјераваној окупацији.³⁵⁰

Ако су намјере Порте и војног заповједника у том тренутку биле нејасне, једна ствар постајала је све извјеснија, а то је да је побуњенички покрет изнова почео да хвата замах што се јасно показало у данима који су слиједили. Већ дан након неуспјелог покушаја да се докопају телеграма, Народни одбор је 17. јула поново покушао, али Мазхар-паша је и овај пут успио да га одбрани након чега су чланови Одбора одлучили да бар у Сарајеву отпочну припреме за одбрану земље.³⁵¹ У том циљу подијелили су се у двије секције од којих је једна требала да прикупља новац, а друга људство.³⁵²

Ни аустроугарски конзул, међутим, тих дана није мировао³⁵³ и предузео је низ активности којима је настојао да популаризује своју Монархију и утиче на народ да мирно прихвати окупацију. Намјера му је најприје била да преко валије добије одобрење да помогне сиромашним људима и политичким затвореницима, али како се Мазхар-паша изговарао да за то мора да добије одобрење Порте, Васић је схватио да ће тешко икада са те стране да обезбиједи подршку па је одлучио да учини оно што је у датим околностима било могуће. Одустао је од помоћи политичким затвореницима и пред зградом конзулата организовао је свакодневно давање милостиње сиромашним. У извјештају Андрашију похвалио се да је број оних који су долазили свакодневно се повећавао и досегао цифру од преко 500 људи. Истакао је и да локалним властима сва та активност не годи, али да се не усуђују да се успротиве и покушају да спријече сиромашне да долазе по помоћ. Главни циљ, сем популарисања Монархије, био му је и да покаже да фанатизам доњих слојева овдашњег становништва не иде толико далеко колико то Порта и локалне османске власти желе да покажу.³⁵⁴ Колико је гријешио у процјени, показало се врло брзо. За разлику од Зичија, код којег је врло тешко наићи на омашку у процјени, Васић је знао понекад и да изнесе погрешне закључке. Читајући његове бројне извјештаје стиче се утисак да је повремено имао потребу да наведе оно што је жељело да се чује, а не оно што је било у стварности. Чини нам се да је то посебно долазило до изражаја у тренуцима када би требао да опише резултате неке своје активности.

Двадесетог јула средиште вилајета напустио је енергични пљеваљски муфтија Шемсекадић, а у изворима и литератури налазимо различита објашњења томе чину – док су једни у томе видјели резултат притиска локалне власти,³⁵⁵ други су истицали да је он, пошто је завршио агитацију у Сарајеву, отишао у новопазарску област да би за своје циљеве довео што већи број добровољаца.³⁵⁶

³⁵⁰ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 70.

³⁵¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 105.

³⁵² T. Herkalović, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, 127.

³⁵³ H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 89.

³⁵⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 105.

Сем споменутог, Васић је, такође, ангажовао одређен број људи из доњих слојева муслиманског становништва који су, као аустроугарски агенти, требали да упуте руљу о намјерама Двојне монархије пошто, како је истицао, локална власт не жели да то учини, док се прваци који су наклоњени Аустроугарској, не усуђују да то учине.

³⁵⁵ У свом извјештају од 25. јула на тај начин је то протумачио Васић, посветивши томе само једну реченицу. Ово је помало необично, с обзиром да га је у претходним извјештајима окривљивао за подбуњивање становништва и изразити антиаустроугарски став. Од њега је тај став преузео Крешевљаковић, с тим што је додао Мазхар-пашу као човјека који је одиграо кључну улогу у том протјеривању, вјероватно полазећи од онога што је валија пар дана раније говорио Васићу о пљеваљском муфтији, док су Ђурић и Банџовић сматрали да је то дјело Хафиз-паше.

³⁵⁶ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 293; Д. М. Клицин, *Отпор муслимана против окупације...*, 231.

То, међутим, није омело Народни одбор да настави са својим припремама за отпор, али без ремећења мира који је, бар на површини, већ десетак дана владао у Сарајеву. Ипак, према Васићевом тврђењу, од активности Одбора зазирали су и валија и војни заповједник, које је искуство научило да то може да се развије у било ком смјеру. Они су покушавали да скрену пажњу на споменуте активности и аустроугарском конзулу, али он је све то доживио као њихово преувеличавање и прокоментарисао да нигдје не може да уочи симптоме мржње против окупације. По Васићу, све се сводило на „будаласто блебетање“, без икаквих конкретних радњи, због чега је сматрао да је читав покрет вјештачки изазван и да Двојна монархија нема разлога да се због њега претјерано брине.³⁵⁷

Иако је Васић свуда око себе видио само пријатеље окупације, ствари ни изблиза нису биле тако повољне за Аустроугарску. Догађаји се, међутим, ни за Народни одбор нису увијек развијали онако како је желио. Након што је владин лист *Босна* 20. јула по први пут објавио вијест да ће аустроугарска војска да окупира Босну и Херцеговину,³⁵⁸ Хаџи Лојо је донио одлуку да отпочне са прикупљањем добровољаца. У том циљу је 21. јула по улицама почео да развија заставу башибозука, али ефекат није био ни близу очекиваног и град је остао потпуно миран. Такође, када се 22. јула кренуло са прикупљањем средстава за отпор, многи од првака и богатијих људи су под разним изговорима напустили сједницу Народног одбора.³⁵⁹ Без обзира на то, Одбор је остао упоран у својим намјерама, па је сакупљање новчаних прилога и хране вршено и наредних дана у базару,³⁶⁰ достигавши, по свједочењу енглеског конзула, суму од 700.000 каима.³⁶¹

Локалне власти су са забринутошћу посматрале развој ситуације, а нарочито развијање заставе јер их је, вјероватно, подсјетило на збивања од 5. јула. Реагујући на то, Хафиз-паша је наредио да се пољски топови који су се налазили у близини касарне одмах пребаце у тврђаву пошто је њу, у случају немира, било много лакше бранити. Тиме је одмах показао да намјерава да врши само дефанзивне активности, а своје снаге да концентрише у тврђаве и касарне. На скупу одржаном у владиној згради, у ноћи између 21. и 22. јула, Хаџи Лојо је рекао да му је забрањено да пуца на народ. И док је војни заповједник настављао са својим необичним понашањем, валија је био знатно забринутији – са свих страна долазиле су му узнемирујуће вијести, а посебно се плашио немира у Сарајеву. Подстакнут тиме, 22. јула обавијестио је аустроугарског конзула да фанатици намјеравају да 24. јула нападну складиште муниције и оружја, а да муслиманско становништво образује чете и припрема се да пружи отпор уколико аустроугарске трупе пређу на територију Босне и Херцеговине. Васић, међутим, ни даље у свему описаном није видио реалну опасност, али је са друге стране добро уочавао двосмислено понашање појединих представника власти. Наредног дана, 23. јула, валија је покушао да учини и нешто конкретније, па је замолио војног заповједника да заустави активности Народног одбора, а прије свега да га спријечи у прикупљању новца и хране. Одговор Хафиз-паше је, међутим, био негативан – он није био спреман да због таквих ситница увлачи војску у уличне сукобе и истакао је да му је једина брига да топове, оружје и муницију пребаци у тврђаву и повјери их на чување

³⁵⁷ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 122.

³⁵⁸ M. Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb 1910, 28–29.

³⁵⁹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 122; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 22. jula 1878, *Isto*, dok. br. 113.

³⁶⁰ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 24. jula 1878, *Isto*, dok. br. 119.

³⁶¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 26th July 1878, no. 47; Acting Consul Freeman to the Marquis of Salisbury, Bosna-Serai, July 26, 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 11.

оданим војницима. Са друге стране, несигурне босанске трупе требало је од њих што више удаљити.³⁶²

Отприлике у исто вријеме у Сарајево су пристигле вијести из Мостара и Тузле.³⁶³ Тамошње муслиманско становништво одбијало је сарадњу са сарајевским Народним одбором и обавијестило га је да ће да дјелује само у складу са наредбама Порте. Ова вијест, као и информација да аустроугарске трупе код Брода праве мостове за прелаз преко Саве, подстакла је чланове Одбора да натјерају валију да ступи у контакт са турском владом и затражи од ње да се изјасни и пружи им прецизне информације о свему. Мазхар-паша је скоро два сата телеграфски комуницирао са турским министром унутрашњих послова, а аустроугарски конзул је на основу поузданих неслужбених извора врло брзо успио да сазна какве је инструкције добио. Турска влада се правдала да му их раније није послала из разлога што је водила преговоре са Двојном монархијом који још увијек нису довели до задовољавајућег резултата због сасвим различитих циљева двије државе – Аустроугарска је тежила пуној окупацији и преузимању управе, док је Порта настојала да управу у потпуности задржи у својим рукама и допусти јој да окупира само одређена погранична подручја. На основу реченог сугерисано је да валија може да умири становништво, а детаљније инструкције требало је да очекује чим између двије стране буде постигнут коначан договор. Међутим, када је сутрадан, 24. јула, на сједници Покрајинског вијећа, на којој су присуствовали и чланови Народног одбора, валија пренио поруку Порте, присутни су опет изразили незадовољство јер су је сматрали сувише уопштеном са недовољно јасним инструкцијама. Велики број њих је затражио да им се да оружје и муниција, али Хафиз-паша је то одбио истакавши да то неће учинити све док не добије изричиту наредбу Порте.³⁶⁴ Пристао је, ипак, да телеграфски затражи одобрење за то³⁶⁵ што је обезбиједило да су два наредна дана, 25. и 26. јул, протекли у миру.³⁶⁶

Убрзо након тога у Сарајеву су избили немири који, међутим, нису били резултат незадовољства локалног становништва Портиним ставовима, већ су, као и почетком јула, били посљедица активности аустроугарске дипломатије.³⁶⁷ Министар спољних послова Двојне монархије Ђула Андраши је још 21. јула тајно обавијестио конзула Васића о скором уласку аустроугарске војске и упознао га да ће неколико дана прије почетка окупације добити налог да локалном становништву подијели Прокламацију.³⁶⁸ Неколико дана касније, прецизирао је да је улазак трупа планиран за 28. јул и упитао је конзула да ли је прије тога могуће раздијелити Прокламацију,³⁶⁹ за коју су се у узајамној комуникацији сложили да је неопходна и корисна као средство за умирење овдашњег становништва.³⁷⁰

Аустроугарска *Прокламација становницима Босне и Херцеговине* достављена је конзулу Васићу у ноћи између 25. и 26. јула.³⁷¹ У њој је најављиван скори долазак трупа

³⁶² Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 22. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 113; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Isto*, dok. br. 122.

³⁶³ H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 90.

³⁶⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 122.

³⁶⁵ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 70.

³⁶⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 27. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 128.

³⁶⁷ B. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 293.

³⁶⁸ Grof Julije Andrassy konzulu Vasiću, Beč, 21. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 111.

³⁶⁹ Grof Julije Andrassy konzulu Vasiću, Beč, 25. jula 1878, *Isto*, dok. br. 121.

³⁷⁰ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Isto*, dok. br. 120; Grof Julije Andrassy konzulu Vasiću, Beč, 26. jula 1878, *Isto*, dok. br. 127.

³⁷¹ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 85.

Двојне монархије и објашњавано је да оне долазе као пријатељи с основним циљем да провинцијама донесу мир и штите ред и поредак који су претходних година били угрожени непрестаним сукобима са којима претходна власт није била у стању да се избори, па је на Берлинском конгресу једногласно одлучено да се тај задатак повјери Аустроугарској. Истакнуто је да ће након доласка аустроугарских трупа сви становници имати једнака права по закону и биће заштићени у погледу живота, вјере и имања. Постојећи закони биће важећи све док се не усвоје нови, а поштоваће се светиње и обичаји. Стари неприкупљени порези неће се тражити, а сви дохоци прикупљени на територији Босне и Херцеговине користиће се само за њене потребе. Чете које пристижу никога неће тлачити ни мучити, а све што буду узимали од становника платиће новцем. Након давања свих ових обећања, сви становници Босне и Херцеговине су на крају Прокламације позвани да пријатељски дочекају аустроугарске трупе и слушају нове власти које ће заузврат да их штите и омогуће им да уживају у плодовима свога рада.³⁷²

Васић није одмах почео са дијељењем добијене Прокламације, већ је чекао да му из Беча дође одобрење, које је стигло 27. јула ујутро. По свједочењу француског конзула тај дан је почео врло мирно и ни по чему није изгледало да би тај мир могао бити тако жестоко поремећен. Расподјела Прокламације, међутим, промијенила је све изазвавши жестоку реакцију становништва. Васић је већ током пријеподнева покушао да са њеним садржајем упозна турске цивилне и војне власти, али није успио да код Мазхар и Хафиз-паше обезбиједи пријем, пошто су они у том тренутку имали важан састанак. Након тога је отишао да покаже Прокламацију својим колегама конзулима, а службеници конзулата су је у исто вријеме дијелили становништву, дајући понегдје да се чита и на јавним мјестима. Већ по повратку од конзула, око 11.30, Васић је примијетио да град почињу да захватају немири – свуда око њега људи су у журби затварали дућане.³⁷³ Срби су бјежали кућама, а добро наоружани муслимани кренули су из свих дијелова града да се у гомилама окупљају у Гази Хусрев-беговој џамији. У центру збивања одмах се нашао и Хаџи Лоја, који је са својом гардом³⁷⁴ као луд трчао око џамије и подбуњивао масу, док су се прави инспиратори и вође покрета окупили у сусједној Куршумли-медреси и договарали се шта да раде. Преко поузданих људи валија је покушао да умири народ, али није успио. Са друге стране, војни заповједник Хафиз-паша је размишљао да оружјем растјера покрет, али одустао је јер је наводно сматрао да су трупе у које је могао да се поузда биле недовољне. На крају је сва активност турских званичника сведена на заштиту конака и полицијске зграде.³⁷⁵

Мало прије подне вође покрета су се придружиле окупљеном народу у дворишту Бегове џамије. Након држања говора, одлучено је да се крене у конак,³⁷⁶ према коме су се наоружане масе упутиле негдје око 13 сати. Тамо их је, међутим, дочекала војска који

³⁷² Прокламација, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 144.

³⁷³ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 27. jula 1878, *Isto*, dok. br. 128; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 5. augusta 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 13.

Ова два извјештаја показују значајне разлике у погледу објашњења немира који су тога дана избили у Сарајеву. Док француски конзул јасно истиче да је подјела Прокламације изазвала немире, аустроугарски наводи да је током јутра са Прокламацијом упознао само стране конзуле, док је упознавање становништва са њеним садржајем намјеравао да изврши поподне, из чега произилази да становништво није ни знало за Прокламацију у тренутку када су немири почели. Васић изгледа да има потребу да оправда себе лично, као и свога министра који је наредио подјелу документа, па немире представља као да су продукт ранијих припрема „фанатика“ да образују своју владу и немају никакве везе са дијељењем Прокламације. Патен нам, међутим, даје информацију да је током јутарњих сати Прокламација дијељена и становништву.

³⁷⁴ Алекса Поповић свједочи да је уз Хаџи Лоја увијек било 20 до 30 до зуба наоружаних присталица, „од зла оца, и од горе мајке“ (А. Поповић, *Sarajevska revolucija*, Sarajevo 1905, 20).

³⁷⁵ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 86.

³⁷⁶ Н. Креševlјакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 91.

им је онемогућила прилаз конаку, пуштајући само изасланике да уђу унутра и пренесу захтјеве окупљених људи. Хафиз-паша је покушао да их умири са балкона, али није успио јер се због галаме није могло ни да чује шта говори. У једном тренутку маса је почела да притиска војску што је подстакло једног официра да јој нареди да пуца у ваздух. Умјесто да се повуче, маса је узвратила паљбу и убила официра и два војника. У међувремену, у конаку су изасланици пред Мазхар-пашу и остале званичнике изнијели захтјеве гомиле – тражено је да валија и сви турски чиновници поднесу оставке, и да се истовремено образује Народна влада. Док су османски званичници премишљали шта да учине, њихов положај је ускоро додатно отежан када се око 16 сати побунио и придружио својим земљацима добро наоружани босански батаљон. Међутим, око конака војска је почела да остварује успјех – очистила је његово двориште, као и простор до Цареве џамије и касарне. Без обзира на то, валија је одлучио да попусти и у присуству побуњеничких изасланика послао је Порти телеграф да су османски званичници у Босни, усљед притиска од стране народа, били присиљени да поднесу оставке. Задовољна гомила са почетком вечери је почела да се разилази. Пошто га је било теже бранити, валија и Хафиз-паша су напустили конак и пребацили се у касарну,³⁷⁷ присиливши босанске дезертере да је напусте. Да би онемогућила османским званичницима да позову појачање, гомила је исте вечери пресјекла телеграфске жице.³⁷⁸

Француски конзул је у свом извјештају споменути сукоб назвао „најзачућавајућом комедијом на свијету“³⁷⁹ – иако је пуцњава трајала више од четири сата, број страдалих људи био је веома мали.³⁸⁰ Ова чињеница опет подстиче сумњу у понашање османских званичника, прије свега војног заповједника, пошто нам се чини да војска у овим немирима није искористила могућности које је имала. Седамнаест-осамнаест дана раније, чим је предвођена енергичним Исмет-пашом одлучно дјеловала, она је без проблема растјерала побуњенике. Овај пут, међутим, нови заповједник је само налазио разлоге зашто је тешко било шта да учини. Тако је енглеском конзулу изјавио да су трупе одбијале да пуцају на побуњенике, на шта је Фримен у свом извјештају изразио сумњу да је Хафиз-паша то уопште и наредио.³⁸¹ Уз то, чак и када је очишћен простор око конака, умјесто да се дјелује даље на гушењу побуне, званичници усвајају захтјеве побуњеника и шаљу Порти телеграф о одступању. Овим збивањима је само додатно потврђена раније изнесена сумња у уплетеност османске владе и потврђена њена двострука игра. Ствари су, истина, измицале из контроле, али султану је, како смо већ навели, било кључно да он не буде оптужен за губитак територија с великим процентом муслиманског становништва. Није се смјело дозволити да локални османски званичници угуше са војском побуну и тиме потпомогну Двојној монархији да без проблема преузме провинције, поготово што је султан рачунао на отпор локалног становништва којим је хтио да ојача своју преговарачку позицију наспрам

³⁷⁷ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 86–87; Н. Крешевљакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 92.

³⁷⁸ R. J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 71.

³⁷⁹ Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 5. augusta 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 13.

³⁸⁰ Подаци су различити, али у сваком од извора је потврђен мали број жртава. Хафиз-паша је исте вечери пренио Васићу да је војска изгубила једног официра и пет људи (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 27. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 128), док Кечет пише да није било више од десетак повређених, а убијени су један официр, два војника и један побуњеник (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 87). У горе споменутом извјештају, француски конзул је процијенио да је број страдалих на обје стране био мањи од двадесетак.

³⁸¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12.

Аустроугарске. Са друге стране, због притисака великих сила Османско царство се није усуђивало директно иступити и помоћи отпор, али могло се не учинити ништа против побуне, па јој на тај начин омогућити да успије и организује одбрану. Све је то, ипак, било врло опасно за људе на терену који су се нашли наспрам разгњевљене масе која није схватала Портину игру. Турску владу, међутим, то вјероватно много није ни интересовало – за значајне циљеве вриједило је понекога и жртвовати.

Негдје око поноћи Хафиз-паша је са око стотину коњаника напустио касарну и пред зору стигао на Вишеградску капију и ушао у тврђаву. Ту је најприје наредио да се топови окрену на град, али потом се или сам предомислио или су артиљерци одбили да изврше његову наредбу. У сваком случају, врло брзо је напустио тврђаву и са војницима кренуо вишеградским друмом. Пут му, међутим, није дуго трајао, предао се након што је код Хреше наишао на муслимане из Мокрог, наводно јер његови војници нису хтјели да пуцају на људе исте вјере, а у близини су се чули и гласови потјере из Сарајева. Ујутро 28. јула Хафиз-паша је враћен у Сарајево и свргнут са мјеста турског војног заповједника у Босни.³⁸² Кечет није знао разлог овог необичног понашања и бјекства, али енглеском конзулу изгледа да је све било јасно, пошто је сва ова збивања назвао комедијом.³⁸³ И заиста, знатно касније син једног од угледних првака Народног одбора пренио је Хамдији Крешевљаковићу причу свога оца да све што је описано урађено је по договору Одбора и Хафиз-паше.³⁸⁴ Истога дана вође покрета су се састале у Гази Хусрев-беговој џамији и извикивањем изабрале Народну владу. За привременог валију именован је наводни заробљеник Хафиз-паша, а за заповједнике босанске војске постављени су Исмаил-бег Таслицак и Мухамед-ефендија Хаџијамаковић.³⁸⁵ Из локалног становништва именовани су и нови муфтија и кадија. Све нове достојанственике аустроугарски конзул је означио као припаднике фанатичне руље истакавши истовремено да међу њима нема угледних људи – они су или већ били напустили град или су се крили.³⁸⁶ Валији и његовим људима послата је у касарну посебна делегација која их је извијестила да су збачени и да треба да отпутују за Цариград. Тим чином дефинитивно је окончана вишевијековна османска владавина у Босни и Херцеговини.³⁸⁷

Мазхар-паша и Констант-паша не само што су изгубили функције, већ су једва и преживјели побуну. Пошто им је маса поручила да морају да напусте град, први је на пут кренуо Констант-паша, 29. јула изјутра. Међутим, наоружана група побуњеника је кренула за њим, и потом и њега и сапутнике приморала да се врате. На улазу у град око заробљеника су почели да се окупљају свакакви људи и пратећи их почели су да им пријете и да их псују. Чим су код Ташлихана побуњеници извукли заробљенике и смјестили их у хан, маса се бацила на возила којима су путовали и у потпуности их опљачкала, испрегнувши чак и коње. Када ништа више није остало, окренули су се ка хану с намјером да побију заробљенике. Пар часних људи их је заустављало док у посљедњем тренутку није стигао Хаџи Лојо, који је растјерао окупљени шљам. Тиме је

³⁸² J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 88–89.

³⁸³ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12.

³⁸⁴ Н. Крешевлјковић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 92–94. (по овом извору Хафиз-паша је био за отпор, али као царски човјек није могао да му се придружи да се кривња не би пренијела и на Порту. Да би се то избјегло смислили су да војни заповједник оде из града, да га побуњеници заробе, након чега би му као заробљенику предали управу земље).

³⁸⁵ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 294–295.

³⁸⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142.

³⁸⁷ Н. Судић, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića*, 329.

још једанпут одиграо занимљиву улогу,³⁸⁸ с тим што енглески конзул наводи да је он за то највјероватније добио новац,³⁸⁹ не наводећи од кога. Најзад, за Мазхар и Констант-пашу заложили су се код новог валије страни конзули, па су двојица паша, уз пратњу 200 локалних муслимана, сљедећег дана отишли за Цариград.³⁹⁰ С обзиром да су у припреми безбједног одласка значајну улогу одиграли и виђенији српски трговци³⁹¹ који су имали врло блиске односе са Констант-пашом, не би зачудило да су они били ти који су подмитили Хаџи Лоја да га спаси.

Иако је током првог дана посљедње фазе побуне, 27. јула, српско становништво углавном било скривено по кућама, већ сутрадан почело је полако да се ослобађа, па су на скупу на коме је изабрана Народна влада примијећени и неки његови представници, попут Стева Петрановића, преводиоца у италијанском конзулату и једног од најистакнутијих српских националних радника у Сарајеву тога времена. Његово присуство је, на неки начин, било очекивано јер се он отворено противио аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине,³⁹² због чега му је један службеник конзулата Двојне монархије нешто раније и пријетио вјешањем.³⁹³ Ово, међутим, није био једини примјер да је супротстављање окупацији тих дана приближило муслиманско и српско становништво у Сарајеву. Истога дана, обилазећи град на челу стотињак младића, зауставио се Хаџи Лоја пред кућом већ спомињаног српског трговца Петраки-ефендије Петровића и рекао му да је османска власт срушена и да је основана Народна влада која Србе жели да гледа као браћу. На то је Петраки изнио златом извезено црвено крзно и поклонио га Хаџи Лоју с ријечима „ми смо бир“ (једно), означивши тиме братство између муслимана и Срба. Према Кечетовим ријечима Хаџи Лоја више није скидао то крзно, иако су се налазили усред љета. Иначе, одлука побуњеника о рушењу турске власти наишла је на нарочиту подршку међу српском омладином. И док су разборитији Срби забринуто вртјели главом, млађи су демонстрирали по улицама и братимили се са зачуђеним муслиманима. На њиховом челу били су архимандрит Сава Косановић и поп Ристо Новаковић, обучени, како то Кечет сликовито описује, као харамбаше, са пиштољима и ханџарима у појасевима.³⁹⁴

У читавом Сарајеву владало је велико весеље због збацивања османске власти и успостављања Народне владе.³⁹⁵ Нова власт, међутим, није имала времена за губљење па је одмах отпочела са наоружавањем становништва и припремама за отпор аустроугарским трупама³⁹⁶ које су у зору 29. јула прешле на територију Босне и Херцеговине. Вријеме за славље није потрајало ни 24 сата.

³⁸⁸ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 90–91. (Пошто је становао у близини, Кечет је овај догађај лично гледао).

³⁸⁹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12

³⁹⁰ Исто; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 5. augusta 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 13; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142. (Prepis: Pismo dr Frommelta).

³⁹¹ В. Скарић, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 298.

³⁹² Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 15. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 97; Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 18. jula 1878, *Isto*, dok. br. 105.

³⁹³ *Застава*, бр. 112, 19/31. јула 1878.

³⁹⁴ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 89–90.

³⁹⁵ Исто, 89.

³⁹⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142.

Прикривена игра Порте, ма колико да је чињена у корист очувања Босне и Херцеговине, није била схваћена од стране локалног муслиманског становништва, усљед чега се завршила лоше како по њене службенике, тако и за османску власт у цјелини. У суштини, крајњи резултат није ни могао бити другачији, а његовом развоју највише је допринијела управо она сама – максимално је опремала провинције оружјем, припремајући их за отпор Аустроугарској, али паралелно са тим стварала је прилике и за побуну против себе саме, пошто није била у могућности да јасно образложи своје намјере и политику коју је водила. Потајно је потпаљивала становништво на изражавање незадовољства због могуће окупације, а истовремено, у складу са тим, није дозвољавала својим службеницима да искористе сва средства и опасан развој ситуације ставе под своју контролу. Учинивши их поприлично немоћним наспрам све опаснијег становништва, створила је такво стање које у једном тренутку више није могло да се контролише и окренуло се у потпуности против ње саме. Али централној турској власти то није било толико ни битно. Да јесте, лако би умирила немире, као што се то видјело током акције Исмет-паше изведене 8. јула. Османски султан, међутим, није могао себи да дозволи да он угуши побуну становништва против аустроугарске окупације и радије је био спреман да хода по ивици и ризикује оно што му се на крају и догодило, него да помаже намјере Двојне монархије.

ОКУПАЦИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ПРЕЦИЗИРАЊЕ СТАТУСА

Улазак аустроугарске војске, отпор и окупација. Предаја херцеговачке војске

Аустроугарски Генералштаб је припреме за окупацију Босне и Херцеговине почео да врши годинама прије почетка ратних операција. Преко убачених обавјештајаца, који су били посебно активни у вријеме Велике источне кризе, темељно су изучаване прилике у немирним покрајинама и испитивани су расположење и ставови локалног становништва. Са друге стране, за аустроугарску војску прикупљани су бројни интересантни подаци попут изгледа рељефа и стања постојећих комуникација на основу чега су прављене неопходне карте, проучавани су изглед градова, очуваност и опремљеност војничких тврђава, као и број, састав и наоружање постојећих османских јединица.³⁹⁷ На основу добијених података утврђено је да се крајем јуна 1878. године у Босни и Херцеговини налазило укупно 40.000 регуларних турских војника, подијељених у 41 батаљон, од чега је у Босни било стационирано 27, а у Херцеговини 14. При томе је већина, њих 30, била састављена од домаћих муслимана, док су 6 батаљона попуњавали војници из Азије, а преосталих 5 Арнаути. Углавном су у питању биле пјешадијске снаге, које су као подршку имале и 77 топова.³⁹⁸

Како се тренутак окупације приближавао, у вези са начином њеног спровођења јасно се испојио различит поглед између војног и политичког дијела Монархије. Док је војни елемент, пажљиво прикупљајући неопходне податке, постао у потпуности свјестан да би специфичан „ратнички менталитет“,³⁹⁹ који се међу муслиманским становништвом у Босни и Херцеговини развио као посљедица дуготрајног живљења на граничном подручју, врло лако могао да се запали, а затим и оружјем супротстави спровођењу одлуке Берлинског конгреса, чиме би се намјеравана акција морала да претвори у насилну окупацију, Министарство спољних послова на челу са Андрашијем је могући развој ситуације гледало на сасвим други начин и у плану је прије свега имало мирну окупацију.⁴⁰⁰ Ако је политичко вођство Монархије разлоге за саму окупацију налазило у спољнополитичким приликама, потреба за њено мирно спровођење произилазила је прије свега из унутрашњополитичких разлога. Андраши је, као што смо из ранијег излагања видјели, био суочен са јаким отпором према окупацији у Мађарској и притиснут тиме на све начине је покушавао да дође до споразума са Османским царством, поготово што су ускоро слиједили избори. На такво његово понашање у великој мјери су утицали и ставови мађарског премијера Тисе, који је и сам окупацију доживљавао као „невољу и опасност“ и био је сагласан са мађарским јавним мњењем да се она смије извршити само уз пристанак Цариграда. Андрашију су проблем, такође, представљале и финансије – требало је на све начине уклопити се у предвиђена средства из већ добијеног кредита,⁴⁰¹ пошто би у супротном могло да дође

³⁹⁷ М. Bojić, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godini*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo 1979, 78.

³⁹⁸ М. Mandić, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, 31–32.

³⁹⁹ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'civilizing mission' in Bosnia, 1878–1914*, New York 2007, 5.

⁴⁰⁰ М. Gabriel, *„Wir führen einen Krieg, wo man auf Gnade nicht hoffen darf...“ Irreguläre Kriegführung bei der Okkupation Bosniens und der Herzegowina 1878*, 2010, 1.

⁴⁰¹ Овај кредит, и износи од 6 милиона форинти, добио је Андраши од делегација током марта 1878. године искористивши њихову панику насталу поводом потписивања Санстефанског мира. Имао је право

до незадовољства јавности која, по министровој оцјени, сигурно не би имала разумијевања за претјерану потрошњу. Што је још горе, додатни кредит би у читаву причу уплео законодавна тијела, а то Андрашију нимало није одговарало јер је желио да се питањем окупације и организације управе у Босни и Херцеговини баве само министри.⁴⁰² Сви набројани проблеми имали су као посљедицу тежњу да се окупација изведе мирним путем кроз договор са Османским царством.

Што се евентуалног отпора локалног становништва тиче, на њега се гледало са приличним омаловажавањем. Сматрало се да је „мали дио босанских планинара“ у потпуности инфериоран наспрам царске војске која је требала само да се појави и да се сви евентуални противници одлуке о окупацији разбјеже. Улога царске војске је, дакле, по Андрашијевом схватању требала да буде чисто демонстративна, због чега и не чуди његова изјава да ће за окупацију покрајина бити довољна чета хусара и група музичара.⁴⁰³ Такво размишљање сигурно је било и посљедица чињенице да је, како смо већ у ранијим поглављима видјели, министар спољних послова био „преплављен лијепо обојеним извјештајима“⁴⁰⁴ својих агената, који су у други план потиснули много реалније информације које су стизале из Босне и Херцеговине. Очигледно, изложен притисцима из саме Монархије Андраши је бирао оно што му је више одговарало, и на основу тога енергично је тврдио да отпора неће бити.⁴⁰⁵

У вези са тим питањем веома је интересантно и гледиште водећих људи царске армије, који су били ослобођени Андрашијевих политичких брига. Иако су на основу извјештаја са терена могли реално да процјене да их очекује отпор, они су ипак дијелили Андрашијев став о обиму тог отпора, па је начелник војне канцеларије генерал Фридрих Бек очекивао прилично миран ток акције, с тим да то, ипак, није испољавао са онаквим оптимизмом како је то чинио министар спољних послова.⁴⁰⁶ Без обзира на ту ситну разлику, ова чињеница јасно показује да је међу свим водећим људима Монархије у потпуности превладавала мисао о надмоћности и доминантности царске армије, што је заједно са осталим наведеним факторима утицало на ангажовање малог броја војних снага, а самим тим и на развој будућих догађаја у цјелини.

Непосредне припреме аустроугарске војске за окупацију започете су у првој половини јуна 1878. године,⁴⁰⁷ а завршене су 26. јула исте године, када су све планиране јединице постале спремне за прелазак границе.⁴⁰⁸ Вођен својом стратегијом мирне окупације, која је подразумијевала употребу најмањих могућих војних средстава, Андраши је у почетку планирао да ангажује само двије пјешадијске дивизије, у јачини од 35.000 људи, али је након турског одбијања да прихвати окупацију током расправе на Берлинском конгресу, крајем јуна одлучио да се сложи са царевом намјером да се изврши мобилизација још двије дивизије.⁴⁰⁹ Тако су на крају за операције у Босни и Херцеговини ангажоване четири дивизије, односно комплетан XIII армијски корпус (састављен од VI, VII и XX дивизије), који је требао да продре у Босну, и XVIII дивизија

да га користи по сопственом нахођењу у случају непредвиђене ванредне ситуације (P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*, Seattle 1963, 24).

⁴⁰² E. von Wertheimer, *Graf Julius Andrássy*, III, 143–146.

⁴⁰³ R. Donia, *The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878 — Bitka za Bosnu: Habsburška vojna strategija 1878. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo 1979, 111–112.

⁴⁰⁴ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 78.

⁴⁰⁵ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien (HHStA), Politisches Archiv (PA), XL 290 Protokoll vom 19. Juli 1878.

⁴⁰⁶ F.-J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879: Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*, Köln – Wien 1984, 367.

⁴⁰⁷ T. Oršolić, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 42 (2000), 289.

⁴⁰⁸ B. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 300.

⁴⁰⁹ F. J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise*, 364,366.

усмјерена ка Херцеговини.⁴¹⁰ Укупно је мобилисано нешто преко 82.000 аустроугарских војника, од чега је 72.713 било планирано за непосредна дејства, док је 9.000 требало да служи као заштита далматинске границе.⁴¹¹ То не само што је био недовољан број, већ је и њихов борбени дух био поприлично слаб. Највећи дио војника био је поријеклом из Транслајтанске (мађарске) половине царства, а каснији министар рата Мориц фон Ауфенберг,⁴¹² описујући њихов став према задатку који су добили, забиљежио је сљедеће: „Биле су то прелијепе мађарске трупе, али није било ни трага од ентузијазма за ствар. [...] отишли су зато што су морали да иду“.⁴¹³ За команданта XIII армијског корпуса, и операције у цјелини, именован је Хрват Јосип Филиповић, док је XVIII дивизијом још од раније командовао Србин Стеван Јовановић.

План операција за окупацију направљен је на основу информација које су прикупљене о терену, водоводним и путним мрежама, као и о доступним залихама на које су трупе при напредовању могле да рачунају. Због постојања Динарских Алпа, које су територију покрајина пресијецале на два дијела, схватило се да се војска мора подијелити у двије одвојене формације, од којих је свака морала највећим дијелом да наступа за себе, а заједничко дјеловање могло је да се очекује тек у завршним фазама кампање. С обзиром да је Херцеговина била непогодна за наступање већих јединица, одлучено је да се према њој усмјери мањи дио снага, које би служиле као допуна, док би главни правац напада био извршен у Босни, преко Саве.⁴¹⁴ Кључни задатак дивизија био је да, крећући се долинама ријека, настоје да освоје најважније градове, попут Сарајева, Бања Луке, Тузле и Мостара,⁴¹⁵ након чега би се кренуло са покорвањем остатка покрајина.

У средишњем дијелу трупа које су напредовале са сјевера, у Босну, налазила се VI дивизија којом је командовао сам генерал Филиповић. Ова главна колона кретала је од Брода, а циљ јој је био да преко Дервенте и Добоја стигне до Сарајева. Десно од ње била је VII дивизија коју је предводио војвода од Виртемберга. Подијељена на два дијела она је преко Костајнице и Градишке требала да напредује према Бања Луци, након чијег освајања је имала задатак да се сједињена, преко Јајца и Травника, такође пробије према Сарајеву. Лијева колона, коју је чинила XX пјешадијска дивизија на челу са генералом Сапаријем, имала је за циљ освајање Доње Тузле до које је требала да се пробије преко Шамца, Градачца и Грачанице. Што се операција са југозапада тиче, генерал Јовановић је командујући XVIII дивизијом имао задатак да освоји Херцеговину, а примарни циљ му је био да уласком преко Вргорца и Имотског изврши освајање Мостара.⁴¹⁶

У поход су најприје кренуле трупе са сјевера - 29. јула, док су оне на југозападу прешле у Херцеговину - 31. јула и 1. августа. У почетку, током прва четири дана, напредовање аустроугарске војске одвијало се без икаквих проблема. Сви погранични градови предали су се без икаквог отпора⁴¹⁷ и дјеловало је да ће се предвиђања Андрашија и војних функционера у потпуности остварити.

⁴¹⁰ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 22.

⁴¹¹ P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968, 637.

⁴¹² M. Gabriel, „Wir führen einen Krieg, wo man auf Gnade nicht hoffen darf...“ *Irreguläre Kriegführung bei der Okkupation Bosniens und der Herzegowina 1878*, 1.

⁴¹³ M. von Auffenberg-Komarów, *Aus Österreichs Höhe und Niedergang. Eine Lebensschilderung*, München 1921, 44. Преузето од M. Gabriel, „Wir führen einen Krieg, wo man auf Gnade nicht hoffen darf...“ *Irreguläre Kriegführung bei der Okkupation Bosniens und der Herzegowina 1878*, 1.

⁴¹⁴ L. Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, 93.

⁴¹⁵ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 22.

⁴¹⁶ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 300–301; М. Војић, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine*, 78–79.

⁴¹⁷ М. Мандић, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, 37, 39; В. Чубриловић, *Исто*, 301.

Међутим, овакав развој прилика могао је само да завара, јер док су аустроугарске трупе у пограничним подручјима несметано напредовале, у унутрашњости провинција, а поготово у Сарајеву је врело. Томе је у великој мјери помогла Народна влада која је, чим је преузела власт, одмах отпочела да врши припреме за одбрану земље. У том циљу свим градовима и окрузима је јављено о промјенама које су се догодиле у Сарајеву и затражено је да се аустроугарске трупе дочекају са оружјем.⁴¹⁸ Наређено је и да се у великим количинама направи хљеб, као и да у наредна два дана сви буду спремни за марш.⁴¹⁹ Није мировао ни Хаџи Лојо који је, заједно са својим присталицама, обио војне магацине у Сарајеву⁴²⁰ и раздијелио народу око 4.000 пушака и много муниције.⁴²¹ Паралелно са овим припремама, поједини екстремнији чланови покрета настојали су да искористе прилику насталу са промјеном власти и обрачунају се са појединим угледнијим личностима, па су ускоро као „издајници народа и саучесници османске владе“ били ухапшени и предати тужилаштву муфтија Мустафа Хилми-ефендија Омеровић, Мустај-бег Фадилпашић и Сунулах-ефенди Соколовић. Требало је много муке и труда да сви ти прваци на крају ипак буду ослобођени. Колико је ситуација у суштини била опасна за све противнике нове власти показао је примјер Хафиз-пашиног ађутанта који је био оптужен да је наредио војницима да пуцају на побуњени народ. Пошто је истога дана, по доступним информацијама, покушао да побјегне из затвора, он је убијен.⁴²²

Убрзо након оставке валије, побуњени становници су послали једног свог човјека у аустроугарски конзулат и саопштили Васићу да без обзира на сва дешавања нема разлога за бригу пошто су он и сви његови људи стављени „под посебну заштиту цјелокупног становништва“. Нешто касније Васића је посјетио и Мазхар-пашин преводилац који га је обавијестио да валија сљедећег дана напушта Сарајево и да жели са собом да поведе све конзуле пошто је сматрао да за њихову сигурност више не постоје никакве гаранције. Васић је, међутим, одбио пашину понуду правдајући се да је његово присуство у Сарајеву неопходно због обавеза које је имао према својој влади и аустроугарској колонији. Истакао је и да је спреман да остане све док од стране нове власти не буде присиљен да напусти Сарајево. Ипак, разговарајући нешто касније са уплашеним аустроугарским држављанима, који су тражили савјете у погледу одласка, конзул је признао да му се Сарајево у том тренутку чинило као најсигурније подручје, пошто је одлазак ка граници био врло опасан због фанатика који су, повлачећи се, били склони да све путнике на које наиђу опљачкају, па чак и убију. Због тога, уколико се буде морало путовати, сматрао је да би најпааметније било учинити то заједно, као цјелина, а не појединачно.⁴²³

Иако је Народна влада, ради пружања заштите, то вече послала стражу свим конзулатима, односи са аустроугарским конзулатом почели су да се чине немогућим већ сљедећег дана када су почеле да пристижу информације о почетку окупације.⁴²⁴ Прве вијести о преласку царско-краљевских трупа преко Саве дошле су у Сарајево 29. јула поподне, преко телеграфске станице из Босанске Градишке, брзо се проширивши

⁴¹⁸ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 90.

⁴¹⁹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12.

⁴²⁰ I. Terić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878. godine*, 214.

⁴²¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142.

⁴²² J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 90.

⁴²³ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142.

⁴²⁴ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 295–296.

градом.⁴²⁵ Командант Бања Луке је о томе званично обавијестио Хафиз-пашу који је, чим је добио информације, држећи се Портиних упутстава уручио Васићу писмо протеста.⁴²⁶ У зору наредног дана аустроугарског конзула посетио је Хаџи Лојо, који га је и даље увјеравао да не треба да се брине с обзиром да је становништво у цјелини добро и неће учинити ништа лоше ненаоружаним људима. Пошто је, ипак, признао да постоје и „поједини лоши људи“, да би га заштитио, дао му је 10 својих „часних“ пратилаца. Повели су и врло занимљив разговор кроз који је могао да се види сав фанатизам тог дојучерашњег разбојника, који је, међутим, у тим тмурним данима имао врло необичну улогу, често повлачећи потезе сасвим супротне репутацији коју је имао у ранијем периоду. Извор свега налазио је у Курану, а из његове приче било је јасно да је у том смјеру намјеравао да иде и читав покрет муслимана у Сарајеву. Узалудни су били сви покушаји Васића да га убиједи да Куран није примјенљив на свјетовне ствари, као и да се аустроугарским трупама не треба пружати отпор пошто долазе да успоставе мир и правичан поредак – Хаџи Лојо се чврсто држао својих ставова и побједу у сукобу очекивао је од Божије правде. На крају разговора признао је, ипак, да је код конзула дошао да би му затражио на дар једног доброг јахаћег коња јер, као вођа вјерника, више није могао да се задовољи дотадашњим, лошим. Како га Васић није имао, понудио му је новац којим је сам могао да га купи, што је Хаџи Лојо и прихватио.⁴²⁷

Добри односи са Хаџи Лојом, ипак, нису могли да помогну Васићу да дуже остане у граду пошто је Народна влада истога дана затражила да аустроугарски конзул напусти Сарајево. Иако није службено обавијештен о тој одлуци, Васић је њемачког конзула Фромелта писмено замолио, ако буде морао да иде, да у своју конзуларну заштиту узме аустроугарски конзулат и све аустроугарске поданике који остану у Сарајеву,⁴²⁸ након чега се и сам припремио за одлазак, позвавши, истовремено, на спремање и све аустроугарске поданике који су намјеравали да га прате.⁴²⁹

Званична делегација Народне владе посетила је аустроугарски конзулат сутрадан, 31. јула. Сем Хафиз-паше чинили су је Хаџијамаковић, Каукчија и Петраки-ефендија, а циљ им је био да у име народа обавијесте Васића да он и остали аустроугарски грађани, због почетка окупације, морају да напусте Сарајево. Током сусрета дошло је до расправе између аустроугарског конзула и хоџе Хаџијамаковића у вези са политичким положајем покрајина и намјерама Двојне монархије. Васић је оштро осудио поступке Народне владе и присутнима је уручио примјерак Прокламације цара Франца Јозефа I становништву Босне и Херцеговине. Петраки је био расположен да прочита проглас, али умијешао се Хаџијамаковић и спријечио га, бурно изјавивши да народ у Босни и Херцеговини не зна ништа о Берлинском конгресу и не признаје страног владара, због чега ће, у име Алаха, да одбаци сваки напад.⁴³⁰ Васић је са

⁴²⁵ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 92.

⁴²⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142 (Prepis: Pismo protesta Hafiz-paše na francuskom).

⁴²⁷ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Mostar, 4. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 166.

⁴²⁸ В. Скарић, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 298.

⁴²⁹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Mostar, 4. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 166.

⁴³⁰ Isto; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 93–94. (Васићев и Кечетов извјештај се овом догађају дијелом разликују, а нама се као реалнији учинио овај други. За разлику од Кечета Васић наводи да је он присутнима, тачку по тачку, објаснио садржину Прокламације и указао им да Аустроугарска запосједа покрајине по налогу Европе и са одобрењем Порте. Нагласио им је да он намјерава да напусти Сарајево јер се због анархичног стања и ратних припрема више не усуђује да борави у њему – дакле, одлази не зато што га они протјерују, већ што он сам сматра да треба да оде. Упозорио их је да за вријеме његовог одсуства не учине било какву штету јер ће за све да одговарају, а наводно им је чак и рекао да за аустроугарског заповједника, када се појави пред Сарајевом, припреме делегацију добродошлице. С обзиром на околности, овакав његов наступ дјелује сувише храбро, и више нам личи на тежњу конзула да

пратњом намјеравао да крене ка сјеверу, према Броду, гдје се налазио аустроугарски главни штаб, али чланови делегације су му скренули пажњу да се на том путу налази много војске и башибозука, и посавјетовали су га да путује ка југу, преко Мостара, куда је ситуација била знатно повољнија. Васић је прихватио и заједно са конзуларним службеницима и више аустријских и угарских породица напустио је Сарајево, истога дана поподне. Народна влада му је за пратњу обезбиједила једног комесара и осам башибозука,⁴³¹ а за све то побринуо се Хаџи Лојо.⁴³² Путници су безбједно, без било каквих напада, стигли у Мостар 3. августа,⁴³³ а два дана касније Васић је отпутовао за Метковиће,⁴³⁴ окончавши тиме каријеру генералног конзула у Сарајеву, остварену у једном од најбурнијих периода историје Босне и Херцеговине.

У међувремену, Народна влада је наставила неуморно да ради на припремама за одбрану, при чему је нарочито велика активност испољавана у вези са тежњом да се на оружје подигне читава земља. Резултати тих настојања били су различити, па је у неким крајевима становништво у потпуности слиједило нову власт у Сарајеву, док је у другим остајало потпуно мирно остављајући на положајима дотадашње османске чиновнике. Највећи ефекат догађаји у Сарајеву имали су у Мостару,⁴³⁵ у коме су се услови за такав развој прилика створили у годинама које су претходиле. Мостарско подручје су током устанка 1875–1878. обиљежили жестоки сукоби са херцеговачком и црногорском војском који су значајно осиромашили, али и радикализовали локално муслиманско становништво,⁴³⁶ а ситуацију су додатно отежале и усложниле и бројне избјеглице из Никшића, као и врло лоше снабдијевање османских трупа и кашњење плата, што је довело до великог незадовољства према османским властима, а потом и до појаве значајног броја дезертера. Сазнање о отпочињању аустроугарских операција, додатно је узрујало духове, па је узнемирена гомила почела да се припрема за отпор,⁴³⁷ да би, најзад, 2. августа опсјела Конак и затражила од мутесарифа да је поведе у борбу, али он ју је одбио истакавши да је од султана добио налог да се не одупире аустроугарској војсци. Пошто јој ни локални муфтија није хтио да изда фетву да се по шеријату може борити против непријатеља, бијесна руља је упала у Конак и убила не само њих двојицу, мутесарифа и муфтију, већ и још неколико људи, показавши се тиме знатно опаснијом од побуњеника у Сарајеву.⁴³⁸ Што се осталих подручја тиче, изражену жељу за отпором, показали су посебно муслимани у Брчком, Бихаћу и још неким мањим градовима,⁴³⁹ док је у већини других мјеста становништво знатно мирније реаговало на вијести о почетку окупације. То се посебно односило на сјеверне дијелове Босанске крајине која је имала слабе везе са Сарајевом. Захваљујући томе аустроугарске снаге су првих дана операције и могле да напредују без проблема, заузимајући и нека значајнија мјеста попут Бања Луке, у коју су се трупе Двојне монархије практично ушетале већ 31.

истакне себе, него да је то заиста тако и било. Због тога смо више повјерења о овом значајном сусрету поклонили Кечетовом извјештају).

⁴³¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Mostar, 4. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 166.

⁴³² T. Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, Bd. 1, 191.

⁴³³ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Metković, 6. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 174.

⁴³⁴ Isto; H. Vrdoljak grofu Juliju Andrassy-ju, Mostar, 5. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 169.

⁴³⁵ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 94.

⁴³⁶ Занимљиво је да Јозеф Кечет пишући о збивањима у Мостару истакао „познати фанатизам тамошњих муслимана“ (J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 95), док је Теодор фон Сосноски, као кључно објашњење крвавог расплета сукоба, навео „насилну природу тамошњег становништва“ (T. Sosnosky, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, Bd. 1, 191).

⁴³⁷ J. Branković, *Mostar 1833–1918. Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo 2010, 80, 82.

⁴³⁸ M. Gjurgjević, *Memoari sa Balkana (1858–1878)*, 166–167.

⁴³⁹ H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 100.

јула. Локални турски заповједници нису пружали било какав отпор и задовољили су се, у складу са већ споменутиим налогом Порте, да упуте формалан протест.⁴⁴⁰

Паралелно са подстицањем отпора у остатку земље, Народна влада се трудила и да максимално мобилише становништво у самом Сарајеву. Радикалнији појединци лутали су улицама града позивајући на отпор, и истовремено прекоријевали народ због „млакости“.⁴⁴¹ Међутим, управо то је, између осталог, указивало на један велики проблем побуњеника – слабу организацију, пошто су под притиском догађаја сви дјеловали самостално и на своју руку.⁴⁴² То је уочио и енглески конзул Фримен који је истакао како не постоји никаква стална организација, никакве мјере за редовно и континуирано снабдијевање људи, никакав план операција, па чак ни неко коме је повјерена врховна команда, већ свака мала група ради на сопствену одговорност.⁴⁴³ У суштини, то није било ни чудно, а утицали су и објективни и субјективни разлози. Са једне стране, нова власт је имала премало времена да се организује на прави начин, при чему је велику сметњу представљала и чињеница да је скоро одмах била суочена са специфичним околностима које су захтијевале што хитније слање на фронт најенергичнијих људи, чиме је било онемогућено њихово коришћење за стварање централизоване организације одбране. Са друге стране, слабој организацији допринијели су и неспособни појединци пошто је смутно вријеме избацило у врх збивања и неке појединце који једноставно нису били дорасли задатку, попут Исмаил-бега Селмановића који је врховни командант војске био само по звању.⁴⁴⁴ Уз то, побуњеници су, као што смо већ видјели, прије свега имали подршку у нижим слојевима муслиманског становништва, док се његов водећи дио, односно већина бегова, вишег свештенства и трговаца, противио отпору, ако не јавно, а оно прикривено, тако што су се повукли из свих дешавања,⁴⁴⁵ лишивши тиме покрет донедавно водећих људи међу којима је било и врло способних појединаца. Неки међу њима, који су и учествовали у збивањима, били су на то приморани и своје дужности обављали су без жара, једва чекајући да ствари крену неповољним путем па да предложе прекид сукоба. Ипак, ако је нижим слојевима муслиманског становништва и недостајало право централно вођство, сигурно је да им није недостајало морала за борбу против невјерничке окупационе силе. Непрестано фанатизоване и подстицане свакаким невјероватним причама, тих дана су из Сарајева пут ратишта стално одлазиле наоружане муслиманске чете.⁴⁴⁶

Што се припадника осталих религија тиче, они су се због цјелокупне ситуације осјећали врло узнемирено и најрађе су се склањали са улица. Слушајући урлање околног муслиманског становништва које је призивало у помоћ Бога, Срби су се, како свједочи Алекса Ј. Поповић, затварали у своје махале, чувајући их у највећој тишини и

⁴⁴⁰ М. Imamović, *Banja Luka u doba okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945), Sarajevo 1978, 23, 25.

⁴⁴¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12. (од овог дијела почиње и *Izveštaj kraljevskog engleskog konzula njegovoj vladi*, који је Хамдија Капиџић заједно са још једним извором - *Bilješke jednog policijskog činovnika u Sarajevu* објавио у раду под насловом *Sarajevo u avgustu 1878. Izveštaj* садржи, дијелом скраћене рапорте енглеског конзула од 12. и 17, и знатно више од 3. и 22. августа, пронађене у Ратном архиву у Бечу и преведене са њемачког језика. Види: *Sarajevo u avgustu 1878. godine*, priredio Hamdija Kapidžić, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I (1963), 117–131).

⁴⁴² J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 94.

⁴⁴³ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12.

⁴⁴⁴ М. Војић, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine*, 76–77

⁴⁴⁵ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 296.

⁴⁴⁶ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 96,98.

страху.⁴⁴⁷ Пошто српско становништво у Босни и Херцеговини није могло да рачуна на подршку Србије, а поготово не Црне Горе која је на посебан начин натјерала херцеговачке устанике да остану мирни, о чему ће бити ријечи касније, истинску подршку борби против окупације пружио је само мали дио сарајевских Срба који нису могли да се помире са неуспјехом националног уједињења и са долажењем новог, још опаснијег господара. Поред њих, постојали су и они који су то радили јер су морали⁴⁴⁸ или су били плаћени, замјењујући оне који су били предвиђени да иду на фронт.⁴⁴⁹ У сваком случају, од српских становника Сарајева оформљена је чета коју је предводио опанчар Ристо Бујак. На поласку на фронт, 2. августа, њену заставу благословио је митрополит Антим,⁴⁵⁰ а на излазу из Сарајева ватрени говор против Аустроугарске одржао јој је већ спомињани драгоман италијанског конзулата Стево Петрановић.⁴⁵¹ Чета се, међутим, није прославила, пошто су њени војници, чим би се дохватили какве шуме, полако испаравали, тако да је на крају мали број њих стигао са Бујаком на планирано одредиште.⁴⁵² То је јасно показивало колико су, у постојећим условима, српски становници Сарајева истински били заинтересовани да се боре против окупације.

Сем Срба, незнатан дио Бујакове чете чинили су и сарајевски католици, који, иначе малобројни, такође нису били претјерано одушевљени за било какву борбу са трупамa Двојне монархије и гледали су прије свега како да сачувају живу главу, што се посебно односило на њихове водеће људе, попут фра Грге Мартића, који је одмах на почетку побуне побјегао у француски конзулат у коме се скривао све до доласка аустроугарске армије.⁴⁵³ Још мања подршка је могла да се очекује од херцеговачких католика чији је предводник дон Иван Мусић 30. јула тајно отишао у Метковић да би генералу Јовановићу понудио своју помоћ.⁴⁵⁴

Од јеврејског становништва није се ни очекивало да ратује, пошто по шеријату нису ни могли да буду војници, али су зато, према закључку народног збора од 3. августа, одржаног у дворишту Гази Хусрев-бегове џамије, били приморани да плаћају

⁴⁴⁷ А. Ј. Поповић, *Хаџи-Лојина буна у Босни. Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, 44.

⁴⁴⁸ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 94–95. (Кечет наводи и да су најугледнији српски трговци били чланови побуњеничког Извршног одбора више што су морали, него што су истински жељели).

⁴⁴⁹ А. Ј. Поповић, *Хаџи-Лојина буна у Босни. Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, 45.

⁴⁵⁰ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 96.

⁴⁵¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 13th August 1878, no. 50; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 13th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 14; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 17. augusta 1878, *Louis Patin - Bosna očita francuskog konzula*, dok. br. 14. (Петрановић је том приликом на глави имао службену капу италијанског конзулата, па је овај чин, као и уопште његово дјеловање ускоро створило трзавице у односима представника двије државе, поготово што се знало колико је италијанско јавно мњење незадовољно што није добило било какве компензације за аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. О томе детаљније у: R. Petrović, *Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)*, Prilozi 14–15 (1978), 378–384).

⁴⁵² А. Ј. Поповић, *Хаџи-Лојина буна у Босни. Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, 46. (Расположење немуслиманских војника, одлично је осјетио и енглески конзул Фримен, који је већ дан након њиховог одласка извијестио да су се они активирали само због страха од муслиманског становништва и да се сигурно неће борити ако икако нађу начина да то избјегну - NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 12).

⁴⁵³ Fra G. Martić, *Zaratčenja*, 91–92, 94; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 296.

⁴⁵⁴ М. Екмечић, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, 198.

знатан ратни порез. Интересантно је да је исти народни збор велики порез одредио и за веома богатог Фазли-пашу и донио одлуку да за одбрану земље морају бити мобилисани и послати на фронт сви странци, било да су Турци, Арнаути или избјеглице са подручја Никшића, као и сви османлијски чиновници.⁴⁵⁵ Овај збор, састављен чисто од муслиманског становништва које не само што је псовало српске угледнике, већ је и лидере окупљене у Конаку оптуживало за издају,⁴⁵⁶ показује да је рад Народног одбора у значајној мјери био оптерећен притиском гомиле чије одлуке су морале да се уважавају.

Иако су припреме за борбу са окупационом армијом имале примарну улогу у дјеловању нове власти, она ипак није пропустила да већ у првим данима уводи и неке промјене у свакодневном животу које су јасно указивале на смјер њеног дјеловања и крајње намјере. Посебно значајна била је мјера која је предвиђала да ће се земљом убудуће управљати у складу са шеријатом или вјерским законом што је значило, између осталог, да више неће бити затварања, да ће убице одмах бити погубљене, да ће лоповима бити одсијецана рука и слично. Такође, никоме сем конзула, без обзира да ли су у питању били муслимани или хришћани, више није било дозвољено да носи европску ношњу која је морала да буде замијењена народном одјећом. Муслиманским женама је било забрањено да носе „цариградску“ ферецу, сунцобране и европску обућу, а морале су да се покривају велом и облаче се у складу са домаћим обичајима. За енглеског конзула био је то јасан знак враћања уназад, у вријеме прије Омер-паше и увођења танзимата, када су домаћи бегови, само номинално везани за Порту, били једина моћ у земљи.⁴⁵⁷ Међутим, ни у то вријеме шеријат није био једини закон, тако да се може слободно рећи да то није био само корак уназад у смислу политичких односа, већ и много дубља прекретница испољена кроз тежњу стварања исламске државе.

Паралелно са припремама за отпор, Народни одбор је више пута слао телеграме Порти желећи да сазна какви су њени ставови према најновијим догађајима. Најзад 3. августа стигао је одговор у коме је велики везир појаснио да су османски представници у султаново име потписали Берлински протокол којим је предвиђено да Аустроугарска привремено окупира Босну и Херцеговину, с тим да између двије државе још увијек није био постигнут договор о мјерама које би Двојна монархија требала предузети у покрајинама. Услјед тога народ у Босни и Херцеговини је упозорен да се окупацији не супротставља с оружјем, пошто би велики ратни напори могли подстаћи Аустроугарску да им наметне знатно теже услове. Чим је овај телеграм прочитан, изазвао је огромно незадовољство у окупљеној маси, па Хафиз-паша више није ни могао доћи до ријечи. Тек након дуге галаме и бројних увреда присутни су потписали кратак протокол у коме је речено да је сав босански народ под оружјем и да му није потребан савјет из Цариграда. Оштар одговор Порти изазвао је огромно одушевљење међу масом која је почела да се заклиње да ће отаџбину, а поготово вјеру да брани до посљедње капи крви. Од Народног одбора је затражено да земљу брани свом енергијом и без икаквог обзира.⁴⁵⁸

Изложени Портини ставови, као и реакције сарајевског становништва ипак нису могли заварати стране конзуле који су још увијек били присутни у Сарајеву. Пратећи тих дана пажљиво збивања, енглески, француски и њемачки конзул били су увјерени да је османска влада била изворни покретач отпора аустроугарској окупацији. Као најбољи доказ за ту тврдњу служила им је огромна количина оружја и муниције која је

⁴⁵⁵ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 97.

⁴⁵⁶ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 300.

⁴⁵⁷ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12.

⁴⁵⁸ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 97–98.

у посљедњих мјесец дана допремљена у Сарајево. Тако је енглески конзул лично видио стотине допремљених сандука муниције, док је војни аташе француске амбасаде у Цариграду, на путу од Митровице прошао око 400 коња који су преносили муницију до Сарајева. Преношење је било толико масовно да му је један службеник жељезнице признао да толико пушака и стрелјива није било пребачено током читавог рата са Србијом, колико је то учињено задњих неколико седмица.⁴⁵⁹ Истовремено, њемачки конзул Фромелт је утврдио да је постојеће оружје у Сарајеву око 20 пута веће од гарнизонских потреба и закључио да је оно намијењено за борбу против аустроугарске окупације.⁴⁶⁰

У међувремену, на фронту, аустроугарске трупе, како су улазиле дубље у унутрашњост Босне гдје су била гушћа насеља, почеле су све више да наилазе на отпор локалног становништва, посебно на подручју Крајине, средње Босне и Спрече. Први значајнији пораз доживјеле су код Маглаја, 3. августа, када је један извиђачки ескадрон упао у засједу изгубивши 2 официра и 45 војника. То је значајно подигло морал побуњеничким снагама дигавши на ноге муслимане широм средње Босне, док је са друге стране изазвало бијес генерала Филиповића који је прогласио опсадно стање и установио ратни суд, Након тога више нису важила правила о мирној окупацији, већ су почела стријељања и вјешања свих који су на било који начин угрожавали аустроугарску војску, или се њој чинило да је угрожавају.⁴⁶¹ Повремено, чињена су права звјерства и са једне и са друге стране, а какав су карактер попримили даљни сукоби можда је најбоље приказао један аустроугарски војник који је забиљеживши обрачунавање са наоружаним мушкарцима извученим из неке куће у близини Стоца написао: „Према обичајима пријеког суда, млађи мушкарац је оборен (убијен) са бајонетима јер није одмах положио оружје; видио сам како су жене стењале и молиле на кољенима, али овдје нема милости. Ми водимо рат у коме се не може надати милости; не можемо наћи помиловање, али га и не дајемо. Капетан [...] је старца довео до генерала, али га је војни суд одмах осудио на стријељање. Његово тијело је још увијек било на мјесту погубљења 7 дана касније [...]“.⁴⁶² Схвативши да ће отпор бити много већи од очекиваног, генерал Филиповић је затражио мобилизацију још двије дивизије, што је Генералштаб усвојио, али ни на томе се није стало, па је ускоро мобилисана још једна дивизија и једна пјешадијска бригада.

Иако је муслиманско становништво на сваком кораку отпочело да пружа огорчен отпор, аустроугарске трупе су успјеле на већини праваца да остваре значајан напредак, при чему је у Херцеговини 5. августа заузет и Мостар.⁴⁶³ Народна влада је изгледа намјеравала да због повољне конфигурације терена главни отпор пружи у долини ријеке Босне и код Јајца, па је према Жепчу послала неколико хиљада наоружаних људи на челу са Мухамедом Хаџијамаковићем, док је према Травнику и Јајцу послала познате јунаке Рашид-агу и Дервиш-бега Куленовића. У правцу Жепча, са главнином аустроугарских снага, напредовао је генерал Филиповић, па је 7. августа дошло до жестоке битке. Иако су браниоци пружили изузетно снажан отпор, претрпјели су велике губитке, и Хаџијамаковић је на крају био принуђен да се повуче. Истога дана са

⁴⁵⁹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 3th August 1878, no. 48; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 3th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 12; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 17. augusta 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 14.

⁴⁶⁰ B. Madžar, *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 126.

⁴⁶¹ *Застава*, бр. 118, 30. јула/11. августа 1878; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 301.

⁴⁶² M. Gabriel, „Wir führen einen Krieg, wo man auf Gnade nicht hoffen darf...“ *Irreguläre Kriegführung bei der Okkupation Bosniens und der Herzegowina 1878*, 5.

⁴⁶³ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 22–23.

сличним исходом одиграла се и велика битка код Јајца, према коме је напредовао генерал Виртемберг са јединицама 7. дивизије. Пораз босанских снага имао је за посљедицу не само пад Јајца, већ ускоро и Травника и Витеза, и спајање Филиповићевих и Виртембергових трупа, и њихово заједничко усмјеравање ка Сарајеву.⁴⁶⁴ Тиме су и централна армија и десно крило у потпуности дјеловали у складу са својим плановима. У проблем је, међутим, ускоро запало лијево крило – иако је генерал Сапари без много проблема напредовао све до Тузле, одједном се суочио са жестокиим отпором. Кључну улогу у промијени ситуације имао је пљеваљски муфтија Шемсакадић, који се на захтјев вођа побуне почетком августа вратио у Босну и Херцеговину. На путу ка Сарајеву, а потом и ка Тузли придружио му се велики број добровољаца.⁴⁶⁵ Енергични и врло способни муфтија одлично је организовао већ скоро посусталу одбрану Тузле и након дводневне битке, 10. августа је успио не само да одбије Сапарија од града, већ и да натјера ХХ дивизију да се повуче све до Добоја. Ускоро се сва Посавина дигла на ноге, а муфтија је постао господар све земље између Босне, Саве и Дрине. Није, ипак, успио да освоји Добој, који је Сапари тешком муком одбранио, али је наредних мјесец дана, са неколико хиљада људи упорно пркосио аустроугарским трупама, без обзира на бројна појачања која су у међувремену стизала из Монархије.⁴⁶⁶

У међувремену Порта је 6. августа у Сарајево послала телеграм којим је водеће људе обавијестила о новим дипломатским напорима које је чинила и тежњи да уз помоћ британске краљице заустави даље пролијевање крви. Истовремено, од Хафиз-паше је затражила да заједно са депутацијом састављеном од угледних људи оде у логор генерала Филиповића и затражи прекид операција уз упозорење да ако то не учини да ће га сматрати одговорним за крвопролиће.⁴⁶⁷ Хафиз-паша је био вољан да прихвати налог и почео је са припремама, али спријечио га је Хаџи-Лојо машући сабљом и говорећи да је народ Босне и Херцеговине довољно јак да избаци непријатеља из земље.⁴⁶⁸

Без обзира на неуспјех, ово питање се актуелизовало неколико дана касније, након пораза код Жепча и Јајца. Приближавање аустроугарске војске изазвало је велики страх међу појединим члановима Народног одбора, који се и иначе нису истицали претјераном жељом за борбом, а избили су у први план јер су све главне вође отпора у том тренутку биле ван Сарајева, на фронту. Пошто овај пут није било никога да се супротстави, депутација је кренула на пут 10. августа, а сем Хафиз-паше у њеном саставу су били и најугледнији представници свих вјерских заједница. Филиповића су пронашли у његовом логору, у близини Зенице, али упркос надањима сусрет са њим је био врло непријатан. Филиповић је према депутацији наступио врло оштро истичући да зна само за команду коју је добио од свог владара⁴⁶⁹ и да га ништа неће зауставити у његовом маршу ка Сарајеву. Нагласивши да је добро информисан о ономе шта се дешава у Сарајеву и подсјетивши чланове депутације на масакр одреда аустријске коњице у Маглају, запријетио је да, „ако би на његове трупе био испаљен још један метак, он држао кукавичке становнике Сарајева одговорним за све што се догодило у цијелој покрајини, и нанио би такву освету граду која се не би заборавила

⁴⁶⁴ М. Војић, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine*, 81.

⁴⁶⁵ Н. Ћурић, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića*, 331, 333.

⁴⁶⁶ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 302–303.

⁴⁶⁷ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 12th August 1878, no. 49; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 12th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 13.

⁴⁶⁸ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 100.

⁴⁶⁹ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 100.

вијековима“.⁴⁷⁰ Веома узнемирена оваквим ставом, депутација је била принуђена да се у Сарајево врати празних руку, без било каквог договора.

Ситуација, ипак, није била савршена ни за самог Филиповића пошто се, након проласка његове војске, велики дио територија у залеђу му побунио, па је био у дилеми да ли да се врати и поново их осваја или да настави своје напредовање ка Сарајеву.⁴⁷¹ У Крајини је врло на све стране, при чему је била угрожена и Бања Лука,⁴⁷² а посебну бригу задавала је активност Шемсакадића, који је пријетио да му у потпуности пресијече линију снабдијевања.⁴⁷³ Без обзира на то, Филиповић је на крају ипак одлучио да настави планиране операције, сматрајући Сарајево најважнијим циљем, који му је у то тренутку био већ врло близу. У потпуности свјестан ризика који предузима, 14. августа дао је наредбу здруженим јединицама 6. и 7. дивизије да крену ка Сарајеву подијељене у двије колоне. Главна колона требала је да напредује правцем Бусовача – Кисељак, док је помоћна требала да иде преко Какња.⁴⁷⁴

У самом Сарајеву, како се аустроугарска војска све више примицала, били су све смјелији гласови бегова, али и других угледнијих људи, међу којима је било и Срба, који су почели да заговарају мир. Ратничка странка је, међутим, још увијек била прејака и лако је утишала све такве покушаје.⁴⁷⁵ Њена активност се, међутим, није зауставила само на томе - да би јасно показала да неће толерисати било какве покушаје договора са Аустроугарском, она се није либила чак ни насиља. То је ускоро осјетио и један од вођа струје која је заговарала мир, Фазли-паша, већ спомињани крупни посједник, коме су екстремни елементи напали и опљачкали највећи љетњиковац који је имао у Сарајевском пољу.⁴⁷⁶ Пошто су слично прошли још неки од имућнијих сарајевских бегова, било је јасно да су, са приближавањем краја покрета, социјалне супротности у Сарајеву постајале све изразитије.⁴⁷⁷

Врло занимљиво је тих дана било и понашање Хаџи Лоја. Од свих вођа побуне он је посљедњи отишао на фронт,⁴⁷⁸ како Кечет извјештава тек 10. августа, и вратио се у Сарајево већ други дан по одласку, наводно да би прикупљао нове добровољце. Тај чин изазвао је чуђење међу сарајевским становништвом, очигледно му срозавши углед, пошто се почело тихо да коментарише како није ни ишао даље од Кисељака. У новим приликама у којима се прије свега цијенила храброст на фронту, Хаџи Лојина бука и драње по Сарајеву почели су се гледати сасвим другим очима. Што је још горе, 14. августа сазнало се да је без икаквог разлога убио младог српског сељака из околине Сарајева изазвавши огорчење читавог српског становништва у граду, које је почело да призива долазак аустроугарске војске да би се најзад окончало њихово мучко убијање.⁴⁷⁹ Како је Хаџи-Лојо, због свог понашања и уличне диктатуре коју је спроводио у претходном периоду, био неомиљен и међу неким угледнијим људима у Народном

⁴⁷⁰ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 17th August 1878, no. 51; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Seraï, 17th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 15.

⁴⁷¹ М. Војић, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine*, 83.

⁴⁷² *Застава*, бр. 125, 11/23. августа 1878; М. Imamović, *Banja Luka u doba okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, 29–31.

⁴⁷³ Н. Ћурић, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića*, 334.

⁴⁷⁴ З. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 23.

⁴⁷⁵ Ј. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 101.

⁴⁷⁶ В. Скарић, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 303

⁴⁷⁷ В. Madžar, *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, 128.

⁴⁷⁸ Анонимни турски полицијски чиновник, за кога Хамдија Капићић претпоставља да би такође могао да буде др Кечет, у свом извјештају истиче да је Хаџи Лојо био фактички присиљен да крене на фронт, зато што су муслимани у Сарајеву почели кроз галаму да питају „зашто он не развије пророкову заставу, зашто његова чувена храброст не долази до изражаја и зашто не иде против аустријских трупа“. (Bilješke jednog policijskog činovnika u Sarajevu, *Sarajevo u avgustu 1878. godine*, 122).

⁴⁷⁹ Ј. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 102.

одбору, они су сва ова збивања видјели као прилику да га се коначно ријеше. У том смислу је и Фазли-паша, који је мијењао одсутног гувернера Хафиз-пашу, изјавио да се такви поступци више не могу толерисати.⁴⁸⁰ Позивајући се на Хаџи Лојин бијег са фронта, односно неовлаштено напуштање бојишта, кадија му је пред Народним одбором изрекао смртну пресуду. Након тога разбојник је одмах позван да дође у Конак, пред Одбор, гдје су га чекала два унајмљена човјека која су добила задатак да га убију чим добију знак за то. Међутим, Хаџи Лојо је на неки начин дознао да се нешто спрема против њега, па је одмах сакупио највјерније сараднике, и у њиховој пратњи упутио се директно у Конак са жељом да застрашивањем и насиљем поново успостави свој ауторитет. Али док се успињао степеницама Конака изненада се одапела пушка коју ју напуњену носио у десној руци и погодила му лијеву ногу. Упола онесвјешћеног, купили су га његови људи и однијели кући.⁴⁸¹ На овај врло необичан начин Хаџи Лојо је окончао своју улогу у борби против аустроугарске окупације, нимало се не прославивши у њеном војном дијелу. Међу онима који га нису вољели причало се да пушка није случајно опалила, већ да се Хаџи Лојо сам намјерно ранио.⁴⁸² Било то случајно или намјерно, једно је сигурно – рањавањем се Хаџи Лојо спасио казне која га је чекала у Конаку,⁴⁸³ а већ у ноћи између 16. и 17. августа напустио је Сарајево и побјегао ка источној Босни.⁴⁸⁴

Упркос пружању отпора, Филиповићеве снаге су на оба правца којим су се кретале тукле побуњенике. Главна колона је након побједе код Клокота заузела Бусовачу, док је споредна потукла Хаџијамаковића, најприје код Какња, а потом и код Високог и натјерале га да се повлачи ка Сарајеву.⁴⁸⁵ Подстицана вијестима са фронта градом се све више ширила паника, при чему је постојао страх не само од аустроугарске војске, већ и од башибозука који су се повлачили и могуће пљачке. Поједини становници су чак и напуштали град, док су се други пресељавали из доњих дијелова, у знатно неприступачније горње квартове, надајући се да ће се у њима боље бранити.⁴⁸⁶

Крајње опасна ситуација најзад је донијела превагу струји која се залагала за договор са Двојном монархијом. Иако је данима била ућуткивана од радикалних појединаца и тјерана на повлачење, она је током састанка одржаног 17. августа увече, по први пут успјела да добије сагласност окупљених грађана да Сарајево треба предати мирно надолазећим трупима. Ситуација се, међутим, изненада обрнула сутрадан ујутро, 18. августа, када се у граду, повлачећи се испред аустроугарских трупа, појавио Хаџијамаковић. Чим му је у Конаку показана адреса о покоравању Сарајева, он је истог трена побјеснио – засуо је Одбор најопакијим увредама, потргао кадију за браду и запријетио да ће му одрубити главу. Шокирани и уплашени „мировњаџи“ су се по ко зна који пут повукли, а Хаџијамаковићу је дато одобрење да ради оно што мисли да треба,

⁴⁸⁰ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 17th August 1878, no. 51; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 17th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 15.

⁴⁸¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 17th August 1878, no. 51; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 17th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 15. J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 103.

⁴⁸² В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 305.

⁴⁸³ Bilješke jednog policijskog činovnika u Sarajevu, *Sarajevo u avgustu 1878. godine*, 122.

⁴⁸⁴ Н. Крешевлјакović, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 153.

Извјештавајући о бјекству Хаџи Лоја, четрнаест дана касније, енглески конзул Фримен сматрао је да он вјероватно неће бити ухваћен - NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 31th August 1878, no. 55.

⁴⁸⁵ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 23.

⁴⁸⁶ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 17th August 1878, no. 51; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 17th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 15.

па је он одмах након тога с великим жаром почео да припрема одбрану града.⁴⁸⁷ Тиме су стварни представници отпора Хаџијамаковић и Каукчија још једном надвладали дјеловање богатијих слојева становништва и дефинитивно онемогућили споразум са аустроугарским трупима и њихов миран улазак у Сарајево.⁴⁸⁸

Додатно уплашене свим овим збивањима, богате породице почеле су масовно да напуштају град. Отишао је и Хафиз-паша, али у сасвим другом правцу. Он се једини усудио да покуша да умири подивљалог Хаџијамаковића, указујући му на сву бесмисленост и лудост његових намјера које су могле да имају врло опасне посљедице. Пошто су се његови покушаји показали узалудни, саопштио је да се повлачи из свих јавних послова, остављајући Хаџијамаковићу одговорност за све невоље које би могле услједити као посљедица његове тврдоглавости. Након тога је током вечери напустио град и отишао до аустријских положаја, који су се већ налазили у Сарајевској равници. Тиме је генералу Филиповићу, са једне стране, хтио да покаже да као османски генерал није имао удјела у револуцији и отпору аустроугарским трупима,⁴⁸⁹ а са друге, желио је да га замоли да не сматра град одговорним за било какав отпор који би аустроугарским трупима евентуално могли пружити поједини фанатици уз помоћ најгорих елемената локалног становништва, састављених од олоша и градских скитница.⁴⁹⁰

Енергичном агитацијом Хаџијамаковић је за одбрану града прикупио око 5000 људи, распоредивши по околним брдима и 20 топова. Са друге стране, аустроугарске снаге бројале су око 14.000 људи, а имале су на располагању и 52 топа, са којима су отпочеле напад на Сарајево у зору 19. августа. Искористивши искуство претходних битака, Филиповић је главнину снага усмјерио од Илиће према средишту града, док су бочне трупе имале врло важан задатак да очисте и заузму околне висове. Извршивши врло брзо тај задатак, у великој мјери захваљујући слабој организованости и лошој вођености одбране на тим дијеловима, бочне снаге аустроугарске војске су се одмах затим укључиле у напад на град, отворивши истовремено на њега и жестоку артиљеријску ватру.⁴⁹¹

Иако је већ тада било јасно да браниоци Сарајева немају много шансе, они нису одустајали, већ су у уличним борбама аустроугарским снагама пружили жесток отпор.⁴⁹² То се посебно односило на доњи дио града насељен углавном заптијама, Албанцима и сиромашним становништвом, које је представљало темељ побуњеничке армије. Ионако фанатизовано, оно је било додатно узнемиравано и потпаљивано агитацијом Хаџијамаковића који је говорио да Аустроугари, ако побиједе, неће оставити на миру не само имовину поражених, већ ни њихове жене ни дјевојке.⁴⁹³ Резултат је био да су се окупационе снаге на Хисетима, а посебно око војне болнице и Али-пашине џамије сусреле са очајничким отпором у коме су учествовали не само

⁴⁸⁷ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 106.

⁴⁸⁸ Н. Kapidžić, *Sarajevo u avgustu 1878. godine*, 130.

⁴⁸⁹ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 106–107.

Филиповић је на подручје Сарајевске равнице, односно до Блажуја, стигао у касним сатима 17. августа. Због великог замора трупа одлучио је да им да дан одмора, усљед чега напад на Сарајево није започео 18. већ 19. августа (M. Gabriel, *Die Einnahme Sarajevos am 19. August 1878. Eine Militäraktion im Grenzbereich von konventioneller und irregulärer Kriegsführung*, 2011, 2).

⁴⁹⁰ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 22th August 1878, no. 52; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 22th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 16.

⁴⁹¹ М. Војић, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine*, 85.

⁴⁹² *Застава*, бр. 125, 11/23. августа 1878.

⁴⁹³ J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 108.

Изгледа да је, сем још неких, међу противницима окупације био веома раширен и аргумент о угрожености муслиманских жена пошто га, неколико мјесеци прије ове Хаџијамаковиће агитације, налазимо и у извјештају енглеског конзула Фримена - NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 27th May 1878, no. 33.

мушкарци, већ и жене и дјеца. Скоро свака кућа и двориште у том дијелу града морали су се освајати јуришем, при чему је са сваке стране пријетила опасност. Свједочећи касније, аустроугарски војници су износили скоро невјероватна свједочанства са чиме су се суочавали током напредовања: жене су их са прозора пољевале кипућом водом; једног официра кад је ушао у неку кућу у соби је са пушком дочекала десетогодишња дјевојчица, док је у другој војнике са ханџаром напао деветогодишњи дјечак ранивши неколико њих док га нису савладали; у трећој су их хицима из пиштоља дочекали трудна жена и десетогодишњи дјечак. Међутим, ни аустроугарске трупе нису остајале дужне и узвраћале су изузетно сурово – убијале су редом све што им се супротстављало, макар биле у питању и споменуте жене и дјеца; палиле су куће које нису могло да освоје, без обзира што су у њима још увијек били живи браниоци; неке жене које су пуцале са минарета на њих, након што су успјели да продру до њих, побацали су на земљу на којој су их остали војници дотукли.⁴⁹⁴ На крају се сав храбри отпор бранилаца показао узалудан - аустроугарске снаге су током поподнева успјеле да успоставе контролу над градом, а они који су жељели да наставе борбу били су принуђени да се повуку према Романији. Остали су побацали или посакривали оружје и разишли се кућама.⁴⁹⁵ Током ове битке, према подацима аустроугарског Генералштаба, укупно је страдало 370 аустроугарских војника, погинулих и рањених. О броју страдалих бранилаца не постоје тачни подаци, али се претпоставља да је било око 350 мртвих и 1500 рањених.⁴⁹⁶

Одмах по заузимању Сарајева аустроугарске снаге су отпочеле са разоружавањем становништва,⁴⁹⁷ али и хапшењем свих оних који су им на било какав начин изгледали сумњиво. Током наредних неколико дана било је ухапшено више стотина људи и затворено у логор на хришћанском гробљу, у којем се са њима врло лоше поступало – нису добијали храну, а истовремено су били изложени малтретирању и честом батињању од стране аустроугарских војника. Након што су из логора пуштена дјеца и мали број приведених хришћана, око 600 преосталих заробљеника 23. августа послато је, по највећој киши, пјешке до Брода, при чему су убијени неки старци који нису били у стању да издрже напоре. Одатле су возовима упућени у далеку Чешку, у тврђаву Оломуц, у којој су остали све 17. децембра 1878. године.⁴⁹⁸

Паралелно са овим хапшењима, окупационе трупе су почеле да трагају за познатијим личностима побуне. У њихове руке су ускоро дошли сви они који нису жељели да напусте Сарајево, а међу најпознатијима биле су и кључне личности покрета Хаџијамаковић и Каукчија. Врло брзо након хапшења они су за своју дјелатност морали да одговарају пред пријеким војничким судом који је са својим радом у Сарајеву

⁴⁹⁴ Lj. Mladenović, *Osvajanje Sarajeva 1878. g. u svjedočanstvima očevidaca*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II (1966), 255–256, 258.

Жестину борбе за Сарајево описао је истога дана у свом извјештају цару Францу Јозефу сам генерал Филиповић. Његова депеша је двадесетак дана касније објављена у *Босанско-херцеговачким новинама* (*Bosansko-hercegovačke novine*, br. 3, 8. septembra 1878), а дјелимично ју је пренио и Хамдија Крешевљаковић, наводећи сем тога и имена појединих жена које су учествовале у очајничком отпору (Н. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 113–114).

⁴⁹⁵ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 306–307.

⁴⁹⁶ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 24.

⁴⁹⁷ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 22th August 1878, no. 52; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 22th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуну и окупацију Сарајева 1878*, док. бр. 16 (По свједочењу Фримена потрага за оружјем, претворила се у праву пљачку становништва које се огорчено жалило како им војници односе драгоцености. Чак је и владин ормар, у коме се наводно налазило око два милиона пјастера, био заплијењен без издавања било какве потврде).

⁴⁹⁸ Исто; Х. Капићић, *Отпор босанско-херцеговачких муслимана против Аустроугарске. Босански заробљеници у Оломуцу 1878. године*, Гајрет-календар за годину 1938, Сарајево 1937, 48; Н. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 120–121.

отпочео 23. августа. Током суђења, и један и други су, без било какве жеље за помиловањем, признали све за што су били оптужени, и нису тражили било какав опрост, нити су испољили било какво кајање за оно што су учинили. Оба су осуђена на смртну казну, с тим што је над Хаџијамаковићем она извршена вјешањем, док је Каукчија стријељан.⁴⁹⁹

Генерал Филиповић је био прилично безобзиран и према Хафиз-паши. Иако му се овај сам предао и није учествовао у бици за Сарајево, Филиповић га је сматрао заробљеником и одговорним за борбу против аустроугарске окупације. Планирао је да га 22. августа под оружаном пратњом отпреми у Брод, гдје би у заробљеништву морао да сачека коначну одлуку аустроугарске владе. Добивши рјешење, Хафиз-паша је истог трена протествовао и са преписком и одлуком упознао све стране конзуле у Сарајеву.⁵⁰⁰ Из извјештаја њиховим владама, видљиво је да су енглески,⁵⁰¹ француски,⁵⁰² њемачки⁵⁰³ и италијански конзул сматрали Филиповићеву намјеру претјераном. У свом коментару Усиљи је потврдио да је Хафиз-паша током кризе имао позитивну улогу у одржавању јавног реда, штићењу како странаца, тако и различитих конфесија, као и да је чинио значајне напоре да би се у тмурним временима спасио живот неких функционера.⁵⁰⁴ На крају се испоставило да је и аустроугарска влада Филиповићев поступак сматрала претјераним, па је наредила да Хафиз-паша буде пуштен, након чега му је и омогућила да преко Трста оде за Цариград,⁵⁰⁵ чиме је била завршена и његова улога у овим бурним догађајима.

Одмах по заузимању Сарајева, аустроугарске трупе су се дале у потрагу и за Хаџи Лојом. Када су сазнале да је он неколико дана раније напустио град, огласиле су награду од 500 форинти за онога ко дојави његово склониште.⁵⁰⁶ Пронашле су га и ухапсиле тек мјесец и по дана касније, 2. октобра, у неком селу близу Рогатице,⁵⁰⁷ гдје је био принуђен да се скрива, пошто због ране на нози није смио даље да се креће и напусти Босну и Херцеговину. Након што је дуже вријеме провео у болници гдје му је и ампутирана нога, у септембру 1879. године изведен је на суђење на коме је већина свједока, попут Грге Мартића и конзула Васића, одлучно устврдила да се Хаџи Лојо уопште није борио против аустроугарске армије. Васић је истакао да је Хаџи Лојо имао велики утицај на рад Народног одбора, али да је у самим сукобима његова улога била споредна. На крају, Хаџи Лојо је осуђен само на пет година робије, а на тако малу казну,

⁴⁹⁹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 31th August 1878, no. 55; *Застава*, бр. 140, 6/18. септембра 1878; Н. Креševlјaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 129, 130, 132, 138; (Проглас о пријеком суду била је прва Филиповићева одредба у окупираном Сарајеву. Нешто касније објављен је и у *Босанско-херцеговачким новинама – Bosansko-hercegovačke novine*, бр. 5, 15. septembra 1878).

⁵⁰⁰ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 24th August 1878, no. 53; Такође, Филиповићева одлука, Хафиз-пашин одговор, као и његово обраћање страним конзулима у Сарајеву видљиви су и из извјештаја Усиљија Министарству спољних послова Италије, које је у оквиру свога рада приложио Раде Петровић (R. Petrović, *Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)*, 372–373).

⁵⁰¹ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 24th August 1878, no. 53.

⁵⁰² Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 22. avgusta 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 15. (Патен сматра да је ова Филиповићева одлука „мало прегруба“ јер је сама наредба срочена у „необично ироничним тоновима“. Иако за њега Хафиз-пашино понашање није било потпуно чисто, француски конзул некадашњег војног заповједника и привременог валију није држао за некога ко је подржавао побуну и имао удјела у отпору пруженом аустроугарској окупацији).

⁵⁰³ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 310.

⁵⁰⁴ R. Petrović, *Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)*, 373.

⁵⁰⁵ В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, 310.

⁵⁰⁶ Н. Креševlјaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 153.

⁵⁰⁷ *Застава о Босни и Херцеговини 1876–1878*, књига IV, 316.

Одмах након хапшења чланке о животу Хаџи-Лоја објавиле су *Босанско-херцеговачке новине (Bosansko-hercegovačke novine*, бр. 11, 6. oktobra 1878) и *Застава (Застава*, бр. 155, 3/15. октобра 1878).

сем одлуке о општем помиловању која је донесена тих дана, утицала је и тежња аустроугарских власти да од њега не ствара мученика.⁵⁰⁸

Пад Сарајева и губитак неких од кључних вођа није значио и крај отпора аустроугарским снагама,⁵⁰⁹ јасно показујући да је противљење окупацији имало дубоко утемељење у цјелокупном муслиманском становништву које је и даље имало јаку жељу за борбом. Одржању њиховог морала сигурно је потпомогла и чињеница да је у тренутку пада Сарајева, након 22 дана борби, окупациона војска контролисала само неколико већих градова и важнијих путних комуникација, док су сва остала подручја и даље била слободна. Исте чињенице био је у потпуности свјестан и аустроугарски Генералштаб коме је, без обзира на успјех у Сарајеву, било сасвим јасно да се са постојећим снагама не може учинити много и да су Филиповићеви захтјеви за појачањима били сасвим оправдани. Како се више није имало шта чекати, већ 21. августа отпочете су активности на спровођењу додатне мобилизације, па је на крају од тих јединица, заједно са већ ангажованим, оформљена 2. армија која је имала укупно скоро 300.000 људи и 300 топова.⁵¹⁰

Са тако великим снагама било је тешко носити се, али без обзира на то аустроугарске трупе морале су да уложе велике напоре да у потпуности савладају противнике окупације. Пљеваљски муфтија је упорно покушавао да потуче Сапарија код Добоја, али био је принуђен да одустане када је аустроугарском заповједнику почетком септембра стигло знатно појачање. Без обзира на испољену храброст, ускоро је морао потпуно да напусти Посавину пошто су у борбу против њега послата чак два корпуса која су средином истог мјесеца заузела и Брчко и Бијељину. Од тада је морао непрестано да се повлачи од града до града у источној Босни, да би на крају схватио да је сваки отпор узалудан, након чега је са највјернијим људима отишао у Пљевља. Током августа и септембра падали су један за другим и градови у источној Херцеговини,⁵¹¹ а посебно жилаву одбрану окупационој војсци пружио је Клобук, који је напуштен, али не и предат, 27. септембра, након вишедневног немилосрдног бомбардовања артиљеријом. Браниоци тврђаве побјегли су у Црну Гору, спуштајући се скоро немогућим подручјем.⁵¹² Од свих области најдужи отпор окупацији пружила је Босанска Крајина, при чему је аустроугарска армија 7. септембра преживјела и тежак пораз код Бихаћа. Ипак, с новим појачањима окупационе трупе су постепено напредовале, да би 20. октобра освајањем Кладуше сломиле и посљедњи отпор,⁵¹³ означивши тиме крај скоро тромјесечних војних операција, чије трајање и јачину отпора ни у најгорим мислима није могао да претпостави нико од званичника Двојне монархије.

Но, посљедице за окупационе снаге могле су да буду и много горе да одбрамбене снаге нису имали неке крупне недостатке и да током спровођења отпора браниоци нису учинили и неке значајне грешке. Сем недостатка времена за адекватну организацију одбране, кључни проблем представљао је састав војске, коју су, пошто се покрету придружио мали број редовних официра, углавном предводили лидери са малим војним искуством. Умјесто да се максимално користе искуствима герилског ратовања, они су то чинили врло ријетко ни најмање не користећи прилике да нападају линије снабдијевања којим би се трупама у напредовању створили велики проблеми.⁵¹⁴

⁵⁰⁸ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 310; Н. Крећевљковић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 154–155.

⁵⁰⁹ *Застава*, бр. 129, 18/30. августа 1878.

⁵¹⁰ М. Војић, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine*, 86–87.

⁵¹¹ Н. Ћурић, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića*, 336, 338.

⁵¹² М. Беговић, *Otpor naroda južne Hercegovine protiv austrijske okupacije 1878. godine*, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“*, уредник М. Екмећић, Сарајево, 1979, 388–389.

⁵¹³ З. Шехић, *U smrt za cara i domovinu!*, 25.

⁵¹⁴ L. Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, 294–295.

Примјери Маглаја или Равница у Херцеговини, када су нанијели значајне губитке аустроугарској армији, нису им послужили као поука да је то најефикаснији облик ратовања, већ су се најчешће супротстављали на конвенционалан начин у коме, против много организованије и опремљеније аустроугарске војске, нису имали много шанси.⁵¹⁵ Такође, проблем је представљала и чињеница да су одбрамбене јединице формиране углавном од добровољаца којима су се придружили редовни војници по свом повратку кућама, пошто је заједничка одлика свих њих била да су показивали јаку спремност да се боре, али само на подручју у коме су живјели. То је онемогућило акумулацију борбеног искуства, пошто се сваки предио борио за себе, стављајући, додуше, пред окупациону армију проблем да се морала борити скоро за свако мјесто што је и утицало на вишемјесечно трајање сукоба. Без обзира на све речено, и оваква каква је била – слабо дисциплинована, слабо обучена, слабо покретна, и углавном слабо вођена, побуњеничка армија пружила је много и задала велике муке надмоћној окупационој војсци,⁵¹⁶ чији појава је није ни најмање импресионирала, а камоли натјерала да се разбјежи.

У вези са окупацијом и отпором за нас је врло интересантан и став српског становништва које се налазило ван кључних центара, попут Сарајева. Приказали смо већ да су се у Сарајеву, ношени вихором догађаја, Срби прикључили покрету отпору, при чему се испољила подјела на оне који су то искрено учинили и на оне који су то учинили јер су морали, уплашени најчешће за своју имовину или понегдје и за сам живот. Што се српских устаника у Босни и Херцеговини тиче, иако је било назнака о могућој сарадњи, они ипак нису подржали отпор који је муслиманско становништво пружило аустроугарској окупацији. Разлози таквог понашања имали су своје унутрашње, али и вањско утемељење. Српско и муслиманско становништво је у тренутку отпочињања операција аустроугарске војске везивала само заједничка нетрпељивост према новом господару, док су се у свим осталим кључним стварима њихови интереси разилазили, чинећи сарадњу по било ком питању врло тешком. Показало се да је за узајамно приближавање и договор у пружању отпора, споменута нетрпељивост према Аустроугарској била довољна само за истакнуте српске националне раднике који су, ако већ нису могли да прикључе покрајине српским државама, на све начине жељели да спријече њихову потпадање под окупациону власт Двојне монархије. Када се у том смислу сагледа дјелатност Миће Љубибратића, најгорљивијег заговорника сарадње и противника окупације, као и неких других сродних му активиста, постаје много јасније понашање и дјеловање Стева Петрановића у Сарајеву који се пун жара трудио да на локално српско становништво пренесе свој национални ентузијазам, нетрпељивост према Аустроугарској, али и да их против окупације подстакне на сарадњу и заједнички отпор са муслиманским становништвом. Ипак, времена за евентуални договор било је премало, а разлика између двије стране превише, да би се осјетили било какви резултати дјеловања људи склоних узајамној сарадњи.⁵¹⁷ Разумијевање није могло лако да се постигне ни међу различитим слојевима муслиманског становништва, па како би се онда то могло очекивати између два народа са потпуно супротним циљевима?! Све оно чему је у унутрашњим односима тежило локално муслиманско становништво након збацивања османског валије, било је пуна негација онога чему је тежило српско становништво. Очување постојећих аграрних односа није нимало одговарало српским кметовима који су ради свакаквих злоупотреба три године раније и подигли устанак, док су разноврсне манифестације конзерватизма и вјерског радикализма, испољене кроз доње слојеве муслиманског

⁵¹⁵ M. Gabriel, „Wir führen einen Krieg, wo man auf Gnade nicht hoffen darf...“ *Irreguläre Kriegführung bei der Okkupation Bosniens und der Herzegowina 1878*, 3–4.

⁵¹⁶ L. Bencze, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, 294–295.

⁵¹⁷ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 311.

становништва који су чинили темељ покрета за борбу против аустроугарске окупације, биле врло непријатне за цјелину српског народа, ширећи међу њима несигурност и урушавајући и онај минимум повјерења. Зато и не чуди да они нису били нимало заинтересовани за борбу са окупационим снагама, а тамо гдје су били принуђени, као у Сарајеву, видјели смо да су бјежали чим би им се пружила прилика, најчешће прије него су и дошли на фронт.

Сем ових унутрашњих несугласица између српског и муслиманског становништва који су имали примаран утицај на одлуку о пасивности, неучествовању Срба у отпору у одређеној мјери допринијели су и спољни утицаји, односно понашање Србије и Црне Горе. При томе је дјеловање Црне Горе било много агресивније, што се дијелом може и разумјети јер су, за разлику од босанских, херцеговачки устаници и даље били потпуно оперативни и своје активности су спроводили у саставу црногорске војске. Са друге стране, утицај Србије био је углавном дипломатски, али и такав био је сасвим довољан да потпомогне већ доминантну тежњу о несупротстављању аустроугарским трупам.

И Србија и Црна Гора биле су у то вријеме суочене са тешким искушењима и покушавале да у вријеме договора великих сила изађу са што мање штете по своје интересе. Јасно оцијенивши тренутни однос снага, и једна и друга су схватиле да не смију доћи у сукоб са Двојном монархијом чија подршка им је била неопходна за осигурање територија које је требало добити на Берлинском конгресу. Услед тога, према њој је требало водити врло опрезну политику, а једна од посљедица било је и спречавање било каквих активности против аустроугарских интереса у Босни и Херцеговини које Беч, како је јасно поручивао преко својих дипломатских представника, није био спреман да толерише.

У Србији се тај правац опрезности и незамјерања Аустроугарској јасно показао када је у Београд 17. јуна 1878. године стигао руски генерал у пензији Ростислав Андрејевич Фадејев.⁵¹⁸ Циљ његове тајне мисије био је да сазна да ли би у случају неуспјеха преговора и евентуалног избијања рата са Аустроугарском Русија могла да рачуна на подршку Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, затим да прикупи све неопходне податке о аустроугарским трупам дуж границе са Србијом и Босном, као и да испита какво је расположење у вези са окупацијом владало међу хришћанским и муслиманским становништвом у Босни и Херцеговини.⁵¹⁹ С обзиром да је званична Русија раније тврдила да у те крајеве не треба дирати, кнез Милан је био врло опрезан, па је, да не би наљутио Аустроугарску, дискретно избјегао сусрет са Фадејевим, истичући да српска влада не треба да му помаже. Чак је и Ристић,⁵²⁰ који је у то вријеме био на Конгресу у Берлину, након што су га обавијестили о мисији, савјетовао да руског генерала нигдје не остављају да сам дјелује. Захваљујући свему томе, Фадејевљева активност се на крају завршила без било каквог успјеха.⁵²¹ Очигледно, Србија је имала велико искуство са различитим струјама у руској политици због којих се више пута опекла, па овај пут није жељела ништа да ризикује. Са друге стране, настојала је на све начине да увјери Двојну монархију да на српско становништво у Босни дјелује умирујуће. Пошто је аустроугарска дипломатија сазнала за Фадејева, Ристић се трудио

⁵¹⁸ С. Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*, 558.

⁵¹⁹ Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*, Москва 2021, 49, 58 (у овој књизи, на основу руских извора, детаљно је описана личност пензионисаног генерал-мајора Р. А. Фадејева, као и његова наведена мисија).

⁵²⁰ О ставовима министра иностраних дјела Ј. Ристића опширније у: Д. Б. Радовић, *Јован Ристић, биографија државника*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитет у Београду, 2020.

⁵²¹ *Записи Јеврема Грујића, III*, Београд 1923, 338–339; Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 52–53.

да убиједи њеног конзула да он има много више утицаја на устанике од руског генерала, и да ће са његове стране сви они бити опоменути на безуслован мир.⁵²² Такође, чим је аустроугарска армија отпочела са окупацијом, Србија је затворила своје границе на Дрини. Захваљујући свему томе, и поред одређених сумњичења која су стизала на рачун Београда, аустроугарски отправник послова у Београду, кнез Николас фон Вреде, могао је да буде сасвим задовољан понашањем српске владе.⁵²³ Крајњи резултат био је заиста повољан за Двојну монархију – умирени су и они ријетки појединци који су размишљали о отпору, па су српски устаници у Босни, током августа, без имало борбе предали оружје окупационим трупима.

Знатно склонији пружању отпора били су херцеговачки устаници који су такво своје опредјељење почели да испољавају и прије доношења званичне одлуке Берлинског конгреса о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. У то вријеме устаници, у вези са својим намјерама, нису наилазили на било какво противљење званичне Црне Горе, поготово што је у периоду након Санстефанског мира и неуспјеле мисије Игњатијева и сама Русија, због изузетно затегнутих односа са Аустроугарском, од Цетиња тражила потврду о подршци у случају евентуалног рата са Двојном монархијом.⁵²⁴ Захваљујући таквом стању ствари и не чуди да су се током априла и маја 1878. године јављале информације о одласку из Црне Горе једног броја херцеговачких вођа који су имали намјеру да се супротставе аустроугарској окупацији.⁵²⁵

Тежње херцеговачких устаника подстицао је и већ споменути руски славенофил Атанас Васиљев, који је као посљедњи представник Петроградског добротворног одбора боравио у то вријеме у Црној Гори вршећи разне хуманитарне активности међу херцеговачким избјеглицама. Као бескомпромисни противник предаје Босне и Херцеговине Аустроугарској, Васиљев се дијелом и политички ангажовао⁵²⁶ ширећи идеју о потреби повезивања устаника са херцеговачким Муслиманима, а све са циљем пружања заједничког отпора могућој окупацији. Да би тим тежњама дао на замаху, током маја организовао је на Грахову састанак са херцеговачким главарима, а намјеравао је да их одржи и у још неким мјестима. Као посљедица покушаја зближавања у то вријеме настало је и писмо двојице дабарских устаничких вођа, Јована Џомбете и Шћепана Павића којим су се они обратили „сваком знаном и поштенем Турчину и Ришћанину“, позивајући на евентуални договор и сарадњу против ћесара, с надом да ће да их „погледа и цар Руски и султан Турски“.⁵²⁷

Сва та дјелатност, која се сигурно није обављала без знања црногорских власти, није, међутим, могла да промакне аустроугарским дипломатским представницима, па је Вук Врчевић, вицеконзул Монархије у Требињу, 2. јуна обавијестио министра Андрашија да Херцеговином крстаре црногорски емисари с циљем да тамошње муслимане повежу са херцеговачким устаницима у Црној Гори да би се потом заједнички супротставили аустроугарској окупацији.⁵²⁸ Иако је званична Црна Гора настојала да се огради како са таквим и сличним стварима нема ништа, није могла да

⁵²² М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 387.

⁵²³ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 315.

⁵²⁴ N. Ražnatović, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine 1878. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 312.

⁵²⁵ И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, 478.

⁵²⁶ Ј. Јовановић, *Izveštaj Atanasija Vasiljeviča Vasiljeva o završetku hercegovačkog ustanka 1875–1878. godine*, 328–329.

⁵²⁷ Х. Капићић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, Научно друштво БиХ, грађа, књ. 3, Сарајево 1956, 15–16; R. Petrović, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, 45.

⁵²⁸ Х. Капићић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине VI (1954), 145.

избјегне непријатно суочавање са аустроугарским дипломатама. Када је неколико дана касније, војвода Божо Петровић покушао да се у Бечу пожали на интриге скадарског валије међу становницима Гусиња и других крајева који би требали да припадну Црној Гори, аустроугарски заступник на Цетињу барон Темел, који се тих дана налазио у престоници на одмору, сасуо му је директно све информације које је Беч добио о двосмисленом понашању Црне Горе и њеним агитацијама против Аустроугарске у Херцеговини.⁵²⁹

Ствари су, међутим, почеле у потпуности да се мијењају након завршетка Берлинског конгреса. Иако је Црна Гора на самом Конгресу добила значајно проширење, показало се да спровођење тих одлука неће тећи глатко, односно да она неће лако добити територије које сама већ није ослободила. Проблем су представљали прије свега локални Албанци који се, окупљени кроз Призренску лигу, нису показивали ни најмање расположени за предају предјела које су контролисали (Плав и Гусиње), па се црногорска власт, свјесна дубине неслагања по овом питању, концентрисала прије свега на добијање Подгорице. Ни ту, међутим, ствари нису биле једноставне, па се и за рјешење тог питања морала тражити дипломатска подршка великих сила. Пошто је дотадашњи главни савезник Русија на Конгресу испољила велику слабост, црногорском кнезу је било јасно да ће за испуњавање својих тежњи морати тражити и потпору Аустроугарске.⁵³⁰ Да би реализовао све добити са Конгреса, основни принцип којег се кнез Никола од тог тренутка придржавао био је досљедно поштовање његових одлука, што је међутим значило да је морао у потпуности да прихвати и одлуку о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине. Ова промјена кнежевих суштинских размишљања представљала је тежак удар на ставове херцеговачких устаника у вези са окупацијом и имала је дубоке посљедице по њихове намјере да тој окупацији пруже максималан отпор.

Ако се више нису слагале са погледима устаника, нове тежње црногорског кнеза у потпуности су се подударале са намјерама Двојне монархије, која је у том тренутку и сама имала разлоге за договор са Цетињем. Склоност Монархије ка сарадњи произилазила је из чињенице да се приближавао почетак окупације, па је било врло важно наћи заједнички језик и са Црном Гором, уз чију помоћ би се утицало на херцеговачке устанике да не пружају било какав отпор аустроугарским трупама током њиховог напредовања у покрајинама. Подстакнут тим циљевима Андраши је 25. јула послао кнезу Николи телеграм, у коме је, поводом предстојеће окупације, изразио наду да ће црногорски владар „не само предузети све потребне мере за спречавање сваког неспоразума и сваког сукоба“, него и да ће се свом снагом ангажовати за ојачање пријатељских и добросусједских односа двије земље.⁵³¹ Овакву поруку кнез је дочекао са великим задовољством видјевши у њој одличну прилику да се покаже као добар пријатељ Двојне монархије, на основу чега је и сам могао да тражи узвратну подршку за питање Подгорице. У свом одговору, послатом сљедећег дана, истакао је да ће бити срећан да се покаже „достојан високог повјерења“ које му је указао аустроугарски владар.⁵³² Одмах затим предузео је и прве активности којима је желио да водећим људима у Аустроугарској покаже да његове ријечи нису биле само изрази дипломатске учтивости. Да би утицао на устанике да остану мирни и не узимају учешће у пружању било каквог отпора скорој окупацији, одлучио је да у Херцеговину пошаље свог таста, војводу Петра Вукотића, који је уживао велики углед међу Херцеговцима и могао је да

⁵²⁹ В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд 1924, 428.

⁵³⁰ N. Ražnatović, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine*, 318.

⁵³¹ Државни архив Црне Горе (ДАЦГ), фонд Министарства иностраних дјела, ф. 1, 64а/78, Андраши књазу Николи, 25. VII 1878; В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија*, 432–433.

⁵³² В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија*, 433.

дјелује на њих са највећим ауторитетом.⁵³³ Паралелно са тим трудио се и да онемогући даљње покушаје сарадње устаника са херцеговачким муслиманима који су баш у то вријеме почели да добијају на интензитету. Узнемирени вијестима о окупацији, прваци херцеговачких муслимана позвали су на договор устаничке вође, означивши као мјесто састанка село Пјешивац поред Стоца. Устаници су, без знања црногорског кнеза, прихватили позив и послали делегацију на чијем челу је био велики заговорник сарадње Јован Џомбета, што је био јасан показатељ њихове заинтересованости за заједничко дјеловање. Иако донедавно крвни непријатељи који би најрађе свог противника потпуно истријебили, представници два народа, пред опасношћу од новог непријатеља, успјели су да нађу заједнички језик и постигнут је договор о сарадњи и заједничкој одбрани. Међутим, док су трајали разговори о детаљима појавио се изненада кнежев „кабадахија“ са неколико перјаника и устаничким делегатима саопштио да, по наредби са Цетиња, морају да напусте преговоре и врате се на Грахово. Кнез је сасвим случајно сазнао за ове преговоре, а својим поступком трајно је затворио врата било каквим даљњим покушајима сарадње, потрудивши се ускоро да у потпуности стави под контролу и све херцеговачке устанике.⁵³⁴

Аустроугарска дипломатија могла је да буде веома задовољна кнежевим поступцима, а његова склоност ка сарадњи са Двојном монархијом конкретизирана је и усменим договором двије стране који је постигнут почетком августа, након повратка барона Темела на Цетиње. По том договору црногорска војска и даље је требало да остане у дијеловима Херцеговине који јој по одлуци Берлинског конгреса нису припали (Зупци, мјеста око Требиња, Билећа и дијелови Гацка и Фоче), све док на та подручја не дође аустроугарска војска. Тиме су ти крајеви чувани од евентуалних немира, а трупе Двојне монархије нису морале да их освајају⁵³⁵ што се показало као врло корисно током њиховог ратовања са муслиманским становништвом, а посебно за вријеме пребацивања јединица од Стоца до Требиња и Клобука, које се обављало преко Билеће.⁵³⁶ Како смо већ истакли, за барона Темела једно од кључних питања односило се на херцеговачке устанике чији отпор је аустроугарска дипломатија жељела да исконтролише управо преко црногорског кнеза. Наишавши на пуну спремност кнеза да изађе у сусрет аустроугарским тежњама, договорили су се да устаници остану у саставу црногорске војске пошто је то био најсигурнији начин да се онемогуће у било каквим намјерама да се супротставе окупацији. Такво стање требало је да траје до тренутка када би аустроугарска војска на подручју Херцеговине успоставила пуну контролу, након чега би се устаници из крајева који су били обухваћени окупацијом морали у цјелини предати трупама Двојне монархије. Црногорски кнез је такође обећао да у пружању отпора неће на било какав начин помагати ни муслиманско становништво, а деси ли се да неки од њих пређу на територију Црне Горе разоружаће их и држати под контролом све док се проблем не ријешу у потпуности.⁵³⁷

Ових начела црногорска власт стриктно се држала све до завршетка процеса окупације. Осјетили су то врло брзо на својој кожи невесињски устаници. Када је почетком августа стигао глас да се Невесиње дигло, дио устаника из тог мјеста напустио је Црну Гору и отишао у завичај, вјероватно у жељи да свој народ не остави да се сам бори. То је, међутим, изазвало жестоку реакцију министра унутрашњих дјела војводе Маша Врбице, који је од преосталих невесињских устаника у Црној Гори

⁵³³ Х. Капићић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, 16–17.

⁵³⁴ Д. Тунгуз-Перовић, *Устанак херцеговачко-бокељски 1882. г. против Аустро-Угарске*, Сарајево 1922, 7–8.

⁵³⁵ N. Ražnatović, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine*, 319; И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, 483.

⁵³⁶ Е. Arnautović, *Austrougarska okupacija Trebinja*, Tribunia VIII (1984), Trebinje 1984, 44.

⁵³⁷ N. Ražnatović, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine*, 319; И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, 483.

затражио да у року од два дана како знају и умију врате одбјегле иначе ће их, уколико су на било какав начин умијешани у буну, „по 10 повезати“ и изручити аустроугарским војницима. Војвода је сем тога, да би у потпуности стекао контролу над њиховим дјеловањем, наредио да се ти преостали Невесињци, које је назвао „ништаљуди“, тајно надзиру и да им се пази на сваки корак.⁵³⁸

Међутим, црногорске власти нису само контролисали те устанике, већ су се чак показале спремне да за рачун Двојне монархије врше и шпијунирање активности херцеговачких муслимана. Војвода Машо Врбица је 21. августа послао наредбу начелнику билећког округа Вуку Пејовићу да изабере „6 до 8 поштенијех и вјештијех начину херцеговачког ратовања људих“ и пошаље их да уходе „турске чете“ и прикупљају што је могуће прецизније податке о њиховом „стању, положају и количини“. Одмах по добијању заповијести начелник Пејовић је отпочео са организацијом обавјештајне дјелатности, с тим да је сматрао да је, с обзиром на простор који је требало надzirати, неопходно повећати број људи, па је умјесто 8 прикупио 12 људи, наглашавајући војном министру да је по њему и тај број пренизак. Оно што му је, међутим, посебно засметало, била је изузетно мала количина новца која је била предвиђена за вршење тих врло опасних задатака, недовољна чак „ни за ракију“. Иако је препуштао министру да он одлучи да ли да се остане на првобитној одлуци о плаћању, сам је закључио да се добри подаци могу очекивати само уколико људи који буду радили на терену буду и адекватно плаћени. На крају је нашао за потребно и да га увјери да нема ни најмање разлога да се плаши у вези са његовом послушношћу, пошто ће он, у складу са добијеним наредбама, „поштоват аустријске интересе“.⁵³⁹

Проблем новца очигледно није могао бити лако ријешен, пошто се он спомиње и у неким од наредних докумената посвећених овом питању. У једном од њих начелник Пејовић тражи да га пошаљу што прије и што више.⁵⁴⁰ Без обзира на тај недостатак, информативна служба је постепено прикупљала све више информација при чему су посебно поуздане биле оне које су се односиле на збивања код Стоца, док су оне из удаљенијих мјеста о збивањима у Сарајеву и Подрињу, које су углавном преносиле избјеглице, често биле пуне нетачних вијести и претјеривања.⁵⁴¹ Пошто су информације из Херцеговине имале примаран значај, Аустроугарска је била веома задовољна оствареним радом што је барон Темел, који је имао кључни утицај за настанак ове службе, јасно исказао 15. септембра током свог сусрета са начелником Пејовићем. Осим што му је изразио велику захвалност за све прикупљене податке, аустроугарски заступник је, на жалбу Пејовића да је за обавјештајну активност морао да потроши много више новца него што је било предвиђено, без имало премишљања рекао да ће све то бити плаћено.⁵⁴² Пролазећи сутрадан са војском кроз Билећу, Пејовићу се за

⁵³⁸ N. Ražnatović, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine*, 320.

Иако је у овом случају ријеч о потезу невестињских устаника који је био противан интересима црногорских власти, врло је могуће да је овако груба квалификација и наредба према људима чија је једина кривица била то што нису били спремни да без борбе прихвате окупацију свог родног подручја, била резултат јавне министрове активности са којом је упознавао аустроугарског заступника Темела или је настала управо под његовим утицајем. Овакав закључак произилази из искуства са неким другим Врбичиним текстовима, попут оних о Стојану Ковачевићу, о коме црногорски министар на једном мјесту даје врло негативне оцјене овог славног херцеговачког устаника и хајдука – „несретни пјанац и највиши лупеж“, док на другом о њему говори врло позитивне ствари истичући колики је значај за сам устанак да једна таква личност учествује у њему и не напушта га.

⁵³⁹ Началник Вуко Пејовић војводи Машу Врбици – Цетиње, Билећа, 10. (22) августа 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, приредио Хамдија Капицић, Сарајево 1956, документ број 47.

⁵⁴⁰ Началник Вуко Пејовић војводи Машу Врбици – Цетиње, Билећа, 15. (27) августа 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, документ бр. 49.

⁵⁴¹ Х. Капицић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, 19.

⁵⁴² Началник Вуко Пејовић војводи Машу Врбици — Цетиње, Билећа, 3. (15) септембра 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, документ бр. 62.

обавјештајну дјелатност захвалио и лично генерал Јовановић, што је био додатан доказ значаја онога што је информативна служба урадила за аустроугарску војску.⁵⁴³

Нешто раније, средином августа, црногорске власти су отпочеле са спровођењем кључне активности која им је требала омогућити да у потпуности стекну контролу над херцеговачким дијелом војске. Догађај са невесињским устаницима послужио им је као поука и подстицај да морају много енергичније да дјелују желе ли да испоштују договор са аустроугарском дипломатијом. Да би се то остварило требало је прије свега извршити контролу над водећим људима устаника, захваљујући чему би се онемогућило и дјеловање цјелине. У том циљу за 17. август била је на Грахову сазвана скупштина на коју су били позвани сви устанички главари. Нису се, међутим, појавили дон Иван Мусић и остали католички прваци, али су, по жељи кнеза Николе, присуствовали барон Темел и вицеkonzул из Требиња Вук Врчевић. Позивањем аустроугарских званичника кнез је желио да дипломатија Двојне монархије на лицу мјеста добије увид о политици Црне Горе према херцеговачким устаницима, као и о њеном извршавању обавеза које је преузела постигнутим договором са почетка августа. Политика притиска на херцеговачке прваке, испољена након одласка из Црне Горе појединих невесињских устаника, заједно са залагањем војводе Петра Вукотића, који је на граховској скупштини одиграо кључну улогу, постигла је свој циљ и црногорске власти су на крају успјеле у својој намјери да устаничке вође задрже на Грахову све док у Херцеговини буду трајале операције аустроугарске војске.⁵⁴⁴ Због блискости са херцеговачким првацима, кнез вјероватно није имао довољно повјерења у граховског војводу Анта Даковића, па је умјесто њему посао око задржавања и надзора над конфинираним главарима повјерио цеклинском сердару Саву Јовићевићу.⁵⁴⁵ Само три дана касније Јовићевић је извјештавајући министра војног написао сљедеће: „Ови су главари овђе весели, надају се ако бог да у здравље Господарево добру и весели су“.⁵⁴⁶ Пошто је тешко повјеровати да је међу скоро заточеним главарима заиста владало такво расположење, поставља се питање да ли је то само била сердарева потреба за увјеравањем надређених да су донијели праве одлуке, или су, заиста, херцеговачки главари стоички подносили и ову, као и све муке од раније?!

Падом Клобука 27. септембра 1878. сломљен је отпор муслиманског становништва и скоро цијела Херцеговина положила је оружје пред аустроугарским снагама, што је био сигнал за црногорску власт да у испуњењу прихваћених обавеза пређе у наредну фазу која је предвиђала предају устаничких јединица окупационим трупама. Након 45 дана боравка на Грахову и ограниченог кретања, 154 устаничка главара су крајем септембра, под вођством сердара Јовићевића, кренула пут Билеће,⁵⁴⁷ у којој се окупила сва херцеговачка војска,⁵⁴⁸ која је потом кренула ка Требињу. На Јасену, самом рубу Требиња, војску је дочекао војвода Петар Вукотић и повео је на Горичко поље на коме је 6. октобра обављена свечана предаја војске и наоружања генералу Јовановићу.⁵⁴⁹

⁵⁴³ Началник Вуко Пејовић војводи Машу Врбици — Цетиње, Билећа, 4. (16) септембра 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, документ бр. 64.

⁵⁴⁴ Сердар Саво Јовићевић војводи Машу Врбици – Цетиње, Грахово, 8. (20) августа 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, документ бр. 53; Х. Капићић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, 17.

⁵⁴⁵ N. Ražnatović, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine*, 321.

⁵⁴⁶ Сердар Саво Јовићевић војводи Машу Врбици – Цетиње, Грахово, 8. (20) августа 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, документ бр. 53.

⁵⁴⁷ Сердар Саво Јовићевић војводи Машу Врбици — Цетиње, Грахово, 6. (18) октобра 1878, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, документ бр. 76.

⁵⁴⁸ *Застава*, бр. 167, 24. октобра/5. новембра 1878.

⁵⁴⁹ Х. Капићић, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, 21.

Према свједочењу објављеном у новосадској *Застави*, Херцеговци до посљедњег тренутка нису били свјесни шта им се спрема, усљед чега их је и запрепастио говор војводе Вукотића у којем је он затражио да предају наоружање. Ствари, су, међутим, биле доведене до краја, па без обзира на сво негодовање и страсну полемику, то је морало да се учини,⁵⁵⁰ након чега се устаницима обратио и генерал Јовановић који им се захвалио на послушности и саопштио им да сада могу слободно да се врате својим породицама. Обећао је да ће им влада све до нове жетве давати храну, као и да ће им помоћи да саграде куће и изнова отпочну пољопривредну дјелатност. На крају им је саопштио и да ће од водећих људи бити наименовани сердари који ће са одређеним бројем пандура да чувају ред.⁵⁵¹

Тиме је коначно био завршен најзначајнији устанак који је Херцеговина имала у својој историји, из којег су Херцеговци, нажалост, изашли као највећи губитници. Не само што је једног, слабијег господара замијенио други, знатно моћнији, него се и остварило оно чега су се херцеговачки главари толико плашили – српска Херцеговина је расцијепљена на два дијела, никада више не чинећи заједничку цјелину. Оставши без подршке своје браће, њен западни дио је ослабљен морао да се бори са аустроугарском влашћу, док је источни, за који се очекивало да је био ослобођен, ускоро био подвргнут процесу стапања са остатком Црне Горе, у великој мјери изгубивши свој некадашњи херцеговачки, а у новије вријеме дијелом и српски идентитет. Што се црногорског кнеза тиче, он је за херцеговачке устанике донио најбољу могућу одлуку, спасивши их сигурног пораза и страдања у сукобу са много моћнијом, у сваком смислу, аустроугарском армијом. Међутим, начин на који је то учинио, искористивши људе који

⁵⁵⁰ Сам разговор, пренесен у *Застави*, врло је упечатљив па сматрамо да заслужује да га представимо и овдје: „Пошто су сви херцеговачки батаљони уведени у горичко поље сва се војска постави у парадном реду, те узме ријеч велики војвода П. Вукотић и рече: „Браћо Херцеговци, као што видите Херцеговина је постала ћесара бечкога, ви као храбри и вјерни синови своје домовине, треба да признате ћесареву власт; поштено сте војевали За своју слободу, хвала вам на јуначком раду; знајте да књаз и ћесар живе у љубави, као да су једна фамилија, лијепо ће вам бити; предајте острагуше овђе, а обично оружје, које су вам носили оци и ђедови, носићете и ви, послушајте ме војници, ово је наредба свијетлог господара.“ Кад чуше они храбри витезови да морају предати оружје, сви остадоше као поражени, и зачу се неки страшни жубор; у том ступи пред господу ком. Невесињског батаљона Бошко Гузина и рече: „Господо, за јединог бога, та ми смо се ево пуне три године борили са Турцима и гинули за образ и поштење, а ви сада да нам дижете оружје, једино наше добро. Познато је какве смо муке и невоље претрпјели, колико крви пролили! сваки од нас изгубио је неко брата, неко оца, неко сина, а сви смо упропастили своје имање и остали без куће и кућишта, једино што нам до саде остаде част и свијетао образ међу браћом; немојте нам саде, господо, у ово дирати.“ Овдје скочи сердар Јовићевић и рече: „Ви положите оружје као јунаци, по наредби свог врховног вође, а то није понижење, него само да се тиме покаже оданост ћесару.“ На ово се утиша војска и погледа своје командире. Тада приступи велики војвода Петар Вукотић и рече ком. Тому Томашевићу да нареди свом батаљону да предаје острагуше, али Томашевић рече: „Војводо, не подноси част војничка давати оружје, док се на сред војске вије Алај-барјак; од њега треба почети.“ Вукотић са пратњом приступи к батаљону Невесињском и позове алајбарјактара да преда барјак, али овај одговори: „Војводо, као што знате овај ми је алај-барјак подарио свијетли господар из своје руке на Црном Куку, кад је оно била на окупу сва црногорска и херцеговачка војска пред полазак на војну. Господар ми рече, јуначе, ево ти алај-барјака, носи га поштено и недај га другоме, док у теби живо срце куца. До данас ја сам поштено носио по свијем бојиштима у Херцеговини, многа су моја браћа око њега пала, потоком се крви пролило да се очува она висока част овог алај-барјака, па се у славу бога и очувала, и ако је данас многа невесињска мајка у црно завијена; па је ли право и поштено, да га ја данас мирно у туђе руке предам? о, не, ја га несмијем предати, јер би ме мртве кости онијех соколова, што око њега изгибоше, проклињали; ако га баш морам данас дати, то ћу га само у Петровића руке предати.“ — У то приступи г. Блажо Петровић и сузнијем очима прими онај алај-барјак; сигурно биће му на памети пало да се онај на Црном Куку за слободу развио. Познато је да је госп. Блажо јунак, а јунаци ни од љутијех рана не плачу, а кад јунаку низ образе сузе лете, то је онда њему нешто много теже од најљуће ране!“ (*Застава*, бр. 167, 24. октобра/5. новембра 1878. – сам допис послат је из Суторине 7. (19) октобра, и објављен је на насловној страни *Заставе*, указујући и тиме на значај пренесеног догађаја).

⁵⁵¹ *Застава*, бр. 167, 24. октобра/5. новембра 1878.

су годинама крварили слушајући његове наредбе, да би за питање Подгорице добио наклоност аустроугарске дипломатије, показао је да је он заиста био оформљен државник, али истовремено је и открио ко су у свему овоме били истински „ништаљуди“.

Прецизирање статуса – Босна и Херцеговина у дипломатским односима Аустроугарске и Османског царства (од уласка аустроугарске војске до Априлске конвенције)

Улазак аустроугарске војске у Босну и Херцеговину, у зору 29. јула, није по питању спорних провинција прекинуо дипломатске контакте Двојне монархије и Османског царства. Током првог дана окупације, због кашњења информација, међу турским дипломатским представницима у Бечу још увијек је био актуелан покушај да убиједи министра спољних послова Андрашија да до утемељења споразума двије земље одложи улазак аустроугарских трупа, али током сусрета са њим били су обавијештени да је то питање ријешено пошто су царско-краљевске јединице већ прешле границу и налазе се на територији Босне.⁵⁵²

Да би оправдао учињено, Андраши је Каратеодори-паши изложио читаву историју питања Босне и Херцеговине гледану кроз односе двије царевине током посљедњих неколико мјесеци, директно оптуживши турску владу да је на све начине настојала да изврда своја обећања и ескивира одлуке Конгреса, иако јој је он обезбиједио и веома значајне уступке. Док је она отезала са закључивањем споразума, у Босни и Херцеговини расли су нереди и анархија који су све више пријетили да се прошире и на аустроугарске пограничне провинције и самим тим учинили немогућим даље одлагање уласка окупационих трупа. Нагласио је, међутим, да сам почетак операција ни на који начин не утиче на спремност Двојне монархије да, без било какве резерве, са Портом закључи споразум у коме би се уредили сви детаљи окупације, чим турски представници буду примили неопходне инструкције. Тиме је јасно указао на интерес Аустроугарске да без обзира на тренутни развој ситуације настави дипломатске разговоре са Османским царством. Упозорио је, међутим, на самом крају, да уколико до споразума не дође, сву кривицу ће да сноси турска влада која, за разлику од аустроугарске, не престаје да поставља препреке извршењу одредби договорених на Берлинском конгресу.⁵⁵³

О уласку аустроугарске војске Андраши је нешто раније обавијестио и свог амбасадора Зичија, коме је током дана послао и исцрпан извјештај о споменутом разговору са Каратеодори-пашом, замоливши га да све речено и сам пренесе османској влади, што је додатно потврђивало ријешеност његове владе да, сем војничког запосједања, по питању Босне и Херцеговине нађе и дипломатско рјешење са Османским царством.⁵⁵⁴

Зичи је, иначе, тих дана врло пажљиво пратио збивања у врху османске државе и у својим извјештајима од 30. јула закључио је да су дешавања из претходних дана веома турбулентно дјеловала на односе високих службеника, уздрмавши прије свега положај великог везира. Наспрам „ратничких тежњи“ струје блиске султану, која није била спремна да се одрекне Босне и Херцеговине и у Вијећу министара је блокирала прихватање Андрашијевог приједлога,⁵⁵⁵ Сафвет-паша је схватао да је немогуће да аустроугарска окупација буде привремена и узалудно је покушавао да Абдул Хамида II убиједи у нужност прихватања реалности. Успио је само да падне у његову немилост пошто је султан до тог тренутка, по Зичијевим ријечима, одлучно одбијао да у погледу Босне и Херцеговине уђе у било какву комбинацију која му не би, упркос аустроугарске

⁵⁵² Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 145.

⁵⁵³ Isto; Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 29. jula 1878, *Isto*, dok. br. 147;

⁵⁵⁴ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 29. jula 1878, *Isto*, dok. br. 146; Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 29. jula 1878, *Isto*, dok. br. 147.

⁵⁵⁵ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera 30. jula 1878, *Isto*, dok. br. 150;

окупације, осигурала посјед спорних провинција. Сматрао је да се тамошње становништво противи окупацији због вјерности према њему самом и његовом трону, и надао се да би неки нови заплети могли да одгоде реализовање одредби Берлинског конгреса.⁵⁵⁶

Пратећи ова дешавања аустроугарски амбасадор је на све начине покушавао да ојача позицију великог везира и истовремено спроведе аустроугарске интересе, настојећи преко особа од повјерења да утиче на султана. У том смјеру, на његов подстицај, и даље су дјеловали енглески амбасадор⁵⁵⁷ и њемачки отпавник послова,⁵⁵⁸ а крајем јула за аустроугарски став по питању Босне и Херцеговине Зичи је успио да придобије и шејх-ул-ислама који је сматрао да би сукоб са Двојном монархијом могао да буде врло незгодан за Османско царство. Забринут развојем ситуације вјерски поглавар је 30. јула посјетио султана и указао му на могуће опасности, након чега је султан Абдул Хамид II сазвао водеће људе Царства да поново разговарају о спорном проблему.⁵⁵⁹

Према информацијама које је Зичи сазнао из османског министарства спољних послова на Вијећу министара је одржана узбудљива дебата о окупацији током које је, под утицајем Сафвет-паше, одлучено да се против уласка аустроугарске војске у Босну и Херцеговину не улаже било какав протест или приговор, већ да се са Двојном монархијом наставе преговори усљед чега је Каратеодори-паши требало послати нови пројекат османске владе који би он уручио Андрашију. Сам султан је наводно био поколебан у погледу отпора окупацији, па је Зичи закључио да Двојна монархија треба истрајно да спроводи своју политику јер ће то на крају да доведе до попуштања од стране Порте.⁵⁶⁰ У складу са одлуком Вијећа, у ноћи између 1. и 2. августа послате су Каратеодори-паши инструкције за наставак преговора са Двојном монархијом чији резултат је требало да буде склапање конвенције која је између осталог, по схватању османских званичника, морала да садржи и одредбе о сувереним правима султана, провизорном карактеру окупације, као и ограничењу њеног трајања, с тим да није био фиксиран никакав термин, већ се то препуштало договору Каратеодори-паше са Андрашијем. Сумирајући у цјелини развој догађаја након окупације, Зичију се чинило да се ствари одвијају повољно за дипломатију Двојне монархије пошто је Порта дјеловала много више расположена за попустљивост, него за одбијање.⁵⁶¹

Ствари су се, међутим, поново закомпликовале усљед збивања у Босни и Херцеговини. Пораз аустроугарске претходнице код Маглаја, 3. августа, не само што је подигао морал тамошњим побуњеницима, већ је наново и затегао став султана, који је изнова почео да одуговлачи надајући се да ће наћи начина да заустави продор аустроугарске војске.⁵⁶² Он је 5. августа у посјету Зичију послао бранитеља Плевне Осман-пашу поручивши аустроугарском амбасадору да је „са жаљењем“ чуо да су трупе Двојне монархије наишле на отпор наоружаног народа у Босни и Херцеговини. Исказао је жељу да преговора са Аустроугарском и склопи конвенцију, али је истовремено и замолио да царско-краљевске трупе прекину са напредовањем у покрајинама док турска влада не умири тамошње становништво. Зичи је, међутим, истог тренутка одбио

⁵⁵⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Pera 30. jula 1878, *Isto*, dok. br. 151.

⁵⁵⁷ Grof Deym grofu Juliju Andrássy-ju, London 31. jula 1878, *Isto*, dok. br. 156.

⁵⁵⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 30. jula 1878, *Isto*, dok. br. 153.

На сугестије њемачког отпавника послова, велики везир Сафвет-паша је објаснио да Порта у принципу не одбија да да свој пристанак за привремену окупацију Босне и Херцеговине, али размишља о условима. Што се закашњења у преговорима тиче они, по њему, произилазе из узавреле ситуације и жестоког противљења локалног становништва уласку аустроугарских трупа. (Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Pera 30. jula 1878, *Isto*, dok. br. 154).

⁵⁵⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 30. jula 1878, *Isto*, dok. br. 152.

⁵⁶⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 31. jula 1878, *Isto*, dok. br. 155.

⁵⁶¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 2. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 163.

⁵⁶² В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 319–320.

овај захтјев истакавши да су у питању бунтовници који су се дигли против султана и његове владе, усљед чега не заслужују било какав обзир. Свако отезање и попуштање само би продужило борбу и имало за посљедицу још веће пролијевање крви. Што се инструкција послатих Каратеодори-паши тиче, упозорио је да истрајавање на неприхватљивим условима не може да доведе до коначног циља и договора, већ само води губитку времена и шаље народу погрешну поруку подстичући га на узалудан отпор.⁵⁶³

У разговору са Каратеодори-пашом Зичијев став у потпуности је потврдио Андраши, означивши при томе султанов захтјев као потпуно неприхватљив за Двојну монархију која је усљед нереда у Сарајеву и Мостару била присиљена да убрза улазак својих трупа у Босну и Херцеговину. Јављајући своме амбасадору у Цариграду о томе састанку, аустроугарски министар га је истовремено обавијестио да италијански конзул у Сарајеву шири неистините информације о наводним претрпљеним поразима и нечовјечним поступцима царско-краљевских трупа, због чега је нужно да Зичи скрене пажњу османским званичницима на сву бесмисленост евентуалних илузија да се уз помоћ Италије или неких других сила може спријечити спровођење одредби Берлинског конгреса везаних за питање Босне и Херцеговине.⁵⁶⁴

Султан, ипак, није одустајао од својих намјера, као ни од тежње да у спорно питање укључи и друге силе, па се обратио директно британској краљици Викторији с молбом да она утиче на званичнике Двојне монархије да прихвате захтјеве које је он претходно био поднио Зичију. Огорчен његовим захтјевом и у извјесној мјери забринут на какав пријем ће ова молба наићи код енглеске владе, Андраши се истога трена обратио свом посланику у Лондону, грофу Дејму и замолио га да предузме све неопходне активности којима би утицао на енглеске државнике да одбију захтјев султана и задрже дотадашњи пријатељски став и потпуно разумијевање према политици Аустроугарске у вези са окупацијом Босне и Херцеговине.⁵⁶⁵

Његова предострожна брига⁵⁶⁶ се, међутим, врло брзо показала као беспотребна. Британска краљица је већ истога дана одговорила Абдул Хамиду II, потпуно у складу са позицијом Беча, да не може да подржи заустављање аустроугарских трупа, из разлога што је увјерена да је окупација Босне и Херцеговине једино средство помоћу којег се може постићи мир у овим покрајинама – што она прије буде извршена, то се опасност од већег крвопролића смањује. Изразила је, додуше, спремност да аустроугарском владару скрене пажњу да изда наредбе да се, што је више могуће, избјегава било какво крвопролиће, али је истовремено била увјерена да је „чувени великодушни ум цара“ то већ учинио.⁵⁶⁷ Обавјештавајући аустроугарског посланика Дејма о овом писму своје краљице, британски министар спољних послова Солзбери додао је да је свог амбасадора у Цариграду Лајарда замолио да Порти јасно каже да енглеска влада њен садашњи став наспрам Двојне монархије доживљава са потпуним неодобравањем, и да је упозори какве све опасности њиме може да изазове.⁵⁶⁸ Овим су се тежње султана да у спорно питање укључи друге велике силе, показале у потпуности бескорисним, усљед чега је он од њих, бар за неко вријеме, одустао.

⁵⁶³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 5. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 167.

⁵⁶⁴ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 5. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 168.

⁵⁶⁵ Grof Julije Andrassy grofu Deym-u, Beč 6. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 171.

⁵⁶⁶ У писму Зичију послатом истога дана, Андраши је истакао да не сумња да ће Велика Британија категорички одбити султанов захтјев (Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 6. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 173).

⁵⁶⁷ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 7. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 176.

⁵⁶⁸ *Isto*; Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 7. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 177.

Средином августа преговори су понови активирани. Подстакао их је Каратеодори-паша који је, размјењујући идеје са Андрашијем, направио Пројекат Конвенције и послао га Порти с израженом надом да ће га аустроугарски министар прихватити ако га османска влада одобри. Међутим, након што је детаљно проучила Пројекат, Порта је на њему извршила већи број измјена и унијела одређене додатке наложивши своје опуномоћенику у Бечу да уложи максималан напор да Андраши прихвати све њене захтјеве.⁵⁶⁹

Са своје стране, аустроугарске дипломате су тих дана вршиле појачан притисак на османске власти да се дође до договора заснованог на одредбама Берлинског уговора и Декларацији од 13. јула. При томе Зичи је био убијеђен да Порти не треба давати било какве додатне уступке из разлога што је они само подстичу да поставља нове захтјеве. За њега је одуговлачење било симбол османских власти, па је предлагао да им се што прије одреди коначан датум до када се безусловно морају окончати сви преговори, а као врло значајно средство притиска видио је у напредовању аустроугарских снага.⁵⁷⁰ Андраши је у потпуности дијелио ставове свога амбасадора у погледу даљњих уступака истакавши да се стрпљење Двојне монархије налази на самој ивици.⁵⁷¹ У таквом расположењу затекао их је од стране Порте редиговани текст Каратеодоријевог Пројекта Конвенције.

Након што је добро проучио понуђени Пројекат, Андраши је направио свој Нацрт Конвенције који је Каратеодори-паша прослиједио Порти 16. августа.⁵⁷² Два дана касније аустроугарски министар је о томе послао информацију и Зичију нагласивши му да Нацрт садржи максимум који је Двојна монархија у том тренутку била спремна да прихвати. Обавијестио га је да је турском опуномоћенику скренуо пажњу да уколико Османско царство буде и даље одлагало склапање Конвенције, он не може да му гарантује да ће моћи да одржи приједлог оваквим какав је сад. Да би био сигуран да ће тај његов став да стигне до султана, замолио је Зичија да га сам пренесе Абдул Хамиду II, а самом амбасадору је појаснио да све већи трошкови мобилизације неопходне за енергично и немилосрдно гушење устанка у Босни и Херцеговини, значајно смањују вриједност коју Конвенција има за Двојну монархију.⁵⁷³

Андрашијев Нацрт се у већем броју тачака поклапао са првобитним Пројектом Каратеодори-паше, што и није чудо с обзиром на већ споменуто образложење османског опуномоћеника о утицају који су разговори са аустроугарским министром имали на настанак његовог Пројекта. Тако је на самом почетку Андрашијевог Нацрта наглашено да се његове одредбе базирају на Берлинском уговору и истакнуто да суверена права султана над Босном и Херцеговином нису угрожена окупацијом покрајина; предвиђено је издавање прокламације од стране султана у којој би се истакло да је окупација извршена уз обострану сагласност, а сво становништво, цивилне и војне власти били би позвани да аустроугарске трупе приме као пријатеље и пруже им сву неопходну помоћ и подршку; Порта би у аустроугарски штаб послала комесаре чији би задатак био да осигура постепено повлачење османских гарнизона из Босне и Херцеговине, а окупационе снаге би настојале да избјегавају било какав сукоб са народом у чему би помагали и сами комесари; османска застава би се вила уз аустроугарску, а поштовао би се и обичај да се подиже на минаретима; аустроугарска

⁵⁶⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 13. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 185.

⁵⁷⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 9. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 179.

⁵⁷¹ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 14. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 188.

⁵⁷² W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 162. (Медликот је у апендиксу свога рада објавио и оригинал Андрашијевог нацрта, написаног на француском језику. Види *Projet Rectifié* (Mi-aout 1878), Appendix I, 405–406).

⁵⁷³ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 18. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 190.

влада је била спремна да задржи све османске чиновнике које је затекла у Босни и Херцеговини под условом да посједују неопходне способности. Уколико би из било ког разлога била неопходна замјена, предност при запошљавању би имало домаће становништво; муслиманима би се осигурала пуна слобода богослужења и религије, као и сигурност људи и имовине. Било какав покушај ускраћивања тих права био би озбиљно кажњен. Име султана би се и даље изговарало у јавним молитвама; приходи Босне и Херцеговине били би искоришћени искључиво за потребе ових покрајина; војна окупација Новопазарског санџака од стране аустроугарске војске не би ометала функционисање већ постојећих османских административних, судских или финансијских власти који би наставили да послују под искључивим и директним налозима Порте.⁵⁷⁴

Поред споменутих тачака које је уврстио у свој Нацрт, Андраши је неке Каратеодоријеве приједлоге и одбацио. Између осталог, он није прихватио да аустроугарске трупе у Беранама не прелазе 1000 војника, а у Митровици 10.000; да се у Босни и Херцеговини задрже постојеће царинске и цестовне тарифе, захваљујући чему промет увоза и извоза ових покрајина са другим турским провинцијама не би био предмет нових пореза; да се грађани Босне и Херцеговине који путују или бораве у Турској третирају као османски поданици и подлијежу тамошњим законима; да полицијску службу врши локална милиција и да сваки могући вишак у приходима мора бити исплаћен Порти.⁵⁷⁵ Што се захтјева османске владе тиче, од важнијих Андраши није био спреман да прихвати да Порта буде поштеђена обавезе да пошаље проглас становницима Босне и Херцеговине; да државне шуме и домен у покрајинама и даље само османске власти дају у закуп и администрирају их; да локална полиција, умјесто да буде састављена од мјештана како то предвиђа Каратеодоријев Пројекат, буде повјерена војним одредима који се тренутно налазе у покрајинама, а у Нацрт аустроугарског министра није унесен ни Портин захтјев да Двојна монархија, након престанка окупације, неће имати право тражити надокнаду од Османског царства, за било какве трошкове или побољшања у двије покрајине. Са друге стране, Андраши је прихватио више Портиних захтјева, попут оног да османски новац и даље слободно циркулише у окупираним покрајинама, да Порта у Санџаку може да одржава гарнизоне у истим мјестима у којима ће бити и аустроугарски, или већ споменута права да се султаново име спомиње у јавним молитвама и да се османски барјак вије на минаретима.⁵⁷⁶

Иако се са овом размјеном нацрта чинило да ствари почињу да се крећу у правцу договора, збивања која су услиједила показала су да су двије земље биле далеко од тога, а кочнице и незадовољство прије свега је испољавало Османско царство. Након што је добило Андрашијев Нацрт, османско Вијеће министара је о њему расправљало два дана скоро без престанка, али није донијело никакву коначну одлуку. Једино је на наредбу великог везира направљен Нацрт упутства Каратеодори-паши, који је османског опуномоћеника требао да упутује на који начин да покуша да усмјери даљне преговоре.⁵⁷⁷

Из ових инструкција, до којих је аустроугарски амбасадор одмах дошао, видљиво је да су османски државници сматрали да је оно што је понуђено у Андрашијевом Нацрту за њих било много мање повољно од оног што је на почетку био предложио

⁵⁷⁴ *Projet Rectifié (Mi-août 1878)*, u: W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, Appendix I, 405–406.

⁵⁷⁵ *Isto*; Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 13. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 186; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 163.

⁵⁷⁶ *Projet Rectifié (Mi-août 1878)*, u: W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, Appendix I, 405–406; Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 13. avgusta 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 185.

⁵⁷⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 22. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 197.

Каратеодори-паша, при чему су посебно били незадовољни чињеницом да су у Нацрту аустроугарског министра биле изостављене одредбе које би истакле одржавање и извршавање султанових владарских права, као и привремени карактер окупације. Без обзира на то, Вијеће министара је било склоно да прихвати понуђени Нацрт подстакнуто страхом да би у супротном Двојна монархија, за коју су оцијенили да је из дана у дан све мање попустљива, могла у потпуности да прекине преговоре и да Босну и Херцеговину третира као освојену земљу. Иако је Зичи овакав став и склоност договору тумачио као посљедицу напредовања аустроугарских трупа, то ипак није значило потпуно попуштање османских дипломата пошто је османском опуномоћенику јасно указано да може да закључи споразум само уколико се у предговору Нацрта дода одредба о султановим владарским правима и на одређени начин истакне привремени карактер окупације. У том циљу требало је или споменути Декларацију од 13. јула или, ако се жели да она и даље остане тајна, два споменута принципа ставити директно у Конвенцију, односно у њен предговор.⁵⁷⁸

Проблем, међутим, није био само у овим додатним захтјевима које је османска дипломатија намјеравала да постави Двојној монархији, већ и у чињеници да је врх Османског царства био уобичајено неефикасан у вези са доношењем коначне одлуке – нити је Вијеће министара могло да се дефинитивно договори шта да се чини, нити је султан журио ни био спреман да се изјасни о склапању конвенције и споменутом Нацрту упутства Каратеодори-паши, који му је био поднијет на одобрење.⁵⁷⁹ Чак се оклијевало и са самим слањем Нацрта у Беч.⁵⁸⁰ Да би покренуо ствари, Зичи је током 22. и 23. августа покушавао да изврши одређени притисак користећи поједине блиске људе из администрације, али ефекат је био слаб.⁵⁸¹

Паралелно са овим збивањима у Цариграду, и у Двојној монархији се водила расправа о Андрашијевом Нацрту. Поједини предложени чланови изазвали су одређено незадовољство у извјесним круговима, и то прије свега оним војним, али без обзира на то Нацрт је на крају, на Министарској конференцији одржаној 24. августа, добио подршку.⁵⁸²

Неспремност османских власти да прихвати Андрашијев Нацрт пренијела је у септембар покушаје договора, и подстакла аустроугарску дипломатију да још једном потражи помоћ Велике Британије.⁵⁸³ У међувремену, спорно питање је подијелило чланове османског Вијећа министара на три групе: прва, на челу са Сервер-пашом, залагала се за прекидање преговора и потпуно одбацивање конвенције; друга је сматрала да треба наставити преговоре, али на основу нових приједлога Порте, док је трећа група, коју је предводио велики везир Сафвет-паша, била најкооперативнија и као најбоље рјешење за излаз из проблема видјела у закључивању Конвенције на основу Андрашијевог Нацрта. Оваква ситуација је за извјесно вријеме блокирала способност Вијећа да донесе одлуку, а до аустроугарског амбасадора је истовремено стигла информација да је и османски опуномоћеник Каратеодори-паша затражио прекид преговора. Иако ни о томе није била донијета одлука, Зичијев извор је тврдио да је сама депеша са наредбом о прекиду преговора већ направљена.⁵⁸⁴

У овим озбиљним тренуцима велики везир је одлучио да дјелује енергичније и да за сљедеће Вијеће, на коме је требало да се расправља о споменутој депеши, припреми

⁵⁷⁸ Isto.

⁵⁷⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 22. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 198.

⁵⁸⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Pera 25. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 200.

⁵⁸¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 23. avgusta 1878, *Isto*, dok. br. 199.

⁵⁸² F.-J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise*, 381–383.

⁵⁸³ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 1. septembra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 201.

⁵⁸⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 2. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 202.

посебан меморандум којим је желио да министрима објасни какве би све посљедице могле да настану за Османско царство уколико би дошло до дефинитивног прекида у разговорима са Двојном монархијом. Прије свега желио је да им укаже да би то учинило ништавном Декларацију од 13. јула, која је имала огроман значај за Турску, након чега аустроугарска влада не би имала никакве обавезе према Порти. По мишљењу великог везира, концесије које је Аустроугарска дала у Конвенцији у вези са административним условима окупације, на посредан начин признају суверена права султана и јасно показују да Двојна монархија Босну и Херцеговину не сматра за освојену и придружену земљу. Најзад, и након формалног рата, Аустроугарска и даље истиче пријатељску природу окупације што је за Порту било веома значајно јер захваљујући таквом ставу она не би била оптужена за обучавање снага које су се супротставиле аустроугарским војним формацијама при уласку у Босну и Херцеговину. Прекине ли Османско царство преговоре, по размишљању Сафвет-паше, све споменуто било би изгубљено, Двојна монархија би Босну и Херцеговину имала право да сматра за освојене земље, а јавно мњење у Аустроугарској, након добијања информација о понуђеним концесијама и одбијања истих од стране Порте, на крају и само прихватило анексију. Овај меморандум великог везира Зичи је означио као његов посљедњи покушај да утиче на Вијеће министара на чију одлуку је чекао и султан, који се још увијек није био званично изјаснио о Андрашијевом Нацрту.⁵⁸⁵

Све ове информације аустроугарски амбасадор је, као и обично, сазнао преко свог информатора, а истога дана у разговору потврдио им му је велики везир, који му је и прецизније објаснио да у турској влади постоји намјера да се прекину преговори о Конвенцији, да се она у потпуности одбаци и да се остане само на одлукама Декларације од 13. јула, односно на њене прве двије тачке, о правима султана над Босном и Херцеговином и привремености окупације, за које су сматрали да су опстале, и са којима су били у потпуности задовољни. Међутим, Зичи је такву претпоставку назвао апсурдном, истакавши да са уклањањем треће тачке, о обавези договора након затварања Берлинског конгреса, и све остало мора да падне. Уз то је и упозорио великог везира да ће оклијевање Порте бити једини кривац уколико аустроугарски министар спољних послова, усљед нових околности насталих због јаких сукоба у Босни и Херцеговини, више не буде спреман да одржава раније понуђене уступке.⁵⁸⁶

Одлучан став аустроугарског амбасадора додатно је забринуо Сафвет-пашу који је одлучио да у свом меморандуму, поред већ изреченог, објасни Вијећу да би Османско царство одбијањем наставка преговора са Двојном монархијом пред читавом Европом понијело кривицу због непоштовања Берлинског договора, што би Аустроугарску подстакло да фактичко посједовање Босне и Херцеговине претвори у правно. Истичући Зичију да би радије поднио оставку него што би допустио да дође до прекида разговора са Двојном монархијом, велики везир је вођен тежњом за договором имао намјеру да, уколико убиједи Вијеће министара да прихвати његове ставове, пошаље Каратеодори-паши наредбу да затражи додатне концесије од Андрашија, а ако у томе не успије, да прихвати Конвенцију у облику какву му понуди аустроугарски министар.⁵⁸⁷

Међутим, ни на својој сједници од 4. септембра Вијеће министара није донијело одлуку о закључивању Конвенције, али велики везир је том приликом ипак постигао одређени успјех пошто је напуштена идеја о прекиду преговора са Аустроугарском – сви министри, сем министра рата, изјаснили су се за наставак разговора, али у њиховим погледима јавиле су се одређене разлике усљед чега су настале двије групе. Прва група

⁵⁸⁵ Isto.

⁵⁸⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 2. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 203; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 320.

⁵⁸⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 3. septembra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 204.

ограничила се на прихватање наставка преговора, не изјашњавајући се шта да се ради уколико Двојна монархија одбије да да додатне уступке, док је друга, слиједећи Сафвет-пашине ставове, била спремна да попусти и потпише Андрашијев нацрт, чак и у случају да аустроугарски министар не пристане да да нове концесије. Како ни једна ни друга група није могла да обезбиједи већину, било је ријешено да се коначна одлука препусти султану,⁵⁸⁸ али након додатне дискусије, велики везир је, изгледа, успио да убиједи Вијеће министара да једногласно подржи његове ставове о преговорима и Конвенцији.⁵⁸⁹ Ова одлука је 7. септембра изнијета пред султана Абдул Хамида II, али он, као ни много пута раније, није журио да се изјасни,⁵⁹⁰ усљед чега је спорно питање данима стајало неријешено.

Пошто је то најзад отворило очи свима ко је кључна препрека коначном споразуму,⁵⁹¹ отпочете су различите активности којима се жељело убиједити султана да попусти. Андраши је 15. септембра замолио Зичија да још једном упозори великог везира на све негативне посљедице наставка побуне у Босни и Херцеговини. Овај пут је, међутим, нагласак ставио на чињеницу да би закључци Конвенције коју је раније понудио, могли да буду угрожени уколико се међу побуњеницима буде открило присуство турских трупа и топова. У том случају он је са себе скидао одговорност, ако би јавно мњење Двојне монархије блокирало све учињене концесије.⁵⁹² Но, и без ових притисака Сафвет-паша је био склон да дјелује на султана, па је у периоду до 17. септембра Абдул Хаמידу II поднио два нова мемоара којима је настојао да га убиједи да прихвати одлуку Вијећа министара.⁵⁹³

Овим активностима придружила се и енглеска и њемачка дипломатија. Већ 13. септембра енглески амбасадор у Цариграду Лајард обавијестио је Зичија да је од министра иностраних послова лорда Солзберија добио инструкције да покуша да утиче на султана да прихвати одлуке Вијећа министара,⁵⁹⁴ што је ускоро из Лондона потврдио и аустроугарски амбасадор, гроф Дејм.⁵⁹⁵ Током разговора са султаном Лајард му је указао да је одлуком Вијећа министара у потпуности покривена његова одговорност пред својом нацијом, које се толико плашио. Ова чињеница, међутим, није много дјеловала на Абдул Хамида који му је у свом стилу узвратио да мора пажљиво да размотри ово врло озбиљно питање јер сматра да прихватање конвенције не одобрава читаво становништво, па би, у случају погрешне одлуке, посљедице могле да буду тешке не само за њега, већ и за читаву његову династију. Била је то тврђава аргумената са којом се већ два мјесеца безуспјешно борио велики везир Сафвет-паша,⁵⁹⁶ па и не чуди да је њемачки амбасадор, који је нешто касније такође покушао да утиче на султана, прошао једнако лоше као и његов енглески колега.⁵⁹⁷

Ови неуспјеси, али и наговјештај Каратеодори-паше аустроугарском дипломати Косјеку да Османско царство можда напусти Конвенцију и да предност Декларацији од 13. јула, изазвали су жестоку реакцију Андрашија који је поновио став да би у том случају Двојна монархија оспорила сваку вриједност споменутој Декларацији и

⁵⁸⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 5. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 205.

⁵⁸⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera 13. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 207.

Зичи, који је обично био врло ефикасан у долажењу до података, послао је ову информацију тек у свом извјештају од 13. септембра.

⁵⁹⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 10. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 206.

⁵⁹¹ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 164.

⁵⁹² Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 15. septembra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 209.

⁵⁹³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 17. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 210.

⁵⁹⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera 13. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 207.

⁵⁹⁵ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 18. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 211.

⁵⁹⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 18. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 212.

⁵⁹⁷ Barun Trauttenberg grofu Juliju Andrassy-ju, Berlin 27. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 218.

упозорио да би се Порта сматрала одговорном за кршење Берлинског уговора. Са друге стране, сматрао је да је за Османско царство, уколико жели да очува вриједности споразума онаквим какве су раније понуђене, као и добросусједске односе двије земље, ово био прави тренутак да прихвати Конвенцију, прије него буде задат посљедњи и одлучујући ударац побунама који би могао да промијени много шта.⁵⁹⁸ Што се Двојне монархије тиче она, по Андрашију, нема потребу за споразумом и може да се задовољи чланом XXV Берлинског уговора.⁵⁹⁹

Све учињено, међутим, и понуде и притисци, били су узалудни и Османско царство није потписало Конвенцију.⁶⁰⁰ Штавише, почетком октобра дошло је и до преокрета у ставу Вијећа министара које је одлучило да промијени своју одлуку и прекине преговоре са Двојном монархијом,⁶⁰¹ што је видљиво из телеграма великог везира упућеног Каратеодори-паши 5. октобра. У њему је објашњено да је за Порту могла бити прихватљива Андрашијева Конвенција, која би садржавала признање султанових владарских права и привремени карактер окупације, под условом да је саопштена прије почетка окупације Босне и Херцеговине. Међутим, оно што се у међувремену догодило у споменути провинцијама - крвопролиће, пустошење, масакри, као и све невоље које су биле посљедица стране окупације, дубоко су погодиле османски народ, као и султана код кога је и сама помисао да, након свега што се догодило, мора и свечаним ријечима да санкционише округне патње својих муслиманских поданика изазивала одвратност. Усљед свега тога, Порта је сматрала да треба да се суздржи од склапања споразума са Двојном монархијом, чак и ако би он садржавао раније тражене одредбе о султановим владарским правима и привременом карактеру окупације и да се, задржавајући своја права на Босну и Херцеговину, придржава само одредби Декларације која је са аустроугарским делегатима склопљена 13. јула у Берлину. Са друге стране, она би се потрудила да у новопазарском санџаку, у коме се налази османска војска, одржи потпуни мир и спријечи да преко те територије на подручје Босне и Херцеговине прелазе снаге које би могле подстицати немире у окупираним покрајинама.⁶⁰² У таквим околностима, да се не би пореметио постојећи мир и изазвали нови заплети, Порта је намјеравала да од аустроугарске владе затражи да се одрекне инвазије на споменути санџак, чиме би се спријечиле бројне невоље на том подручју.⁶⁰³

Очигледно, став султана показао се као доминирајући, а тога је у потпуности био свјестан и Зичи извјештавајући да из Палате потичу сви неповољни вјетрови који су тих дана доминирали у односима са Двојном монархијом.⁶⁰⁴ Без обзира на љутњу аустроугарских дипломата разлози оваквог понашања османског султана били су у значајној мјери оправдани и није ни чудо да је султан Абдул Хамид II оно што је имао Декларацијом од 13. јула сматрао много повољнијим од онога што је требао да добије Андрашијевом Конвенцијом. Иако је Двојна монархија у почетној фази истицала привременост окупације, као и суверена права султана, касније је то на више начина

⁵⁹⁸ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 21. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 215.

⁵⁹⁹ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 24. septembra 1878, *Isto*, dok. br. 217.

⁶⁰⁰ F.-J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise*, 383.

⁶⁰¹ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 165.

⁶⁰² Veliki vezir Caratheodory paši, Carigrad 5. oktobra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 230.

⁶⁰³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Auszugsweiser Inhalt der Weisung an Caratheodory Pascha für das Wiener Cabinet (Изводни садржај директиве Каратеодори паши за кабинет у Бечу), Carigrad 11. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 245. (У овом Зичијевом изводу из упутстава великог везира Каратеодори паши, послатом Андрашију пар дана касније у односу на оригинални телеграм Сафвет-паше, неки дијелови, прије свега у вези са Новопазарским санџаком, су нешто детаљније објашњени, мада се цјелокупан садржај у суштини поклапа).

⁶⁰⁴ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 8. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 233.

кршила тражећи од османске владе да прихвати бројне одредбе које су ограничавале њена права. Одбијањем Конвенције султан је тежио не само да поврати своја права гарантована Декларацијом од 13. јула, већ и да се спаси понижења, како је из споменутог упутства Каратеодори-паши видљиво, да лично потпомогне аустроугарску дјелатност и санкционише насиље над муслиманским становништвом.⁶⁰⁵

Султанов већ постојећи отпор је, иначе, био подстакнут извјештајем који је о збивањима у Босни и Херцеговини и злодјелима аустроугарске војске, након свог доласка у Цариград, поднио војни командант побуњеничке војске Хафиз-паша,⁶⁰⁶ али и у мађарској министарској кризи насталој падом Тисине владе из чега се надао да ће извући корист и Османско царство, с обзиром на негативан став мађарске опозиције према владиној босанској политици.⁶⁰⁷ Кључну подршку султан Абдул Хамид II је нашао у великом противнику Конвенције Хајрудин-паши, док је велики везир Сафвет-паша потпуно пао у сјену.⁶⁰⁸ Зичи, који се иначе жалио, како су у односу на њега сва дешавања на Порти држана у тајности, сазнао је да је Сафвет-паша поднио писмену оставку на свој положај, али да о томе још увијек није била донесена никаква одлука.⁶⁰⁹

У складу са новом политиком, два дана након писма великог везира Каратеодори-паши, на сједници Вијећа министара, одржаној 7. октобра, донијета је дефинитивна одлука да османски опуномоћеник саопшти аустроугарском министру Андрашију да Порта одбија да склопи Конвенцију са Двојном монархијом, и да се задовољава са одредбама Декларације из 13. јула. С обзиром да је то значило и прекид даљих преговора двије земље, Каратеодори-паши је истовремено наложено да напусти Беч. Један од ријетких који се усудио на Вијећу да говори против ових одлука био је Сафвет-паша, али узалуд пошто је надгласан. Након тога покушао је да дође до султана, али и та његова намјера била је окончана неуспјехом.⁶¹⁰

Када је гроф Андраши добио одлуку Порте, реаговао је прилично хладно. У свом обавјештењу Зичију о намјераваном одговору истакао је да на основу Берлинског уговора Двојна монархија није била обавезна да закључи конвенцију са Османским царством и више је то радила на необавезној основи јер је сматрала да је то корисно за Порту. Сада, међутим, када је султан изнио став да је конвенција непотребна, ни Аустроугарска нема разлога да мисли другачије.⁶¹¹ Кључни разлог за овако опуштено реаговање аустроугарског министра, по свој прилици представљала је чињеница да је окупација Босне и Херцеговине била при самом крају. Ипак, неколико дана касније скренуо је Зичију пажњу да, уколико Порта више не буде жељела да држи у тајности Декларацију од 13. јула и испољи намјеру да са њеним садржајем упозна друге државе или јавност, мора јасно да јој стави до знања да би за Двојну монархију у том случају Декларација постала ништавна и неважећа, с обзиром да је турска влада прекршила ријеч и није испунила преузете обавезе.⁶¹²

Међутим, знатно жешћу реакцију аустроугарске дипломатије изазвала је једна друга Портина одлука. Наиме, паралелно са одлуком о прекиду преговора и одбијању Конвенције, османска влада је на подстицај султана, користећи већ споменути извјештај Хафиз-паше, направила пројекат циркуларне ноте о злодјелима које су припадници аустроугарске војске починили против муслиманског становништва у

⁶⁰⁵ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 166.

⁶⁰⁶ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976, 18.

⁶⁰⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Pera 8. oktobra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 236.

⁶⁰⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 8. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 233.

⁶⁰⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Pera 7. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 231.

⁶¹⁰ Grof Zichy grofu Juliju Andrássy-ju, Carigrad 8. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 237.

⁶¹¹ Grof Julije Andrássy grofu Zichy-ju, Beč 9. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 239.

⁶¹² Grof Julije Andrássy grofu Zichy-ju u Carigrad, Beč 14. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 251.

Босни и Херцеговини.⁶¹³ Намјера јој је била да преко својих мисија са тим упозна велике силе и да им, истичући учињене негативности, објасни зашто је било немогуће да склопи Конвенцију са Двојном монархијом. Истовремено, требало их је замолити да употријебе сав свој утицај на царско-краљевску владу у Бечу да она наложи заустављање окрутности и напредовање аустроугарске војске у Босни и Херцеговини, као и да, након свега тога, са Портом, на основу Берлинског уговора, склопи одговарајући споразум.⁶¹⁴

У циркуларној ноти која је 7. октобра 1878. године објављена и у лондонском листу „Стандард“,⁶¹⁵ истакнуто је, између осталог, да је аустроугарска војска у свом наступању опљачкала и дијелом опустошила градове Бањалуку и Сарајево; ненаоружани сељаци и пастири, као и жене и дјеца су масакрирани и убијени, а дијелови редовних трупа који су се предали без употребе оружја, одведени су у Аустроугарску као ратни заробљеници и тамо заточени. Као посебан примјер нехуманости приказан је примјер једног аустроугарског официра који је приликом посјете болници у Сарајеву рекао да војнике који су се тамо налазили болесни и рањени треба удаљити из здравствене установе с напоменом да болница није намијењена животињама, због чега их се треба ријешити и на њихово мјесто довести људе. Посматрајући ове и сличне догађаје Порта је закључила да је окупација прије свега била усмјерена против Турака, а њен главни циљ био је уништавање муслиманског елемента. Она тиме не само да није испунила задатак због којег је на Берлинском конгресу и прихваћена, већ је, по Портином мишљењу, само донијела бројне несреће у спорне провинције, угрожавајући у потпуности питање њихове пацификације.⁶¹⁶

Овај жесток дипломатски напад Абдул Хамида II на Двојну монархију био је праћен једнако оштрим чланцима цариградске штампе намијењених званичним круговима и домаћем становништву. Зичи, који је подстакнут неповољним збивањима пажљиво пратио све што се односило на Двојну монархију, одмах их је уочио и убијеђен да иза свега стоји царска палата послао је Андрашију два таква чланка објављена у угледним листовима, из којих је јасно могао да се види, како је навео, „нови примјер страственог расположења султана“.⁶¹⁷ У једном од њих, под именом „Terdschumani hakikat“, наведено је да је насиље које су у Босни и Херцеговини починили војници Двојне монархије невјероватно, и да Руси никада ништа слично нису урадили,⁶¹⁸ док је у другом, под називом „Wakit“, који је Зичи означио као најчитанији, пренијет садржај циркуларне ноте и запријеђено је да уколико, до реакције великих сила на ноту, Аустроугарска не заустави насиље и напредовање суочиће се са међународним правом.⁶¹⁹

Сва ова енергичност султана показала се, међутим, узалудном пошто су реакције великих сила биле потпуно супротне његовим очекивањима. Чим је сазнао за намјеру Порте да изда циркулар, британски министар спољних послова Солзбери је наложио амбасадору Лајарду да покуша на све начине да је убиједи да одустане од тог, по њему, бесмисленог корака. Истовремено, сам је у разговору са аустроугарским амбасадором

⁶¹³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera 7. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 231.

⁶¹⁴ Barun Trauttenberg grofu Juliju Andrassy-ju, Berlin 12. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 246.

⁶¹⁵ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 7. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 232.

⁶¹⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Auszugsweiser Inhalt der Circularnote der Pforte, Carigrad 11. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 244.

⁶¹⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 8. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 233.

⁶¹⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 8. oktobra 1878, Übersetzung eines Artikels aus dem »Terdjümeni Hakikat« vom 3. October 1878 (Превод једног чланка из листа »Terdjümeni Hakikat« од 3. октобра 1878), *Isto*, dok. br. 234.

⁶¹⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 8. oktobra 1878, Übersetzung eines Artikels aus dem »Wakit« vom 6. October 1878 (Превод једног чланка из листа »Wakit« од 6. октобра 1878), *Isto*, dok. br. 235.

Дејмом обећао да ће најодлучније одбацити захтјев османске владе.⁶²⁰ Њемачки државни секретар је турском амбасадору у Берлину саопштио да не вјерује много у истинитост оптужби које су у циркуларној ноти изнесене на рачун аустроугарских војника, а да још мање прихвата изјаву да је Двојна монархија крива због несклапања Конвенције, с обзиром да је њемачки амбасадор у Цариграду лично имао прилику да подржава бројне узалудне напоре аустроугарских дипломата да се дође до рјешења. Због свега тога, иако је говорио у своје име, јасно му је рекао да ће њемачки кабинет тешко бити спреман да испуни Портина очекивања и пренесе Бечу захтјеве изнесене у циркуларној ноти.⁶²¹ Што се Русије тиче, иако је османски циркулар добила већ 8. октобра,⁶²² она најприје није намјеравала ништа да одговори, и реаговала је тек на Андрашијев захтјев⁶²³ када је аустроугарском министру спољних послова обећала да ће Порти да скрене пажњу на све оно што је у њеној ноти било непромишљено.⁶²⁴ Најзад, лош утисак који је код њих изазвала османска циркуларна нота изразили су и француски министар спољних послова Вадингтон,⁶²⁵ као и његов италијански колега гроф Корти, који је одбио да одговори на Портино писмо.⁶²⁶

Суочен са овако негативним реакцијама кључних земаља,⁶²⁷ султан је био приморан да попусти, па је 13. октобра у посјету Зичију послао свог блиског сарадника Хајредин-пашу, који је у дугом разговору аустроугарском амбасадору изразио жаљење због циркуларне ноте Порте и предложио му да направе споразум по коме би Порта, у замјену за аустроугарско обећање да неће ући у Новопазарски санџак све док тамо превладава мир и не врше се никакви упади у Босну и Херцеговину, поништила своју декларацију о одбијању Конвенције и самим тиме њено прихватање од стране Османског царства учинила могућим. Додатно подстакнут неугодним држањем Руса у Румелији, султан је наводно такође био спреман, уколико би се питање Новог Пазара ријешило на одговарајући начин, да у вези са окупацијом Босне и Херцеговине, не чини више никакве тешкоће. Информишући Андрашија о овоме приједлогу, Зичи није био сигуран колико повјерења може да му се поклони с обзиром да је дошао од полуслужбеног посредника који није дозвољавао да се о овоме разговара са великим везиром Сафвет-пашом, усљед чега је и сам затражио упутства од свог министра, какав став убудуће да заузме.⁶²⁸

Негдје у то вријеме, дакле знатно касније него у другим државама, турски амбасадор у Двојној монархији је најзад и аустроугарском министру спољних послова званично уручио циркуларну ноту о окрутном поступању царско-краљевских трупа у Босни и Херцеговини. Одговор Андрашија који је, сем у Цариград, послат и у Лондон, Берлин, Париз, Петроград и Рим, био је врло оштар и на најбољи начин осликава колику љутњу је у Бечу изазвала дјелатност османске државе посљедњих дана, као и све оно што је саопштено у Портиној циркуларној ноти. Шеф аустроугарске дипломатије је са „згражавањем“ одбацио све написане оптужбе, означивши их да су не само неочекиване, већ и неистините, а Хафиз-пашу, чији је извјештај наведен као њихов главни извор, назвао је обичним саучесником нереди у Босни и Херцеговини чију улогу је и сама царска влада до тада крила да не би наудила османској влади, иако је имала јасне извјештаје свога конзула из Сарајева. Порти је посебно замјерио да се обратила

⁶²⁰ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 7. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 232.

⁶²¹ Barun Trauttenberg grofu Juliju Andrassy-ju, Berlin 12. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 246.

⁶²² Barun Mayr grofu Juliju Andrassy-ju, Petrograd 10. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 241.

⁶²³ Grof Julije Andrassy barunu Mayer u Petrograd, Beč 15. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 255.

⁶²⁴ Odgovor baruna Mayer-a na Andrassyjev telegram No 62, Petrograd 18. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 259.

⁶²⁵ Grof Wimpffen grofu Juliju Andrassy-ju, Pariz 14. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 252.

⁶²⁶ Haymerle grofu Juliju Andrassy-ju, Rim 21. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 262.

⁶²⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 12. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 247.

⁶²⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 13. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 249.

великим силама, а да претходно није ни покушала да о спорним питањима разговара са аустроугарском владом која би јој на све начине помогла да се увјери у неистинитост наведених извјештаја. Мада је истакао да му се гади да детаљно побија оптужбе из писма, Андраши је навео да су аустроугарске трупе једино у Сарајеву спалиле неколико кућа и то за вријеме уличних борби, а не током наводне одмазде. Штавише, град није опустошен ни спаљен иако су, како их назива, фанатици пуцали на царску војску са прозора и окана на крововима, а није било ни покушаја пљачке.⁶²⁹

Да би донијела исправан суд о аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине, Андраши је предложио Порти да је упореди са активношћу Омер-паше Латаса, који се суочавао са истим елементима отпора. Истакао је да, осим што му је требао знатно дужи период да угуши пружени отпор, царски сераскер је ударао тешке порезе свим градовима у Босни и Херцеговине, наметао заплијене и сачињавао дугачке листе забрана и егзекуција, елиминисавши и неколико паша и много бегова. Са друге стране, аустроугарска војска је наметнула ниске порезе, и то само малом броју градова који су пружили највећи отпор, а војни судови су осудили само неколико особа за које се, у озбиљним истрагама, утврдило да су учествовале у ужасним убиствима. Што се тиче навода да је главни циљ окупације уништење муслиманског елемента у Босни и Херцеговини, аустроугарски министар га је категорички одбацио позивајући се на проглас који је претходио уласку царске војске у провинције у коме је јасно прокламовано поштовање свих вјероисповијести. Тиме је Двојна монархија у великој мјери ишла на сопствену штету јер да је умјесто тога развијен барјак ослобођења хришћанства, задатак њених трупа би био много лакше спроведен. На крају, Андраши је закључио да аустроугарска армија није укаљала своју част, упркос чињенице да се суочила и са дивљим засједама, попут оне у Маглају, али да је њену јавност веома дотакла гнусна клевета због чега је био приморан да је оштро одбаци.⁶³⁰ Сва дипломатска активност аустроугарског министра у вези са османском циркуларном нотом, показала се веома успјешном,⁶³¹ па су Андраши и овај његов одговор на ноту добили пуну подршку свих великих сила у чему су, као и раније, предњачиле њемачка⁶³² и британска дипломатија.⁶³³

Сви изложени догађаји, али и још неки други, утицали су да је у другој половини октобра на обје стране, и аустроугарској и турској, превладала тежња о привременом мировању преговора. Аустроугарску страну на то је подстакла чињеница да је 20. октобра дефинитивно окончана окупација Босне и Херцеговине захваљујући чему је у великој мјери смањен њен интерес за хитно склапање конвенције, што је лако и разумјети ако се узме у обзир да су разговори о конвенцији и покренути због наде да ће договор са султаном утишати отпор у провинцијама и олакшати аустроугарским трупама да изврше окупацију.⁶³⁴ То, наравно, није значило одрицање од добијених права у Новопазарском санџаку,⁶³⁵ већ само да се царско-краљевској влади није превише журило са њиховим реализовањем, поготово што је зима била на прагу и успостављање аустроугарских гарнизона било би паметније помјерити за прољеће.⁶³⁶ Са друге стране, Османско царство се у тим тренуцима суочило са проблемима у Македонији и Бугарској и султану није ишло у прилог да непријатну ситуацију у којој се

⁶²⁹ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Beč 14. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 253.

⁶³⁰ Isto.

⁶³¹ F.-J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise*, 384.

⁶³² Grof Wolkenstein grofu Juliju Andrassy-ju, Berlin 18. oktobra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 258.

⁶³³ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 21. oktobra 1878, *Isto*, dok. br. 261.

⁶³⁴ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 168–169.

⁶³⁵ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Szöllöcske 16. oktobra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 257.

⁶³⁶ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 320.

нашао додатно погоршава затезањем односа и изазивањем нових спорова са Двојном монархијом. Ако ни због чега другог, султан Абдул Хамид II могао је да буде задовољан бар са чињеницом да је на крају био поштеђен понижења да Аустроугарима пожели добродошлицу у Босну и Херцеговину, поводом окупације.⁶³⁷ У сваком случају, ствари су се у том тренутку развијале на начин да се и у Османском царству сматрало да је најпааметније на неко вријеме примирити преговоре.

Стање мировања потрајало је скоро мјесец дана, и први значајнији кораци у правцу поновног отпочињања разговора предузети су у другој половини новембра. У међувремену, да би Порту и султана увјерила у своје добре намјере аустроугарска влада је извршила смјену на челу управе у Босни и Херцеговини и умјесто омраженог генерала Филиповића за главног војног команданта и цивилног гувернера окупираних покрајина поставила је војводу Виртемберга, за кога Андраши не случајно наглашава да је омиљен код „тамошњих Турака“.⁶³⁸ Конкретнију одлуку је, ипак, прво донијело османско министарско вијеће на својој сједници од 17. новембра на којој је изразило спремност да путем конвенције са Двојном монархијом регулише заједничку окупацију Новог Пазара. Нагласило је, међутим, и овај пут, да би договор двије стране требао да садржи и клаузуле о сувереним правима султана и привременом карактеру окупације за Босну и Херцеговину⁶³⁹ изазвавши код Андрашија енергично одбијање. За аустроугарског министра је била боља никаква, него декларација ограничена таквим клаузулама и тражио је да питање Новог Пазара буде ријешено или у складу са условима Берлинског конгреса или да се склопи конвенција у којој би биле укључене само оне концесије које су се налазиле у његовим ранијим пројектним исправама.⁶⁴⁰ Посматрајући реакције у Цариграду на овакав став Андрашија, Зичију се учинило да га је Порта прихватила и да се труди да нађе неко друго рјешење.⁶⁴¹

Ипак, у наредном периоду разговори двије стране развијали су се веома лагано, при чему ниједна од њих нити је показивала неку претјерану склоност ка компромису, нити неку велику журбу за окончањем преговора.⁶⁴² Као и раније, договору и попуштању Двојној монархији најсклонији је био велики везир Сафвет-паша, који је крајем новембра, након тешких преговора, одлучио да прихвати одређене Зичијеве примједбе на декларацију, и да је тако измјењену поднесе Вијећу министара као свој приједлог за разговоре са Аустроугарском.⁶⁴³ Међутим, ништа од овога није практично реализовано пошто је султан почетком децембра коначно смијенио Сафвет-пашу, а на његово мјесто именовао Хајредин-пашу. Без обзира на сву жељу Сафвет-паше за налажење договора, неки од амбасадора у Цариграду, попут британског Лајарда, нису жалили због промјене, поготово што је за министра иностраних послова постављен Александар Каратеодори-паша за кога је истакнуто да нема проблем са недостатком енергије као бивши велики везир.⁶⁴⁴

Споменута промјена на Порти додатно је успорила разговоре двије земље о спорним питањима, али није прекинула тежњу за преговорима пошто је сам султан у неколико наврата изразио жељу да се дође до договора.⁶⁴⁵ Да то нису биле празне ријечи показало се средином децембра када је Каратеодори-паша најавио Зичију да је

⁶³⁷ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 169.

⁶³⁸ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Budimpešta 17. novembra 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 265.

⁶³⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 17. novembra 1878, *Isto*, dok. br. 266.

⁶⁴⁰ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Budimpešta 18. novembra 1878, *Isto*, dok. br. 267.

⁶⁴¹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 23. novembra 1878, *Isto*, dok. br. 270.

⁶⁴² W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 265.

⁶⁴³ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Pera ili Carigrad između 23. i 28. novembra, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 271.

⁶⁴⁴ Grof Deym grofu Juliju Andrassy-ju, London 11. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 276.

⁶⁴⁵ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 10. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 275.

по изричитим наредбама султана Порта спремна да започне преговоре са Двојном монархијом у вези са конвенцијом око Новог Пазара, али и одређених питања у вези са Босном и Херцеговином.⁶⁴⁶ Неколико дана касније, султан је у вези са тим издао и посебну наредбу (ираде),⁶⁴⁷ којом је и званично дао одобрење за наставак почетком октобра прекинутих преговора.⁶⁴⁸ Зичију се тренутна ситуација чинила веома повољном за рјешавање отворених питања пошто је ново министарство настојало да у свим правцима испуни одредбе Берлинског уговора, при чему јој је за рјешавање спорних проблема са Русијом, Грчком и Црном Гором била веома важна подршка Двојне монархије. Ипак, поједини кругови у турској влади сматрали су да Андраши не чини ништа да дође до једног правог договора између двије државе, већ само настоји да нађе средство којим би умирио парламентарну опозицију у својој земљи. Због тога је аустроугарски амбасадор препоручио своме министру да, чак и ако је споменута сумња османских државника тачна, отпочне са преговорима, које касније, ако жели, може отезати. Као прилог послао му је један пројекат из Портиног бироа, направљен уочи прекида преговора почетком октобра, за који је сматрао да би се могао искористити као полазна основа за даљње преговоре уз изостављање чланова који су изгубили смисао након окончања борби за окупацију.⁶⁴⁹

Андраши се показао спреман да преговара,⁶⁵⁰ али је у највећој мјери игнорисао понуђени Портин нацрт и 9. јануара 1879. понудио свој приједлог који је великим дијелом био базиран на концесијама понуђеним у августу 1878. године. Прелиминарни састанак представника двије земље, Зичија и Каратеодори-паше, одржан је 20. јануара, али није донио много, осим што је турски представник обећао да ће учинити све што може да на крају дође до споразума.⁶⁵¹ Пошто су се обје стране тврдокорно држале својих позиција, прошло је скоро мјесец дана док 17. фебруара нису отпочели прави преговори. Тога дана Каратеодори-паша поднио је аустроугарском представнику четири тачке које је султан сматрао за кључне. У првој је Порта тражила да окупација не угрози суверена права султана у Босни и Херцеговини због чега је уводни дио будуће конвенције требао да садржи изворни текст првобитног пројекта о том праву османског владара; у другој је истакнуто да у споразуму обавезно треба нагласити да је окупација привременог карактера; у трећој је османска влада захтијевала да становници Босне и Херцеговине, кад живе или путују изван провинција, треба да буду изједначени са осталим османским држављанима; и најзад, у четвртој је тражено да се у конвенцији јасно наведе у којим мјестима у новопазарском санџаку ће бити распоређени аустроугарски гарнизони, као и број трупа које ће у њима да буду смјештене.⁶⁵²

Ови захтјеви подстакли су између двије земље напорне преговоре, који су се протегли током наредна два мјесеца. Мада у почетку нису биле склоне и истицале су своје максималне захтјеве, и једна и друга страна морале су на крају у нечему да попусте. Тако је Андраши, иако је у првом тренутку и сам одбијао, а појединци у Двојној монархији су имали трајно негативан став, ипак пристао да призна суверенитет султана у Босни и Херцеговини на основу изворног османског нацрта. Истовремено,

⁶⁴⁶ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 17. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 277.

⁶⁴⁷ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 21. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 278.

⁶⁴⁸ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 23. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 279.

⁶⁴⁹ Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 24. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 280.

(Понуђени Портин пројекат конвенцији на француском језику види под: Grof Zichy grofu Juliju Andrassy-ju, Carigrad 24. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 281).

⁶⁵⁰ Grof Julije Andrassy grofu Zichy-ju, Tisza-Dob 29. decembra 1878, *Isto*, dok. br. 282.

⁶⁵¹ HHStA PA XII 258 Zichy an Andrassy, Tel. Nr. 30, Konstantinopel, 20. Januar 1879; F.-J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise*, 387–388.

⁶⁵² HHStA PA XII 258 Zichy an Andrassy, Tel. Nr. 81, Konstantinopel, 17. Februar 1879; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 269, 271; В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 321.

међутим, није хтио ни да чује о додавању клаузуле којом би се истакао привремени карактер окупације, ни у првим реакцијама на приједлог, нити било када током преговора. Осјетивши његову одлучност Порта је пристала да одложи ово питање до краја преговора, али ни то јој није много помогло, па је на крају морала потпуно да одустане од тог захтјева.⁶⁵³

Што се треће и четврте Портине тачке тиче, испоставило се да преговарачким странама није било лако доћи до договора ни у вези са њима, иако Андраши, разматрајући их на самом почетку, није дјеловао наспрам њих ни близу искључив као према првим двјема тачкама. У свом првом реаговању аустроугарски министар је и за једно и за друго питање био спреман за одређену врсту договора, с тим да је више био заинтересован за четврту тачку, у вези са којом је знао да, због трошкова и недостатка комуникација, Двојна монархија у том тренутку нема намјеру да напредује до Митровице или Новог Пазара, што значи да је била расположена да ограничи своје захтјеве.⁶⁵⁴

Коначан договор двије делегације о конвенцији постигнут је 2. априла,⁶⁵⁵ али наишао је на жесток отпор од стране османског султана, који је сматрао да се Двојној монархији сувише попустило. То је изазвало озбиљну министарску кризу у Османском царству, а велики везир и Каратеодори-паша су покушавали на све начине да убиједе Абдул Хамида II. Султан се, међутим, правдао да би, потпише ли конвенцију, могао да изгуби и престо и живот. На крају се, ипак, осјетио потпуно изолованим од својих министара и попустио је. Конвенција је коначно потписана 21. априла 1879. године.⁶⁵⁶

У уводу Конвенције потврђено је да окупација Босне и Херцеговине не дотиче султанова владарска права над овим провинцијама, али, као што је већ речено, изостављен је дио који говори о привремености окупације. Чланом 1. аустроугарска влада се сложила да задржи све службенике који буду посједовали неопходне способности за добро обављање послова; у случају неопходне замјене, пристала је да се предност даје особама које су поријеклом из окупираних провинција. Чланом 2. гарантована је слобода вјероисповијести свим становницима Босне и Херцеговине, при чему је посебна пажња посвећена муслиманима – дато им је пуно право да одржавају односе са својим духовним поглаварима у Цариграду, загарантовано им је очување части и обичаја, као и сигурност њихових имања; остављено им је право да у јавним молитвама изговарају име султана и да на минарете стављају османске заставе. Чланом 3. било је одређено да сви приходи провинција буду кориштени искључиво за њихове потребе, за рад администрације и неопходна унапређења, а чланом 4. османски новац је добио право да и даље буде у оптицају у Босни и Херцеговини. Чланом 6. било је предвиђено да ће питање третмана становника Босне и Херцеговине који бораве ван ових провинција или путују у иностранство бити ријешено касније, накнадно урађеним споразумом двије земље.⁶⁵⁷

Што се Новопазарског санџака тиче, њему су били посвећени чланови 7–10. Конвенције, као и њен Анекс. У њима је истакнуто да су двије владе ријешиле да уредe модалитете по којима ће се управљати у Санџаку, а аустроугарска влада је обећала да ће, прије слања својих трупа на то подручје, обавезно о том чину да обавијести Порту.

⁶⁵³ HHStA PA XII 258 Andrassy an Zichy, Tel. Nr. 46, Wien, 23. Februar 1879; HHStA PA XII 258 Andrassy an Zichy, Tel. Nr. 48, Wien, 25. Februar 1879; HHStA PA XII 258 Zichy an Andrassy, Tel. Nr. 94, Konstantinopel, 24. Februar 1879; HHStA PA XII 258 Zichy an Andrassy, Tel. Nr. 118, Konstantinopel, 18. März 1879; F.-J. Kos, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise*, 389–390, 392.

⁶⁵⁴ HHStA PA XII 258 Andrassy an Zichy, Tel. Nr. 46, Wien, 23. Februar 1879; W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 272.

⁶⁵⁵ HHStA PA XII 258 Zichy an Andrassy, Tel. Nr. 143, Konstantinopel, 2. April 1879.

⁶⁵⁶ W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after*, 278, 280.

⁶⁵⁷ Convention, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 283.

Присуство аустроугарских трупа неће, међутим, на било какав начин представљати препреку у функционисању административних, судских или финансијских османских власти, које ће наставити да функционишу као и раније, по изричитим наредбама Порте. Договорено је и да турска влада, уколико жели, може да задржи своје регуларне трупе и у мјестима у којима ће војска Двојне монархије имати своје гарнизоне, а анексом Конвенције прецизирано је да су у питању три тачке, Прибој, Пријепоље и Бијело Поље у којима број трупа неће прелазити цифру од 4.000 до 5.000 људи. Порта је са своје стране обећала да на цијелој површини Новопазарског санџака неће држати нерегуларне трупе,⁶⁵⁸ што је за Аустроугарску било веома битно јер је од њихових упада у Босну и Херцеговину осјећала и највећу опасност.

Дуготрајне преговоре Двојне монархије и Османског царства обиљежила је упорна борба османског султана Абдул Хамида II да сачува права гарантована Декларацијом од 13. јула. При томе, положај Турске, због дипломатске усамљености, био је тежак од самог почетка, а како је вријеме текло, са аустроугарским успјесима на фронту, био је све гори. Посебно оштра била је прва фаза, која је трајала од почетка августа до почетка октобра 1878. године, а окончана је султановим демонстративним прекидом преговора због злодјела аустроугарске војске. Пошто је ускоро угушила отпор становништва у Босни и Херцеговини и Двојна монархија је изгубила интерес за хитно склапање конвенције, па су прави преговори обновљени тек у фебруару 1879. године, када су обје стране показале знатно већу склоност ка компромису, и окончани су потписивањем Априлске (Новопазарске) конвенција 21. априла 1879. године. Иако је та Конвенција одиграла значајну улогу у рјешавању једног спорног проблема у односима Аустроугарске и Османске царевине, треба истаћи да су догађаји који су услједили јасно показали да се Двојна монархија много чега што је било предвиђено овим споразумом није придржавала. За њу је Априлска конвенција била тек корак у остварењу крајњих циљева, а све оно што јој је у њој сметало или јој се није довољно свиђало потрудила се да промијени у корацима који су слиједили.

⁶⁵⁸ Isto.

Бијело Поље ће касније бити замијењено са Пљевљима (К. Isović, *Austro-Ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IX (1958), 120).

ПРВЕ ГОДИНЕ ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ (1878–1882)

Изградња аустроугарске управе у Босни и Херцеговини

Аустријска дипломатија је планове о окупацији Босне и Херцеговине почела да прави још 1849. године,⁶⁵⁹ дајући им на интензитету од почетка 1875. године и током читаве Велике источне кризе. Међутим, припремајући се за окупацију она је обраћала пажњу прије свега на добијање легитимитета од стране великих сила, док о самом питању на који начин би требало уредити окупиране покрајине, односно како њима управљати, није се много изјашњавала. То је утицало да су се само ријетки појединци, попут Бенјамина Калаја, оглашавали и износили своје погледе на будућу организацију управе у Босни и Херцеговини. Калај је, према сјећању Густава Штајнбаха, у једном свом меморандуму предложио да се, упоредо са војном, добро припреми и административна окупација чиме би одмах након запосједања провинција отпочела са радом и ефикасна управа. Његов приједлог, међутим, међу водећим људима Царства у том тренутку није наишао на разумијевање и није био усвојен.⁶⁶⁰

Овакво понашање аустроугарских власти било је прије свега посљедица компликоване државне структуре Двојне монархије којој је било каква промјена могла да заљуља темеље. Водећи државници Аустроугарске били су свјесни осјетљивости питања будуће управе и нису га покретали све до тренутка када је то постало нужно. Зато се и могло десити да је Двојна монархија започела војну окупацију Босне и Херцеговине, а да истовремено ни сама није знала шта чинити са овим покрајинама када тај задатак буде завршен. Услјед свега тога, Аустроугарска је своју политику према Босни и Херцеговини, током и након окупације, стварала постепено, при чему је свака нова одлука обично произилазила из тешких расправа,⁶⁶¹ пошто су водећи политичари оба њена дијела, а поготово мађарског, добро пазили да се тиме не нарушава било који дио њихових права. У почетној фази преговора, које су двије стране водиле о питању односа Босне и Херцеговине према Аустроугарској, тешко да је било какво рјешење осим провизоријума, односно привремене управе, могло да буде прихватљиво.⁶⁶² У сваком случају, мјесец дана након почетка окупације, државници оба дијела Монархије били су свјесни да се ствари, ма колико само питање било непријатно, морају покренути са мртве тачке јер управа је морала да се успостави.

Значајније активности у том смјеру почеле су да се обављају у државним органима од почетка септембра 1878. године. Најприје је на заједничком министарском састанку, одржаном 1. септембра, разматрана организација будуће администрације покрајина, а кључне теме које су том приликом покренуте односиле су се на утврђивање броја званичника које је било неопходно ангажовати у управи, као и

⁶⁵⁹ М. Екмечић, *Идеје Туле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871—1878*, Глас САНУ CCCLX, одељење историјских наука 7 (1990), 31.

⁶⁶⁰ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2000, 431. (Штајнбах је своја сјећања објавио у *Neue Freue Presse*, број 14025, од 13. 9. 1903. Забиљежио је да је аустроугарски владар непосредно пред окупацију понудио Калају да организује и води окупациону управу у Босни и Херцеговини, али је мађарски дипломата то одбио с обзиром да његов споменути приједлог није био прихваћен).

⁶⁶¹ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu VI (1970—1971), 448.

⁶⁶² Dž. Juzbašić, *O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austro-ugarske okupacije*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta IV (1968), 84.

изналажење начина на који би они требало бити плаћени. Испоставило се, међутим, да учесници састанка у том тренутку још увијек нису били у стању да дају прецизне одговоре на та важна питања, с тим што је Андраши већ тада изнио своје мишљење да трошкови управе, у највећој могућој мјери, треба да буду одређени према приходима који би пристизали из Босне и Херцеговине. Током разговора присутни званичници обавијештени су да се одређен број цивилних службеника шаље у покрајине да би на административним задацима барем дијелом замијенили војне службенике који су те послове обављали од тренутка запосједања одређених територија.⁶⁶³

Сутрадан, 2. септембра, аустроугарско Министарство иностраних послова израдило је један елаборат о организацији привремене управе у Босни и Херцеговини⁶⁶⁴ и начелима по којима би аустроугарска власт требала да управља у њима.⁶⁶⁵ Елаборатом је било предвиђено да цар, на основу XXV члана Берлинског уговора, да сагласност да Заједничка влада преузме управу у споменутим провинцијама, искључујући Новопазарски санџак. Привремена управа била би повјерена заједничком министру спољних послова који би је водио у договору са министром рата и министром финансија и уз учешће влада аустријског и мађарског дијела Монархије. За спровођење ове цареве одлуке у Бечу би се формирала једна комисија која би била привремено врховно управно надлештво за Босну и Херцеговину. Комисију, која би се одмах успоставила, чинили би делегати, односно представници три заједничка министра и двије владе, Аустрије и Угарске, с тим што би на њеном челу требао да буде представник министра вањских послова. Пошто се у управљању Босном и Херцеговином у том тренутку нису планирале никакве значајније измјене, врховној административној комисији било би одобрено да до даљњег има надлежности које су до тада у погледу Босне и Херцеговине припадале релевантним централним институцијама Османског царства.⁶⁶⁶

С обзиром да је војна окупација још увијек била у току, комисија је имала обавезу да до њеног окончања одради све припреме неопходне за извршавање својих управних задатака. Иначе, док би трајала војна управа, армијски командант у Босни и Херцеговини, који је на основу царевог овлашћења имао право да издаје привремене мјере и на подручју цивилне администрације, требао је о свим тим активностима редовно да обавјештава комисију. Након што би се успоставила цивилна власт, будућа покрајинска власт у Босни и Херцеговини била би подређена комисији, али њене надлежности тек је накнадно требало утврдити. У свим текућим пословима, комисија је требало да буде крајња инстанца, при чему је турске законе који су до тада коришћени у покрајинама сматрала важећим, али само под условом да на било који начин нису угрожавали интересе Двојне монархије, као ни опште правне принципе.⁶⁶⁷

Елаборат је такође предвиђао да у оквиру Министарства иностраних послова буде основан један посебан одјел за управљање Босном и Херцеговином, који је требао да има три одсјека.⁶⁶⁸ Одјел и комисија су заједно требали да имају овласти какве је касније отприлике имао Биро за послове Босне и Херцеговине у Заједничком министарству финансија. Када се сагледа у цјелини, најважнији закључак у вези са

⁶⁶³ HHStA PA XL Interna Karton 290. Gemeinsame Ministerratsprotokolle 214, Protokoll vom 1. September 1878; S. Szabó, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, *The South Slav Journal* 31/1–2 (2012), 53–54.

⁶⁶⁴ Архив Босне и Херцеговине (АБХ), Заједничко министарство финансија, Одјељење за Босну и Херцеговину (ЗМФ, БХ) 15/1878. Die prov. Verwaltung Bosniens betreffend, Wien 2. IX 1878.

⁶⁶⁵ Dž. Juzbašić, *O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austroугарско carinsko područje*, *Prilozi* 19 (1982), 131.

⁶⁶⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 15/1878. Die prov. Verwaltung Bosniens betreffend, Wien 2. IX 1878.

⁶⁶⁷ Исто; Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austriјskog i угарskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, у књизи: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austroугарском upravom*, Сарајево 2002, 15.

⁶⁶⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 15/1878. Die prov. Verwaltung Bosniens betreffend, Wien 2. IX 1878.

елаборатом је да је његов подносилац врховну управу у Босни и Херцеговини третирао „као специфичан заједнички посао *sui generis*“, дакле јединствен по карактеристикама, у чијем су вођењу, на челу са министром иностраних послова, требали да учествују представници сва три заједничка министарства и двије владе, аустријске и угарске, док се за законодавну власт нису предвиђале било какве ингеренције, ни у вези са управљањем Босном и Херцеговином, нити при изради принципа и утврђивања дјелокруга рада тамошње управе. Све одлуке у вези са тим произилазиле би из апсолутне власти аустроугарског монарха.⁶⁶⁹

Десет дана након израде елабората, 12. септембра, одржана је сједница Заједничког министарског вијећа⁶⁷⁰ на којој је, под предједавањем цара Франца Јозефа, вођена дискусија о даљим детаљима који су се тицали образовања врховног органа управе у Босни и Херцеговини, као и његових овлашћења.⁶⁷¹ Том приликом испољена је одређена разлика у мишљењу између аустроугарског владара и министра спољних послова Ђуле Андрашија. Иако је Андраши упорно предлагао да се за окупиране покрајине оформи једно ново заједничко тијело као врховна управна власт са сопственим чиновницима, цар се супротставио јер је сматрао да је то непотребно и, што је још битније, противуставно пошто је извршна власт припадала само министрима. По њему, комисија која је требало да се организује као врховно управно надлештво за Босну и Херцеговину, могла је једино да проучава проблеме и да доноси одлуке само у неким мањим питањима, али никада у властитом дјелокругу, него искључиво уз овлашћење одређеног министра. Услјед свега тога комисија је, по мишљењу цара Франца Јозефа, могла да буде једино биро Заједничког министарства за босанске послове, а никако ново заједничко тијело⁶⁷² јер би се тиме могло угрозити већ постојеће устројство Монархије.

Цар и Андраши, имали су, међутим истовјетно гледиште о евентуалном учешћу представничких тијела у доношењу одлука о Босни и Херцеговини, пошто су и један и други сматрали да им се то право не треба дозволити. По мишљењу цара делегацијама би се могло показати колико укупно кошта администрација у Босни, и објаснити им колико од тога може да плати сама провинција, а колико је неопходно помоћи из заједничких средстава Монархије. И то би било све, пошто се цар одлучно супротставио да се босански буџет или закон о управи дају делегацијама на изгласавање.⁶⁷³

У складу са сугестијама цара Франца Јозефа, министар спољних послова Ђула Андраши је 14. септембра, два дана након одржавања споменуте сједнице Заједничког министарског вијећа, поднио аустроугарском владару представку у којој су се налазили приједлози о формирању Комисије за послове Босне и Херцеговине, као и о именовању њених функционера, што је цар Франц Јозеф и потврдио 16. септембра.⁶⁷⁴ Том царевом одлуком Комисија је дефинитивно основана, а Босна и Херцеговина је стављена под

⁶⁶⁹ Dž. Juzbašić, *O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austro-ugarske okupacije*, 84.

⁶⁷⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 18/1878.

⁶⁷¹ K. Išović, *Organizacija i funkcionisanje Vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine X–XI (1970–1971), 216.

⁶⁷² ННStA PA XL Interna, K.290, Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 216, 12. IX 1878; Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, 17–18.

⁶⁷³ Исто.

⁶⁷⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 18/1878; АБХ, ЗМФ, БХ 53/1878; K. Išović, *Organizacija i funkcionisanje Vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, 216

На чело Комисије постављен је шеф одсјека Јозеф Слави, који је касније постао и заједнички министар финансија (А. Malbaša, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska: u svijetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo 1933, 15). Свој рад Комисија је почела да обавља 25. септембра 1878. године (Н. Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973, 20).

надлежност заједничких органа Монархије.⁶⁷⁵ Ако се њене надлежности сагледају у цјелини, Комисија је постала савјетодавни орган Заједничке владе у свим битним питањима која су се односила на босанскохерцеговачку управу,⁶⁷⁶ а требала је и да дјелује у ситуацијама које су тражиле хитно рјешење и да прати на који начин се развијала окупациона администрација у покрајинама.⁶⁷⁷

Како је било и предвиђено елаборатом, Комисију су чинили представници три заједничка министарства (војске, спољних послова и финансија) и по један представник аустријске и угарске владе, а на њеном челу био је представник Заједничког министарства за спољне послове.⁶⁷⁸ За обављање свакодневних послова, из круга Комисије именован је један сталан, ужи комитет, састављен од три представника заједничких министарстава, који је своје послове требао да обавља уз помоћ додијелених му званичника.⁶⁷⁹ Међутим, комитет, а ни Комисија нису били дугог вијека. Управне власти у Босни и Херцеговини су од комитета очекивале компетентне одлуке у што краћем року, усљед чега се врло брзо показало да он није у стању да се изнесе са обимом послова који су били стављени пред њега. Радио је само неколико мјесеци, након чега је и Комисија схватила да постојеће рјешење није добро и да су неопходне промјене.⁶⁸⁰

Овакав развој ситуације је у водећим круговима Монархије изнова отворио размишљање о кључном питању које је оснивањем Комисије само привремено било одложено, али не и потпуно ријешено – на који начин управљати Босном и Херцеговином, а да се истовремено постојеће дуалистичко уређење државе не доведе у питање? Оно што је могло да послужи као полазна тачка у даљњим преговорима била је чињеница да су се водећи људи Аустроугарске у начелу слагали да обавеза управљања Босном и Херцеговином представља заједнички посао којим, међутим, не смију бити нарушена већ стечена права ни једног, нити другог дијела Монархије. Начелна сагласност, ипак, сам проблем није учинила ништа мање компликованим, што најбоље показује податак да се на рјешавању заврзламе радило од јесени 1878. па до фебруара 1880. године када је Закон о управљању Босном и Херцеговином најзад прихваћен. Дакле, водећим људима Двојне монархије је од тренутка уласка аустроугарских трупа у споменуте провинције требало скоро годину и по дана да израде и кроз парламент спроведу закон у коме су најзад прецизирана права и обавезе органа Монархије наспрам окупираних провинција.⁶⁸¹

Веома значајна ствар која је учињена у смјеру рјешавања акутног проблема, убрзо након закључка Комисије да ствари морају да се мијењају, био је приједлог Заједничке владе да се управа над Босном и Херцеговином повјери неком од три заједничка министарства,⁶⁸² што је било и логично ако се управљање провинцијама доживљавало као заједнички посао. Приједлог је, међутим, отворио питање које од заједничких министарстава би највише одговарало за обављање конкретних послова. С обзиром да су Босна и Херцеговина формално и даље биле саставни дио Османског

⁶⁷⁵ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 449.

⁶⁷⁶ Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, 18.

⁶⁷⁷ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 20.

⁶⁷⁸ E. Eichler, *Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina*, Wien 1889, 114.

⁶⁷⁹ F. Schmid, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914, 50; K. Gabriel, *Bosnien-Herzegowina 1878, Der Aufbau der Verwaltung unter FZM Herzog Wilhelm v. Württemberg und dessen Biographie*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2003, 58–59.

⁶⁸⁰ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 20; K. Gabriel, *Bosnien-Herzegowina 1878*, 59. (Иначе, неефикасности комитета био је свјестан и сам цар Франц Јозеф који је на заједничком министарском састанку, одржаном 16. новембра 1878. године, изнио мишљење да рад комитета мора да се убрза. - S. Szabó, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, 63).

⁶⁸¹ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 449–450.

⁶⁸² H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 20.

царства, било би очекивано да треба да потпадне под управу Министарства спољних послова, које се бавило односима са иностранством. Међутим, крајње тежње аустроугарских власти су биле потпуно супротне – Двојна монархија је имала јасну намјеру да окупиране провинције трајно задржи као дио своје државе што је Министарство спољних послова чинило потпуно неподесним да води управу Босне и Херцеговине, јер би се тиме истицало да оне не припадају Монархији. Такође, ни Министарство војске се није аустроугарским властима чинило погодним да преузме управљање провинцијама, како из спољних, тако и из унутрашњих разлога. Ако се узму у обзир разлози под којим је Двојна монархија добила мандат да уђе у Босну и Херцеговину и чињеница да је аустроугарска власт требала да значи напредак у сваком смислу, пред свјетском јавношћу било би тешко оправдати војну управу, умјесто раније турске цивилне. Са друге стране, у самој Аустроугарској је у парламентима и делегацијама постојало јако противљење увођењу сталне војничке управе у окупираним провинцијама јер се у тим круговима сматрало да би то ојачало ратну струју у Монархији.⁶⁸³

Тако се на крају показало да би најпогодније било да се управа над Босном и Херцеговином повјери Министарству финансија. Томе је ишла у прилог и чињеница да су његове надлежности иначе биле врло уске, што је било веома значајно јер је сводило на минимум могућност јачања заједничког фактора у односу на оно што је било договорено Нагодбом из 1867. године.⁶⁸⁴ Да би покренуо ствари, цар Франц Јозеф је 19. фебруара 1879. године сазвао Заједничко министарско вијеће на коме је требало да се расправља о неопходним промјенама. Према тада направљеним плановима, Комисија би у будућности држала само теоријске разговоре везане за најважнија административна питања, док би њихово извршење вршио посебан орган, који би уз то био и веза између заједничког министарског вијећа и покрајинске владе.⁶⁸⁵ У складу са тим, Заједнички министарски савјет је закључио да аустроугарском владару предложи да се вођство управе у Босни и Херцеговини повјери једном заједничком министру, који би за те послове био одговоран цару и Заједничкој влади.⁶⁸⁶ Цар Франц Јозеф је то прихватио и 26. фебруара 1879. године је управу над окупираном Босном и Херцеговином пренио на Заједничко министарство финансија, чиме је коначно завршено трагање за врховним органом управе пошто је споменуто министарство ову функцију обављало све до пропасти Двојне монархије.⁶⁸⁷

Да би добијену дужност обављало што ефикасније, цар Франц Јозеф је 9. марта одобрио да се у оквиру Заједничког министарства финансија формира посебно одјељење које је названо Одјељење (Биро) за послове Босне и Херцеговине (*Bureau für die Angelegenheiten Bosniens und der Herzegovina*, или скраћено Босанско одјељење), што је означило још једну промјену дотадашњег стања везану за окупиране провинције – Комисију за послове Босне и Херцеговине која је радила при Министарству спољних

⁶⁸³ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 449–450.

⁶⁸⁴ *Isto*, 450.

⁶⁸⁵ S. Szabó, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, 64.

⁶⁸⁶ HHStA, PA XL Interna K. 291 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 228, 19. Februar 1879.

⁶⁸⁷ F. Hauptmann, *Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija*, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine III* (1963), 15–16.

Интересантна су тумачења ове одлуке од стране појединих историчара. Р. Дониа сматра да „stavljanjem novostečene teritorije pod upravu zajedničkog ministra finansija, car je izbjegao ustavnu borbu u kojoj bi jedna polovina Austro-Ugarske stekla teritoriju na račun druge polovine...” (J. R. Donia – J. V. A. Fine, *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, Sarajevo 2011, 86–87). Са друге стране, Ј. Сетре мисли да, у ствари, ни једна ни друга половина Монархије није жељела да се Босна и Херцеговина припоје њој због милион и по Словена који су живјели на тој територији. Прикључењем толиког броја Словена био би угрожен дотадашњи однос становништва у било ком дијелу Монархије коме би били додати (I. Sethre, *Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878–1914*, 43).

послова замијенило је новоформирано Босанско одјељење при Заједничком министарству финансија.⁶⁸⁸ Након што му је заједнички министар финансија из заједничких министарстава прикупио довољан број чиновника, Босанско одјељење је почело са радом 11. марта. Било је надређено Земаљској влади у Сарајеву и бринуло се за вођење свих извршних послова. Што се Комисије тиче, њена улога је значајно смањена – задржала је само савјетодавну функцију и функционисала је још кратко вријеме.⁶⁸⁹ Своју посљедњу сједницу одржала је 27. маја 1879, након чега је постојала само формално. Дефинитивно је укинута у мају 1880. године,⁶⁹⁰ а сви њени функционери и службеници пребачени су у Босанско одјељење.⁶⁹¹

Споменуте одлуке о начину управљања Босном и Херцеговином јасно су показивале тежњу Двојне монархије да привремену окупацију Босне и Херцеговине претвори у трајно освајање,⁶⁹² и истовремено да међународни положај окупираних покрајина што је могуће прије обеснажи и замијени га државноправним односом.⁶⁹³ Иако су биле присутне од самих почетака окупације, те тежње су нарочито дошле до изражаја у правним актима усвојеним крајем 1879. и почетком 1880. године – Закону о укључењу Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје Аустроугарске и Закону о управи Босне и Херцеговине, којим је регулисан положај Босне и Херцеговине унутар Монархије. Чињеница да су усвојени тек након шеснаест, односно осамнаест мјесеци од тренутка уласка аустроугарске војске у провинције, била је посљедица прије свега унутрашње несагласности између аустријског и угарског дијела Монархије, који су у много чему имали сасвим различите интересе па им је требало много времена да по питању Босне и Херцеговине нађу узајамно прихватљива рјешења. Што се међународних обавеза Монархије тиче, колико су оне мало утицале на доношење споменутих закона најбоље се види када се они упореде са одредбама Цариградске конвенције.

За укључење Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје била је заинтересована прије свега аустријска влада, која је осим сопствених политичких интереса изражених кроз тежњу што јачег везивања окупираних провинција, била подстакнута и захтјевима својих индустријалаца који су у томе видјели могућност сопственог јачања преко проширења тржишта. Усљед тога, своје приједлоге у том правцу изнијела је већ у љето 1878. године.⁶⁹⁴ Знатно другачије ставове је, међутим, и по овом питању, од самог почетка, имала угарска влада⁶⁹⁵ која се још током трајања Берлинског конгреса определијелила против стварања царинског савеза са Босном и Херцеговином и балканским земљама и била је склонија очувању привилегија које је аустроугарска трговина раније уживала у Османском царству. Овакво понашање било је посљедица јаког отпора који је окупација Босне и Херцеговине изазвала међу угарским становништвом и политичарима, како владајућим тако и опозиционим, јер су се плашили да би могла да доведе у питање постојеће дуалистичко уређење. Уз то, за

⁶⁸⁸ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Ц. и Кр. Заједничко министарство финансија, Загреб 1906, 17; К. Isović, *Organizacija i funkcionisanje Vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, 219.

⁶⁸⁹ Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, 28; Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 20.

⁶⁹⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 3526/1880. и АБХ, ЗМФ, БХ 3604/1880; К. Isović, *Organizacija i funkcionisanje Vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, 216.

⁶⁹¹ АБХ, ЗМФ, БХ 3790/1880.

⁶⁹² X. Шнелер, *Државно-правни положај Босне и Херцеговине*, Београд 1893, 111; М. Екмечић, *Национални покрети у Босни и Херцеговини*, у: *Историја српског народа*, VI–1, уредник А. Митровић, Београд 1994, 555.

⁶⁹³ N. Stijepović, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882 (borbena dejstva i pouke)*, Београд 1963, 14.

⁶⁹⁴ Dž. Juzbašić, *Извјештај Германа von Sautera о односима Босне и Херцеговине и Монархије у свјетлу Аустро-Угарских економских супротности*, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине XVIII (1970)*, 54.

⁶⁹⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 16/1878.

разлику од индустријски развијене Аустрије, Угарска као аграрна земља је била много више заинтересована да на читавом подручју Двојне монархије штити своју пољопривреду и сточарство од увоза из балканских земаља и Русије, него да покушава да извозом јача своју индустрију која је била тек у повоју.⁶⁹⁶

Различити интереси двије цјелине у Монархији тражили су преговоре, а док договор није постигнут царинска управа у Босни и Херцеговини је била уређена провизорно, а врховна надлежност налазила се у рукама заједничке аустроугарске владе. Најзад, сагласност угарске владе за царинско прикључење Босне и Херцеговине Монархији добијена је након постизања споразума у вези са нацртом закона о принципима на којима се требало заснивати управљање Босном и Херцеговином. У том нацрту је у потпуности усвојен став водећих угарских политичара о уклапању управе окупираних провинција у систем дуалистичке владавине у Аустроугарској, чиме је на њен рад био изједначен утицај и угарске и аустријске владе.⁶⁹⁷

Након постигнутог договора Босна и Херцеговина су законом од 20. децембра 1879. године укључене у царинско подручје Двојне монархије. Оба дијела Монархије су овим Законом добила посебна права на окупираном подручју, прије свега у погледу царина, монопола и индиректних пореза. Граничне баријере биле су укинуте што је имало двоструки ефекат и корист за Монархију. Са једне стране, то је врло брзо довело до колонијалне експлоатације свих природних ресурса окупираних провинција за које је Аустроугарска била заинтересована, а са друге, отворена су врата да у скоро цјеловито аграрну Босну и Херцеговину почне да продире индустријска роба из Монархије. Према Закону, аустријска и угарска влада су требале да се споразумно брину о принципима царинских закона и прописа који су се односили на босанскохерцеговачко тржиште, а њихова претходна сагласност била је неопходна и за све наредбе које је у области царина издавала Земаљска влада у Сарајеву. Што се тиче царинских односа са другим државама, Босну и Херцеговину је требало да заступа Заједничко министарство спољних послова према прописима који су важили за царинско подручје Двојне монархије. Чиновници врховне финансијске управе, као и они који су радили у царини могли су да буду именовани тек након што би своју сагласност дали министри финансија и Аустрије и Угарске.⁶⁹⁸

Гледано у цјелини, Закон од 20. децембра обезбиједио је владама Аустрије и Угарске доминантан привредни утицај у Босни и Херцеговини, доносећи им значајан прилив новца, док је са друге стране, за окупиране провинције био штетан јер је онемогућавао њихов самосталан привредни развој⁶⁹⁹ и истовремено живот босанскохерцеговачког становништва учинио знатно скупљим јер су нагло повећане увозне царине. То је вишеструко повећало цијене неких колонијалних производа, попут пиринча, кафе и шећера, које је локално становништво доста користило, па су негативне посљедице биле веома болне и значајне.⁷⁰⁰ И поред великих зарада, чак су се

⁶⁹⁶ Dž. Juzbašić, *O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, 133.

⁶⁹⁷ *Isto*, 140, 142.

⁶⁹⁸ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 20; Н. Kapidžić, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta IV (1968), 60; Т. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 40–41.

⁶⁹⁹ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 17.

⁷⁰⁰ Л. Ю. Пахомова, *Проблема управления новоприсоединенными землями в Новое время. Опыт австро-венгерского управления оккупированными областями – Боснией и Герцеговиной (1878–1908 гг.)*, Государственное управление. Электронный вестник. № 16. 2008 г, 4.

На основу извјештаја руских конзула у Сарајеву, Е.К. Вяземская је закључила да је становништво Босне плаћало двадесет пута веће порезе него током османске владавине (*Исто* – на основу: Е.К. Вяземская, *Босния и Герцеговина: их место и роль в европейских конфликтах начала XX века*, В «пороховом погребе Европы». 1878–1914. М., 2003. С. 328).

и аустроугарски чиновници жалили на велике цијене истичући како је у Сарајеву „живот био скупљи него у Бечу“. То, међутим, није била једина невоља у том граду пошто се ускоро, сем скупоће, у њему почео да осјећа и недостатак роба. Повећање царина и смањење куповне моћи становништва морало се негативно одразити и на пословање босанскохерцеговачких трговаца, па су бројне трговачке фирме дошле у кризу или чак у потпуности престале са радом. Тиме је, умјесто обећаног благостања, прикључење заједничком царинском подручју, локалном становништву донијело само скупе животне услове из којих су се изродили бројни проблеми.⁷⁰¹

Два мјесеца након усвајања Закона о укључењу Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје Аустроугарске, 22. фебруара 1880. године, усвојен је и Закон о управи Босне и Херцеговине – још један веома значајан закон којим је регулисан положај окупираних провинција унутар Двојне монархије. Овим Законом обје државе Монархије су добиле право да врше утицај на управу Босне и Херцеговине и то тако што су се утврђивање праваца и принципа те привремене управе, као и изградња жељезница, морали изводити кроз договор са владама тих држава. Посебна пажња у Закону је била посвећена питању трошкова управе. Тако је најприје било предвиђено да се управа Босне и Херцеговине организује на начин да се сви трошкови који су били неопходни за њено функционисање покривају из властитих прихода. Уколико се то из неког разлога не би могло у потпуности постићи, приједлози о начинима покрића преосталих трошкова утврђивали би се у споразуму са владама оба дијела Монархије и то у складу са постојећим законима за заједничке послове Аустроугарске. Међутим, уколико би управа Босне и Херцеговине требала користити финансијске услуге Монархије за нека трајна улагања која нису била у подручју свакодневне администрације, попут жељезнице, јавних радова или сличних ванредних трошкова, такве накнаде су могле бити одобрене само на основу закона који су сагласно донесени у оба дијела Монархије. На исти начин, утврђују се принципи према којима се у Босни и Херцеговини уређују и управљају питања царинских установа, индиректних пореза који се у оба дијела Монархије администрирају према сличним законима, као и новчаног система. Најзад, Законом је било предвиђено да би свака промјена у постојећим односима између ових земаља и Монархије захтијевала истовремено одобрење законодавства оба дијела Монархије.⁷⁰²

Иако се сматрало да се ради о једном привременом рјешењу, које је направљено само зато што је у том тренутку било нужно, изложени принципи управе Босне и Херцеговине остали су на снази током читаве владавине Двојне монархије.⁷⁰³ Настао као резултат напорних и дугих преговора двије стране, Закон је показао да се Угарској истрајност исплатила пошто је овим правним актом успјела не само да постојећи дуализам не буде нарушен, већ и да се њиме по питању Босне и Херцеговине и њене управе чврсто обезбиједи равнотежа интереса оба дијела Монархије.

Споменута равнотежа интереса је, међутим, веома закомпликовала положај Босне и Херцеговине на чију управу су сад имали утицај бројни фактори – цар,

О скупоћи, која је првих мјесеци аустроугарске владавине захватила окупиране територије, свједочио је и француски конзул Патен истичући да је она „ван сваке мјере“, а за посљедицу је имала биједу каква „никада није постојала у доба Турака“. (Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 26. oktobra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 21).

⁷⁰¹ И. Тепић, *Успостављање Аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини у извјештајима руског конзулата у Сарајеву (1879–1880)*, Прилози 24 (1988), 116–117.

⁷⁰² Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878. an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Hercegovina, *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen, 1878–1880, I Band*, Wien 1880, 8–9; *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 19–20.

⁷⁰³ Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, 46–47.

заједничко министарство, владе обје државе, оба законодавна тијела и делегације, које су биле заједничко парламентарно тијело. Врховну управну власт имало је Заједничко министарство финансија, док је законодавну власт имао владар као апсолутни господар коме је Законске приједлоге подносило Заједничко министарство финансија, односно Земаљска влада. На сваки од тих закона своје мишљење и евентуалну сагласност претходно су давале владе оба дијела Монархије, чиме је био загарантован и њихов утицај. У појединим случајевима који су били законом нормирани, њихова сагласност је била обавезна. Законе који су се односили на царине, монополе и индиректне порезе споразумно су доносиле аустријска и угарска влада, без икаквог учешћа Земаљске владе у Сарајеву. На исти начин је рађено када су закони који су важили у Монархији проширивани и на Босну и Херцеговину.⁷⁰⁴

Иако је наведеним, као и бројним другим усвојеним законима успостављана јака државноправна веза Босне и Херцеговине са Аустроугарском, а суверенитет османског султана срозаван до максимума, Монархија је и даље имала тешкоћа око учвршћења власти у провинцијама. Кључни проблем и даље је представљао неријешен међународни положај који је у широким народним слојевима изазивао чврсто увјерење да владавина окупатора није дефинитивна, што је у једном тренутку, након објављивања привременог војног закона, морало да се претвори у отворено супротстављање.⁷⁰⁵

Низом изложених одлука и законских рјешења Двојна монархија је од септембра 1878. године настојала да дође до најприхватљивијег начина за организовање врховне управне власти над Босном и Херцеговином. Паралелно са тим, у самим провинцијама је текао процес изградње аустроугарске окупационе управе. Одмах након освајања одређених подручја окупационе снаге су настојале да заведу ред и успоставе нову власт чиме је постепено у свим крајевима Босне и Херцеговине заведена војна управа која је трајала до 31. децембра 1878. године.⁷⁰⁶ На њеном челу био је Јосип Филиповић, главнокомандујући генерал аустроугарских окупационих трупа, који је на том мјесту остао до краја новембра 1878. године када је царском одлуком распуштено Врховно заповједништво аустроугарске армије у Босни и Херцеговини. Умјесто њега, за главног војног команданта и цивилног гувернера окупираних покрајина, како је већ споменуто, постављен је артиљеријски генерал војвода Виртемберг.⁷⁰⁷ Иначе, ова здруженост у једној личности војне и цивилне власти била је специфичност Босне и Херцеговине пошто нигдје више у Двојној монархији цивилни гувернери нису могли истовремено да буду и војни команданти.⁷⁰⁸

Занимљив примјер на који начин је окупациона сила успостављала нову власт даје нам Сарајево, које је постало сједиште главног војног команданта. Већ трећи дан по његовом освајању, 22. августа 1878. године, генерал Филиповић је прогласио Привремени статут града којим је прописао како ће општина да буде организована, укратко формулишући и њене задатке.⁷⁰⁹ Статутом је за привремену бригу о

⁷⁰⁴ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 21–22; Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 17–18.

⁷⁰⁵ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 18–19.

⁷⁰⁶ Н. Zaimović, *Sarajevo 1879, Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za godinu 1879*, Sarajevo 2008, 17.

⁷⁰⁷ General barun Josip Filipović, konzulu Louisu Patinu, Sarajevo, 30. novembra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dodatak dok. br. 23; Louis Patin ministru Wadingtonu, Bosna-Saraj, 2. decembra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 23. (Филиповић је, иначе, напустио Сарајево 2. децембра 1878. године).

⁷⁰⁸ М. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2014, 220.

⁷⁰⁹ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, Сарајево 1960, 58, 232.

заједничким пословима у граду Сарајеву успостављено општинско вијеће које је требало да броји укупно 18 чланова, од чега пет муслимана, шест православних, три католика и четири Јевреја. Све чланове вијећа именовано је аустроугарски војни и цивилни заповједник, који је потом из њихових редова бирао градоначелника и тројицу градских вијећника са посебним функцијама.⁷¹⁰ За првог начелника Сарајева био је постављен већ спомињани Мустајбег Фадилпашић, који се у турбулентним збивањима посљедњих мјесеци истицао у свом проаустријском ставу, док су у прво градско вијеће од познатијих личности сем њега били именовани и Сунулах еф. Соколовић, Димитрије М. Јефтановић, Петро П. Петровић, Максо Николић (Деспих), Ристо Ђ. Бесаровић, фра Грга Мартић, Саламон И. Салом,⁷¹¹ а нешто касније и Мехмед-бег Капетановић Љубушак, који је током немира у Сарајеву, пошто је био против пружања отпора, морао да тајно напусти град и оде најприје у родну Херцеговину, а потом у Макарску и Вргорац гдје се придружио аустроугарском генералу Јовановићу.⁷¹²

Иако је било састављено од домаћих људи општинско вијеће није имало ни најмању самосталност пошто је свим његовим сједницама присуствовао владин комесар, а одлуке су му постајале валидне тек након што би их потврдила Земаљска влада. Задатак општинског вијећа био је да помаже државну управу и у потпуности да извршава све њене наредбе, али уколико начелник и вијећници то нису радили како треба влада је била овлашћена да их истог тренутка смијени или чак и дисциплински казни. Иначе, усљед специфичних околности у којима је формирано, вијеће се није бавило само уобичајеним општинским пословима, него и бројним другим чији је циљ био не само нормализовање градских прилика, већ и задовољење бројних потреба окупационих трупа, при чему су посебно значајне биле активности у погледу смјештаја и снабдијевања. Због свих тих задатака обавезе вијећа су далеко излазиле из оквира постављених Привременим статутом града, а такво стање трајало је до завршетка војне окупације.⁷¹³

Врло брзо након освајања Сарајева генерал Филипковић је, у складу са добијеним инструкцијама, почео постепено да организује управу за читаву Босну и Херцеговину. У том циљу је крајем августа основао једно цивилно одјељење из ког је нешто касније произишла Земаљска влада за Босну и Херцеговину. Иако се Филипковић већ тада обратио Бечу тражећи од царевој војне канцеларије да му за обављање послова у Босни пошаље у Сарајево одређен број искусних чиновника различитих струка, био је приморан да се на почетку у извјесној мјери ослања и на некадашње турске функционере, под условом да се током сукоба нису истакли у антиаустријској дјелатности.⁷¹⁴

⁷¹⁰ Provisorisches Statut für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo vom 22. August 1878, *Sammlung 1878–1880, I*, 585–586. (Занимљиво је да су у Статуту представници православног становништва означени као „nichtunirte Griechen“).

⁷¹¹ Н. Крешевлјковић, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991. 175–176.

⁷¹² V. Ćorović, *Mehmed beg Kapetanović*, 4–5.

⁷¹³ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 5 од 15. septembra 1878. (Новине су у овом броју прецизно извјестиле шта је све у Сарајеву урађено од оснивања градског вијећа до 12. септембра); Louis Patin ministru Wadingtonu, Sarajevo, 22. septembra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 19; Т. Крушевац, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918*, 60, 62.

⁷¹⁴ Н. Крешевлјковић, *Sarajevo u doba okupacije*, 184; Н. Капидџић, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 19.

NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 8th March 1878, no. 12. (Британски конзул Фримен почетком марта 1878. године, само пар мјесеци пред почетак окупације Босне и Херцеговине, свједочио је да је врло мали број локалних муслимана био ангажован у провинцијској администрацији и да су на вишим положајима доминирали функционери из осталих дијелова Османског царства. Такво стање затекла је и аустроугарска окупациона управа, па отуда и неопходност ослањања на све прихватљиве, а не само на домаће службенике, од којих је само незнатан број био оспособљен за обављање сложенијих задатака).

Мада је у тој почетној фази доминантну улогу у Босни и Херцеговини имала војска, неки од високих службеника Двојне монархије, попут Андрашија, заједничког министра финансија Хофмана и предсједника угарске владе Тисе, сматрали су да покрајинска администрација што прије треба да приступи цивилној контроли. Цар Франц Јозеф је, међутим, почетком септембра 1878. сматрао да још увијек не треба да уводи цивилну администрацију. Пошто је желио да административне задатке прилагођава потребама војске, а не становништва⁷¹⁵ затражио је од генерала Филиповића да направи приједлог којим би се регулисало питање званичника у Босни и Херцеговини.⁷¹⁶ Генералов извјештај презентован је на заједничком министарском састанку 12. септембра,⁷¹⁷ а након давања мишљења и сагласности од стране Заједничке владе, као и влада Аустрије и Угарске,⁷¹⁸ Франц Јозеф је 29. октобра 1878. ратификовао одредбе као „Провизорни дјелокруг рада поглавара Земаљске владе у Босни и Херцеговини“ са прелазним наређењима.⁷¹⁹ Тако је, том царском наредбом, установљена Земаљска влада (Landesregierung) за Босну и Херцеговину, која је званично почела са радом 1. јануара 1879. године,⁷²⁰ с тим да је њена организација у потпуности довршена тек 1. јула исте године.⁷²¹ У окупираним областима представљала је извршни орган Заједничке владе, односно Заједничког министарства финансија, након што је њему повјерено врховно вођство управе у Босни и Херцеговини. Са друге стране, према административно-територијалним органима (окружне области, котарски уреди и котарске испоставе) који су током 1879. године отпочели са радом у Босни и Херцеговини, била је врховни управни орган.⁷²²

Провизорним дјелокругом рада поглавара Земаљске владе било је предвиђено да се на челу цивилне управе у Босни и Херцеговини налази поглавар Земаљске владе (der Chef der Landesregierung für Bosnien und Herzegovina), који је био подређен Заједничкој влади. Његове дужности биле су бројне: управљао је пословима Земаљске владе, одређивао њен унутрашњи дјелокруг и имао највишу полицијску власт у земљи; предузимао је одговарајуће мјере да одржи мир, ред и безбједност, вршио надзор над штампом, удружењима и јавним скуповима и истовремено пратио поштовање законских норми и прописа, као и савјесну и марљиву дјелатност свих државних органа; пазио је да се не прекорачи одобрени годишњи буџет, контролисао је вођење послова свих органа власти и судова, и имао дисциплинску власт над чиновницима и службеницима Земаљске владе и њима потчињеним органима и уредима. Што се односа Босне и Херцеговине са сусједним земљама тиче, поглавар Земаљске владе дјеловао је само у складу са упутствима која му је давао министар спољних послова Двојне монархије, чиме је јасно показано да су наспрам иностранства државне власти окупиране покрајине третирали као било који дио своје територије.⁷²³

Однос поглавара Земаљске владе наспрам Заједничке владе прецизиран је у почетном члану прелазних одредби Провизорног дјелокруга. Истакнуто је да док год је поглавар Земаљске владе истовремено и командант царско-краљевских трупа у Босни

⁷¹⁵ S. Szabó, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, 54–55.

⁷¹⁶ HHStA PA XL Interna Karton 290. Gemeinsame Ministerratsprotokolle 214, Protokoll vom 1. September 1878.

⁷¹⁷ HHStA PA XL Interna, K.290, Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 216, 12. IX 1878.

⁷¹⁸ Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 21.

⁷¹⁹ АВН, ZMF, ВН, 301/1878; Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und die Herzegovina, *Sammlung 1878–1880, I*, 10–14; *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 17.

⁷²⁰ *Bosansko-hercegovacke novine*, br. 35, 29. decembra 1878.

⁷²¹ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 234.

⁷²² К. Isović, *Organizacija i funkcionisanje Vrhovnih registratura*, 224; Е. Radosavljević, *Istorijska bilješka o tvorcu fonda, Zemaljska vlada za Bosnu i Herzegovinu – Sarajevo 1878–1890. Sumarno-analitički inventar*, Sarajevo 1989, 5.

⁷²³ Provisorischer Wirkungskreis des Chefs der Landesregierung in Bosnien und die Herzegovina, *Sammlung 1878–1880, I*, 10–11.

и Херцеговини, његова војна служба неће утицати на активности које има као начелник покрајинске владе, а Заједничкој влади биће подређен само као поглавар Земаљске владе.⁷²⁴ У односу на Заједничку владу надлежности поглавара Земаљске владе нарочито су биле сужене у области привреде и финансија. Овај податак је лако разумјети с обзиром да се зна да се Заједничка влада максимално трудила да у финансијској политици у потпуности обезбиједи интересе аустријске и угарске владе.⁷²⁵

У почетном периоду аустроугарске управе у окупираним провинцијама Земаљска влада се састојала од три одјељења: одјељења за унутрашњу управу (Abteilung für innere Verwaltung), одјељења за правосуђе (Abteilung für Justiz) и одјељења за финансије (Abteilung für Finanzangelegenheiten).⁷²⁶ Тиме се нова власт угледала на претходну, задржавши ранији османски систем у чијој организацији је ова подјела власти на унутрашњу, финансијску и судску постојала код виших управних органа, док је у котарима, као најнижим инстанцама управљања, сједињавала све три гране послова.⁷²⁷ Што се тиче чиновника који су радили у тим одјељењима, прелазним одредбама Провизорног дјелокруга је потврђено стање које је већ постојало на терену, односно прописано је да ће постојећи турски службеници бити задржани на својим функцијама све док су у интересу Монархије и администрације и имају потребан кредибилитет и подобност.⁷²⁸ Учињено је то само зато што се морало, али генерално гледано аустроугарске власти нису много вјеровале ни турским, ни домаћим чиновницима, и задржавали су их углавном у нижим звањима, док су се за више положаје трудили да што прије доведу службенике из Монархије. Први чиновници послати из Аустроугарске углавном су, због познавања језика, били поријеклом из Хрватске. *Босанско-херцеговачке новине* су у свом издању од 12. септембра, навевши њихова имена, забиљежиле да су у Сарајево стигли 10. септембра, а већ сутрадан прије подне били су примљени у аудијенцију код генерала Филиповића. Они који су стизали касније, а нису познавали српски или хрватски језик, или чак нису припадали ниједном од словенских народа, имали су одређене проблеме приликом ангажовања, што је сигурно доприносило и споријем организовању цивилне управе.⁷²⁹

Како је вријеме текло, власти су све више долазиле до увјерења да од турских чиновника нема много користи,⁷³⁰ једнако као ни од турског законодавства које су на почетку окупације такође били задржали. Ипак, у погледу скоре замјене закона није се водило рачуна само о томе да ли су били застарјели или неефикасни, већ је и врло важну улогу играло питање колико су одговарали идејама нове управе, што се посебно могло да примијети по питању аграрног законодавства које је, и поред свих мана и прича аустроугарске дипломатије током борбе са Османским царством за Босну и Херцеговину, након окупације остало скоро недирнуто. Са друге стране, пошто су власти имале много више интереса, знатно ефикасније се дјеловало у погледу замјене

⁷²⁴ Isto, 13.

⁷²⁵ Н. Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 21–22.

⁷²⁶ Provisorischer Wirkungskreis, *Sammlung 1878–1880*, I, 11.

⁷²⁷ М. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 220.

⁷²⁸ Provisorischer Wirkungskreis, *Sammlung 1878–1880*, I, 13.

⁷²⁹ *Bosansko-hercegovacke novine*, br. 4, 12. septembra 1878; Louis Patin ministru Wadingtonu, Sarajevo, 22. septembra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 19; S. Szabó, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, 53; Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 235.

⁷³⁰ Споменуо је то у свом извјештају и генерал Бек, који је по наредби аустроугарског владара крајем октобра 1878. године обавио инспекцијско путовање по Босни и Херцеговини, истакавши да се само мали број турских чиновника задржао у окупираним провинцијама, при чему су наставили са ранијим лошим управљањем, због чега је сматрао да их треба што прије замијенити. (S. W. Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army. Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*, Westport, Connecticut – London 1995, 80).

чиновника и довођењу сопствених из Монархије. Сви заинтересовани за одлазак у Босну и Херцеговину добијали су одобрење од надлежног министра предсједника, као и двогодишње одсуство, а плата им је била једнака као у Монархији и исплаћивана је из прихода Босне и Херцеговине.⁷³¹ Међутим, испоставило се да је у првим годинама окупације то био врло слаб и неефикасан кадар. Постојала су два кључна разлога која су утицала на овакав резултат: прво, међу придошлицама је било много младих, неискусних чиновника, а друго, они су се, због споменуте одредбе о одсуствовању на двије године, непрестано мијењали, што је онемогућавало рјешавање првог проблема и стварање стабилног и искусног кадра, са континуитетом у послу. Проблем је ријешен тек када је на мјесто заједничког министра финансија 1882. године постављен Бенјамин Калај, који је извршио велике промјене у саставу кадра у босанскохерцеговачкој управи и преко стручног персонала у потпуности је стабилизовао.⁷³²

У погледу административно-територијалне подјеле земље аустроугарске власти су сматрале да им је, као и у неким другим питањима, најједноставније оставити, односно преузети структуру коју су затекли уласком на подручје Босне и Херцеговине. Једино што је промијењено били су називи. Тако је Босна Вилајет постао Reichsland, дотадашњи санџаци или ливе преименовани су у округе (Kreise), казе (срезови) су постале котари (Bezirke), а нахије су претворене у котарске испоставе (Exposituren). На самом почетку, на територији Босне и Херцеговине, укупно је било 6 округа (Сарајево, Травник, Мостар, Тузла, Бања Лука и Бихаћ) и 54 котара са 23 котарске испоставе, с тим што се број касније мијењао. Упоредо са називима територијалних јединица промијењена су и имена њихових управника: валија је постао земаљски поглавар (Landesschef), управници санџака или мутесарифи постали су окружни предстојници (Kreisleiter, Kreishauptmann), а управници срезова који су до тада носили назив кајмаками или мудире преименовани су у котарске предстојнике (Bezirksleiters).⁷³³

Неко вријеме аустроугарске власти су задржале и турску институцију управних савјета (Меџлиси идаре) који су били састављени од повјерљивих и утицајних домаћих људи различитих конфесија, добро упућених у стање и потребе земље. Ови меџлиси су дјеловали при Земаљској влади, окружним и котарским уредима и њиховим испоставама и то као савјетодавни органи аустроугарске администрације при обављању одређених послова. Прави разлог њиховог задржавања лежао је у чињеници да је окупациона управа преко њих жељела да својој и европској јавности покаже како су и људима из Босне и Херцеговине омогућили сарадњу и у одређеној мјери судјеловање у власти. То је, наравно, било само привидно, а аустроугарској власти је било и додатно корисно јер су њени службеници на тај начин долазили у контакт са водећим људима провинција преко којих су могли да сазнају о расположењу и потребама народа. Све то, ипак, није дуго трајало, пошто је Земаљски управни савјет своју посљедњу сједницу одржао 8. марта 1881. године.⁷³⁴

Иако је окупациона власт током времена дограђивана, темељи аустроугарске управе у Босни и Херцеговини ударени су током прве четири године владавине. Између осталог, у овом периоду основана је Земаљска влада, управа над Босном и

⁷³¹ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 22–23.

⁷³² F. Hauptmann, Predgovor, *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkera o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII–IX (1968–1969), 514.

⁷³³ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 60.

⁷³⁴ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 24–25; M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 221.

Херцеговином повјерена је Заједничком министарству финансија и усвојен је Закон о управи Босне и Херцеговине, којим је регулисан положај окупираног подручја унутар Монархије. Сем обављања нужних активности, читав процес стварања управе био је обиљежен прикривеном тежњом што чвршћег везивања окупираног подручја за Аустроугарску, која се испољавала како кроз постепену промјену затеченог правног поретка и замјену постојећих чиновника са онима послатим из Монархије, тако и доношењем посебних закона, при чему на прво мјесто треба истаћи Закон о укључењу Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје Аустроугарске. Цјелокупна активност текла је прилично лагано из разлога што нагле промјене и замјене, због финансијских, политичких и безбједносних разлога, нису могле, нити су жељеле одмах да се учине, а спорости у дјеловању доприносила је и неопходност усаглашавања аустријског и угарског дијела Монархије, што је у важним случајевима, попут доношења Закона о управи Босне и Херцеговине, знало и да потраје. Истовремено, политичка права босанскохерцеговачког становништва и њихово учешће у власти једнако су игнорисани као и турско вријеме, па су затечени управни савјети (меџлиси идаре) постојали врло кратко и убрзо су угашени, док је новоосновано општинско вијеће у Сарајеву, у потпуности било зависно од окупационе управе и служило је само као помоћни извршни орган. Политичка обесправљеност, међутим, у овим првим годинама није тешко падала Србима и муслиманима, много више им је сметала споменута активност на промјени статуса Босне и Херцеговине, као и понашање власти у неким врло осјетљивим питањима какво је било аграрно.

Аграрно питање

Аграрно питање је било кључно питање са којим су се суочиле османске власти у посљедњим деценијама своје владавине у Босни и Херцеговини. Као неријешено, након Берлинског конгреса пренијето је новој, аустроугарској власти за коју се, без обзира на знатно бољу уређеност, такође показало као велики изазов.

Након освајања Босне 1463, а затим и Херцеговине 1482. године, османске власти су у окупираним областима увеле свој тимарски систем. Једно од најважнијих његових обиљежја био је принцип подијељене својине, по коме су право коришћења истог комада земље имали држава, спахије и сељаци (раја).⁷³⁵ При томе, сва обрадива сеоска земља била је државно власништво (*мирија*, царска земља), и једини који је у потпуности могао да располаже са њом био је османски владар. Као врховни власник султан је земљишну својину давао на коришћење спахијама који су заузврат вршили војне дужности.⁷³⁶ Сељаци (раја), као трећи субјект подијељене својине, обрађивали су земљу на којој су живјели и плаћали одређен порез, а заузврат су добијали право да убирају плодове. Имали су право да коришћену земљу преносе са оца на сина и губили су је само ако је не би обрађивали три године.⁷³⁷

У другој половини XVI вијека тимарски систем почео је да пропада, из бројних разлога и са великим посљедицама, при чему је за нашу тематику најзначајнији развој процеса читлучења, због свог утицаја на положај земљорадничког рајинског становништва.⁷³⁸ Споменути процес није заобишао ни простор Босне и Херцеговине,

⁷³⁵ Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 155.

⁷³⁶ А. Суџеска, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Сарајево 1965, 25.

Спахија, дакле, није постајао власник земље, већ је добијао право и дужност да са ње, у име султана, прикупља и као вид плате за своју војничку службу задржава порез који је најчешће износио десетину од рада (В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нареди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949, 13). При томе, лено које је добио није било наслеђено и он га је могао лако изгубити уколико не би извршавао своје војничке обавезе (*Историја српског народа, III-1*, 58; Х. Иналџик, *Османско царство*, 154).

⁷³⁷ Х. Иналџик, *Османско царство*, 154–155.

Све обавезе раје биле су јасно прописане, а држава ју је штитила од било каквих додатних намета или изнуђивања од стране спахија. Захваљујући свему томе, док је овај систем функционисао положај сељака у Османском царству је био бољи него положај сељака у феудалним земљама хришћанске Европе (L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, Београд 2005, 133).

⁷³⁸ К. Бастић, *Тимарско власништво у феудалном систему Османлијске Турске (од XV. до XVII. stoljeća)*, Загреб 1958, 108.

Полазне основе читлучења налазиле су се у већ постојећим законским одредбама Царства. По једној од њих раја је имала право да уз одобрење спахије прода своју баштину неком другом лицу коме је тиме уступала своје право посједа и сталног боравка на њој, док је с друге стране купац морао да плати спахији преносну таксу, као и да преузме све рајинске обавезе продавца. Ова одредба није представљала проблем све док се ова купопродаја обављала међу рајом. Међутим, од друге половине XVI вијека, све чешће су се као купци рајинских баштина почели да појављују људи који нису припадали раји, већ повлашћеним слојевима Царства који су купљену земљу претварали у своје читлуке. Ти читлуци су и даље остајали у систему тимара, само што се сада између раје и легитимног тимарника умијешао нови власник, читлук-сахибија, који је на себе преузео убирање ренте од сељака и предају десетине тимарнику. Извршена промјена се, прије свега, огледала у чињеници да је он сељаку наметао већи порез, а сав вишак који је остајао након намирења тимарника задржавао је за себе (*Историја народа Југославије, II*, 453). Други начин развоја читлучења произилазио је из одредбе по којој је спахија имао право да својој хаса-земљи припоји читлуке који су из неког разлога, нпр. рата или претјераног повећања пореза, остали без раје. Полазећи од тога, неки локални великаши су постепено у својим рукама концентрисали велике посједе истовремено насељавајући на њих нове сељаке којима су наметали знатно теже обавезе од оних које су важиле за њихове одбјегле претходнике (А. Суџеска, *Ajani*, 53–54; *Историја Османског царства*, приредио Робер Мантран, Београд 2002, 391–392).

која је као крајиште била изложена већој могућности за пустошење и расељавање,⁷³⁹ с тим што се на том подручју могу уочити и одређене специфичности које су додатно погодиле бржем ширењу процеса читлужења. Извор те посебности налазио се у чињеници да је Османско царство, да се не би лишило војне снаге ове стратешки врло значајне покрајине која је изгубила велики број ратника током неуспјешне битке под Сиском 1593. године, одлучило да прихвати захтјев босанских спахија да тимар погинулог посједника могу да наслиједе синови, браћа, па чак и даљњи рођаци. Тако су настали тзв. оџаклук-тимари, којим се не само спријечило потенцијално растурање огњишта страдалих спахија,⁷⁴⁰ већ се и осигураним наслеђивањем имања у оквиру породице посједника створио чврст темељ за јачање тих породица, као и за јачање босанског војничког племства као цјелине. Пошто им је у том процесу наруку веома ишла појава читлужења, они су је радо искориштавали и својом активношћу значајно потпомогли њеном развоју и даљњем ширењу, користећи различите злоупотребе. Резултат свега био је да улога спахија у процесу читлужења нигдје није била тако наглашена као у Босни у којој је један исти човјек најчешће био и спахија и читлук-сахибија.⁷⁴¹

Са друге стране, захваљујући читлужењу положај раје се значајно погоршао у односу на претходно вријеме,⁷⁴² при чему, међутим, власници читлука (читлук-сахибије) нису успјеле да присиле покорено сељаштво да прихвати наметнуто стање, па су се заострени односи наставили и у овом периоду, прелијевајући се у XIX вијек⁷⁴³ у коме су се сусрели са новим приликама узрокованим тежњама централних власти да у посрнулом Царству спроведу реформе. Иако су његови покретачи имали сасвим друге намјере, период танзимата, покренут 1839. године издавањем Хатишерифа од Гилхане,⁷⁴⁴ изазвао је међу супротстављеним странама додатну кризу социјалних односа.⁷⁴⁵ Једна од одредаба била је и укидање спахија, али она је у Босанском ејалету спроведена тек 1851. године, након похода Омер-паше Латаса.⁷⁴⁶ Укидањем спахија није дошло до укидања и десетине, коју је османска влада убудуће давала у закуп, што је постало извор разних злоупотреба. Османска држава је због финансијских проблема настојала да од закупника извуче што више новца, након чега се више није интересовала колико ће он да узме од сељака, па се читав процес претворио у право

⁷³⁹ A. Sućeska, *O nastanku čifluka u našim zemljama*, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine* XVI (1965), 46–49, 51.

⁷⁴⁰ N. Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom V* (1954–1955), 261, 264, 266–267. (Филиповић, иначе, сматра да је установа оџаклук-тимара у Босни и Херцеговини успостављена у вријеме султана Ахмеда I, који је владао од 1603. до 1617. године).

⁷⁴¹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 142–143, 156.

⁷⁴² L. Stavrijanos, *Balkan posle 1453*, 135.

У Босни и Херцеговини су ово смутно вријеме највише искористили људи који су обављали неке функције, прије свега капетанске и ајанске породице, од којих се већина јавља у другој половини XVII вијека, а резултати њиховог дјеловања јасно су се видјели у XIX вијеку када су највећи посједници били управо њихови потомци (В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, у књизи: *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, 231).

⁷⁴³ В. Чубриловић, *Исто*.

⁷⁴⁴ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, 37.

⁷⁴⁵ Разлог је био што у том тренутку процес читлужења још увијек није био окончан, па су читлук-сахибије, са сваким покретањем приче о реформама, настојале да се њихово право на земљу дефинитивно потврди, док се сељачко становништво томе захтјеву оштро противило (М. Екмечић, *Српски народ у време унутрашње нестабилности Турске*, у: *Историја српског народа, V-1*, уредник В. Стојанчевић, Београд 1994, 460).

⁷⁴⁶ A. S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, 20–21.

израбљивање, нарочито од почетка седамдесетих година XIX вијека када је веома изражено почео да се осјећа терет враћања дугова страним зајмодавцима.⁷⁴⁷

Паралелно са тим, османска влада, свјесна озбиљног проблема, настојала је да се законским путем ријеше кметовски односи. Тахир-пашиним реформама из 1848. године било је укинато беглучење, на које се сеоско становништво посебно жалило, али су зато кметови, као вид одштете земљопосједницима, умјесто дотадашње петине или деветине жита морали убудуће да дају трећину, као и половину сијена и воћа што је драстично погоршало њихов положај. Многи феудалци су, наиме, од реформе поштовали само оно што им је одговарало, па су и поред преласка на узимање трећине и даље тјерали на беглучење. Веома тешком се показала и обавеза давања половине сијена из разлога што је тиме ускоро било онемогућено кметовима одржање сточног фонда који је у ранијим временима значајно олакшавао преживљавање.⁷⁴⁸ Коначни ударац зависном сеоском становништву задат је 1859. године доношењем „Саферске наредбе“, којом су односи између чифчија и читлук-сахибија добили јавно-правни карактер.⁷⁴⁹ При томе, захтјеви читлук-сахибија били су најзад услишени и озакоњена су њихова права на земљу коју су узурпирани. Ова значајна одлука, донесена у корист једне стране, очекивано ни најмање није допринијела рјешавању затегнутих аграрних односа и њиховом смиривању, већ напротив даљњем заоштравању, што је заједно са закупом десетине и још неким разлозима довело до великог незадовољства зависног становништва које је на крају прерасло у низ буна и устанака.⁷⁵⁰

Припремајући се за окупацију Босне и Херцеговине, Аустроугарска је максимално користила проблеме који су у тим покрајинама проистицали из неријешених аграрних односа. Као што смо већ могли да видимо то је нарочито дошло до изражаја на Берлинском конгресу када је Андраши јасно рекао да се периодични немири у покрајинама не могу ријешити без спровођења аграрне реформе, истичући истовремено да тај проблем препун препрека, међу становништвом подијељеним вјерском и социјалном мржњом, може да ријешити само једна снажна и непристрасна сила.⁷⁵¹ Међутим, чим је „непристрасна сила“ добила мандат Конгреса да изврши окупацију Босне и Херцеговине, она је још и прије слања својих трупа промијенила изречени став по питању аграрне реформе. На то је прије свега утицао страх од отпора које је муслиманско становништво припремало, услед чега је аустроугарски владар у својој *Прокламацији*, представљеној локалном становништву непосредно пред почетак окупације, изјавио „да свиколици имаду штитјени бити... гледе добра и иметка свога“, чиме је обећао да се неће дирати постојећи имовински односи, као и да се ништа на силу неће мијењати.⁷⁵² Оваква политика, с циљем ублажавања отпора, наглашавана је од стране аустроугарских војних заповједника током читавог периода трајања оружаних сукоба, па је и генерал Стеван Јовановић, у свом прогласу који је издао у Херцеговини 8. августа 1878. године, неколико дана након освајања Мостара, истакао сљедеће: „Досадашњи одношаји међу агам и њиховим кметовима за сад остају као и до

⁷⁴⁷ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 33–34.

⁷⁴⁸ Ф. Слипичевић, *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку*, Београд 1952. 23, 25–26; В. Божићевић, *Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878 године (Поводом 75–годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875–1878)*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II (1950), 145.

⁷⁴⁹ В. Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, 284. (У истој књизи, на стр. 316–323, објављен је и текст Саферске наредбе).

⁷⁵⁰ М. Екмечић, *Босна и Херцеговина 1802–1878*, у књизи: *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, 166.

⁷⁵¹ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, 57.

⁷⁵² Прокламација, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 144.

сад, нек нитко не изостаје од своје дужности, колико агам толико и кметовима препоручује се да праведно пристојбине подијеле и тако да ником криво небуде“.⁷⁵³

Док се оваквим ставовима настојало умирити владајуће муслиманско становништво, сасвим другачије поруке слате су потлаченом хришћанском становништву које се узалуд надало да ће са одласком Османског царства и доласком хришћанске Двојне монархије власничко питање за које су пролили толико крви бити коначно ријешено у њихову корист.⁷⁵⁴ Строгим наређењима нова власт је жељела да им од самих почетака војне окупације јасно стави до знања да се аграрни односи неће мијењати и тражила је од њих да у пуном обиму испуњавају све постојеће обавезе - и десетину држави и трећину феудалцима. У том циљу генерал Филиповић је већ 28. августа направио објаву која се читала по црквама, а затим и тамо остала стално оглашена.⁷⁵⁵ У њој је јасно запријеђено употребом силе према свима који не буду испуњавали оно што су дужни.⁷⁵⁶ Због објективних околности ствари ипак нису могле да теку онако како се замислило, па је окупациона власт ускоро схватила да ће своје намјере морати да реализује постепено. У том смислу, коментаришући нешто касније какво је тренутно стање у вези са прикупљањем обавеза, Филиповић је у свом телеграму Царевој војној канцеларији 11. септембра истакао да се десетина одмах прикупља, док је трећина остављана за касније, пошто су се многи од ага и бегова током сукоба налазили у редовима побуњеника,⁷⁵⁷ усљед чега окупациони службеници нису ни осјећали потребу да врше притисак за њено прикупљање.

Иначе, потребу јасног става нових власти према свим аспектима аграрног питања подстицало је и питање репатријације избјеглица које је постајало све актуелније са напредовањем царских трупа и ширењем освојених територија у покрајинама. Када је генерал Јовановић од Цареве војне канцеларије затражио упутства о регулисању аграрних односа, састала се Комисија за послове Босне и Херцеговине која, међутим, на сједници од 9. октобра није била у стању да донесе релевантну одлуку пошто јој је за изрицање коначног става била неопходна стручна помоћ за процјену релевантног турског законодавства које је до окупације постојало у Босни и Херцеговини.⁷⁵⁸ У том циљу ангажован је бивши генерални конзул Двојне монархије у Сарајеву Конрад Васић, који је о траженом питању изнио обимно објашњење на сљедећој сједници, одржаној 10. октобра. Истичући значај Саферске наредбе, Васић је нагласио да турске власти нису имале довољно снаге да услове закупа учине несумњивим, путем успостављања писаних уговора, јер су се томе супротстављале и читлук-сахибије и кметови. Ни једни ни други нису жељели да стварају трајне аграрне односе кроз документе који нису одговарали њиховим интересима, пошто се читлук-сахибија надао да ће с временом добити боље услове закупа, док су кметови оранице које су обрађивали доживљавали као своју имовину. Васићева кључна оцјена у вези са аграрним приликама у Босни и Херцеговини била је да је главни проблем лежао у злоупотребама, на које су се кметови највише и жалили, и изнуђивањима, а не у законима. Тамо гдје су судови радили онако како је законом било прописано, није било проблема у односима између кметова и читлук-сахибија, нити било каквих побуна.

⁷⁵³ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 32–33.

⁷⁵⁴ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878–1918*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 142.

⁷⁵⁵ Louis Patin ministru Wadingtonu, Sarajevo, 6. septembra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 17.

⁷⁵⁶ Objava, Sarajevo, 28. augusta 1878, *Isto*, dodatak dok. br. 17.

⁷⁵⁷ X. Капиџић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе (1878—1918)*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XIX (1970—1971), 72.

⁷⁵⁸ Protokoll der 13. Sitzung der Commission für die Angelegenheiten von Bosnien und der Hercegovina, abgehalten am 9. October 1878 im k. u. k. Ministerium des Aeussern. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, I, *Grada*, priredio Hamdija Kapidžić, Sarajevo 1969, dok. br. 3.

Саслушавши његов извјештај Комисија је одржала детаљну расправу и на крају усвојила упутство за генерала Јовановића, препоручивши истовремено да оно буде саопштено и генералу Филиповићу.⁷⁵⁹

Равнајући се према усвојеном упутству, Царева војна канцеларија је 12. октобра 1878. године војним заповједницима послала телеграфску наредбу⁷⁶⁰ у којој је истакнуто да се у том тренутку не може успоставити генерално рјешење аграрних односа, односно односа некадашње раје са турским земљопосједницима. Што се тиче раје која се враћа из избјеглиштва и њихових феудалних господара као водич за регулисање њихових односа треба да послужи постојећи турски закони, а прије свега Саферска наредба из 1859. године. Одредбе турских закона сматране су у том тренутку као сасвим довољне да, заједно са спречавањем злоупотреба од стране државних комисија, власти и судова, омогуће новим властима да направе подношљиво стање. Да би све то функционисало било је неопходно да нови уговори између феудалаца и репатрираних закупаца буду завршени у писаној форми, у складу са законом, на чист и јасан начин, а да се за све евентуалне спорове ангажује арбитражни трибунал. Најзад, и овом приликом недвосмислено је истакнуто да нема потребе да се дира у постојеће имовинске односе.⁷⁶¹

Изложене прилике јасно указују да су аустроугарске власти од самог почетка окупације кренуле са прихватањем турског аграрног законодавства и озакониле су затечене феудалне односе.⁷⁶² На донесеним одлукама показало се да су државни интереси били много значајнији од моралних обавеза које су проистицале из онога што је по овом питању Двојна монархија говорила пред и током Берлинског конгреса. Све што се учинило у „корист“ кметова, било је да се њихово искоришћавање сведе у законске оквире и облике,⁷⁶³ с тим да је и то урађено прије свега због наде да ће се тиме утишати њихово незадовољство и спријечити евентуални немири. Такође, ни стално наглашавање да се постојеће стање има поштовати само док се аграрни односи дефинитивно не регулишу, у суштини није значило много пошто је властима у том тренутку једино било битно да успоставе ред и мир, а када ће и како извршити аграрну реформу уопште нису имале јасну представу.

Чим су добили наредбу Цареве војне канцеларије, војни заповједници у окупираним покрајинама настојали су да је досљедно спроведу. Први међу њима, генерал Филиповић је 23. октобра јављао генералу Беку да сматра да избјеглице треба поново смјестити на раније кметовске земље уз давање углављене трећине. По његовом мишљењу за супротстављене стране би било најбоље да продуже своје закупничке уговоре до коначног рјешења аграрног питања.⁷⁶⁴

Међутим, у конкретном случају, намјере су биле једно, а њихово реализовање на самом терену нешто сасвим друго пошто је велики проблем у спровођењу добијеног наређења из Беча представљало незадовољство хришћанског становништва, које је нарочито било изражено у Херцеговини, међу повратницима из избјеглиштва који нису били спремни да ћутке прихвате поновно успостављање старих кметовских односа, односно стање због којег су се и раније бунили и пролили толику крв. Утишавању

⁷⁵⁹ Protokoll der 14. Sitzung der Commission für die Angelegenheiten von Bosnien und der Hercegovina, abgehalten am 10. October 1878 im k. u. k. Ministerium des Aeussern. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 4.

⁷⁶⁰ Telegraphischer Erlass der Militärkanzlei Seiner Majestät an FZM. Baron Philippovich und FML. Baron Jovanovic vom 12. October 1878, betreffend die Regelung der agrarischen Verhältnisse. *Sammlung 1878–1880*, I, 511–512.

⁷⁶¹ Исто.

⁷⁶² М. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 228.

⁷⁶³ М. Ерић, *Селаштво и пољопривреда Босне и Херцеговине под Аустро-Угарском окупацијом (1878–1918)*, Сарајево 1953, 23.

⁷⁶⁴ Н. Kapidžić, *Hercegovачки ustanak 1882. godine*, 32.

оваквог става није помогло⁷⁶⁵ ни постављање вођа устанка на мјесто кајмакама и сердара, као ни примање у пандурски корпус⁷⁶⁶ скоро четвртине устаника који су се из Црне Горе враћали у Херцеговину, пошто они нису били спремни да за новог господара дјелују супротно интересима свога народа.⁷⁶⁷

Суштина збивања у тој почетној фази, у гатачком кадилуку, а преко њега и у читавој Херцеговини, може да се види из писма које је Стеван Зимоњић, син војводе попа Богдана Зимоњића, гатачког кајмакама, 20. новембра послао црногорском војводи Машу Врбици. Наиме, током новембра аустроугарске власти су на подручје Гацка послале свог цивилног комесара Шпира Јовановића који је уз помоћ локалних власти требао да направи комисију састављену од представника супротстављених страна, читлук-сахибија и кметова, с циљем да поново закључе и потпишу уговоре. Суочене са притиском, локалне српске вође замолиле су Стевана Зимоњића да у име незадовољног становништва напише одговор који је требало изнијети у комисији. Иако се трудио да искаже поштовање према аустроугарском цару и властима, Зимоњић је јасно нагласио да хришћани не могу да прихвате њихове захтјеве и изнова се потчине турским феудалцима правдајући то чињеницом „да је баштина коју аге имају хришћанска а изотимата страшнијем насиљем и која је баштина агама по стопута већ претплаћена.“ Изнио је наду да ће аустроугарски владар подијелити баштине и читлук-сахибијама и кметовима, иначе би у супротном кметови поново пали у робовање какво су имали и раније, „које се не може па не може подносити“.⁷⁶⁸

Директно суочене са отпором, аустроугарске власти у провинцијама су крајем новембра и почетком децембра 1878. године настојале да предузму више мјера којима би се извршио притисак на локално становништво да се повинује и прихвати усвојене одредбе о аграрним односима. Тако је генерал Филиповић 30. новембра, непосредно пред свој одлазак из Босне и Херцеговине, издао наређење нижим нивоима власти да се, у складу са Саферском наредбом, морају поштовати имовинска права феудалаца, али истовремено и спријечити све могуће злоупотребе према кметовима, као и било који облик угњетавања. Јасно је истакао да било каква промјена аграрних односа није предвиђена, али није ни одбацио могућност да се она може десити у будућности.⁷⁶⁹

Истога дана, Друга армијска команда је такође издала једну наредбу подстакнуту, како је наведено, специфичним односима кметова и феудалаца, који су и раније били узрок бројних свађа, и као такви пријетили су да и сада у потпуности поремете постојеће имовинске односе, а заједно са тим угрозе и јавни ред и мир. Да би се то спријечило, наредбом је било предвиђено активирање свих законских средстава неопходних за одржање реда у окупираним покрајинама. Услјед тога, поновљене су кључне наредбе које су се бавиле спорним односима кметова и посједника – и она од 28. августа, као и одлука у вези са репатријацијом избјеглица са истицањем суштинских одредби.⁷⁷⁰ Овим се, по свој прилици, супротстављеним странама жељело јасно указати на каквим правним темељима, усвојеним од стране нове власти, почивају њихови односи након окупације и да се тога морају придржавати, ма колико и једнима и другима неке ставке не одговарале. Нова власт је свој став доживљавала и представљала као неку врсту компромиса: потчињено хришћанско сељаштво морало је

⁷⁶⁵ М. Екмечић, *Национални покрети у Босни и Херцеговини*, 585.

⁷⁶⁶ ДАЦГ, фонд Сенат – војна управа, Писма и наредбе, документ 68 (1), В. Перовић Машу Врбици; Н. Капиџић, *Pandurski „puč“ u Nevesinju 1879. godine*, *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine VII* (1956), 125–128.

⁷⁶⁷ М. Екмечић, *Национални покрети у Босни и Херцеговини*, 585.

⁷⁶⁸ Стеван Зимоњић војводи Машу Врбици — Цетиње, 8. новембра 1878 године, *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, док. бр. 105.

⁷⁶⁹ Х. Капиџић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 73.

⁷⁷⁰ *Erllass des k. k. II. Armee - Commandos vom 30. November 1878, Nr. 1524 Civil, betreffend die Wiedereinführung der Flüchtlinge in die Pachtverhältnisse. Sammlung 1878–1880, I*, 512–513.

и даље да плаћа муслиманским посједницима трећину и извршава све остале обавезе који проистичу из ранијих уговора, а кључну улогу у регулисању узајамних односа и даље су имали турски закони, прије свега Саферска наредба, што је и значило да нема било каквих промјена у погледу власничких односа. Са друге стране, муслиманским посједницима је јасно указано да нове власти неће дозволити било какве злоупотребе, односно да неће моћи очекивати од кметова ништа више сем онога што им је допуштено законом.

Оно што је у наредби од 30. новембра ново у односу на пређашње споменуте акте је тежња власти да се у односима са становништвом искористи утицај православног и католичког свештенства, као и локалних водећих људи који би требало да их умирују и објашњавају им постојећу ситуацију. Што се самих власти тиче, оне су морале на све начине да се труде да се сви спорови ријеше пријатељским средствима и узајамним договором феудалаца и кметова, а ако то није могуће постићи на тај начин, онда треба поступити у складу са Саферском наредбом.⁷⁷¹

Најзад, у првој половини децембра, пошто оштро противљење хришћанског становништва да се поново уклопи у феудалне односе из преокупационог периода није јењавало, аустроугарске власти су одлучиле да и у службеним *Босанско-херцеговачким новинама* укажу на неприхватљивост таквог понашања и истакну да су спремни да употребе сва законита средства да ријеше споменути проблем који је, како су навели, пријетио да наруши јавни мир и поредак. У том циљу поново је скренута пажња на обавезу плаћања трећине, као и поштовања Саферске наредбе, која је овај пут, с обзиром на значај који јој је окупациона власт давала до темељног уређења аграрних односа, објављена у цјелини на домаћем језику, чиме се жељело да сви имају прилику да виде шта је законом прописано и које су им обавезе.⁷⁷²

Упркос свим овим притисцима, хришћанско становништво се држало врло чврсто и енергично је одбијало да прихвати даље задржавање аграрних односа какви су постојали у вријеме османске владавине, што је у једном тренутку почело да утиче на поједине водеће аустроугарске службенике у Босни и Херцеговини да дјелимично умекшавају свој став и почну да размишљају о начинима за утишавање проблема. Посебно занимљиву слику о томе нам пружа став савјетника за цивилна питања у окупацији Босне и Херцеговине Владимира Мажуранића, који је изнио пред Комисијом за Босну и Херцеговину, на њеној 19. сједници одржаној у Будимпешти 17. новембра. Мажуранић је члановима Комисије појаснио да посебна комисија при Земаљској влади у Сарајеву проучава аграрно питање и да мјера коју усвоји мора одлучно да се спроведе како би се ријешили тамошњи закупнички односи и створио слободан сељачки сталеж. Тиме је јасно исказао да постоји жеља да се аграрни проблем ријешити, објаснивши да је идеја да се створи слободан сељачки сталеж узела толико дубок коријен у становништву да оно не види другачији начин за рјешење закупничких односа. Нагласио је, међутим, да Земаљска влада ни на који начин званично не подстиче такву мјеру, него је наредила да се сви закупнички уговори одрже, и да се настави да се плаћа трећина. Са друге стране, сам је био мишљења да у глобалу односе закупца са власницима земљишта не треба сматрати приватним, већ феудалним, ставивши на тај начин до знања Комисији за Босну и Херцеговину да је за радикално рјешење аграрног проблема.⁷⁷³ Савјетник за цивилна питања се тиме први изјаснио по питању које ће ускоро постати битно за читаву окупациону администрацију.

На проблематичност одржавања постојећег стања у аграрним односима још директније указао је генерал Јовановић, што није било нимало необично с обзиром на

⁷⁷¹ Исто, 513.

⁷⁷² *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 30, 12. decembra 1878.

⁷⁷³ Protokoll über die 19. Sitzung der Commission für Bosnien und die Hercegovina, abgehalten in Budapest am 17. November (1878 – прим. С.В.). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 5.

чињеницу да је службовао у Херцеговини у којој се испољавало и најјаче незадовољство. Очигледно, што су службеници на терену имали јачег додира са незадовољним становништвом, они су боље и увиђали степен проблема, као и посљедице које би нереаговање и тврдоглаво истрајавање на постојећем могло да изазове. Јовановић је још док је био командант XVIII дивизије⁷⁷⁴ поднио извјештај о аграрном питању и вишим нивоима власти препоручио да барем привремено, до спровођења аграрне реформе, ангажују комисије под војним надзором које би извршиле тачно испитивање и утврђивање власништва над земљиштем, као и однос између посједника и кметова.⁷⁷⁵

Више власти, међутим, нису прихватиле његове апеле,⁷⁷⁶ а српско становништво у Херцеговини, нарочито у Гацку и Невесињу, и током децембра је, и поред свих наведених наредби и притисака покрајинских органа, пружало снажан отпор покушајима успостављања ранијих аграрних односа. Овакво понашање, наравно, веома је сметало окупационим властима које су за главног покретача немира у Гацку сматрале кајмакама војводу Зимоњића, усљед чега је он истог мјесеца и смијењен, али му због његовог угледа у народу није била обустављена плата коју је до тада примао. Још оштрије противљење аустроугарска управа доживјела је у Невесињу у коме су отпор народа одлучно подржали сердари Бошко Гузина и Кико Стевановић, као и чланови котарског савјета Јован и Михаило Гутић, којима је положај народа био битнији од функција које су обављали. Михаило Гутић је аустроугарском службенику Матићу јасно рекао да не пристају да буду робови ага и да ће се радије иселити него Турке против којих су годинама ратовали признати за читлук-сахибије.⁷⁷⁷

Усљед овако одлучног држања српског становништва, генерал-мајор Теодоровић, који је био задужен за потписивање кметовских уговора, био је присиљен крајем 1878. године да изјави да је поравнање аграрних услова у Невесињу и Гацку пропало због, како је истакао, тврдоглавости хришћанских кметова. Реагујући на то, војвода од Виртемберга, који је о свему 1. јануара 1879. обавијестио Министарство рата, наложио му је да никако не пристаје на уступање земље, али са друге стране ни да не употребљава било какву силу. Штавише, посавјетовао га је да у Мостару организује скуп на коме би уз учешће утицајног свештенства и поузданих људи изнова покушао да нађе излаз из проблема. Ни то, међутим, није донијело рјешење пошто се десетак дана касније, 12. јануара, новим телеграмом обратио Заједничком министарству финансија с питањем да ли би генерал Теодоровић, који у Мостару преговара о аграрном питању са утицајним људима из Невесиња, у име владе могао дати гаранцију да ће аграрна реформа бити проведена за 2 до 3 године. Истом министарству 16. јануара извјештај је послао и генерал Јовановић. Најприје га подсјетивши на своје раније приједлоге у вези са аграрним питањем, Јовановић је истакао да га тренутно стање у Босни и Херцеговини изнова подстиче да влади препоручи пажњу на ове послове и затражи да се, што је прије могуће, предузму активности које би допринијеле промовисању хитног

⁷⁷⁴ Генерал Јовановић је на положају команданта XVIII дивизије био до средине новембра 1878. године, односно до тренутка када је умјесто генерала Филиповића постављен војвода од Виртемберга, а Јовановић је именован за његовог замјеника (*Застава*, бр. 177, 10/22. новембра 1878).

⁷⁷⁵ Protokoll über die 26. Sitzung der Commission für die Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina, abgehalten am 23. Jänner 1879 im k. u. k. Ministerium des Aeussern. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 7.

⁷⁷⁶ Кључни човјек који се супротставио овом захтјеву био је генерал Бек. Импресиониран снажним отпором који је муслиманско становништво пружило окупационим трупима, приморавши Двојну монархију да за његово гушење ангажује скоро трећину заједничке војске, Бек је сматрао да Аустроугарска не може себи да дозволи понављање доживљених напора, усљед чега је одлучно истицао да једно тако осјетљиво питање какво су аграрни односи не смије да се покрене (S. W. Lackey, *The Rebirth of the Habsburg Army. Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*, 81).

⁷⁷⁷ Н. Kapidžić, *Hercegovачki ustanak 1882. godine*, 35; X. Капиџић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 73.

рјешавања аграрног питања.⁷⁷⁸ Из ових телеграма водећих службеника у окупираним провинцијама сасвим јасно произилази да су они у потпуности схватили да је у вези са аграрним питањем неопходно предузети одређене промјене пошто би истрајавање на постојећим односима само додатно продубило сукобе и онемогућило потпуно смиривање ситуације чему је власт непрестано тежила.

Обраћање војводе од Виртемберга и генерала Јовановића натјерало је Босанску комисију да на својој 26. сједници, одржаној 23. јануара, значајну пажњу посвети аграрном питању. Иако су и један и други заповједник били одговорни људи који су боравећи на мјесту збивања имали прилику да осјете суштину проблема у свој његовој дубини, Комисија ипак није нашла за сходно да уважи њихово размишљање, па је након дуже расправе закључила да не може да прихвати захтјеве којима би се давала било каква обећања у вези са спровођењем аграрне реформе. Овакву одлуку правдала је чињеницом да би такво обећање у датом тренутку било потпуно нереално, с обзиром на финансијске жртве које је изискивала, још увијек неријешено питање међународног и уставног статуса двије покрајине, као и на наредбе из члана 6. прелазног уговора према којима су се, генерално, морали поштовати закони и норме који постоје у земљи.⁷⁷⁹

Због свега наведеног Комисија се, умјесто радикалног рјешења аграрног проблема, и даље чврсто држала раније донесених закључака истичући изнова да се, у погледу односа између кметова и феудалаца, постојећи закони, а прије свега Саферска наредба, требају узимати као смјерница, пошто су њихове одредбе, с одговарајућим спрјечавањем злоупотреба од стране власти и судова, биле сасвим довољне да би се за обје стране успоставило подношљиво стање. Истовремено је, међутим, нагласила да поштовање овог принципа на било какав начин не спречава да кметови и феудалци у вези са уговором о закупу постигну слободни договор, чиме би се евентуално олакшали услови закупа.⁷⁸⁰

Овом одлуком, без обзира на одређене сугестије својих службеника из Босне и Херцеговине, централна аустроугарска власт је крајем јануара 1879. године и даље истрајавала да у окупираним покрајинама очува затечене феудалне односе и турско аграрно законодавство. Истовремено је, да би присилила српско сељаштво у Невесињу да престане са отпором поновном укмећавању, почела да одузима народу храну, и то током јануара и фебруара, у вријеме када му је она била најпотребнија, што је на крају многе присилило да попусте и потпишу уговоре.⁷⁸¹ Међутим, без обзира на тај успјех, ускоро је дошло до одређене корекције става аустроугарских власти према аграрном питању, а промјене су могле да се осјете у знатно помирљивијем држању. Испоставило се, наиме, да сугестије високих државних службеника који су служили у Босни и Херцеговини ипак нису биле узалудне, а резултати су се показали током фебруара када је Заједничка влада дала нова упутства Земаљској влади у којима је истакла да она и даље поштује постојеће имовинске односе, али истовремено и не негира могућност да ће једнога дана можда доћи до промјене у аграрним односима. Кметовима би се дало у изглед да добију у слободан посјед кућу са окућницом, али све то је било условљено утврђивањем имовинских односа над земљиштем и потписивањем аграрних уговора, при чему би се примјењивала Саферска наредба. Тиме се, међутим, није искључивала могућност слободног споразума земљопосједника и кметова око измјена у закупу или о његовом откупу. Уколико би у неким случајевима дошло до таквог развоја ситуације,

⁷⁷⁸ Protokoll über die 26. Sitzung der Commission für die Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina, abgehalten am 23. Jänner 1879 im k. u. k. Ministerium des Aeussern. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 7.

⁷⁷⁹ *Isto*, dok. br. 7.

⁷⁸⁰ *Isto*.

⁷⁸¹ Х. Капићић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 74.

органи управе би давали свесрдну подршку договорима, али без вршења било каквих притисака.⁷⁸² Спровођење става Заједничке владе довело је до масовног обраћања цару и кметова и феудалаца који су жељели да заштите своје интересе, створивши тиме бројне проблеме локалној аустроугарској администрацији.⁷⁸³ У сваком случају, оно што се може примијетити је да је власт убудуће у вези са аграрним питањем спроводила двоструку дјелатност: са једне стране, на самом терену наставила је примарне активности којима је настојала да, колико је то било могуће, одржи и бар за неко вријеме учврсти постојеће стање, док је са друге покушавала да анализира какви су били реални односи у спорном проблему, отварајући тиме и могућност за евентуалну промјену стања и знатно другачије рјешење од тренутног.

За спровођење прве намјере било је неопходно да се постојећи аграрни односи што боље законски уреде и тиме спријече или бар умање даљне несугласице супротстављених страна. У складу са тим, Земаљска влада је, подстакнута сталним споровима кметова и феудалаца око висине трећине, 28. августа 1879. године донијела циркуларно наређење у вези са начином одмјеравања и трећине и десетине, одредивши том приликом да се трећина (односно, у зависности од подручја, половина или четвртина) рачуна на основу пописа десетине. Уз то, да би се избјегле примједбе кметова и феудалаца, било је предвиђено да попису десетине присуствују и једни и други, с тим да је феудалца могао да представља и његов заступник, при чему је прављен и записник који је требао да служи као једина основа за одређивање висине трећине. На крају је и тражено строго поштовање ове наредбе,⁷⁸⁴ која је 18. јуна 1880. надограђена новом, детаљнијом, уз понављање кључних чињеница које смо навели и пријетњу да ће страна која не буде била присутна при попису десетине да сноси посљедице.⁷⁸⁵

Једнако важну одлуку за регулацију, али исто тако и за учвршћивање постојећих аграрних односа, Земаљска влада је донијела наредбом од 18. априла 1880, у којој се позабавила начинима рјешавања спорних ситуација до којих је долазило у случајевима када кметови из неког разлога нису испунили своје аграрне обавезе. Наредба показује да су власти биле одлучне да чврстом руком присиле кметовско становништво да поштује наметнуте им обавезе и нису биле спремне на било какав вид попуштања. Прецизно је предвиђено до када се обавезе морају испунити, као и врсте санкција уколико то не би било испоштовано, односно начини надокнаде у виду присилних наплата дуга.⁷⁸⁶

Иако је доношење и спровођење ових и сличних наредби имало приоритетну важност за свакодневни живот босанскохерцеговачког становништва, јасно показујући у ком правцу је, бар у том тренутку, стремила аграрна политика окупационе управе, врло интересантно дјелују и активности аустроугарских власти у вези са анализом и упознавањем реалног стања на терену преко којих се може много шта додатно сазнати

⁷⁸² Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 4. Februar 1879, Nr. 174 B.H., betreffend die Regelung der Agrarfrage. *Sammlung 1878–1880, I*, 514.

⁷⁸³ X. Капиџић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 74.

⁷⁸⁴ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 29. August 1879, Nr. 17725, betreffend die Bemessung der Tretina und die Zehentbeschreibung. *Sammlung 1878–1880, I*, 514–515.

⁷⁸⁵ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 18. Juni 1880, Nr. 13720, wegen Zuziehung der Grundherren und ihrer Kmeten zu der Zehentbeschreibung. *Sammlung 1878–1880, I*, 526.

⁷⁸⁶ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 18. April 1880, Nr. 8571, betreffend das Vorgehen der Behörden bei der Abrechnung und Einhebung der rückständigen grundherrlichen Abgaben. *Sammlung 1878–1880, I*, 516–519.

О сталним проблемима у вези са аграрним питањем писао је и енглески конзул Фримен - NA, FO 7/975, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 19th February 1879, no. 7; NA, FO 7/975, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 28th October 1879, no. 35.

о ставовима и размишљањима њених водећих људи, као и у ком правцу се развијала будућа политика Аустроугарске у погледу спорне аграрне проблематике.

Сам рад на проучавању тренутног стања текао је лагано. Земаљска влада је наредбу у вези са тим добила 3. јула 1879. године, и том приликом од ње је затражено да направи преглед свог дотадашњег привредног дјеловања у Босни и Херцеговини, као и стварног стања у аграрним односима и законских прописа који су се бавили спорним питањем. Извјештај о извршеним задацима поглавар Земаљске владе је доставио Заједничком министарству финансија 1. новембра истичући при томе да су прикупљени бројни подаци што га је подстакло да крајем године у Сарајеву сазове скуп свих окружних предстојника са којима је желио да изврши узајамно савјетовање о аграрним питањима.⁷⁸⁷

Аграрна конференција одржана је у периоду од 12. до 23. децембра 1879. године и на њој су, сем окружних предстојника, учешће узели и неки значајнији аустроугарски службеници у Босни и Херцеговини. Извјештај о њеном раду Заједничком министарству финансија поднио је 12. јануара 1880. године замјеник шефа Земаљске владе генерал Дален,⁷⁸⁸ а опширан елаборат два мјесеца касније, током марта 1880. године, направио је Конрад Васић,⁷⁸⁹ захваљујући чему постоји јасан увид у њен рад, као и ставове учесника.

Као консултант за аграрне послове, скупу је присуствовао и владин секретар др Милутин Кукуљевић, који је на захтјев шефа Земаљске владе војводе од Виртемберга⁷⁹⁰ за Аграрну конференцију припремио реферат о аграрним односима у Босни и Херцеговини.⁷⁹¹ Задовољан урађеним, Виртемберг је овај реферат прихватио као основу за даљи третман аграрног питања,⁷⁹² па је и Конференција почела са радом његовим читањем, након чега се кренуло са активним дијелом, односно са расправљањем о пет предвиђених тачака о којима је на скупу требало донијети закључке.

Ипак, у теме предвиђене у прве двије тачке – о узајамним правима и обавезама земљопосједника и закупаца, и давању одговора на питање који документи власништва над земљиштем и правним односима између земљопосједника и закупаца су на располагању властима⁷⁹³ – чланови Конференције нису били у стању дубље да се упуштају, пошто је за дискусију о њима најприје требало прикупити све неопходне податке, усљед чега су морали да се задовоље само општом расправом. Такође, и у вези са тачком пет, која се бавила начинима спречавања настанка сеоског пролетаријата, није вођена значајнија дискусија јер се сматрало да се са тим питањем треба бавити у каснијем периоду.⁷⁹⁴

⁷⁸⁷ Н. Kapidžić, *Hercegovачки ustanak 1882. godine*, 38.

⁷⁸⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; *Izvjешčaj Zemaljske Vlade Zajedničkom Ministarstvu Finansija — Odjeljenju za BiH o radu Agrarne konferencije u Sarajevu. Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 17.

⁷⁸⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 4919/1880; *Referat des k. u. k. Ministerialrathes C. Wassitsch über die bosnische Agrarfrage (Referat Konrada Vasića o bosanskom Agrarnom pitanju). Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 18.

⁷⁹⁰ *Isto*.

⁷⁹¹ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; *Referat über die Agrarangelegenheiten in Bosnien und der Hercegovina (Referat vladinog tajnika dr M. Kukuljevića o agrarnim odnosima u BiH pripremljen za Agrarnu konferenciju koja je održana u Sarajevu, decembra 1879). Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 9.

⁷⁹² АБХ, ЗМФ, БХ 4919/1880; *Referat des k. u. k. Ministerialrathes C. Wassitsch über die bosnische Agrarfrage (Referat Konrada Vasića o bosanskom Agrarnom pitanju). Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 18.

⁷⁹³ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; *Programm zur Behandlung der agrarischen Frage in der für 12. und folgende Tage des Dezember d. J. einberufenen Conferenz (Program obrade Agrarnog pitanja na Konferenciji u Sarajevu, decembra 1879). Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 8.

⁷⁹⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; *Izvjешčaj Zemaljske Vlade Zajedničkom Ministarstvu Finansija — Odjeljenju za BiH o radu Agrarne konferencije u Sarajevu. Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 17; АБХ, ЗМФ, БХ 4919/1880; *Referat des k. u. k. Ministerialrathes C. Wassitsch über die bosnische Agrarfrage (Referat Konrada Vasića o bosanskom Agrarnom pitanju). Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 18.

Због наведеног, највећа пажња на Конференцији посвећена је трећој и четвртој тачки, које су се иначе бавиле врло значајним питањима. Према свједочењу Далена најприје је расправљано о четвртој тачки, односно о питању на који начин би се ријешио правни однос који тренутно постоји између земљопосједника и њихових кметова. У склопу тога, требало се и изјаснити да ли рјешавање аграрних односа треба да буде обавезно, то јест да се присилно спроводи у складу са општеприхваћеним принципима, или факултативно, дакле само ако закупник или земљопосједник захтјева рјешење. Већина присутних учесника Конференције, њих 15, међу којима је био и генерал Дален, била је мишљења да су аграрни односи у Босни и Херцеговини јавно-правног карактера и да морају бити ријешени облигативним путем, а крајњи резултат би био стварање слободног сељачког сталежа. За провођење овог рјешења држава би обезбиједила средства, а посједницима би се давала одштета у облигацијама. Све трошкове требало је покрити повећањем пореза.⁷⁹⁵

Са друге стране, три учесника Конференције, од којих су двојица били виши службеници, а само један окружни начелник, и то из Мостара Вуковић, који је у једном свом извјештају дао опширан поглед на аграрно питање у Херцеговини и начине његовог рјешавања,⁷⁹⁶ имали су супротно мишљење оцјењујући односе закупаца са земљопосједницима као приватно-правне, и затражили факултативан (необавезан) откуп на захтјев једне од заинтересованих страна.⁷⁹⁷ Тиме је међу учесницима Конференције, без обзира на полазну сагласност да је постојеће стање неодрживо, дошло до значајног размимоилажења у погледу начина његовог рјешавања.

Сагласност чланова Конференције није постигнута ни у вези са III тачком, у којој је требало расправити на који начин заштити права и обавеза земљопосједника и кметова у прелазном периоду, односно до провођења аграрне реформе. Мањина је жељела да са коначним уређењем започне већ у привременом периоду, а ако то не успије, да покрене привремено уређење, док је већина то одбијала сматрајући да у прелазном периоду треба прије свега извршити тачно прикупљање и евидентирање постојећих права и обавеза, што би омогућило и њихову темељну заштиту. Дален је и у овом случају подржао став већине, а од Заједничког министарства финансија је на крају свог извјештаја затражио да о спорним питањима што прије донесе одлуку јер је, по њему, аграрно питање пријетило да постане акутно у многим крајевима Босне и Херцеговине. Свјестан, ипак, да се аграрна реформа не може спровести све док се не изврше катастарски радови и прикупе сви неопходни подаци, предложио је да у прелазном периоду, док се то не обави, становништво, у мјестима гдје је притиснуто тешким обавезама и гдје досадашње мјере нису дале никакве резултате, наводећи конкретно примјер Невесиња, добије неке олакшице, чиме би се људима показало да власт започиње активности за правично рјешење⁷⁹⁸ и покушало утицати на смиривање постојећих напетости.

Конференција, дакле, због несагласности учесника није дала јасан одговор на који начин треба ријешити проблеме у вези са аграрним питањем, нити је у овом почетном периоду имала неке значајније посљедице за убрзање његовог рјешавања,

⁷⁹⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; Izvještaj Zemaljske Vlade Zajedničkom Ministarstvu Finansija — Odjeljenju za BiH o radu Agrarne konferencije u Sarajevu. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 17; АБХ, ЗМФ, БХ 4919/1880; Referat des k. u. k. Ministerialrathes C. Wassitsch über die bosnische Agrarfrage (Referat Konrada Vasića o bosanskom Agrarnom pitanju). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 18.

⁷⁹⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; Über die Agrarfrage in der Hercegovina. Auf welche Weise konnte man das jetzige Agrarverhältnis lösen (Okružni predstojnik u Mostaru Antun Vuković o agrarnom pitanju u Hercegovini). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 14.

⁷⁹⁷ АБХ, ЗМФ, БХ 4919/1880; Referat des k. u. k. Ministerialrathes C. Wassitsch über die bosnische Agrarfrage (Referat Konrada Vasića o bosanskom Agrarnom pitanju). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 18.

⁷⁹⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 653/1880; Izvještaj Zemaljske Vlade Zajedničkom Ministarstvu Finansija — Odjeljenju za BiH o radu Agrarne konferencije u Sarajevu. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 17.

али је без обзира на то била врло корисна из више разлога. Са једне стране, она нам је оставила свједочанство какве су погледе на аграрне несугласице имали аустроугарски службеници ангажовани на самом терену гдје су имали јасан увид у збивања, пруживши захваљујући томе и бројне податке о тренутном стању односа, и јасно упознајући више власти на запаљивост ситуације, посебно у Херцеговини у коју се вратио велики број избјеглица који нису били спремни на повратак на старе односе, што је већ показивало у ком правцу ће ствари да се развијају уколико Двојна монархија не би предузела одговарајуће мјере. Са друге стране, Конференција је била и показатељ развојног пута става окупационих власти према самом аграрном питању, односно још једно свједочанство њене несигурности у овом почетном периоду како се поставити према овом великом проблему и шта дефинитивно учинити. Једино што је било сигурно је да се ствари нису могле ни смјеле оставити онаквим какве су затечене, а глас локалних службеника био је само један од фактора који су утицали на доношење коначне одлуке, и то дефинитивно не одлучујући, с обзиром на сву сложеност уређења саме Монархије, њених интереса, као и неких ограничавајућих чинилаца. Све то се показало у периоду који је слиједио.

У јуну 1880. године о аграрном питању расправљало се и на вишем нивоу, на заједничком министарском савјету, при чему су испољена слична неслагања као и на Аграрној конференцији, с тим што су се овога пута додатно избистриле реалне могућности за рјешавање овога проблема. Том приликом као најгласнији заговорник неопходности промјене постојећих аграрних односа у Босни и Херцеговини показао се министар спољних послова Двојне монархије Хајнрих Хајмерле. За разлику од врло пасивног Андрашија чија се сва активност у вези са спорним покрајинама завршавала добијањем права на њихову окупацију, његов помоћник на Берлинском конгресу и наслједник на мјесту министра Хајмерле припремао је нову спољнополитичку активност Монархије, која је настојала да прошири свој утицај на Балканском полуострву пружањем подршке националном развоју тамошњег становништва и подизањем његовог благостања. У том смислу врло битне биле се реформе у Босни и Херцеговини, пошто су ове покрајине требале да послуже као узор за све остале земље у околини.⁷⁹⁹

Подстакнут тим плановима и истовремено увјерен да се затечено стање на окупираном подручју више не смије продужавати, Хајмерле је затражио што хитније рјешење, подразумијевајући под тим укидање кметства. У супротном аустроугарска власт би се у сукобу двије завађене стране, муслиманских земљопосједника и православних кметова, сврстала уз беговат, пошто се задржавањем постојећег стања бране њихове привилегије. Такав развој ситуације за њега је био потпуно неприхватљив – ослањање на муслимански елеменат била би велика погрешка јер, по њему, иако се тај дио становништва у Босни и Херцеговини може прилагодити промијењеним околностима, он никада неће бити у стању да новим властима пружи праву подршку, нити ће икада заборавити да је некада владао и прихватити да више није под влашћу калифа.⁸⁰⁰ За своју позицију Хајмерле је успио да придобије и

⁷⁹⁹ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 451. (Хајмерле је умро већ 1881. године, тако да су и његови планови имали врло кратак домет).

⁸⁰⁰ Protokoll des zu Wien, am 23. Juni 1880 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Vorsitze Seiner Excellenz des k. u. k. Ministers des Äussern Freiherrn von Haymerle (*Зачисник сједнице Заједничке владе под предсједништвом министра иностраних дјела Хајмерлеа*). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 20.

аустроугарског владара Франца Јозефа, који је и сам истакао да тренутно стање ствари, иако се не може одмах промијенити, исто тако не може ни да траје бесконачно.⁸⁰¹

Са њиховим ставом се, међутим, нису слагали заједнички министар финансија Слави и мађарски министар-предсједник Тиса, који су сматрали да би постојеће стање требало задржати до даљњег. Слави је истакао да му лично највише одговара позиција која је заузета још у вријеме генерала Филиповића, односно настојање да се задрже затечени аграрни односи уз истовремено елиминисање свих постојећих злоупотреба. Без обзира на то, признао је да се, ипак, не може игнорисати нужност коначног рјешавања аграрног питања, али је и сматрао да се у тежњи за рјешењем мора заузети јасан правац, пошто би било каква колебљивост била погубна.⁸⁰² Да би се она елиминисала, било би нужно, прије предузимања било каквих корака, извршити све неопходне припреме које би омогућиле проналажење једногласног рјешења,⁸⁰³ усљед чега је тренутно и био за задржавање постојећег стања.

Ипак, кључни аргумент којим је Слави онемогућио све захтјеве за радикалним промјенама био је навођење чињенице да за рјешење аграрног проблема у Босни и Херцеговини Двојна монархија није у могућности да стави на располагање никаква финансијска средства.⁸⁰⁴ Усљед тога, суочен са реалношћу ни заједнички министарски савјет на крају није могао да донесе никакав јасан став у вези са аграрним питањем. Све се опет сводило на закључак да се најприје морају извршити студијска испитивања која би властима омогућила да потпуније сагледају цјелину проблема, уз истовремено крајње опрезно дјеловање на терену и предузимање само оних мјера које су биле неопходне да би се спријечили социјални немири и директан сукоб између феудалаца и кметова.⁸⁰⁵

Без обзира на то, овај састанак је дефинитивно потврдио да се од времена Аграрне конференције у Сарајеву у односу централних власти према аграрном питању десила важна промјена. Темелј те промјене постављен је још у фебруару 1880. године доношењем већ споменутог Закона о укључењу Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје Аустроугарске, којим је било предвиђено да се Босна и Херцеговина издржавају из властитих средстава, што је и значило да у рјешавању аграрног проблема нису могле да рачунају на средства из Монархије. То што су, упркос томе, Хајмерле и цар неколико мјесеци касније покушали да покрену то питање, може само да се тумачи значајем који је рјешење аграрног питања у Босни и Херцеговини имало у њиховим будућим спољнополитичким плановима. Показало се, међутим, да су реформне намјере Хајмерлеа, и поред тога што су имале подршку цара, а као мотив имале тежњу за ширењем утицаја Монархије, биле немоћне према недостатку финансијских средстава.⁸⁰⁶

⁸⁰¹ Protokoll des, zu Wien am 26. Juni 1880 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers. (Zapisnik sjednice Zajedničke vlade pod carevim predsjedanjem). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 21.

⁸⁰² Protokoll des zu Wien, am 23. Juni 1880 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Vorsitze Seiner Excellenz des k. u. k. Ministers des Äussern Freiherrn von Haymerle (Zapisnik sjednice Zajedničke vlade pod predsjedništvom ministra inostranih djela Hajmerlea). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 20.

⁸⁰³ Protokoll des, zu Wien am 26. Juni 1880 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Allerhöchsten Vorsitze Seiner Majestät des Kaisers. (Zapisnik sjednice Zajedničke vlade pod carevim predsjedanjem). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 21.

⁸⁰⁴ Protokoll des zu Wien, am 23. Juni 1880 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten, unter dem Vorsitze Seiner Excellenz des k. u. k. Ministers des Äussern Freiherrn von Haymerle (Zapisnik sjednice Zajedničke vlade pod predsjedništvom ministra inostranih djela Hajmerlea). *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 20.

⁸⁰⁵ X. Капицић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 77.

⁸⁰⁶ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 144.

Оваквим развојем ситуације на заједничком министарском савјету на негативан начин се зацементирала било каква могућност облигатног рјешења аграрних односа у окупираним провинцијама. Све будуће конференције о аграрном питању, попут оних одржаних у септембру и октобру 1880. године, могле су само изнова да постављају безброј питања и да по ко зна који пут траже извођење припремних радњи за стварање реалног увида стања на терену, али све то је било бескорисно јер правих одлука није било, а није ни могло да буде јер је кључни проблем био новац. Саме провинције тај новац нису имале, а Монархија није била спремна да га улаже на то, по много чему, још увијек несигурно подручје. На тај начин се и дефинитивно оцртала аграрна политика Аустроугарске у првим годинама окупације, која се након низа дискусија и Конференција свела на ситне мјере чији је једини циљ био да се, колико је то могуће, умире заострени односи феудалаца и кметова. Колико се у томе мало успјело, и колико је дотадашња аграрна политика била бескорисна,⁸⁰⁷ показао је најприје Пандурски пуч у Невесињу,⁸⁰⁸ а потом и устанак који је на том подручју избио почетком 1882. године. Иако је његов непосредни повод био војни закон, суштина незадовољства становништва лежала је у неријешеним аграрним односима. Без обзира шта је Андраши причао на Берлинском конгресу нападајући трошно Османско царство, показало се да ни Монархија у овим првим годинама окупације није нашла начина да одговори на овај велики изазов.

⁸⁰⁷ Х. Капиџић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 78–79.

⁸⁰⁸ До одметања пандура и њиховог прикупљања на јужном дијелу Невесињског поља дошло је током августа 1879. године. Од самога почетка овај догађај је привукао велику пажњу аустроугарских власти које су признале да је главни разлог испољавања овога незадовољства лежао у неријешеном аграрном питању, с тим да су га истовремено објашњавале и дјеловањем и утицајем руских емисара. Након врло затегнуте ситуације одметање је почетком септембра прерасло у сукоб који је, ипак, врло брзо окончан захваљујући ефикасној реакцији јаких аустроугарских снага. Сем реакције војске, смиривању народа, бар за неко вријеме, помогао је и благ поступак власти према учесницима побуне. Иако је покрет успјешно локализован на најосјетљивије подручје Херцеговине, представљао је јасно упозорење о степену незадовољства српског становништва дотадашњом аустроугарском аграрном политиком. (Н. Kapidžić, *Pandurski „puč“ u Nevesinju 1879. godine*, 134–135, 139). О побуни је извјештавао и британски конзул Фримен - NA, FO 7/975, Freeman to Layard, Bosna Serai, 25th September 1879, no. 31.

Вјерско питање

Окупационе снаге Двојне монархије су при доласку у Босну и Херцеговину затекле конфесионално разнолико становништво, при чему ниједна од три постојеће конфесије – православна, муслиманска и католичка, није у земљи имала апсолутну већину. Нове власти су већ 1879. године извршиле први попис којим је, уз одређене недостатке због нестручности особља, утврђено да је у Босни и Херцеговини у том тренутку живјело 1.158.164 становника.⁸⁰⁹ Од тога је православних било 496.761 или 42.88%, муслимана 448.613 или 38.73%, католика 209.391 или 18.08%, Јевреја 3.426 или 0,29% и осталих 249 или 0.02%.⁸¹⁰

За окупационе власти свака од вјерских заједница била је интересантна на свој начин, па је према свакој од њих водила и посебну политику. Оно што је, међутим, било заједничко и што може да се уочи упоредним посматрањем јесте тежња да се свака од њих изолује од свог духовно-политичког средишта које се налазило ван Босне и Херцеговине, да се духовници одвоје од обичних људи и да се, уз што мањи трошак, доведу у пуну зависност од аустроугарских власти.⁸¹¹ Са таквим циљевима вјерска политика режима се у потпуности уклапала у опште интенције Монархије да се што јаче учврсти и трајно остане на подручју Босне и Херцеговине.⁸¹² Постоји, ипак, и нешто специфично што вјерску политику у овом почетном раздобљу знатно издваја у односу на остале области дјеловања окупационих власти, а то су резултати. Чињеница је да је аустроугарска управа, у овом кратком периоду од 1878. до 1882. године, који слободно можемо да назовемо уводним раздобљем окупације, код све три вјерске заједнице, успјела да ријеша вјерско питање, испунивши у највећој мјери све своје кључне тежње.

Православна црква

Од свих вјерских заједница, новој власти се као најважније и најкомплексније постављало питање уређења односа са православном црквом. На то је утицала не само бројност православне популације у Босни и Херцеговини, већ и потреба потпуног изоловања тог дијела становништва од матице у Србији и Црној Гори, као и онемогућавање повезивања два дијела идентичне цркве и покушаја обнављања Пећке патријаршије. Крајњи циљ, међутим, претпостављао је и корак даље, односно успостављање сопственог надзора над Православном црквом у Босни и Херцеговини и преко ње вршење утицаја над српским становништвом. Колико је овај задатак властима био битан, говори и већ изнесена чињеница да су многи политичари у Аустроугарској пристали на окупацију Босне и Херцеговине само да не би дозволили да она припадне Србији и Црној Гори, пошто би тиме дошло до стварања велике јужнословенске државе.

Стање које је Двојна монархија затекла у тренутку успостављања своје власти имало је изворе у укидању Пећке патријаршије 1766. године,⁸¹³ након чега је Православна црква у Босни и Херцеговини дошла под јурисдикцију Васељенске

⁸⁰⁹ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 46–47. (Сматра се да је због турбулентних збивања у периоду од 1875. до 1879. године, за вријеме устанка и уласка аустроугарских окупационих трупа, усљед погибије или избјеглиштва у Босни и Херцеговини изгубљено преко 150.000 људи).

⁸¹⁰ *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880.

⁸¹¹ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918): inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar 2002, 46.

⁸¹² T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 309.

⁸¹³ *Историја народа Југославије, књ. II*, 1269.

патријаршије у Цариграду. Од тада па све до краја османске владавине трајало је тзв. „доба грчких владика“,⁸¹⁴ пошто је васељенски патријарх на мјеста митрополита углавном постављао фанариоте, а султан им је, као владар, давао берат. Међутим, за домаће православно становништво грчке владике су не само били странци који се нису трудили да науче српски језик, већ су и због свог понашања били изразито омражени. Пошто су своје положаје плаћали, они се нису либили да гуљењем своје пастве што прије поврате уложено и почну да зарађују, па су вршили различите злоупотребе попут убирања „владикарине“ или продаје свештеничких звања.⁸¹⁵

О свему овоме су аустроугарске дипломате које су се бавиле Босном и Херцеговином биле добро обавијештене. Још пред почетак окупације, у прољеће 1878. године, аустроугарски конзул на Цетињу барон Темел је у једном свом мемоару написао да би српско становништво, које је незадовољно стањем у својој цркви, требало покушати придобити тако што би се умјесто фанариота постављали домаћи свештеници, а све злоупотребе би требало укинути.⁸¹⁶ Сматрао је да у процесу прилагођавања домаћих цркава будућој аустроугарској управи пажњу прије свега треба посветити управо православној цркви, за разлику од муслимана и католика код којих у вјерским стварима није било нужно одмах дјеловати.⁸¹⁷

Намјере аустроугарских власти додатно се откривају у инструкцијама датим нешто касније генералу Филиповићу, у којима се истиче да је муслиманско и православно становништво неопходно одвојити од надлежности њихових вјерских поглавара у Цариграду, шејх-ул-ислама и васељенског патријарха. Чекало се само да се заврши окупација, након чега је требало покренути активности уз помоћ којих би се и једни и други јаче везали за Аустроугарску, односно довели под њен надзор. У том циљу православно становништво би се ставило под врховну власт карловачког патријарха који се налазио у границама Двојне монархије.⁸¹⁸ Ова инструкција јасно показује да Аустроугарској нимало нису одговарали постојећи односи по којима је патријарх именовано митрополите, а султан, чију власт и права у Босни и Херцеговини су иначе жељели максимално да срозају, вршио је инвестируру. Сем тежње за преузимањем било чега што је могло да означава стваран турски суверенитет у спорним провинцијама, овакав став произилазио је и из чињенице да су у Двојној монархији били потпуно свјесни да у окупираним провинцијама неће моћи остварити

⁸¹⁴ Постављене владике нису били само Грци, веће је било и Бугара. Види: Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24 (2013), 267–284.

⁸¹⁵ В. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 216; S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 51–52.

У Босни и Херцеговини биле су укупно три епархије: Дабробосанска са сједиштем у Сарајеву, Херцеговачка са сједиштем у Мостару и Зворничка са сједиштем у Зворнику до 1852, а од тада у Тузли. Сви епископи који су били на њиховом челу имали су ранг и титулу митрополита.

Детаљније о томе, о правима епископа фанариота, као и о врстама обавеза које су им српски народ и свештеници плаћали погледати у: В. Скарић, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине I (1949), 31–34.

О злоупотребама грчких митрополита види у „Застава“ о Босни и Херцеговини, књига I, приредио Хамдија Капићић, Сарајево 1953, 159, 215–218, 271. и сл.; „Застава“ о Босни и Херцеговини 1871–1873, књига II, приредио Хамдија Капићић, Сарајево 1953, 327–328. и сл.

⁸¹⁶ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 29.

Темел (Gustav Thoemmel) је још 1867. године објавио књигу *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist die eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Raszien*, у којој је, између осталог, и сам писао о злоупотребама владика и незадовољству српског народа са стањем у цркви. О томе види стр. 105–106. његовог дјела.

⁸¹⁷ Т. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 333.

⁸¹⁸ „Instruktionen für den Feldzeugmeister Josef Freiherrn von Philippovic als Kommandanten der für Bosnien, die Herzegowina und die angrenzenden Gebiethstheile bestimmten Occupationstruppen“. (Текст инструкције на њемачком језику налази се у М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 396, фуснота бр. 75).

своју пуну контролу све док под своју власт не ставе највишу хијерархију Српске православне цркве, пошто су преко ње намјеравали да остваре свој утицај на ниже свештенство и обично становништво православне вјере.⁸¹⁹

Већ постојећу идеју о супрематији карловачког патријарха над Православном црквом у Босни и Херцеговини, на којој се војне власти због неочекивано јаког отпора окупацији нису могле ангажовати онолико колико се жељело, наново је актуелизовао сарајевски митрополит Антим.⁸²⁰ Овај фанариотски владика се 28. августа 1878. године, непуних десетак дана након пада Сарајева, усљед страха за свој материјални положај, обратио са молбом цару Францу Јозефу у којој је, осим изражавања захвалности због ослобађања од вијековног турског ропства и преношења великих очекивања која православно становништво има у погледу напретка, затражио од цара да му одреди достојну плату какву имају епископи у Аустроугарској.⁸²¹ Истовремено, пошто је ова молба владару ишла преко карловачког патријарха Прокопија Ивачковића, Антим се обратио и њему и затражио да га уврсти у ред својих архијереја, покренувши тиме и питање прикључења Православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој патријаршији.⁸²²

Сава Косановић, будући дабробосански митрополит, који је у то вријеме био архимандрит и катихета (вјероучитељ) на српској реалци у Сарајеву, забиљежио је у вези са овом молбом да је Антим подлегао притисцима нове власти, и као образложење зашто је то учинио навео је два разлога. Са једне стране, фанариотски митрополит се већ био замјерио Васељенској патријаршији у Цариграду пошто јој, изговарајући се устанком, у периоду од 1875. до 1878. године није исплаћивао приходе, иако је током читавог периода од сарајевског валије примао потпоре, док је са друге стране агитовао против окупације, усљед чега се након аустроугарског освајања Сарајева плашио одмазде нове власти. И један и други проблем, по Косановићу, Антим је хтио да ријешити са овом молбом,⁸²³ поготово што му је она пружала и могућност материјалног обезбјеђења под аустроугарском влашћу.

Патријарх Прокопије је оба Антимова писма прослиједио предсједнику мађарске владе грофу Тиси који је, упознавајући са тим министра Андрашија, изнио мишљење да се митрополиту може изаћи у сусрет у погледу финансијских примања, али не и у вези са прикључењем Православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој патријаршији из разлога што је споменути захтјев сматрао преурањеним.⁸²⁴ Тисин став у потпуности је подржала и Босанска комисија која, међутим, није жељела да доноси свој коначан суд, већ је наложила конзулу Васићу, кога је сматрала најмјеродавнијим, да добро истражи све сегменте евентуалног присаједињења, након чега је о спорном питању требало да поднесе извјештај и да дâ своје приједлоге за рјешење, са чиме је требало упознати и аустријску и угарску владу.⁸²⁵

⁸¹⁹ Б. Маџар, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини у вријеме Аустроугарске управе 1878–1918*, 9, у: Б. Маџар – М. Папић, *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945*, Бања Лука 2005.

⁸²⁰ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, књ. II. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 489.

⁸²¹ АБХ, ЗМФ, БХ 20/1878, Митрополит Антим Францу Јозефу, 28. августа 1878.

⁸²² АБХ, ЗМФ, БХ 20/1878.

⁸²³ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, у књизи: *Крстом и пером. Сабрани списи*, Приредили Епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (Мишовић), Војислав Максимовић, Никола Маројевић, Богољуб Шијаковић, Никшић – Београд 2019, 517.

⁸²⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 20/1878, Тиса Андрашију, 19. септембра 1878; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878–1918)*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1998, 97.

⁸²⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 20/1878, Протокол XXV сједнице Босанске комисије одржане 10. јануара 1879; Н. Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 63; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982, 16–17.

Упоредимо ли ове ставове предсједника мађарске владе и чланова Босанске комисије са раније изнесеним царевим инструкцијама генералу Филиповићу, понашање аустроугарских власти може нам изгледати необично и потпуно контрадикторно. Уколико се, међутим, присјетимо питања изградње управе и чињенице да у ово вријеме у Двојној монархији уопште не постоји дефинисана заједничка политика у погледу Босне и Херцеговине, онда ствари постају много јасније и тешко да може да нас чуди да и по питању односа према тамошњој православној цркви постоје различита размишљања. Гледано у цјелини, и у овом случају политика Аустроугарске је била динамична и развијала се постепено, али крајњи циљ, односно тежња за одвајањем локалних цркава од њених спољних средишта, остао је онакав какав је био још у инструкцијама генералу Филиповићу.

Након што је пажљиво проучио проблем, Васић је у свом извјештају министру Андрашију изнио мишљење да су усљед новонастале ситуације односи Православне цркве у Босни и Херцеговини и Васељенске патријаршије у Цариграду значајно редуковани и имају само формалан карактер, али да то не значи да треба да се једнострано мијењају, без преговора и споразума са васељенским патријархом. На такав став упућивала га је и чињеница да у оквиру Двојне монархије положај Босне и Херцеговине још увијек није био јасно дефинисан, па самим тим још увијек није била ни сазрела ситуација за укључивање тамошње православне цркве и свештенства у оквире православне цркве у Монархији. Питање прикључења Карловачкој патријаршији зато није требало рјешавати одмах, већ у тренутку када се буде доносила дефинитивна одлука у вези са Православном црквом у Босни и Херцеговини и њеним односом према држави.⁸²⁶ Овакво Васићево размишљање прихватили су и Босанска комисија и Министарство спољних послова, након чега је дипломатија Двојне монархије добила задужење да по питању статуса Православне цркве у Босни и Херцеговини изврши неопходне припреме за преговоре са васељенским патријархом.⁸²⁷

Док је текло ово премишљање у Аустроугарској, о Антимовом захтјеву о присаједињењу Карловачкој патријаршији добили су информације и васељенски патријарх и босанскохерцеговачки Срби. Патријарх је очекивано негодовао запријетивши владикама црквеним казнама уколико се не буду придржавали постојећих односа.⁸²⁸ Знатно занимљивија била је реакција српског становништва на које је, врло брзо након освајања Сарајева, покушао да изврши утицај генерал Филиповић. Због опште огорчености која је владала према фанариотским владикама у почетку се чинило да ће агитација за одвајање од васељенског патријарха међу српским становништвом наићи на плодно тло. Такав став потврдила је и сарајевска црквено-школска општина која је, на својој скупштини одржаној 13. септембра 1878. године, донијела закључак да је напредак Православне цркве могућ само ако би српски народ међу својим свештенством бирао владика који би био зависан од патријарха у Сремским Карловцима.⁸²⁹ Питање слободног избора митрополита постало је од тада једно од кључних у односима са новом влашћу, али што се тиче става о раскиду са Васељенском и потчињавању Карловачкој патријаршији ствари су се врло брзо промијениле пошто су припадници српског грађанства у Сарајеву почели да схватају да

⁸²⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 20/1878, Васић Андрашију; В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878 до почетка борбе за верско-просветну аутономију*, Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958), Београд 1959, 53; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 97.

⁸²⁷ В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878 до почетка борбе за верско-просветну аутономију*, 53.

⁸²⁸ С. Косановић, *Из мемоара протопопа Недељка*, 518; Н. Kapidžić, *Hercegovачki ustanak 1882. godine*, 63.

⁸²⁹ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 246–247.

споменуто питање има политичку димензију и да Аустроугарска преко њега жели да православно становништво у Босни и Херцеговини у потпуности потчини својој власти. Под њиховим утицајем сарајевска црквено-школска општина је на новој скупштини одржаној 30. октобра 1878. године⁸³⁰ измијенила закључак од 13. септембра и истакла да не жели да дође под духовну управу Карловачке патријаршије, а од Васељенске патријаршије у Цариграду би се отцијепила само ако би, уз сагласност васељенског патријарха, била успостављена Пећка патријаршија којој је раније припадала.⁸³¹

Паралелно са притисцима генерала Филиповића, значајна активност са циљем да се Православна црква у Босни и Херцеговини стави под јурисдикцију Карловачке патријаршије вршена је и из водећих кругова саме Патријаршије.⁸³² Кључну улогу у тим напорима одиграо је бачки епископ Герман Анђелић,⁸³³ који је на позив аустроугарских власти током фебруара 1879. године боравио у Бечу и разговарао о могућностима прикључења. У том циљу Анђелић је, по повратку у Нови Сад, уз помоћ новина *Српски народ*, започео снажну кампању, током које су органи Карловачке патријаршије као кључни доказ за оправданост захтјева за прикључењем износили чињеницу да је њихова Патријаршија насљедник Пећке, захваљујући чему је имала право надлежности над свим црквама које су припадале Пећкој патријаршији, између осталих и над Православном црквом у Босни и Херцеговини.⁸³⁴

Очекивано, аустроугарске власти су прикривено подржавале изнесене захтјеве Карловачке патријаршије, што је и видљиво из преписке појединих високих службеника Аустроугарске, попут министра Андрашија и шефа Земаљске владе генерала Виртемберга. Андраши је у евентуалном прикључењу Православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој патријаршији видио значајан допринос за будућу анексију окупираних провинција,⁸³⁵ док је Виртемберг у истом циљу видио средство за спречавање тежњи споменуте цркве да се присаједини Српској православној цркви у независној Србији.⁸³⁶

Међутим, главна препрека за потпуну реализацију ове намјере лежала је у чињеници да би директна подршка таквој политици одвела аустроугарске власти у директан сукоб са васељенским патријархом, што се јасно показало у тренутку када се сазнало да патријарх Јоаким III намјерава у Босну да пошаље црквену делегацију која је требало да смијени митрополите који су заговарали раскид са Васељенском и прикључење Карловачкој патријаршији.⁸³⁷ И поред жељеног циља овакав развој ситуације није нимало одговарао аустроугарској дипломатији која је имала значајне

⁸³⁰ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 20.

⁸³¹ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, 518.

⁸³² Б. Маџар, *Конвенција о положају Православне цркве у БиХ закључена 1880. године између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије*, Прилози Института за историју радничког покрета XI-XII (1975–1976), 81.

⁸³³ Као особа блиска двору Анђелић је децембра 1879. именован за администратора Карловачке патријаршије, а јануара 1882. године и за патријарха (Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, књ. II. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, 180, 182).

⁸³⁴ Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 97–98

⁸³⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 2121/1879, Андраши Хофману, 31. марта 1879.

⁸³⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 5848/1879, Виртемберг Хофману, 17. новембра 1879.

Након што је Кнежевина Србија 1878. добила независност, тамошња Српска православна црква је добила право да постане аутокефалном што је, након преговора са Васељенском патријаршијом у Цариграду, и успјела да постигне годину дана касније. Ова значајна промјена отворила јој је могућност да прошири своју јурисдикцију и на Православну цркву у Босни и Херцеговини, стварајући тиме наде у српским и опрезност и забринутост у аустроугарским круговима (Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, књ. II. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, 318; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 105–106).

⁸³⁷ АБХ, ЗМФ, БХ 1211/1879, Тиса Андрашију, 7. априла 1879; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 21.

разлоге да задржи добре односе са васељенским патријархом. Са једне стране, патријарх је био врло користан савезник јер се његова црквена власт простирала на подручјима према којима је била усмјерена освајачка политика Двојне монархије, док је са друге могао значајно да помогне у борби против Србије, чији утицај на Србе у Босни и Херцеговини је Аустроугарској могао да створи бројне проблеме. Приморана да размотри ствари и из овог угла Двојна монархија је на крају закључила да би било најмудрије тренутно да одустане од прикључења Православне цркве у Босни и Херцеговини Карловачкој патријаршији, а своје интересе – како на истоку, тако и у Босни и Херцеговини – да покуша да привремено реализује кроз директан договор са васељенским патријархом.⁸³⁸ Убудуће њена политика по питању Православне цркве у окупираним провинцијама била је примарно окренута у том смјеру.

Припреме за договор са Васељенском патријаршијом у Цариграду биле су прилично дуге, а највећи подстицај за што скорије рјешење проблема долазио је од стране Земаљске владе у Сарајеву која је због непосредног додира са српским становништвом најбоље могла да осјети његово незадовољство тренутним стањем. То незадовољство, како је у свом извјештају Заједничком министарству финансија добро уочио помоћник шефа Земаљске владе генерал Јовановић, произишло је не само због понашања фанариотских владика који су са својим злоупотребама и коришћењем митрополитских функција само за личне потребе настављали и под новом влашћу, већ и због пасивности аустроугарских органа који се нису много трудили да промијене затечено стање, па се стицао утисак да они штите омражене митрополите. Да овакво стање на крају не би довело до побуне, Јовановић је тражио смјену фанариотских митрополита и постављање на њихово мјесто домаћих људи у које су власти имале повјерења. У Бечу, међутим, нису одобрили овај приједлог, па је заједнички министар финансија Хофман свом службенику у одговору од 3. маја објаснио да аустроугарска управа, ма колико би јој предложене ствари ишле у прилог, није овлашћена да спроводи измјену црквене хијерархије у Босни и Херцеговини пошто је суверенитет над овим покрајинама и даље имало Османско царство.⁸³⁹ Ипак, овај извјештај, анализа шефа Земаљске владе Виртемберга о стању у Православној цркви у Босни и Херцеговини,⁸⁴⁰ као и још неке касније информације и молбе подстакле су Хофмана да се позабави стварима за које је аустроугарска управа била овлаштена и изради приједлог⁸⁴¹ на основу кога је цар Франц Јозеф 26. септембра 1879. године донио одлуку да се три православна митрополита у Босни и Херцеговини од тог тренутка плаћају из државне касе, односно из средстава Земаљске владе. Да би то било могуће дотадашњи црквени порез (владикарина), из ког су плаћани митрополити и патријарх,

⁸³⁸ В. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, 217.

Калај, који је у то вријеме обављао функцију директора политичке секције при Министарству спољних послова, као једино право рјешење видио је стављање Православне цркве у Босни и Херцеговини под јурисдикцију Карловачке патријаршије. С обзиром да то у том тренутку није било могуће, сматрао је да договор са васељенским патријархом треба да буде само привремен, док се не створе одговарајуће околности, односно док не дође до промјене међународног статуса Босне и Херцеговине (R. Okey, *Taming Balkan Nationalism*, 35–36).

⁸³⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 1498/1879, Јовановић Хофману, 12. априла 1879; АБХ, ЗМФ, БХ 1498/1879. Хофман Јовановићу, 3. маја 1879; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 110.

За дабробосанског митрополита предлаган је митрополит Петрановић из Котора, за захумско-херцеговачког архимандрит манастира Дужи Милентије Перовић, а за зворничко-тузланског архимандрит манастира Житомислић Серафим Перовић. Уз то, Земаљска влада је сматрала да би требало отворити и четврту епархију са сједиштем у Бањалуци на чијем челу би био Сава Косановић (АБХ, ЗМФ, БХ 1498/1879, Јовановић Хофману, 12. априла 1879).

Код Б. Маџара замијењени су положаји за Серафима и Милентија Перовића (види: Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 25).

⁸⁴⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 4906/1879, Виртемберг Хофману, 30. априла 1879.

⁸⁴¹ АБХ, ЗМФ, БХ 4856/1879. Хофманов приједлог цару, 22. септембра 1879.

укључен је у редовне пореске обавезе православног становништва за које је ова промјена била веома значајна јер је означила крај злоупотребама које су фанариотске владице вршиле током прикупљања наведеног пореза.⁸⁴²

Аустроугарска власт, дакле, у том тренутку није жељела сама да смјењује фанариотске митрополите и поставља нове људе, али исто тако није пристајала ни да се тим правом користи васељенски патријарх пошто би за сваку његову одлуку о постављењу новог митрополита требао берат султана, а то је за Беч било недопустиво јер би значило повреду аустроугарског суверенитета над Босном и Херцеговином.⁸⁴³ Наведени став Двојне монархије јасно се показао при покушају постављења архимандрита Саве Косановића за дабробосанског митрополита. На већ споменутој сједници сарајевске Црквено-школске општине, одржаној крајем октобра 1878. године, васељенском патријарху је упућена молба да Косановића именује за епископа. Да би спријечио аустроугарску намјеру да Православну цркву у Босни и Херцеговини прикључи Карловачкој патријаршији, васељенски патријарх Јоаким III је након разговора са београдским митрополитом Михаилом уважио молбу и одлучио да Косановића постави за помоћника митрополиту Антиму.⁸⁴⁴ Након што је то и званично учинио својом епистолијом од 30. августа 1879. године, позвао га је да дође у Цариград ради рукоположења.⁸⁴⁵ Иако су се интереси патријарха и српског становништва овом приликом били поклопили, Косановић је био изненађен избором јер је знао да у круговима око Јоакима III није био омиљена особа. Пошто се плашио да је то можда договорено са Аустроугарском, за сваки случај обавијестио је о томе вицеконзула аустроугарског генералног конзулата у Сарајеву Холцингера,⁸⁴⁶ а потом се телеграмом обратио и шефу царске канцеларије у Бечу Тодору Демелићу којег је замолио да се на релевантним мјестима распита да ли му је дозвољено да оде на рукоположење у Цариград.⁸⁴⁷

Веома непријатно изненађене информацијом о постављењу, аустроугарске власти су одлучно реаговале и према Косановићу и према патријарху. Владин савјетник Никола Бадовинац је упозорио Косановића да Двојна монархија неће признати његово именовање и убиједио га да не треба да иде на рукоположење,⁸⁴⁸ а посланик у Цариграду Зичи је, на Калајев приједлог, подмитио патријарха да се писмено обавезе да до регулисања односа са Православном црквом у Босни и Херцеговини неће именовати нове митрополите. Уколико се то питање дефинитивно ријешити, била му је обећана још већа сума.⁸⁴⁹

Отпор и мудра тактика патријарха Јоакима III увјерили су водеће политичаре Двојне монархије да је без вођења рачуна о његовим интересима немогуће постићи трајније рјешење. Подстакнути тиме они су, предвођени Хајмерлеом и Калајем, врло брзо након споменутих збивања у вези са Косановићевим избором, завршили скоро

⁸⁴² Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 26.

Владицарина је била основни облик прихода фанариотских митрополита – морале су да је плаћају све православне породице, а висина јој је зависила не од економске развијености, већ од броја особа које су је плаћале. Током османске владавине купљена је уз највеће злоупотребе (Б. Маџар, *Последње грчке владице у Босни и Херцеговини и однос Аустроугарске власти према њима*, Гласник архива и друштва архивских радника Босне и Херцеговине XVIII-XIX (1978–79), 190).

⁸⁴³ В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини*, 55.

⁸⁴⁴ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, 518.

⁸⁴⁵ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 247.

⁸⁴⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 5296/1879, Холцингер Хајмерлу, 14. октобра 1879; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 29.

⁸⁴⁷ АБХ, ЗМФ, БХ 5432/1879. Телеграм Косановића Тодору Демелићу, 26. октобра 1879.

⁸⁴⁸ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, 519.

⁸⁴⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 5556/1879, 2. новембра 1879; В. Богићевић, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини*, 56.

једногодишњу расправу и утврдили коначне принципе за преговоре са васељенским патријархом. Пошто су их убрзо прихватиле обје владе, а 16. новембра их потврдио и Заједнички министарски савјет, преговори су могли да почну. Аустроугарска дипломатија је била свјесна да у том тренутку не може да очекује пристанак на аутокефалну Православну цркву у Босни и Херцеговини ни од стране васељенског патријарха, ни од султана. Усљед тога, иако се није одрекла својих крајњих циљева, била је принуђена да са Патријаршијом привремено регулише односе, при чему је било нужно да тренутно сузи своје захтјеве на нека најважнија питања: именовање митрополита, њихови односи са васељенским патријархом и економска питања.⁸⁵⁰

Двојна монархија је сматрала да јој по Берлинском уговору у Босни и Херцеговини припада и свјетовна и црквена управа, на основу чега је изводила закључак да митрополите у окупираним провинцијама треба да именује аустроугарски владар, док би се права васељенског патријарха и тамошњег Синода сводила само на канонске формалности. Уколико би прихватио овакво тумачење, патријарх би добио знатно материјално обештећење, па би му годишња супсидија коју би убудуће добијао од Земаљске владе била знатно већа од оне коју је раније добијао од митрополита. Уз то, да би аустроугарска власт реализовала кључни циљ контроле митрополита и више хијерархије, преко којих је хтјела да утиче на остало свештенство и цјелокупно српско становништво, било је предвиђено да Земаљска влада преузме и њихово плаћање.⁸⁵¹

Очекивано, након што су, током децембра 1879. године, од стране отправника послова аустроугарске амбасаде барона Косјека који је био овлашћен да води преговоре, упознати са приједлозима Двојне монархије, патријарх и Синод Васељенске патријаршије у Цариграду пружили су отпор, с тим што је он био знатно јачи код чланова Синода којима је посебно сметала одредба по којој је митрополите убудуће требао да именује цар. Чланови Синода су у томе видјели не само повреду својих права, пошто је према канонским прописима Патријаршије избор митрополита морао да врши Свети синод, већ и директан удар на њихове приходе јер су тиме губили могућност да на те положаје у Босни и Херцеговини шаљу фанариоте од којих су, том приликом, узимана знатна новчана средства. Из тих разлога споменуту одредбу оцијенили су као неприхватљиву и преко патријарха затражили су од Беча да разјасни за њих најважније питање у преговорима – какав утицај на именовање митрополита ће да има Синод. То питање је, међутим, било кључно и за Двојну монархију, усљед чега она није била спремна да при именовању допусти било чији утицај, ни патријарха ни Синода.⁸⁵²

Преносећи Јоакиму III овај одлучни став Беча, барон Косјек га је упозорио да сем понуђеног Двојна монархија има у виду још једно рјешење које, за разлику од првог, нимало не би водило рачуна о интересима васељенског патријарха. Проблем, међутим, није био у патријарху, већ у члановима Синода. Јоаким III се већ тада показао спремним да посредује, али није имао успјеха. Пошто није успио да убиједи Синод да прихвати предложене одредбе Двојне монархије, патријарх се одлучио да сам направи нове приједлоге за преговоре које је, након сагласности Синода, 25. децембра предао Косјеку. Међутим, ни ти приједлози нису били прихватљиви за Аустроугарску, па је током наредних разговора дошло до даљњег попуштања од стране патријарха.⁸⁵³

⁸⁵⁰ HHStA, Administrative Registratur (Adm. Reg.) F28/16. Protokoll der Beratung des Gemeinsamen Ministerrates vom 16. November 1879; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 117–118.

⁸⁵¹ B. Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, 217–218.

⁸⁵² HHStA, Adm. Reg. F28/16. Telegramm Kosjeks an Haymerle, 17. Dezember 1879; HHStA, Adm. Reg. F28/16. Telegramm Haymerles an Kosjek, 18. Dezember 1879; HHStA, Adm. Reg. F28/16. Kosjek an Haymerle, 23. Dezember 1879; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 119–120.

⁸⁵³ HHStA, Adm. Reg. F28/16. Kosjek an Haymerle, 23. Dezember 1879; HHStA, Adm. Reg. F28/16. Kosjek an Haymerle, 26. Dezember 1879; HHStA, Adm. Reg. F28/16. Kosjek an Haymerle, 6. Januar 1880; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 120.

Ускоро су он и Косјек, у првој половини јануара 1880. године, били у потпуности уједињени у заједничкој намјери да утичу на чланове Синода да прихвате аустроугарску понуду: патријарх је то чинио ријечима, а Косјек новцем.⁸⁵⁴ Двојна монархија је при томе била одлучна и сматрала је да се Патријаршији могу понудити само два рјешења: компромисно, да Православна црква у Босни и Херцеговини са њом задржи формалне односе или, уколико она није спремна да се дође до тог договора, да са њом прекине све односе и прикључи се Карловачкој патријаршији. Како Синод и даље није попуштао, Калај је одлучио да предузме неке додатне активности којима је желио да подстакне постизање жељеног рјешења. Током друге половине јануара припремио је Нацрт декларације од седам тачака,⁸⁵⁵ а потом је као преговарача умјесто Косјека послао новог отправника послова у Цариграду грофа Дубског, коме се касније придружио и барон Кучера. Комбинација пријетњи и обећања, потпомогнута поткупљивањем чланова Синода, овај пут показала се успјешном, па се преговори окончани 28. марта потписивањем Конвенције о привременом рјешавању односа Православне цркве у Босни и Херцеговини са Васељенском патријаршијом у Цариграду.⁸⁵⁶

Конвенција је представљала значајан успјех аустроугарске дипломатије пошто је њоме Православна црква у Босни и Херцеговини у потпуности уклопљена у државну структуру Двојне монархије, одузевши истовремено османском владару још један елемент суверенитета који се до тада испољавао кроз издавање берата новоименованим епископима. Убудуће, кључну улогу имао је аустроугарски владар коме је према Конвенцији припало право именовања и смјењивања епископа, док је васељенском патријарху било остављено само право да, након извршеног именовања, даје канонску потврду. Тиме је његова улога, а још у већој мјери и улога Синода, у односу на период османске владавине, значајно смањена. Да би се надокнадило то, као и канонска субвенција коју су васељенском патријарху до тада давала три епископа из Босне и Херцеговине, Конвенцијом је било предвиђено да Аустроугарска Фонду Патријаршије сваке године исплаћује суму од 58.000 златних пјастера. Сем те годишње ренте, васељенски патријарх из окупираних провинција више није могао да потражује никакву другу материјалну корист, захваљујући чему су онемогућене бројне злоупотребе из ранијег периода. Томе у прилог ишла је и одредба да епископи у Босни и Херцеговини немају више право да од својих вјерника убирају било какве порезе или таксе. Њима је, убудуће, Земаљска влада требало да даје редовну плату, чији би се износ израчунавао на основу просјечног годишњег прихода црквених пореза које су претходно сакупили њихови вјерници. На тај начин, и Конвенција је потврдила укидање, међу локалним српским становништвом, изразито омражене владикарине, истовремено пренијевши на Двојну монархију, односно на њене окупационе власти, право убирања црквених доприноса.⁸⁵⁷

На такво понашање васељенског патријарха, сем обећаних канонских права и редовних годишњих супсидија, утицала је и чињеница да је он схватио да би тренутним пружањем помоћи бечкој влади, могао да обезбиди њену подршку у бројним другим, већ постојећим проблемима, који су за њега били једнако важни као и црквено питање у Босни и Херцеговини (P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 121).

⁸⁵⁴ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 32.

⁸⁵⁵ HHStA, Adm. Reg. F28/16. Instruktion und Begleitbrief Kállays an Kosjek, 14. Januar 1880; HHStA, Adm. Reg. F28/16. Entwurf der Deklaration vom 21. Januar 1880; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 121–122.

⁸⁵⁶ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 33, 37.

⁸⁵⁷ Declaration des ökumenischen Patriarchen in Constantinopel vom 28. März 1880, betreffend die provisorische Regelung der Verhältnisse der griechisch-orientalischen Kirche in Bosnien, *Sammlung 1878–1880*, I, 323–324; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 130–131; Б. Маџар, *Покрет Срба*

Осигуравши себи Конвенцијом примарну улогу у функционисању Православне цркве у Босни и Херцеговини, и онемогућивши било какав даљњи уплив са стране, Аустроугарској се чинило да је суштина проблема ријешена, преостало јој је још само да плодове свог дипломатског успјеха проведе непосредно на самом терену. Врло брзо се, међутим, показало да првобитне планове неће бити нимало лако спровести до краја. Српски народ, а посебно његов напреднији дио, након што је сазнао за Конвенцију, реаговао је врло негативно, доживљавајући неке њене одредбе као директан удар на традиционална права која је уживао током османске владавине.⁸⁵⁸ Пошто су биле носиоци тих права, као посебно угрожене осјетиле су се црквено-школске општине, а на њихово чело стала је мостарска, која је жестоким реакцијама на Конвенцију повела одлучну борбу за очување до тада постојећих привилегија. Тиме је између двије стране започет врло озбиљан сукоб, а о његовом развоју током првих година аустроугарске окупације говорићемо детаљније касније.

Протести и негативне реакције српског становништва нису, међутим, значајније утицале на аустроугарске власти које су наставиле са спровођењем својих раније скројених планова. У том циљу, након постизања споразума са Васељенском патријаршијом у Цариграду, настојале су да најприје, реализацијом одредаба Конвенције, под своју контролу ставе високу хијерархију, а потом и да различитим активностима – попут школовања, давањем потпора и слично, постепено створе и лојално ниже свештенство.⁸⁵⁹ Тако је Земаљска влада 25. јула донијела наредбу о наплати пореза за православне епископе у Сарајеву, Тузли и Мостару, којом су државни органи и дефинитвно преузели на себе ову обавезу. Споменути епископима су на основу прикупљених средстава израчунаване и исплаћиване плате,⁸⁶⁰ чији износ је био у рангу плата највиших чиновника окупационе управе. Овако високим финансијским средствима висока хијерархија се жељела у потпуности везати за аустроугарску државу и истовремено обезбиједити њена потпуна послушност.⁸⁶¹

Паралелно са финансијским везивањем високе хијерархије, наставило се и са размишљањем започетим још у ранијем периоду у вези са питањем ко је за окупационе власти најподобнији за вршење ових функција. Иако је Темеловом гледишту о неопходности замјене неомиљених фанариотских епископа домаћим људима сметала одредба Конвенције по којој дотадашњи епископи остају на својим положајима, Двојна монархија је имала више разлога да нађе начина да неодговарајући фанариоти буде замијењени. На такав став није утицала само тежња да се удовољи српском становништву, већ много више сопствено неповјерење у „грчке владике“, у којима су, без обзира на њихово испољавање оданости новим властима, увијек видјели људе који су везани за васељенског патријарха. Такође, због свог малог утицаја међу становништвом, сматрани су потпуно бескорисним у процесу спровођења намјераваних реформи у Православној цркви у Босни и Херцеговини.⁸⁶² Припреме за смјену су, ипак, обављане полако. Иако су прикупљани подаци о злоупотребама

Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу, 37; Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 334–335.

⁸⁵⁸ Н. Каpidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 64.

⁸⁵⁹ Б. Маџар, *Посљедње грчке владике у Босни и Херцеговини*, 191.

⁸⁶⁰ *Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 25. Juli 1880, Nr. 12100, betreffend die Einhebung der Abgaben für die griechisch-orthodoxen Bischöfe in Sarajevo, D. Tuzla und Mostar durch die Regierungsbehörden, Sammlung 1878–1880, I, 330–331;*

⁸⁶¹ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 335.

⁸⁶² АБХ, ЗМФ, БХ 1498/1879. Јовановић Заједничком министарству финансија, 12. априла 1879; Б. Маџар, *Посљедње грчке владике у Босни и Херцеговини*, 191–192.

фанариотских епископа,⁸⁶³ није се журило са њиховом замјеном све док не буду пронађене одговарајуће личности које би заузеле њихове позиције.⁸⁶⁴

Први на листи за смјену био је дабробосански митрополит Антим, који је и сам нешто раније био свјестан да би се такво нешто могло догодити, па је већ у мају 1879. године затражио од аустроугарског владара да га пензионише. Како у том тренутку црквени односи са Васељенском патријаршијом у Цариграду нису били ријешени, аустроугарске власти су одбиле његов захтјев,⁸⁶⁵ али само питање је постало поново актуелно врло брзо након склапања Конвенције, па је Антим најзад пензионисан царевом одлуком од 4. септембра 1880. године.⁸⁶⁶ Бирајући између више кандидата, врхови Аустроугарске монархије су одлучили да на његово мјесто буде постављен Сава Косановић, а кључну улогу у том избору имао је заједнички министар финансија Слави, који је сматрао да нови митрополит мора да потиче из Босне и Херцеговине.⁸⁶⁷ Тиме се жељело осигурати да се добије не само лојална, већ и утицајна личност.⁸⁶⁸ Овакав Славијев став нису могла да промијене ни упозорења неких званичника и дипломата да Косановић с обзиром на ранију дјелатност није био најприкладније рјешење за аустроугарске интересе.⁸⁶⁹ На крају, и цар Франц Јозеф је прихватио гледиште заједничког министра финансија⁸⁷⁰ и 20. децембра 1880. године одобрио је именовање Саве Косановића за новог дабробосанског митрополита. Сам чин устоличења обављен је 10. априла 1881. године.⁸⁷¹

За све Србе у Босни и Херцеговини овај догађај имао је велику важност пошто је од укидања Пећке патријаршије ово био први избор у коме је за митрополита изабран домаћи свештеник, који је уз то био и врло угледан и поштован у народу.⁸⁷² При томе, показало се и да добијено унапређење није утицало на промјену Косановићевог понашања. Наиме, чим је схватио да је у процесу обављеног избора за митрополита у потпуности игнорисана воља клера и народа, одлучио је током децембра 1880. године да се обрати сарајевској црквено-школској општини којој је саопштио да он неће прихватити добијени избор уколико са њим, „по његовом свагдашњем праву“, није сагласан и српски народ.⁸⁷³ Такође, о свом ставу обавијестио је и васељенског патријарха и замолио га да преко црквено-школских општина постави народу питање да ли је задовољан са изабраним митрополитом. Патријарх је најприје избјегавао, али када га је Косановић условио са прихватањем положаја, прихватио је његов захтјев и о спроведеном избору службено обавијестио сарајевску црквено-школску општину, која је тим поводом 30. децембра одржала своју скупштину на којој је присутни народ са одушевљењем поздравио избор Саве Косановића на положај дабробосанског митрополита.⁸⁷⁴ Овим занимљивим потезом, Косановић је не само добио сагласност

⁸⁶³ АБХ, ЗМФ, БХ 6442/1880. Извјештај шефа Земаљске владе Далена Заједничком министарству финансија, 10. септембра 1880.

⁸⁶⁴ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 45, 48.

⁸⁶⁵ Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 140.

⁸⁶⁶ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 248.

⁸⁶⁷ ННStA, Adm. Reg. F28/16, Haymerle an Szlávy, 26. Mai 1880; ННStA, Adm. Reg. F28/16. Szlávy an Haymerle, 11. Oktober 1880; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 141–142.

⁸⁶⁸ В. Максимовић, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, Добрун – Сарајево 2003, 35.

⁸⁶⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 3430/1880. Министарство вањских послова Славију, 26. маја 1880; ННStA, Adm. Reg. F28/16. Calice an Haymerle, 1. Oktober 1880; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 63; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 142.

⁸⁷⁰ АБХ, ЗМФ, БХ през. 113/1880. Приједлог Славија цару, 20. децембра 1880.

⁸⁷¹ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 249.

⁸⁷² В. Mađžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, 219.

⁸⁷³ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, 520.

⁸⁷⁴ С. Љубибратић, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић, у: Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, Београд 1959, 77.

народа, већ је и обезбиједио да сам избор и постављење митрополита више није био само ствар аустроугарског владара и васељенског патријарха, него нешто о чему треба да се чује и мишљење српског народа, односно његових црквено-школских општина.

Споменутом активношћу, као и неким другим нешто касније, Косановић је врло брзо показао да је аустроугарска управа погријешила мислећи да ће да га придобије за своје циљеве и да су били у праву сви они високи званичници који су, боље га познавајући, изражавали противљење његовом именовању за митрополита. Чврсто заступајући вјерске и националне интересе српског народа и у оним најситнијим детаљима, нови дабробосански митрополит морао је доћи у несагласје са тежњама окупационе управе, а посебно у вези са првим покушајима уније коју су покушали да прогурају поједини аустроугарски службеници.⁸⁷⁵ Сукоб двије стране се развијао постепено и своју кулминацију доживио је тек у Калајево вријеме, али је без обзира на то имао и одређене посљедице и на овај уводни, преткалајевски период, а оне се, прије свега, огледају у чињеници да су аустроугарске власти извукле јаку поуку из ових збивања захваљујући чему дуго времена није био смијењен ниједан од преостала два фанариотска епископа.

Иако је учињена грешка у вези са избором Косановића окупационој управи створила бројне проблеме, она није могла умањити ефекте настале склапањем Конвенције са Васељенском патријаршијом у Цариграду. Без обзира на сва противљења самог митрополита и истакнутијих српских црквено-школских општина, дипломатија Двојне монархије успјела је да споменути чиним питање Православне цркве у Босни и Херцеговини ријешити у складу са сопственим интересима, потчињавајући је у постепено својој власти, што ће да се осјећа и ствара проблеме српском становништву током читаве окупације. Власти се, међутим, нису задовољавале само са подређивањем високе црквене хијерархије, већ су настојале да се мијешају и у оно што је представницима српског народа било посебно значајно – дотадашња аутономна права црквено-школских општина, стварајући тиме услове у којима је сукоб двије стране био неминован.

Католичка црква

Питање рјешења положаја Католичке цркве у Босни и Херцеговини, за аустроугарску окупациону управу показало се као врло специфично. Пошто је и сама била католичка земља, Двојна монархија је у окупираним провинцијама очекивано имала највећу подршку међу тамошњим католичким становништвом и свештенством. Без обзира на то, она није била нимало задовољна организацијом католичке цркве коју је затекла у Босни и Херцеговини усљед чега је већ у првим годинама своје владавине покренула активности којима је жељела да изврши значајне промјене са циљем да постојеће стање у потпуности прилагоди својим интересима. Да би се могли разумјети разлози оваквог понашања, неопходно је дати јасну слику збивања у Католичкој цркви у Босни и Херцеговини у вријеме османске власти.

Кључну улогу међу католичким становништвом у Босни и Херцеговини током османске владавине, као једини клер, имао је ред фрањеваца, који је своје активности на овом подручју отпочео још у вријеме средњовјековне босанске државе, почетком XIV вијека.⁸⁷⁶ Када је Босна 1463. године пала под османску власт, старјешина тамошњих

⁸⁷⁵ АБХ, ЗМФ, БХ, През. 641/1881. (Савјетник у Земаљској влади, гроф Мирошевски, покушао је средином 1881. године да убиједи митрополита Косановића да прихвати унију са Римом, али он је то одбио и одлучио да се пожали вишем нивоу власти у Бечу, након чега је 11/23. јуна послао писмо секретару царске канцеларије).

⁸⁷⁶ S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463–1804*, Mostar 1999, 192.

фрањеваца фра Анђео Звиздовић затражио је од султана да им додијели право слободног вјероисповиједања, што је Мехмед II Фатих 28. маја 1464. године и учинио издавањем ахднаме,⁸⁷⁷ односно писмене „обавезе“ или „јемства“. На тај начин створена је фрањевачка провинција, нешто касније названа Босна Сребрена (Bosna Argentina), која је током XVI и XVII вијека покривала све крајеве југоисточне Европе који су се налазили под османском влашћу – од Угарске на сјеверу до Далмације и Јадранског мора на југу.⁸⁷⁸ Због њихових посебних заслуга у одбрани вјере на тако тешком подручју, врховна управа католичке цркве у Риму наградила је фрањевце уступањем изванредних права, па су они, између осталог, на простору Босне и Херцеговине били жупници, а не мисионари.⁸⁷⁹

Врло значајну прекретницу за фрањевце, Босну Сребрену и тамошње католике представљао је Бечки рат,⁸⁸⁰ вођен од 1683. до 1699. године, чије посљедице су се осјетиле у више сегмената. Најприје је током борбених дејстава велики дио католичког становништва усљед подршке аустријским снагама био принуђен да бјежи пред турским снагама и напусти простор Босне и Херцеговине, значајно смањивши своје присуство на том подручју. Након што су сукоби завршени и Османлије у рату доживјеле тежак пораз, миром у Сремским Карловцима 1699. године велики дио територије дотадашње фрањевачке провинције Босне Сребрене добиле су Аустрија (Јужну Угарску, Срем и Славонију) и Млетачка Република (загорску Далмацију). Карловачким миром је такође било предвиђено да Аустрија, која је споменути проширењем избила на границе Босне и Херцеговине, добије право протектората над босанскохерцеговачким католицима,⁸⁸¹ окончавши тиме скоро двовјековну усамљеничку борбу фрањеваца за заштиту и очување својих вјерника. Иако је ова одлука била веома значајна јер је означила почетак интересовања Хабзбуршке монархије за простор Босне и Херцеговине и тамошње католике, Босна Сребрена је из Бечког рата изашла значајно ослабљена, изгубивши истовремено и значајан дио становништва и компактност провинције, пошто је територија која јој је раније припадала сада била подијељена између три државе чинећи врло тешком комуникацију издвојених дијелова са дотадашњим центром. Очекивана посљедица таквог стања било је дефинитивно раздвајање расцјепљених дијелова у наредним деценијама⁸⁸² и свођење Босне Сребрене средином XVIII вијека у природне границе Босне и Херцеговине, уз додатак Новопазарског санџака.

⁸⁷⁷ Ahdnama sultana Mehmeda II Fatiha (28. maj 1463. godine), u: *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima*, priredila Dženana Čaušević, Sarajevo 2005, 66.

⁸⁷⁸ М. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 127.

Дате повластице односиле су се само на фрањевце, али не и на католички високи клер. Са друге стране, код православних, добијене повластице су се односиле на читав клер и биле су веће од повластица које су дате католицима (S. M. Džaja, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783–1813)*, Zagreb 1971, 26). Разлог за такав третман је био политичке природе – високи клер Православне цркве налазио се у оквирима османске државе, док је врховни поглавар католика папа био изван ње, и сматран је за противника Османског царства и ислама као религије (S. M. Džaja, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do Austro-Ugarske okupacije*, Croatica Christiana periodica Vol. 16, No. 30 (1992), 167).

⁸⁷⁹ В. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*, Beograd 1935, 2.

⁸⁸⁰ В. Pandžić, *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom*, Mostar 2011, 38.

⁸⁸¹ Ugovor o miru između Osmanskog carstva i Habsburške monarhije (26. januar 1699), u: *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima*, priredila Dženana Čaušević, 112–116; L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb 1985, 47, 49–51, 72.

⁸⁸² I. Gavran, *Suputnici bosanske povijesti. Sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1990, 68–69, 71. (За посебну провинцију најприје је проглашен млетачки дио, Далмација, 1735. године, а потом и аустријски, Прекосање, 1757. године).

Даљни сукоби Аустрије и Османског царства, који су се протегли све до пред крај XVIII вијека, нису нимало ишли у прилог побољшању положаја католичког становништва у Босни и Херцеговини,⁸⁸³ а тешко стање настављено је и почетком XIX вијека, о чему свједочи и извјештај бискупа Босне Сребрене Аугустина Милетића аустријском конзулу у Травнику, априла 1815. године.⁸⁸⁴ Право побољшање прилика услиједило је тек средином XIX вијека са отпочињањем реформи у Османском царству,⁸⁸⁵ али овај напредак је дијелом био помрачен жестоким сукобом међу самим фрањевцима. Његов главни подстрекач био је Милетићев насљедник Рафаел Баришић, који је на положај апостолског викара у рангу бискупа именован 1832. године.⁸⁸⁶ За разлику од својих претходника, чија је пракса била да све одлуке доносе у сарадњи са водећим фратрима провинције, Баришић је настојао да управља потпуно самостално што га је довело у вишегодишњи сукоб са већином фрањеваца и кључним људима Босне Сребрене који су у томе видјели кршење традиционалних права.⁸⁸⁷

Оно што је за нас посебно значајно, у *Баришићеву аферу* (1832–1846) умијешала се и Аустрија пруживши недвосмислену подршку бискупу, из разлога што је његове противнике све више захватао дух илирског покрета и идеја националног просвјеђивања, која ни најмање није одговарала интересима Беча.⁸⁸⁸ Опредељењем за Баришића Хабзбуршка монархија је, по први пут, дошла у снажан сукоб интереса са већином фрањеваца Босне Сребрене, што је означило почетак развоја узајамног неповјерења које ће будућим догађајима бити само додатно продубљено. Томе у прилог је ишла и све јача политика апсолутизма и германизације аустријских власти, која је изазивала јако незадовољство у Хрватској што се врло брзо прелило и у Босну, међу фрањевачке свештенике. Као посљедица тога неки од њих су у разговорима са француским конзулом тражили да се право протектората над католицима у Босни и Херцеговини пренесе са Аустрије на Француску.⁸⁸⁹

Доласком на територију Босне и Херцеговине Аустроугарска монархија, иако је била добро дочекана од стране локалних фрањеваца,⁸⁹⁰ није заборавила сва ова неслагања и почела је још интензивније да размишља на који начин да изврши преуређење организације католичке цркве у запосједнутим провинцијама. У неопходност промјена посебно ју је увјеравала склоност фрањеваца да воде хрватску и још ширу словенску политику, захваљујући чему су дјеловали као потпуно неприкладан сарадник и помагач у спровођењу циљева које је аустроугарска држава намјеравала да

⁸⁸³ М. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II*, 11.

Аустрија, ако већ није била у стању да помогне војним или дипломатским путем, већ тада се трудила да на друге начине изађе у сусрет босанскохерцеговачким фрањевцима, па је у вријеме Јосифа II (1780–1790) прихватила њихову молбу да на својим универзитетима школује извјестан број босанских клерика

⁸⁸⁴ В. Pandžić, *Augustin Miletić o poteškoćama katoličkog svećenstva u Bosni i Hercegovini god. 1815*, у: *Spomen-spis, povodom 90 obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Zagreb 2004, 385–394.

⁸⁸⁵ В. Kursar, *Franjevci i katoličanstvo u Osmanskoj Bosni i Turskoj Hrvatskoj u predmodernom doba (15–18. stoljeće)*, Hrvatska revija 2, 2015.

⁸⁸⁶ Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 330.

⁸⁸⁷ И. Кеџмановић, *Баришићева афера. Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека*, Сарајево 1954, 10.

Значајна посљедица наведених сукоба било је и разбијање дотад јединственог *Апостолског викаријата у османској Босни* и постављање у Херцеговини засебног апостолског викара 1843. године. (I. Gavran, *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881–1975)*, Visoko 1978, 7).

⁸⁸⁸ О дубљим узроцима *Баришићеве афере* који су довели и до уплитања Свете Столице и Аустрије види: И. Кеџмановић, *Баришићева афера. Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека*, 47, 49, 51–52; Н. Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 309–310; Т. Крушевац, *Ivan Frano Jukić, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine VII (1955)*, 173–174.

⁸⁸⁹ В. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, 39.

⁸⁹⁰ М. Karamatić, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austro-ugarske uprave 1878.–1914.*, Sarajevo 1992, 43.

реализује на окупираном подручју.⁸⁹¹ Фрањевце, као једине носиоце права на вршење духовних дужности, требало је, дакле, елиминисати и умјесто њих увести редовну хијерархију свјетовног клера,⁸⁹² над којом би било много лакше вршити политички надзор.⁸⁹³ Све то, међутим, није било нимало једноставно пошто се радило о врло комплексном питању – аустроугарска власт је тек организовала своју окупациону управу и како се још увијек није осјећала довољно јаком, није могла дозволити себи да због тежњи да потисне фрањевце, у том врло осјетљивом тренутку дође у директан сукоб са припадницима њиховог реда, а можда и са католичким становништвом које би их слиједило. Зато се много мудрије чинило намјераване циљеве остварити преко црквених власти у Риму. Због свега реченог аустроугарска власт није журила са дјеловањем и одлучила је да најприје испрати како ће да се окончају двије акције за реорганизацију Католичке цркве у Босни и Херцеговини, које су већ биле у току у тренутку када су јединице Двојне монархије ступиле на подручје немирних провинција – активности бискупа Штросмајера и визитација Форланија.⁸⁹⁴

Бискуп Штросмајер, полазећи од свог титуларног звања, умијешао се у спорно питање реорганизације још док је трајала завршна фаза босанскохерцеговачког устанка.⁸⁹⁵ Подстакнут од стране Свете столице, а и сам веома заинтересован, он је у наредном периоду врло пажљиво пратио сва збивања око судбине спорних провинција⁸⁹⁶ развијајући истовремено своја стајалишта по питању реформи у оквиру тамошње Католичке цркве. Та стајалишта бискуп је детаљно изражавао у писмима својим пријатељима и сарадницима или кроз обраћање или извјештаје самом врху католичке цркве.⁸⁹⁷ Како је постајало све извјесније да ће Босна и Херцеговина дефинитивно да заврше у аустроугарским рукама, код њега се све више јављала бојазан да би, преко постојећег дуалистичког система, кључну улогу у споменутој реформи могао да добије мађарски фактор. Да би то спријечио, он сам почиње да развија активности чији је циљ био да будућу реорганизацију што је могуће више прилагоди хрватским,⁸⁹⁸ али и личним интересима.⁸⁹⁹ У складу са тим Штросмајер се већ почетком јула 1878. године, док је Берлински конгрес још био у току, обратио државном секретару Ватикана Франкију и указао му на значај доброг црквеног уређења у провинцијама које ће ускоро да окупира Двојна монархија.⁹⁰⁰

⁸⁹¹ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 65.

⁸⁹² М. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914*, *Historijski zbornik XIX-XX* (1966–1967), 9–68.

⁸⁹³ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 47.

⁸⁹⁴ В. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, 52–53.

⁸⁹⁵ О Штросмајеровим ставовима током Источне кризе детаљније у В. Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер. Хрват, великохрват или Југословен*, Јагодина 2006, 76–86.

⁸⁹⁶ L. Đaković, *O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“*, Sarajevo 1979, 134.

⁸⁹⁷ То је јасно видљиво из његове кореспонденције са Фрањом Рачким коју је прикупио и објавио Фердо Шишић. При томе је посебно значајно да је Штросмајер имао обичај да Рачком у препису шаље све своје значајније акте. *Korespondencija Rački-Strossmayer*, priredio F. Šišić, Zagreb 1929, knj. II (od 6. 1. 1876 – 31. 12. 1881).

⁸⁹⁸ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001, 45, 48–49.

⁸⁹⁹ В. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, 56–57.

За разлику од савременијих хрватских аутора, који Штросмајерову улогу у овим збивањима приказују знатно позитивније, као одраз тежње за одбраном хрватских националних интереса, Гаврановић је оцјењују и као настојање да спроведе личне интересе и реализује права ђаковачког бискупа, на рачун фрањеваца.

⁹⁰⁰ Ђ. Kokša, *Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881*, u: *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX. i XX. stoljeću. Povijesno teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1. i 2. srpnja* 1982, Sarajevo 1986, 31.

О његовој дјелатности је, међутим, врло брзо добила информације и аустроугарска дипломатија, па је министар иностраних послова Андраши почетком августа дао наредбу свом посланику при Ватикану грофу Паару да покуша да сазна да ли је Штросмајер у вези са тим већ предузимао неке кораке у Риму. Истовремено му је и скренуо пажњу да буде врло обазрив и да то ради само уколико је у стању да то обави неупадљиво, пошто Двојна монархија, у тренутку када су односи у вези са католичком црквом у Босни и Херцеговини били веома потресени, није жељела да на било какав начин провоцира, односно угрожава односе са Светом столицом.⁹⁰¹

Пажљивим истраживањем, аустроугарске дипломате при Ватикану успјеле су да добију и почетком октобра 1878. године да пошаљу у Беч податке о низу извјештаја о стању у Босни и Херцеговини које је Штросмајер у ранијем периоду подносио Риму. Такође, дошле су и до сазнања, што је посебно било значајно, и о најновијем писму ђаковачког бискупа државном секретару кардиналу Нини, из кога се јасно могло закључити да су информације о његовим намјерама да покуша да утиче на развој црквених односа у Босни и Херцеговини биле тачне. У том писму, између осталог, Штросмајер је испољио тежњу да задржи свој утицај у спорним покрајинама и наговијестио је да ће Светој столици ускоро да поднесе директне приједлоге на који начин би требало извршити реорганизацију Католичке цркве у Босни и Херцеговини.⁹⁰²

Исказану намјеру ђаковачки бискуп је реализовао 24. октобра 1878. године слањем прве промеморије у којој је предложио да се одмах отпочне са увођењем редовне хијерархије,⁹⁰³ с тим да би о свему томе своје мишљење и пристанак најприје морали дати босански фрањевци. Пошто му тамошњи апостолски викар фра Пашкал Вуичић није нимало одговарао због блискости са Мађарима – „непријатељима босанског народа“, чије интересе би могао да заступа у процесу уређења босанске цркве – истакао је да он треба да буде смијењен, навевши као разлог Вуичићеве свађе са фрањевцима и омраженост у народу. С обзиром да ђаковачки бискуп у свом наслову носи титулу босанско-сремског бискупа, Штросмајер је сматрао да би било сасвим „праведно“ да он буде босански бискуп, у вези са чиме је и поднио молбу Ватикану.⁹⁰⁴ При томе, он није намјеравао да пређе у Босну, нити да је припоји себи већ да управља тамошњом црквом до њеног дефинитивног уређења. Уколико то не би било могуће, замолио је Свету столицу да се под њеним надзором управа повјери загребачком надбискупу или, у крајњем случају, савјету босанских фрањеваца, окупљеном при Нунцијатури у Бечу. На самом крају, ђаковачки бискуп је упутио молбу водећим људима у Ватикану да о његовим приједлозима што прије упознају аустроугарску власт.⁹⁰⁵

Мјесец дана касније, крајем новембра 1878, Штросмајер је отишао у Рим да би лично папи и државном секретару кардиналу Нини образложио приједлоге из своје Промеморије.⁹⁰⁶ У међувремену ни аустроугарска дипломатија није мировала, већ је предузела активности којима је настојала да добије информације о активностима

⁹⁰¹ HHStA, Administrative Registratur (Adm. Reg.) F27/40, ff. 154–155; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dokument br. 17.

⁹⁰² HHStA, Adm. Reg. F27/40, ff. 156–158; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dok. br. 18.

Реагујући на ове информације, као и на вијест да би папа можда могао за босанског бискупа да именује Штросмајера, аустроугарско Министарство спољних послова је у писму од 16. октобра 1878. закључило да би ђаковачки бискуп био лош избор (B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dok. br. 19, 291).

⁹⁰³ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 393–394.

⁹⁰⁴ K. Milutinović, *Štrosmajer i Rački i okupacija Bosne i Hercegovine*, Dometi 76–77 (1994), 59; L. Đaković, *O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, 143–144.

⁹⁰⁵ Đ. Kokša, *Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881*, 32.

⁹⁰⁶ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 51.

ђаковачког бискупа⁹⁰⁷ и паралелно са тим онемогућила његове намјере. Министар Андраши је, приликом свог обраћања аустроугарском дипломатском представништву при Ватикану, сем слања негативних информација о подобности Штросмајера, изразио тежњу за склапањем договора са Светом столицом у вези са вјерским питањима у окупираним провинцијама и истовремено истакао намјеру Двојне монархије да помогне јачању католичанства у Босни и Херцеговини.⁹⁰⁸ Пратећи његова упутства отпавник послова Сајлер, који је тренутно мијењао амбасадора Паара, обавијестио је о добијеним наводима државног секретара Нину, чија реакција му је дјеловала врло позитивно за аустроугарске интересе. Наиме, Нина је, поред одређених похвала, изнио низ негативних коментара на рачун бискупа Штросмајера, посебно му замјерајући склоност ка Русији, охол карактер и ниске моралне квалитете, усљед чега се сложио са Андрашијевим мишљењем да он није подобан да буде именован за бискупа Босне. Поред тога, Нина је подржао став аустроугарског отпавника послова да се било какве промјене у црквеним приликама окупираних провинција могу извршити једино у договору Свете столице и Аустроугарске. Обећао је да ће Ватикан у том питању водити рачуна о интересима Двојне монархије, као и да ће папи скренути пажњу на долазак Штросмајера, његове планове, али и обавијестити га о оном што је сазнао о његовој личности.⁹⁰⁹

Ствари су се, дакле, захваљујући дјеловању аустроугарских дипломата прилично неповољно развијале по Штросмајера што се и показало током његовог боравка у Риму. Према извјештају амбасадора Паара, папа је након првог пријема Штросмајера изјавио да ће га саслушати, али да неће радити по његовим приједлозима. Овакав став произишао је из чињенице да је он планове ђаковачког бискупа сматрао не само неопортуним, желећи да питање црквене организације у Босни и Херцеговини рјешава у договору са бечком владом, већ се и плашио да би они могли да проузрокују тешкоће аустроугарској влади, изазову фанатизам православног становништва и побуде љубомору Русије.⁹¹⁰ Са друге стране Штросмајер је био веома незадовољан резултатима разговора, што је врло јасно изразио у свом писму Рачком 30. новембра, истичући да се немају чему надати у „босанској ствари“.⁹¹¹ Ипак, нови разговори са званичницима Ватикана дијелом су га охрабрили да ствари можда ипак не стоје тако лоше.⁹¹²

Заиста, Света столица је и даље разматрала Штросмајерове приједлоге о реорганизацији Католичке цркве у Босни и Херцеговини, али, како је била свјесна јаког отпора аустроугарске дипломатије, није жељела било шта да ради по том питању, већ је препустила ђаковачком бискупу да сам покуша да се избори за њих у Бечу. Пошто га је државни секретар Ватикана посавјетовао да дјелује у том правцу, Штросмајер је најзад схватио да без сагласности цара Франца Јозефа неће остварити никакве резултате, па је, иако нерадо, одлучио да пређе преко ранијих неслагања са аустроугарским владарем и покуша да га убиједи у оправданост својих погледа.⁹¹³ У том циљу искористио је прославу годишњице царевог брака и почетком маја 1879. године обавио разговор са аустроугарским владарем, представивши му нешто измијењену верзију своје Промеморије, коју је дан раније послао и Светој столицу. Кључна промјена тичала се

⁹⁰⁷ HHStA, Adm. Reg. F27/40, ff. 166–170; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dok. br. 20.

⁹⁰⁸ HHStA, Adm. Reg. F27/40, ff. 160–164; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dok. br. 19.

⁹⁰⁹ HHStA, Adm. Reg. F27/40, ff. 166–170; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dok. br. 20.

⁹¹⁰ HHStA, Adm. Reg. F27/40, ff. 172; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, dok. br. 21.

⁹¹¹ *Korespondencija II*, dok. br. 551, 192.

⁹¹² *Isto*, dok. br. 552, 192.

⁹¹³ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 52–54.

улоге фрањеваца, који би у пасторалној бризи требали да буду у потпуности замијењени свјетовним клером,⁹¹⁴ што је било сасвим у сагласности са тежњама Двојне монархије.

Паралелно са дјелатношћу бискупа Штросмајера, у вези са Католичком црквом у Босни и Херцеговини одвијала се још једна значајна активност. У питању су биле двије апостолске визитације бискупа Форланија, које су затражили херцеговачки и босански викари због несугласица са припадницима тамошњег фрањевачког реда. Визитацију Херцеговини Форлани је извршио у фебруару и марту 1878. године и том приликом је стао на страну фрањеваца истакавши да не би било паметно прихватити настојање викара Краљевића да, сем фрањеваца, на том подручју почне дјеловати и свјетовни клер. Због ратних дејстава визитацију Босни је одрадио знатно касније, у периоду између 25. октобра 1878. и 22. марта 1879. године,⁹¹⁵ дакле након завршене окупације, што је значајно промијенило политички оквир у коме је она вршена, а самим тим утицало и на њене резултате који су узели у обзир и интересе Аустроугарске. У својим извјештајима током маја 1879. Форлани је, наспрам става фрањеваца, изнио мишљење да босански викаријат треба подијелити, а да бискупе треба именовати из свјетовног клера. Оно што је најбитније Конгрегација Пропаганде је његове ставове доживјела као давање зеленог свјетла успостави редовне хијерархије.⁹¹⁶

Пошто је Конгрегација Пропаганде имала управу над мисијским земљама,⁹¹⁷ управо њен став је био од кључне важности за евентуално увођење редовне црквене хијерархије у окупираним провинцијама и даљњи ток преговора Двојне монархије и Свете столице. Оно што је, међутим, одликовало положај Пропаганде била је чињеница да је дјеловала знатно независније од државног секретарства Ватикана које је у конкретном питању било принуђено да уважава ставове и интересе Аустроугарске. Захваљујући томе, на заједничкој сједници Конгрегације за изванредне црквене послове и Конгрегације Пропаганде, одржаној 23. јуна 1879. године, присутни кардинали су заузели прилично уздржан став - позивајући се на непостојање најнужнијих услова, одбили су да у том тренутку дају своју сагласност за увођење редовне црквене хијерархије, али то ипак није значило апсолутно негативан став Конгрегације Пропаганде, пошто је она истовремено дала сагласност за постепено увођење свјетовног клера.⁹¹⁸

Овакво компромисно рјешење Пропаганде, иако је успорило, није трајно прекинуло активности Свете столице и Двојне монархије у вези са преуређењем Католичке цркве у Босни и Херцеговини. Послије скоро једногодишњег затишја, током лета 1880. године поново су по том питању интензивирани контакти двије стране који су потврдили блискост намјера, након чега је аустроугарско министарство спољних послова исказало спремност за улазак у преговоре. Монархија је, при томе, била спремна да се будућим договором обавезе да ће водити рачуна о црквеним институцијама, али је истовремено очекивала поштовање њених политичких интереса. Са друге стране, задовољан развојем ситуације римски папа се потрудио да утиче на Конгрегацију пропаганде да више не може да игнорише његове озбиљне планове,⁹¹⁹ па је на новој заједничкој сједници Конгрегације за изванредне црквене послове и

⁹¹⁴ *Korespondencija II*, dok. br. 563, 218; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 399.

⁹¹⁵ T. Vukšić, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.–1903.)*. *Povijesno-teološki prikaz*, Mostar 1994, 87–88.

⁹¹⁶ Đ. Kokša, *Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881*, 35–37.

⁹¹⁷ L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 79.

⁹¹⁸ Đ. Kokša, *Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881*, 39–40; Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 60–61.

⁹¹⁹ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 69–71; L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 79.

Конгрегације Пропаганде, одржаној 13. септембра 1880. године, у погледу увођења редовне хијерархије донијета одобравајућа одлука, чиме су биле уклоњене све препреке за постизање споразума Ватикана са Двојном монархијом.⁹²⁰ Иначе, из свих ових припрема за преговоре у потпуности је био искључен Штросмајер што је јасно говорило у ком смјеру ће, у односу на његове тежње, да теку даљњи разговори двије стране. У свом писму Рачком ђаковачки бискуп је за такав развој ситуације и игнорисање од стране папског нунција означио клеветање које су на његов рачун спроводили „Маџари и Нијемци“.⁹²¹

Из писма аустроугарског амбасадора при Ватикану види се да су прави преговори Аустроугарске и Свете Столице започети током децембра 1880. године,⁹²² а окончани су 8. јуна 1881. године закључивањем уговора⁹²³ о успостављању редовне црквене хијерархије у Босни и Херцеговини. Тим споразумом било је предвиђено да се у окупираним провинцијама оснује самостална црквена метрополија (надбискупија), са сједиштем у Сарајеву, којој би као суфраганске биле подређене новоподигнуте бискупије у Мостару и Бањалуци, као и све оне које на територији Босне и Херцеговине буду основане у будућности. Што се требињске дијацезе тиче, договорено је да њоме и даље управља дубровачки бискуп, и то до тренутка док се у вези са њом не постигне посебан споразум Свете Столице и Двојне монархије. Да би остварила своје циљеве аустроугарска власт је била спремна да уложи значајна средства за рад католичке цркве у окупираним провинцијама, па се у уговору обавезала да ће надбискупској столици у Сарајеву годишње да уплаћује 8000 форинти, мостарској бискупији 6000 форинти, а апостолском администратору у Бањалуци 3000 форинти. Такође, дала је и сагласност да ће финансирати и рад богословије која би за потребе свих бискупија била отворена у сарајевској надбискупији. Свјетовни клер који би се у њој школовао, након завршетка образовања посветио би се светој служби и радио заједно са редовничким клером коме је, на тај начин, иако више не би представљао једине католичке духовнике у Босни и Херцеговини, било признато право да настави са својом дотадашњом службом.⁹²⁴ Ова изразито значајна одлука о увођењу свјетовног клера представљала је велику промјену у односу на вишевијековно стање и имала је крупне посљедице не само за остварење циљева Двојне монархије, него и на будуће односе редовничког и свјетовног свештенства, узрокујући њихове бројне сукобе.⁹²⁵ Слично као у Конвенцији са Васељенском патријаршијом у Цариграду по питању православне цркве, аустроугарски владар је и овим уговором са папом обезбиједио себи право да именује католичке великодостојнике, надбискупа и бискупе, и то на начин како је то иначе радио на подручју свога Царства, с тим да то не буде споменуто у були о успостави хијерархије.⁹²⁶

Сама була, која је била неопходна да би остварени споразум Двојне монархије и Свете Столице постао валидан и са гледишта канонског права, датирана је 5. јула, а проглашена у Риму 4. августа 1881. године под насловом *Ex hac augusta*, дефинитивно заокруживши трогодишња залагања за успостављањем новог црквено-правног уређења католичке цркве у Босни и Херцеговини.⁹²⁷ Како се могло и претпоставити резултат преговора, оличен кроз оснивање самосталне црквене метрополије у

⁹²⁰ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 446–448.

⁹²¹ *Korespondencija II*, dok. br. 634, 302.

⁹²² HHStA, Adm. Reg. F27/40, ff. 487–490.

⁹²³ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 48.

⁹²⁴ HHStA, Adm. Reg. F 27/40 ff. 678–679; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, 201–202.

⁹²⁵ L. Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, 80.

⁹²⁶ HHStA, Adm. Reg. F 27/40 ff. 678–679; B. Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine*, 201–202.

⁹²⁷ Z. Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, 77–78, 626.

окупираним провинцијама, означио је и дефинитивни неуспјех Штросмајера да, као ђаковачки бискуп који је у свом наслову имао и Босну, тамошњу Католичку цркву добије под свој надзор.⁹²⁸

Споразум Аустроугарске и Свете Столице био је резултат компромиса, током којег су и једна и друга страна биле принуђене да одустану од првобитних максималистичких захтјева. Кључна ставка о којој се расправљало, а у којој је Аустроугарска била принуђена дијелом да попусти, односила се на број бискупија. Тежња Свете Столице била је да се у окупираним провинцијама уведе већи број бискупија из разлога што се сматрало да се тиме ојачава снага католичког тора, али је Двојна монархија то одбијала правдајући се при томе slabим финансијама. То су, међутим, били само изговори пошто је она на такву политику била подстакнута сасвим другим разлозима – прво, јер је сматрала да ће много лакше да контролише активности Католичке цркве ако буде постојала само једна бискупија, и друго, водила је рачуна о чињеници да је православно становништво у Босни и Херцеговини, иако много бројније од католичког, имало само тројицу владику. Због тога Двојна монархија никако није могла да пристане на више од три бискупије, али је истовремено морала и да одустане од својих покушаја да буде организована само једна.⁹²⁹

Гледано у цјелини, Аустроугарска је могла да буде веома задовољна резултатима споразума са Светом столицом. Њена стрпљивост у остварењу циљева показала се у потпуности ефикасна јер је постигнутим договором успјела да обезбиједи пуну контролу над католичком црквом у Босни и Херцеговини. Фрањевцима, у које није имала много повјерења, успјела је да одузме дотадашњу привилегију искључивог права на локалне католичке вјернике укључивши у тај процес, због економске зависности, држави одано свјетовно свештенство, које је постепено, са својим развојем, требало да игра све значајнију улогу. Занимљиво је, међутим, да је Двојна монархија, након објављивања буле, могла да буде задовољна и развојем прилика на самом терену, и то у знатно већој мјери него што је сама очекивала. Овакав резултат био је прије свега посљедица држања фрањеваца који су се према новим властима у Босни и Херцеговини, иако су због губитка привилегија имали великог разлога за незадовољство, понашали сасвим одано и исправно.⁹³⁰ Зато се, захваљујући свему реченом, може констатовати да је политика Аустроугарске, током првих година окупације, у вези са питањем католичке цркве, доживјела потпуни успјех. Њено ефикасно контролисање стања нису успјели да наруше ни спорови у вези са жупама који су очекивано избили између фрањеваца и Јосипа Штадлера, првог сарајевског надбискупа. Штавише, показало се да су ови сукоби у ствари били корисни за власт јер су додатно везали и једну и другу страну за аустроугарску управу,⁹³¹ учвршћујући њену улогу и потврђујући значај који је у вјерским питањима католичког живља Босне и Херцеговине Двојна монархија стекла склапањем договора са Светом столицом. Тако се овај рани период окупационе управе када је у питању Католичка црква у Босни и Херцеговини углавном ограничио на утврђивање њене нове организације, која је покренута прије свега због настојања државе да над њом обезбиједи стицање пуне контроле, док су врло интересантни планови и активности саме Цркве, вршени у жељи да се на рачун становништва других

⁹²⁸ S. M. Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju*, 49. (Завођење редовне хијерархије 1881. године означило је и крај за два, до тада постојећа, апостолска викаријата: Босне (1735–1881), као и знатно млађег Херцеговине (1847–1881). Дотадашњи апостолски викари имали су различите судбине пошто је апостолски викар Босне, фрањевац Пашкал Вујичић одмах пензионисан, док је апостолски викар Херцеговине, фрањевац Пашкал Буцоњић, остао у служби и именован за бискупа у Мостару).

⁹²⁹ Исто, 48; Ђ. Kokša, *Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881*, 53.

⁹³⁰ T. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 309–310.

⁹³¹ Исто, 310–311.

конфесија искористе нове околности настале са доласком католичке Монархије, изузев ријетких примјера, дошли до израза тек у времену које је слиједило.

Исламска заједница

Током вишевијековне османске владавине Босном и Херцеговином, једна од нити која је локално муслиманско становништво најчвршће везивала за султана и Османско царство била је исламска религија. Везаности за султана знатно је доприносила чињеница да је он, осим што је био врховни свјетовни поглавар Османског царства, од 1517. године преузео титулу халифа,⁹³² чиме је постао и врховни вјерски старјешина свих муслимана сунитског реда. Пошто, наравно, сам није могао да обавља све послове, његов главни заступник у области религије и закона био је шејх-ул-ислам, првосвештеник и старјешина улеме, вјерски образованих људи који су обављали вјерску и судску власт.⁹³³ Иако су биле врло чврсте, споменуте религијске нити, као и бројне друге везе босанскохерцеговачких муслимана са султаном и Османским царством, биле су угрожене доласком аустроугарске војске 1878. године. Изражавајући каква је тешка осјећања међу њима изазвала ова промјена господара, један од њих, Осман Нури-Хаџић, је горко констатовао: „Као отсечено дрво од великог стабла, босански су муслимани преко ноћи остали без упоришта на које су се четири века наслањали. Пуни страха и мржње на нове господаре, дуго се нису могли снаћи у новим приликама.“⁹³⁴

Са друге стране, сломивши одлучно оружани отпор локалног становништва, аустроугарска окупациона управа је жељела да, једнако као и над православном и католичком црквом, у Босни и Херцеговини успостави контролу и над дјеловањем исламске заједнице, што је подразумијевало и тежњу за њеним одвајањем од вјерског центра у Цариграду.⁹³⁵ У тој намјери значајан проблем могла је да јој представља изречена специфичност исламске религије у којој, за разлику од хришћанства, није постојала јасна граница између цивилног и вјерског живота. Као што смо видјели, цариградски шејх-ул-ислам био је носилац врховне вјерске власти у Османском царству, и као таквог су га, и након окупације, признавали и босанскохерцеговачки муслимани. Одвајање од њега, међутим, било је знатно компликованије него у случају одвајања православног становништва од васељенског патријарха, из разлога што је функција шејх-ул-ислама произилазила из моћи коју је султан добио поставши халифа, па би оснивање самосталне исламске заједнице у Босни и Херцеговини могло истовремено да се схвати и као додатно ограничење његовог политичког суверенитета на том простору,⁹³⁶ суверенитета који је у том тренутку још увијек био врло нејасан и који је тек требао јасније да се дефинише кроз будуће преговоре Османског царства и Аустроугарске монархије.

Планови Двојне монархије у вези са исламском заједницом у Босни и Херцеговини, као и у погледу православне и католичке цркве, били су зачети прије почетка окупације, што је видљиво из раније споменутих извора: меморандума барона Темела и царских инструкција барону Филиповићу. Тако је већ у Темеловом

⁹³² Х. Иналџик, *Османско Царство*, 49.

⁹³³ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 108; О. Н. Хаџић, *Борба муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију*, у књизи: В. Скарић, О. Н. Хаџић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, Београд 1935, 57; Е. Veladžić, *Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njena struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave*, *Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918.“*, glavni urednik Z. Šehić, Sarajevo 2011, 170.

⁹³⁴ О. Н. Хаџић, *Борба муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију*, 58.

⁹³⁵ М. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 235.

⁹³⁶ R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavinim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*, Zagreb – Sarajevo 2000, 33.

меморандуму од 1. маја 1878. године изнијето недвосмислено мишљење да се након спровођења окупације морају прекинути односи муслиманског становништва у Босни и Херцеговини са шеих-ул-исламом у Цариграду,⁹³⁷ а ова идеја је нешто касније потврђена и у инструкцијама барону Филиповићу, с тим што је, у циљу потпуног реализовања тежњи будуће окупационе политике, проширена закључком да је након прекидања односа неопходно локалном муслиманском становништву основати посебну вјерску организацију.⁹³⁸

Иако је током спровођења окупације према муслиманском становништву наступао врло грубо, оштро кажњавајући све оне за које је сматрао да су имали значајнију улогу у отпору, генерал Филиповић је након одређене стабилизације прилика покренуо активности у циљу испуњења добијених инструкција. Према свједочењу фра Грге Мартића Филиповић му је једном приликом изјавио да би желио да од „Турака“ добије писмену изјаву о покорности аустроугарском владару, као и да затраже да умјесто цариградског шејх-ул-ислама добију свог вјерског поглавара у Босни. О његовој жељи Мартић је ускоро обавијестио десетак угледних сарајевских муслимана који су је једногласно прихватили затраживши од католичког свештеника да он састави изјаву.⁹³⁹

На тај начин је настала адреса за аустроугарског владара која је генералу Филиповићу предата 4. новембра, а објављена је у званичним *Босанскохерцеговачким новинама* 17. новембра,⁹⁴⁰ као и у *Застави* од 29. новембра 1878. године.⁹⁴¹ Потписало ју је укупно 58 угледних сарајевских муслимана, међу којима су били начелник Мустај-бег Фадилпашић, Мехмед-бег Капетановић и муфтија Мустафа Хилми-ефендија Омеровић. У погледу социјалног састава, 22 потписника били су посједници, 15 су били вјерски службеници, а преосталих 13 били су трговци. Ниједан од њих током претходних немира није испољавао било какву дјелатност против Двојне монархије,⁹⁴² а неке од њих, попут Фадилпашића и Капетановића, већ смо раније имали прилику да упознамо по изразитом проаустријском ставу,⁹⁴³ тако да није било ни чудо да су без икаквог проблема прихватили Мартићеву сугестију да потпишу наведену изјаву.

У адреси која носи наслов *Изјава босанско-херцеговачког народа мухамеданске вјере Њег. Величанству Фрањи Јосифу I, апостолскоме цару и краљу аустро-угарске монархије*, позитивно је означена окупација до које је дошло након бројних немира проузрокованих неуспјешним реформама османске владе и изражено је жаљење што већина босанскохерцеговачког народа није схватила дубину спасоносних мјера донесених на Берлинском конгресу. Пошто је „безумни“ отпор скршен, од аустроугарског владара је затражено да пружи опрост и помиловање свима који су у њему учествовали. Са друге стране, потписници изјаве јавно су се одрекли османске владе, прихватили као закониту владу Двојне монархије и подвргли се хабзбуршкој круни. Најзад, иако су истакли да су у складу са шеријатом у обавези да исламског халифу поштују као врховног вјерског поглавара, сматрали су неопходним да се ослободе вјерског утицаја цариградског шејх-ул-ислама, па су замолили аустроугарског

⁹³⁷ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 351.

⁹³⁸ „Instruktionen für den Feldzeugmeister Josef Freiherrn von Philippovic als Kommandanten der für Bosnien, die Herzegowina und die angrenzenden Gebiethstheile bestimmten Occupationstruppen“. (Текст инструкције на њемачком језику налази се у М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 396, фуснота бр. 75).

⁹³⁹ Fra G. Martić, *Zapamćenja*, 109.

⁹⁴⁰ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 23, 17. novembra 1878.

⁹⁴¹ *Застава*, бр. 181, 17/29. новембра 1878.

⁹⁴² Н. Каpidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 67–68.

⁹⁴³ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 4. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 70.

владара да усвоји њихово гледиште и омогући им да из своје средине добију вјерског поглавара који би био потпуно независан од споменутог шејх-ул-ислама.⁹⁴⁴

Из наведеног је видљиво да је *Изјава* у потпуности испунила жеље генерала Филиповића који ју је са задовољством послао у Беч. Међутим, говорећи о њој, Филиповић не само да није искрено приказао генезу настанка *Изјаве*, већ је и наглашавао да лично није имао било каквог значајнијег утицаја на њено писање, те да адреса представља стварне ставове муслиманских угледника. Овај начин дјеловања аустроугарских власти, којим су се њихови сопствени циљеви, коришћењем на разне начине поткупљених домаћих људи, настојали представити као жеље народа, испољио се, дакле, већ на самом почетку окупације, а био је посебно карактеристичан за каснији, Калајев режим.⁹⁴⁵ Оно што се, међутим, такође може уочити је да је генерал Филиповић својим дјеловањем у вези са овим случајем, на одређен начин, наставио политику конзула Васића који је, како смо раније видјели, и сам слао нереалне закључке у Беч,⁹⁴⁶ тако што је дјелатност уског круга сарајевских првака представљао као ставове цјелокупног муслиманског становништва.

Филиповићева објашњења, међутим, нису могла да заварају представнике других земаља што је видљиво из извјештаја француског конзула Луја Патена. Добро обавијештен ко је саставио изјаву, Патен испољене изразе оданости и вјерности назива претјеривањем које је, у жељи да представља опште мишљење, на крају изгубило сваку карактеристику вјеродостојности. Што се потписника тиче, изнио је мишљење да је мали дио њих то учинио из личне амбиције, а већина јер су били „морално присиљени“, при чему је тај страх, по њему, био сасвим реалан. Иако би се могло очекивати, Патен плашљивост потписника не објашњава казнама којима је непослушно муслиманско становништво иначе било изложено због пружања отпора уласку аустроугарских трупа, већ укорима и прогонима које су претрпјели српски прваци који су се од првог дана одлучно изјаснили против писања сличне изјаве.⁹⁴⁷

Сем француског конзула, на Филиповићева објашњења и послату *Изјаву* врло опрезно је реаговало и Заједничко министарство финансија у Бечу које у наредном периоду није предузимало било какве акције у Цариграду у вези са захтјевом за ослобађањем босанскохерцеговачких муслимана од вјерског утицаја шејх-ул-ислама, вјероватно поучено ранијим искуством да ставови сарајевских првака не морају да представљају и мишљење цјелокупног муслиманског становништва у окупираним покрајинама. Ово недјеловање централних власти подстакло је неколико мјесеци касније тадашњег замјеника поглавара у Сарајеву генерала Јовановића да 16. априла 1879. године подсјети Министарство на *Изјаву*, истичући при томе како би вјерско одвајање било врло корисно јер би се њиме пресјекле све наде које домаће муслиманско становништво још увијек има у Цариград. Обавијестио га је и да су сарајевски прваци за врховног муслиманског поглавара предложили Мустај-бега Фадилпашића или муфтију Мустафу Хилми-ефендију Омеровића, и изнио мишљење да су и један и други прихватљиви за аустроугарску власт, пошто су у дотадашњим збивањима имали врло коректан став према окупационој управи.⁹⁴⁸

У првом тренутку се чинило да ће Јовановићево подсјећање на *Изјаву*, проћи једнако као и сама *Изјава* - без неке значајније реакције, пошто је у то вријеме

⁹⁴⁴ *Застава*, бр. 181, 17/29. новембра 1878; *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 23, 17. novembra 1878.

⁹⁴⁵ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 353.

⁹⁴⁶ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo 15. februara, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 12; Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 25. jula 1878, *Isto*, dok. br. 122.

⁹⁴⁷ Louis Patin ministru Wadingtonu, Sarajevo, 19. novembra 1878, *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, dok. br. 22.

⁹⁴⁸ АВН, ZMF, ВН, 1533/1879; Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 354.

Заједничко министарство финансија било закупљено неким другим, знатно крупнијим пословима у вези са окупацијом,⁹⁴⁹ из којих је само пар дана касније, 21. априла, кроз преговоре са Османским царством произашла Новопазарска (Цариградска) конвенција. На инсистирање Порте, 2. чланом ове Конвенције, босанскохерцеговачким муслиманима дато је пуно право да одржавају односе са својим духовним поглаварима у Цариграду,⁹⁵⁰ из чега је било јасно да везе ова два раздвојена дијела неће бити лако покидати.

Међутим, ово испољено попуштање званичне аустроугарске политике, уопште није значило одрицање Беча од тежњи за стицањем контроле над дјеловањем исламске заједнице у Босни и Херцеговини, као ни за спровођењем намјера за одвајањем босанскохерцеговачких муслимана од шејх-ул-ислама и вјерског центра у Цариграду. То се показало врло брзо, када су заједнички министар Хофман и земаљски поглавар Виртемберг у вези са Јовановићевим дописом 12. маја затражили мишљење министра иностраних послова Андрашија који им је одговорио, на врло интересантан начин, у својој ноћи, девет дана касније.⁹⁵¹

Андраши је сматрао да Двојна монархија треба да поштује договорену одредбу Новопазарске конвенције о одржавању вјерских односа босанскохерцеговачких муслимана са шејх-ул-исламом, али је истовремено и истакао да аустроугарске власти не треба на било какав начин да спречавају могућу вољу муслиманског становништва за осамостаљењем. Штавише, оне треба да дају подршку онима који размишљају у том правцу, али при томе морају бити врло опрезне, чинећи то врло пажљиво и прикривено, пошто не смију дозволити да буду означени као страна која се мијеша и подстиче осамостаљење јер би то могло створити расцјеп међу муслиманским становништвом, а противнике одвајања у потпуности окренути против Двојне монархије и приближити их Цариграду. Гледано у цјелини, Андрашијев поглед је дјеловао помало замршен, али истовремено и дипломатски веома тактичан. Он је тежњу о осамостаљењу из *Изјаве* у потпуности подржавао, сматрајући је врло корисном за интересе Двојне монархије, али став аустроугарских власти по том питању је требао да дјелује неутралан и праћен само прикривеном подршком, уз истовремено јавно истицање да о свему треба да одлуче локални муслимани, чиме би се најлакше елиминисало очекивано противљење Османског царства.⁹⁵² Збивања која су услједила показала су да су Андрашијеви погледи били усвојени. Пошто је њихово спровођење захтијевало вријеме, цјелокупан процес и рјешавање проблема одвијали су се прилично споро, тако да је питање исламске заједнице, у односу на остале конфесије, ријешено посљедње.

Сам Калај је касније свједочио да је аустроугарска власт у почетку дјеловала врло споро и опрезно, пошто је било јасно да је већина муслиманског становништва била против планираног одвајања од шејх-ул-ислама.⁹⁵³ Ствари је, међутим, са мртве тачке, покренула Порта чији поједини званичници су сматрали да Аустроугарска, с обзиром да је хришћанска земља, тешко може да има равноправан однос и према босанскохерцеговачким муслиманима.⁹⁵⁴ Проучавајући уз помоћ адвоката Новопазарску конвенцију османска влада је дошла до закључка да на основу другог члана шејх-ул-ислам има право да поставља вјерске службенике у Босни и Херцеговини. У складу са тим султан је за босанског муфтију 18. јуна 1880. године именовao Ахмед Шукри-ефендију, али врло брзо то је изазвало енергичну реакцију аустроугарске

⁹⁴⁹ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 251.

⁹⁵⁰ Convention, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 283.

⁹⁵¹ Н. Капидџић, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 68.

⁹⁵² Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 354–355.

⁹⁵³ *Isto*, 355.

⁹⁵⁴ HHStA, PA, XL 210, Andrassy an Zichy, Wien, 5. Juni 1879.

дипломатије која је имала нешто другачије тумачење Конвенције. По њеном виђењу шејх-ул-ислам је заиста имао право да у окупираним провинцијама поставља вјерске службенике, али не било које, већ само оне који су били родом из Босне и Херцеговине. Из тога разлога Ахмед Шукри-ефендија је за Двојну монархију био неподобан, и она се максимално ангажовала да му онемогући долазак,⁹⁵⁵ у чему је током августа 1880. године и успјела.⁹⁵⁶

Наведена збивања, међутим, нису остала без посљедица, већ су утицала на аустроугарску управу да од јесени 1880. појача своје тихе активности у вези са подстицањем вјерних муслиманских првака,⁹⁵⁷ што се нарочито осјетило током наредне године када је властима Монархије од стране оданих локалних лидера послато више захтјева усмјерених у правцу вјерског осамостаљења босанскохерцеговачких муслимана. Најприје је једна њихова депутација отпутовала у Беч и за босанскохерцеговачке муслимане затражила посебног вјерског поглавара који би носио титулу реис-ул-улеме, да би касније група састављена од 27 сарајевских првака секцион шефу Заједничког министарства финансија барону Краусу поднијела нешто проширену представку у којој је у 14 тачака изложила своје захтјеве и истовремено га упознала са оним што им је сметало. У погледу вјерских питања, сем поновљеног захтјева о именовању реис-ул-улеме, посебно значајан био је и додатак о образовању меџлиса, односно посебног савјета. Оваквих захтјева до краја 1881. године било је још, а аустроугарске власти су их непрестано тајно подстицале и подржавале, истичући да ће на крају бити и усвојени.⁹⁵⁸

Због избијања Херцеговачког устанка размишљања аустроугарске управе су се, почетком 1882. године, на кратко одвојила од овог проблема, а његовој поновној актуелизацији поново је допринијела Порта која је овај пут, међутим, одлучила да омекша свој став и промијени ранију одлуку о именовању Ахмед Шукри-ефендија, умјесто кога је за босанског муфтију, у складу са аустроугарским тумачењем, поставила домаћег човјека, сарајевског муфтију Хилми-ефендију Омеровића. У вези са тим, османска влада је 21. фебруара издала декрет којим је Омеровићу препустила руковођење вјерским и свим шеријатским стварима босанскохерцеговачких муслимана, као и именовање наиба. Уз то, у складу са овом одлуком, румелијски казаскер повјерио је Омеровићу и судске послове у Сарајеву, именовавши га за тамошњег кадију и овластио га је да у окрузима који му припадају има право да поставља шеријатске судије.⁹⁵⁹

Оба акта о постављењу достављена су муфтији Омеровићу 24. марта, а он је са њима упознао и Земаљску владу, показавши тиме своју чврсту оданост окупационим властима. Уз то, у даљњој преписци са шејх-ул-исламом Омеровић је исказао значајна неслагање са гледиштима врховног поглавара из Цариграда, који је између осталог и открио да попуштање учињено кроз именовање домаћег човјека није значило било какво одрицање шејх-ул-ислама од надлежности која је имао над исламском заједницом у Босни и Херцеговини, усљед чега је очекивао да се и даље поштује исламска духовна хијерархија, у чему је нови муфтија требао да одигра значајну улогу.⁹⁶⁰ Међутим, даљи развој ситуације је показао да су Порта и шејх-ул-ислам

⁹⁵⁵ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 69–70.

⁹⁵⁶ HHStA, PA, XL 210. Szlavy an Dahlen, Wien, 24. August 1880.

⁹⁵⁷ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 252.

⁹⁵⁸ Н. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980, 22.

⁹⁵⁹ Т. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 355.

⁹⁶⁰ АВН, ZMF, ВН, Pr. 85/1895, Memorandum ministra Kalaja; Н. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, 23.

попуштањем, а поготово постављањем Омеровића за босанског муфтију направиле велику грешку.

Омеровић је био одани аустрофил, што је показао током више осјетљивих прилика: осим што је био потписник адресе од 4. новембра 1878. написане на подстицај генерала Филиповића и што је о одлуци о постављању за босанског муфтију, иако то није морао, одмах обавијестио Земаљску владу, он се посебно доказао током критичне ситуације у вези са објављивањем Војног закона 4. новембра 1881. када је издао фетву којом је босанскохерцеговачке муслимане позвао да прихвате споменуто аустроугарску одлуку.⁹⁶¹ Постављање таквог човјека за босанског муфтију, који је, паралелно са подобношћу, због своје образованости уживао и велики углед међу обичним људима, створило је за аустроугарску управу идеалну ситуацију за коначну реализацију већ одавно постојећих планова у вези са преузимањем контроле над исламском заједницом у Босни и Херцеговини и њеним одвајањем од свога центра у Цариграду. Требало је још само да на чело Заједничког министарства финансија дође одлучна личност попут Бенјамина Калаја па да се отклоне све недоумице и даљња оклијевања.

Узимајући у обзир поузданост Омеровића, као и ставове проаустријски наклоњених муслиманских првака из Сарајева у којима је тражено да босански муфтија као врховни вјерски старјешина добије назив реис-ул-улема и да му се додијели савјет или меџлис, који би представљао збор исламских правника,⁹⁶² Калај је 13. октобра 1882. године аустроугарском владару предложио да за првог реис-ул-улему именује управо Хаџи Мустафу Хилми ефендију Омеровића, коме је у прилог ишла и чињеница да је прије тога од стране шејх-ул-ислама био именован за босанског муфтију, усљед чега се очекивало да у вези са његовим избором Порта неће правити било какве примједбе или проблеме, што је за аустроугарску дипломатију и даље играло значајну улогу. Што се меџлиса тиче, сматрао је да треба да има 4 члана, при чему је критеријум за њихов избор била подобност, ученост, као и породичне везе. Према Калајевом нацрту носиоци ових функција, реис-ул-улема и чланови улема меџлиса, требали су да управљају свим вјерским стварима муслимана у Босни и Херцеговини, сасвим независно од цариградског шејх-ул-ислама. Оно што је при томе посебно било значајно, њих би на те положаје именовао аустроугарски цар. Обавеза меџлиса била је да испитује будуће кадије и наибе, док је реис-ул-улема, осим што је требало да руководи радом овога савјета, предлагао потенцијалне шеријатске судије, које је потом на положаје постављала Земаљска влада.⁹⁶³ Спровођење оваквог нацрта омогућило би аустроугарским властима успостављање пуне контроле над вјерским старјешинама и овог дијела босанскохерцеговачког становништва, што се ускоро и десило учинивши представнике локалне улеме једним од стубишта окупационог режима.

Аустроугарски владар прихватио је убрзо Калајев нацрт и већ 17. октобра декретом прогласио Хаџи Мустафу Омеровића за првог босанског реис-ул-улему, именовавши истовремено и четири предложена члана меџлиса.⁹⁶⁴ Обје одлуке су током децембра објављене у службеном *Сарајевском листу*,⁹⁶⁵ а мјесец дана касније, 7. јануара 1883. године, у Беч је отпутовала делегација на челу са новим рејс-ул-улемом да би се поклонила аустроугарском владару и изразила му захвалност⁹⁶⁶ чиме је, с обзиром да Порта није упутила било какав протест на цареву одлуку, и симболично био закључен успјех аустроугарске политике у стицању контроле над исламском заједницом у Босни и Херцеговини и њеном осамостаљењу од вјерског центра у Цариграду.

⁹⁶¹ Isto, 24.

⁹⁶² Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 253.

⁹⁶³ Т. Кралјаčić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 356.

⁹⁶⁴ Н. Капидџић, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 71.

⁹⁶⁵ *Сарајевски лист*, бр. 150, 15. децембра 1882. године.

⁹⁶⁶ *Сарајевски лист*, бр. 5, 13. јануара 1883. године.

Циљ Аустроугарске у рјешавању вјерског питања у Босни и Херцеговини био је да неутралише постојеће вјерске надлежности османског султана, као и да стекне контролу над вјерским службеницима свих религијских заједница, преко којих је жељела да оствари утицај на обични народ. Да би остварила своје намјере аустроугарска дипломатија је врло пажљиво и стрпљиво започела активности у три смјера, с тим што се начин рјешавања вјерског питања исламске заједнице у потпуности разликовао у односу на питање православне и католичке. Иако су све три заједнице имале свој центар изван Босне и Херцеговине, непосредни разговори о промјенама поведени су само са Васељенском патријаршијом и Ватиканом, док преговори са шејх-ул-исламом уопште нису ни покретани пошто је било јасно да не би донијели било каквог резултата. Умјесто тога, окупационе власти су своје намјере у вези са исламском заједницом у Босни и Херцеговини одлучиле да спроведу преко локалних вјерских службеника. Код локалног православног свештенства таква тактика била је немогућа не само због слабог угледа фанариотских митрополита међу српским становништвом, него и због потребе одржања добрих односа Монархије са Васељенском патријаршијом у којој су гледали савезника за неке будуће планове ширења, усљед чега се морало водити рачуна о њеним интересима. Што се католичке цркве тиче, ту није било ни најмање дилеме са ким ће да се воде разговори, с обзиром да је Аустроугарска имала добре односе са Ватиканом, а затегнуте са локалним фрањевцима чији дотадашњи утицај је жељела у потпуности да умањи. Спроведене активности на све три стране, коришћењем различитих средстава, показале су се као врло успешне, па је крајњи резултат био да је Двојна монархија успоставила пуну контролу над вјерским старјешинама свих религијских заједница у Босни и Херцеговини. Аустроугарски владар је, при томе, добио право да именује православне епископе, католичке (над)бискупе, као и реис-ул-улему и чланове улема меџлиса, који су убудуће требали да руководе свим вјерским стварима исламског становништва у Босни и Херцеговини, потпуно независно од дотадашњег врховног вјерског поглавара, цариградског шејх-ул-ислама. Сем овог осамостаљења, успјех је представљала и чињеница да је османски владар изгубио још један сегмент суверенитета над Босном и Херцеговином који се до тог времена изражавао кроз издавање берата новоименованим православним епископима. Најзад, Двојна монархија је успјела да фрањевцима одузме привилегију искључивог права на локалне католичке вјернике укључивши у тај процес, због економске зависности, држави одано свјетовно свештенство, које је постепено, са својим развојем, требало да игра све значајнију улогу.

Образовање

Сем изложене вјерске политике, за остварење кључних циљева Двојне монархије у Босни и Херцеговини врло значајно је било и питање образовања преко којег се на локално становништво хтјело утицати на специфичан начин. У овом питању, међутим, нова администрација није била ни близу ефикасна што је било узроковано различитим разлозима.

Стање у образовању у посљедњим деценијама османске власти

Током читаве владавине Османског царства, стање у образовању у Босни и Херцеговини било је на врло ниском нивоу. Држава није нимало водила рачуна о отварању основних школа, па ако су негдје и постојале биле су резултат приватне иницијативе и зависиле од материјалних могућности грађана. Тек у периоду реформи турска власт је почела озбиљније да размишља о питањима просвјете, усљед чега се током XIX вијека осјетио одређени напредак. У том смјеру, најзначајнију улогу имали су *Хатишериф од Гилхане* из 1839, одлука о увођењу основне јавне наставе у Османском царству 1846. и реформни акт султана Абдул Меџида, познатији као *Хатихумајун*, из 1856. године, док је на локалном нивоу велику пажњу привукао *Закон о просвјети*, популарно назван *Закон о школама*.⁹⁶⁷

Од споменутих аката, за напредак у образовању хришћанског становништва, посебно су били значајни *Хатишериф од Гилхане* и *Хатихумајун*. *Хатишериф од Гилхане* је, између осталог, предвиђао да се свима, без било какве разлике, отварају грађанске и војничке школе, док је *Хатихумајун* пред законом прокламовао равноправност свих поданика Османског царства, као и слободу вјероисповијести. Својим одредбама ови важни документи пружали су одређену гаранцију за слободно отварање хришћанских школа, захваљујући чему је у периоду који је слиједио и код Срба и код римокатолика кренуло значајније оснивање основних школа заснованих на конфесионалној основи и издржаваних из властитих прихода. Наравно, гледајући у цјелини тај напредак је био скроман, али ако се упореди са пређашњим временом, био је веома значајан. Када је 1846. године у Царству коначно уведена основна јавна настава, без обзира на примамљиву тематику, показало се да је једино муслиманско становништво имало користи од наведене одлуке из разлога што се та државна настава у потпуности заснивала на исламској вјерској основи и као таква била потпуно неприхватљива и неприступачна за православно и католичко становништво.⁹⁶⁸

Слично негодовање међу хришћанским становништвом изазвао је локални „Закон о школама“,⁹⁶⁹ усвојен у посљедњој години управљања Босном валије Топал Осман-паше (1861–1869), којим је форсирано васпитање дјеце у духу оданости Османском царству и било предвиђено да се турски језик учи као обавезан предмет у настави. На ову посљедњу ставку посебно негативно су реаговали учитељи српских конфесионалних школа који су се плашили асимилације. Ипак, тежње турских власти показале су се нереалним пошто је спровођење Закона захтијевало велика новчана

⁹⁶⁷ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463–1918*, Sarajevo 1965, 11–13.

⁹⁶⁸ *Isto*, 11–12.

⁹⁶⁹ Gesetz über den allgemeinen Unterricht vom 25. Džemaziul ahir 1285 (1869). *Sammlung 1878–1880*, I, 285–309.

средства која османска држава, налазећи се у кризи,⁹⁷⁰ у том тренутку није имала,⁹⁷¹ па самим тим није ни могла да реализује планирано.

Захваљујући томе, у Босни и Херцеговини су до доласка аустроугарске администрације остале да постоје само професионалне школе: српске, католичке и муслиманске. Национално име, као што се види, носиле су само српске, док су остале двије називане по религији којој је припадало становништво које их је похађало. Ова разлика била је посљедица чињенице да је национална свијест имала знатно израженији утицај на рад православних, него на рад католичких⁹⁷² и муслиманских школа.

Први облици описмењавања српског становништва у Босни и Херцеговини везани су за потребе цркве, феудалаца и владара, с тим што је након доласка Турака улога цркве по том питању, иако врло скромна и ограничена на активности у оквирима сопствених институција, постала доминантна.⁹⁷³ Захваљујући напорима црквених дјелатника, рани облици православних школа ницали су у оквирима манастира или најважнијих црквених општина⁹⁷⁴ већ у XVI вијеку⁹⁷⁵, с тим да су све оне у том периоду, као и током XVII и XVIII вијека, биле на изузетно скромном образовном нивоу, пошто се школовање сводило на учење елементарне писмености и одређене поуке из православне вјере, а сами учитељи су били врло слабог образовања.⁹⁷⁶

Одређени напредак почео је да се осјећа тек током XIX вијека, и то прије свега у његовој другој половини. Са једне стране, томе су у прилог ишле већ споменуте реформе у Османском царству које су, у односу на пређашње вријеме, донијеле знатно толерантнији однос власти према просвјећивању хришћанског становништва, док су са друге стране све значајнију улогу у подстицању писмености и развоја школовања међу босанскохерцеговачким Србима имали локални српски трговци чији успон је почео од друге половине XVIII вијека. Проширивши током времена границе свог пословања и ван Босне и Херцеговине и повезавши се са неким великим центрима попут Беча и Трста, они више нису могли да се задовоље са дотадашњим стањем у школама и испољавали су све јачу потребу за развојем модернијих свјетовних школа какве су упознавали на мјестима са којима су трговали, како на западу тако и у околним српским крајевима.⁹⁷⁷ Умјесто дотадашњих учитеља који су врло често знали да обуче ученике само за неке најосновније ствари, трговци су тражили способне учитеље који би били у стању дјеци да предају каматни рачун и стране језике. У том циљу, као знатно квалитетнији, довођени су учитељи из Аустрије, најчешће из угарског дијела, али и

⁹⁷⁰ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463–1918*, 12–15; В. Божићевећ, *Писменост у Босни и Херцеговини (Од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године)*, Сарајево 1975, 217.

⁹⁷¹ Од укупно 55 милиона пјастера колико је износио османски буџет 1874. године, за школске сврхе је било издвојено само нешто више од 313 хиљада, док је за војску планирано више од 30 милиона (*Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. godine (prema podacima iz izvještaja austro-ugarskog generalnog konzula dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu iz 1875)*, priredio Vojislav Bogičević, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine I* (1949), 231).

⁹⁷² М. Папић, *Srpsko i hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1878*, у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Сарајево 1987, 63.

⁹⁷³ *Isto*, str 63–64.

⁹⁷⁴ Р. Вранкић, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 77.

⁹⁷⁵ В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, у књизи: *Изабрана дјела, књ. II*, Сарајево 1981, 123; Додатни подаци о тој првој православној школи могу се наћи и у чланку: В. Скарић, *Српско-православна основна школа у Сарајеву (Један прилог за њезину историју)*, *Изабрана дјела, књ. II*, Сарајево 1981, 236–240.

⁹⁷⁶ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije (1878–1918)*, Сарајево 1972, 23.

⁹⁷⁷ М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 10, 15.

Далмације и још неких крајева. Пошто су имали врло развијен школски систем, они су у више сегмената унапређивали школе у којима би се запослили - између осталог, доносили су квалитетније уџбенике и преносили знатно напредније наставне методе.⁹⁷⁸ Значајна подршка стизала је и од стране Србије, како у слању уџбеника,⁹⁷⁹ тако и прихватањем, на захтјев црквено-школских општина, сиромашне дјеце, која су се школовала у Кнежевини, а затим враћала у родни крај као учитељи или свештеници.⁹⁸⁰

Код босанскохерцеговачких Хрвата кључну улогу у развоју просвјетивања и школства имали су фрањевци, који су своје активности у вези са ширењем писмености обављали у манастирима, попут Краљеве Сутјеске, Крешева и Фојнице, а понегдје и у жупним становима и приватним кућама.⁹⁸¹ Првих вијекова све то је било на ниском нивоу, а до одређеног прогреса дошло је тек почетком XIX вијека када се из Хрватске у Босну проширио илирски покрет који је подстакао неке локалне фрањевце да на свом подручју почну да оснивају католичке основне школе.⁹⁸² Ипак, до правога напретка дошло је тек након окончања жестоких унутрашњих сукоба из времена *Баришићеве афере* (1832–1846) и проглашења толерантнијег става Османског царства према хришћанским школама 1846. године, пошто су сасвим измијењене околности биле врло подстицајне за нагли пораст броја католичких школа који је услиједио непосредно након тога, као и током посљедњих деценија османске власти.⁹⁸³ У том процесу велику улогу одиграли су и неки угледнији фрањевци попут Ива Фрања Јукића,⁹⁸⁴ и нешто касније фра Грге Мартића,⁹⁸⁵ али и врло значајна помоћ неких католичких земаља, прије свега Аустрије.⁹⁸⁶

С обзиром да су све дотадашње фрањевачке школе биле намијењене за мушку дјецу, у једном тренутку се осјетила потреба и за поклањање пажње образовању женске дјеце, па су из Загреба позване „Сестре милосрднице“ које су 1871. године стигле у Сарајево и у том граду ускоро отвориле прву женску католичку школу у Босни и Херцеговини, проширивши је у наредном периоду на још 5 мјеста. Сем унапређења школовања женске дјеце, ове школе су биле посебно значајне јер су биле на знатно већем нивоу од дотадашњих из разлога што су у њима предавали професионални наставници који су знатно свестраније преносили постојећа достигнућа школства у Хрватској и Славонији. У сваком случају, када се ситуација сагледа у цјелини, види се да је посљедње двије деценије османске владавине у области образовања обиљежила врло плодна дјелатност босанских фрањеваца која је за резултат имала не само повећање броја школа, него и сређивање многих материјалних питања школе, затим доношење организационих прописа, упутстава о раду и слично. Захваљујући овом сталном напретку, у тренутку доласка окупационих снага на простору Босне и Херцеговине биле

⁹⁷⁸ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463–1918*, 31.

Прве напредније српске школе јавиле су се управо тамо гдје је постојала развијенија трговачка класа, у већим мјестима попут Сарајева, Мостара, Ливна и Бања Луке, а посљедњих деценија османске владавине су се јавиле и неке приватне школе за српску дјецу, при чему прије свега треба истаћи приватну школу Стаке Скендерове (Д. Рејановић, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini (od početka do 1941 godine)*, Сарајево 1953, 43–44) и институт мис Ирби (Јов. Фил. Иванишевић, *Српско-православно школство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1910, 65–66), које су отворене у Сарајеву.

⁹⁷⁹ М. Јагодић, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, Српске студије 9 (2018), 71.

⁹⁸⁰ В. И. Војводић, *Политички и национални рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине 1860–1868. године*, у књизи: *У огледалу историје*, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 211–212.

⁹⁸¹ Х. Ђурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800–1878*, Београд 1965, 51.

⁹⁸² Р. Вранкић, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 377–378.

⁹⁸³ М. Папић, *Srpsko i hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1878*, 86–87.

⁹⁸⁴ И. Кеџмановић, *Иво Фрањо Јукић*, Београд 1963, 168.

⁹⁸⁵ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, 29.

⁹⁸⁶ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 395; Р. Вранкић, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 379–380.

су укупно 54 католичке школе, а католичко становништво, без обзира на све постојеће недостатке својих професионалних школа, процентуално је било најписменије.⁹⁸⁷

За вријеме османске владавине муслиманско становништво у Босни и Херцеговини све до друге половине XIX вијека школовало се искључиво у вјерским школама – сибјан-мектебима и медресама, које су давале слабо опште образовање. Сибјан-мектеби су, при томе, представљали нижи ниво, пружајући почетно вјерско образовање, док су медресе биле напредније и својим полазницима давале су средњошколско вјерско образовање.⁹⁸⁸ У погледу стицања знања полазници сибјан-мектеба су се током свог школовања бавили учењем арапског писма, правилним читањем Курана, као и проучавањем прописа о исламском вјеровању и пословању.⁹⁸⁹ Међутим, начин самог рада и организација ових школа били су врло лоше постављени што је у огромној мјери срозавало њихов значај, као и цјелокупне резултате. Без обзира на све негативне стране, у раду сибјан-мектеба вијековима се ништа није мијењало. Умјесто спровођења одређених реформи које би довеле до њиховог унапређивања упорно је задржаван изворни карактер тих школа чему је у кључној мјери доприносила конзервативност локалних муслимана несклоних било каквим промјенама, како у овој области, тако и уопште. Такође, кључни резултати ових школа, оличени кроз његовање постојећег поретка и јачање вјерског фанатизма, одговарали су и интересима турског режима, услед чега се ни он дуго времена није трудио да на било какав начин утиче на њихов рад или подстакне усавршавање.⁹⁹⁰

Потребе за промјенама кренуле су да се испољавају тек са процесом реформи у Османском царству, када су почели да се јављају и нови погледи који су указивали на бројне недостатке вјерских школа. Иако то није довело до реформи сибјан-мектеба, као посљедица нових струјања настале су руждије, прве државне, свјетовне школе у Босни и Херцеговини, у којима су могли да се школују припадници свих вјероисповијести. Биле су на нивоу нижих средњих школа и служиле су за оспособљавање ученика за нижа чиновничка звања. Међутим, како су настале пред сам крај османске владавине, оне нису успјеле да остваре значајнији утицај за напредак образовања у Босни и Херцеговини,⁹⁹¹ а са доласком Аустроугарске више нису биле много ни важне пошто је окупациона власт у вези са образовањем имала сасвим друге планове.

Стање у образовању у првим годинама аустроугарске управе – интерконфесионалне школе

Након ступања на тло Босне и Херцеговине за аустроугарску државу је било примарно да у овим провинцијама угуши отпор који је дочекао њену војску, да успостави трајни мир и организује сопствену администрацију, услед чега је било сасвим разумљиво да скоро читаву прву годину она није обраћала много пажње на питање образовања, нити је тежила да се мијеша или на било какав начин мијења затечену ситуацију. Потврда оваквога става нових власти најбоље се види у чињеници да је у буџету за 1879. годину за потребе просвјете било предвиђено занемарљиво издвајање новца.⁹⁹² Све изложено, међутим, није значило да у наведеном периоду у званичним круговима нису постојала одређена размишљања и предузимане неке почетне активности које нам указују на правце будуће просвјетне политике нових власти на територији Босне и Херцеговине. Тако је већ у септембру 1878. године у

⁹⁸⁷ М. Папић, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982, 38–40, 49–50, 57.

⁹⁸⁸ Х. Ђурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800–1878*, 61–62.

⁹⁸⁹ В. Вогићевић, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 112.

⁹⁹⁰ Н. Ћурић, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983, 33, 287.

⁹⁹¹ Х. Ђурић, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800–1878*, 63, 139–140.

⁹⁹² Т. Крушевац, *Sarajevo pod аустроугарском управом 1878–1918*, 395.

Босанскохерцеговачким новинама, које су дјеловале као службено гласило, након што је изнесено гледиште да је стање у школству какво је затечено веома лоше и потпуно запуштено, најављено оснивање установа какве постоје у напредним европским државама.⁹⁹³ Тиме је јасно указано да нова власт намјерава да реформише постојеће школство и унаприједи га оснивањем нових, државних школа. Све то је, међутим, ишло врло споро, пошто је за остварење таквих тежњи било потребно савладати бројне тешкоће које су долазиле не само од локалног становништва, већ и из одређених кругова Аустроугарске монархије.

То је врло брзо схватио и војвода од Виртемберга који је, откако је крајем 1878. године постављен за шефа Земаљске владе, показивао значајан интерес за питање школства јер је сматрао да представља основу аустроугарске мисије у Босни и Херцеговини. Захваљујући таквом ставу од њега су, у првој фази окупације, долазили бројни подстицаји за унапређење образовања. Недуго након што је преузео своју функцију Виртемберг је обавијестио Заједничко министарство финансија у Бечу о тешкој ситуацији у којој се налазило школство у провинцијама и у циљу одређеног побољшања предложио да се оснују нове основне школе, да се у Сарајеву отвори гимназија, и најзад, што је сматрао посебно значајним, да се у покрајинској влади именује посебан школски референт који би се детаљније позабавио тренутним стањем у школству и могућностима његовог побољшања. Пошто Министарство у Бечу није реаговало на овај посљедњи приједлог, Виртемберг му је 3. фебруара 1879. године поново послао писмо у коме је детаљно изложио значај увођења функције школског референта истичући да би то значајно допринијело организовању образовног система и омогућило Двојној монархији да испуни задатке добијене на Берлинском конгресу. Сва ова објашњења, међутим, била су узалудна јер је Заједничко министарство било глуво на споменуте цивилизаторске мотиве и 19. фебруара је одбило приједлог шефа Земаљске владе правдајући се прије свега финансијским тешкоћама.⁹⁹⁴

Виртемберг, ипак, није одустајао, с тим што је крајем фебруара одлучио да свој захтјев пошаље не само Заједничком министарству финансија, већ и министру иностраних послова, грофу Ђули Андрашију, коме је указао на велики проблем недостатка информација о школским приликама у Босни и Херцеговини усљед чега би било неопходно именовати школског референта прецизно објашњавајући које задатке би он требао да ријеш. Ова одлука се показала као паметан потез – Заједничко министарство финансија је у првом тренутку потврдило свој негативан одговор правдајући се поново бројним финансијским обавезама, али након интервенције Ђуле Андрашија промијенило је свој став и средином марта 1879. године најзад је створен положај референта за просвјету и школство при Земаљској влади у Босни и Херцеговини.⁹⁹⁵ Истог мјесеца расписан је и конкурс за то мјесто, а примљен је Лука Зоре, који је најприје радио као професор у Дубровнику, а потом је постао замјеник директора школе у Котору. На свој нови положај Зоре је ступио тек у новембру 1879.

⁹⁹³ *Bosansko-hercegovacke novine*, br. 4, 12. septembra 1878.

⁹⁹⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 168/1878, Berichtsentwürfe Feldzeugmeister Herzog von Württemberg an Gemeinsames Finanzministerium, 27. und 31. Dezember 1878; АБХ, ЗМФ, БХ 420/1879, Schreiben FZM Herzog von Württemberg an Gemeinsames Finanzministerium, 3. Februar 1879; АБХ, ЗМФ, БХ 500/1879, Briefentwurf Gemeinsames Finanzministerium an FZM Herzog von Württemberg, 19. Februar 1879; H. Haselsteiner, *Zur Unterrichts Politik Österreich-Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach der Okkupation*, u: *Bosnien-Hercegovina – Orientkrise und Südslavische Frage*, Wien – Köln – Weimar 1996, 76–77.

⁹⁹⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 673/1879, Briefe FZM Herzog von Württemberg an Julius Graf Andrassy, 19. und 27. Februar 1879; АБХ, ЗМФ, БХ 873/1879, Briefentwurf des Büros für die Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina im Gemeinsamen Finanzministerium an FZM Herzog von Württemberg, 12. März; АБХ, ЗМФ, БХ 1134/1879, Brief des k. k. Ministeriums für Kultus und Unterricht an das Präsidium des k. k. Ministerrates, 28. März 1879; H. Haselsteiner, *Zur Unterrichts Politik Österreich-Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach der Okkupation*, 78.

године, скоро осам мјесеци након стварања положаја,⁹⁹⁶ али на питање образовања у Босни и Херцеговини почео је да утиче и прије тога захваљујући програму који је послао на конкурс у коме је изложио како би по њему требало уредити основно школство у провинцијама.⁹⁹⁷ Иначе, изложени процес избора школског референта био је значајан не само због значаја улоге коју ће он обављати у образовном систему Босне и Херцеговине, већ што је био и први показатељ и јасан примјер са колико тешкоћа ће било која појединачна иницијатива, као и рад на просвјетном унапређењу у цјелини, морати да се суочи у процесу усклађивања ставова различитих инстанци аустроугарске администрације.

У међувремену, док је текла ова процедура око избора школског референта, Земаљска влада је, након почетног периода мировања, одлучила да предузме прве конкретне кораке у вези са реализацијом својих планова у образовању, па је 6. јуна 1879. године свим подређеним нивоима власти послала наредбу која је садржавала инструкције о оснивању и организацији основних школа у Босни и Херцеговини. Наредба је послата и Заједничком министарству финансија које је овај пут у потпуности подржало планиране радње.⁹⁹⁸

Земаљска влада је била увјерена да је правилна организација школске наставе, за коју је сматрала да се тренутно налази у врло лошем стању, била један од најважнијих задатака аустроугарске администрације у окупираним земљама. Из тога разлога је у инструкцијама наредила да се у средњим мјестима, а у складу са могућностима и у другим већим насељима, оснивају основне школе за дјецу свих конфесија која би у њима била поучавана елементарним знањима из читања, писања и аритметике. С обзиром на недостатак квалификованих наставника, било је предвиђено да наставу изводе одговарајући подофицири за чије проналажење су била задужена војна заповједништва и котарске управе. Земаљска влада је била свјесна слабости оваквог начина пружања наставе, али сматрала је да се на неки начин морало почети пошто је темељно рјешење просвјетног питања захтијевало много времена, напора и трошкова. Јасно је, ипак, истакла да реформу школског система у Босни и Херцеговини посебно отежава управо недостатак квалификованих наставника које је неопходно постепено школовати или доводити у провинције са стране.⁹⁹⁹

У школама које је планирала отворити Земаљска влада је за наставни језик именовала хрватски са латиничним писмом, с тим што би се такође учило и ћирилично писмо, као и основе њемачког језика. Са друге стране, вјерско образовање је изостављено пошто се сматрало да га дјеца свакако добијају од духовних лица из религије којој припадају. У погледу обавезности школовања, још једног питања које је изазивало велике дилеме у окупационој управи, изречено је да оно неће бити уведено, али је истовремено политичким властима наложено да морају да се постарају да што већи број дјеце похађа државне школе, и то посебно оне која припадају муслиманској конфесији. Од општина се очекивало да обезбиједи неопходне услове – локацију, и у зимском периоду гријни материјал, док је државна управа преузела на себе набављање наставног материјала.¹⁰⁰⁰ Свим овим инструкцијама у Босни и Херцеговини је требало да отпочне успостављање тзв. интерконфесионалних школа које би по плану државних власти биле у потпуности одвојене од цркве. Овакав став провинцијске управе

⁹⁹⁶ H. Haselsteiner, *Zur Unterrichts Politik Österreich-Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach der Okkupation*, 80.

⁹⁹⁷ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 148.

⁹⁹⁸ *Isto*, 147–148.

⁹⁹⁹ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 6. Juni 1879, Nr. 8876 pol., wegen Errichtung von Elementarschulen, *Sammlung 1878–1880, I*, 310.

¹⁰⁰⁰ *Isto*, 311.

произилазио је из њеног схватања да је вјерски конзерватизам увијек гушио напредак у скоро свим областима образовања, осим појединих, који су се односили на религију.¹⁰⁰¹

Охрабрена подршком коју је по овом питању добила од Заједничког министарства финансија Земаљска влада је одлучила да настави и продуби започете активности и у форми закона добије стално одобрење за функционисање интерконфесионалних школа. У том циљу посветила се изради нацрта уредбе чије је основне принципе израдио генерал Дален, замјеник поглавара земаљске управе. Најважнији од њих предвиђали су: да се у Босни и Херцеговини уведе обавезно похађање основних школа свуда гдје те школе постоје као државне, што је било подстакнуто чињеницом да је у многим мјестима гдје су оне отворене становништво и даље давало предност конфесионалним школама; да државне школе треба одвојити од цркве и из њих елиминисати вјерско васпитање које је требало у потпуности препустити вјерским старјешинама; интерконфесионалне школе би издржавале општине, усљед чега су и називане као општинске (комуналне) школе. Међутим, с обзиром да општине још увијек нису биле организоване на свим подручјима, и школе је требало најприје организовати у окружним и котарским мјестима; учитељи су могли да буду само из Двојне монархије и из Босне и Херцеговине, чиме се желио одстранити васпитни утицај из свих других неодговарајућих подручја, а превасходно из Србије, и морали су да добро познају „земаљски језик“; конфесионалним школама би се, уз строгу контролу, дозволило да наставе са радом, с тим да је било предвиђено да су могле бити и затворене уколико својим активностима крше постојеће законске прописе.¹⁰⁰² Тиме се од самог почетка испољила стратегија нових власти према конфесионалним школама које, по њеном мишљењу, није требало одмах и директно елиминисати, пошто би то изазвало велико незадовољство у локалном становништву, већ их је требало у потпуности контролисати и вршењем разних притисака отежавати њихов рад и отварањем државних школа постепено срозавати њихов значај.

Земаљска влада је изложени нацрт под називом „Основне одредбе за организацију основног образовања у Босни и Херцеговини“¹⁰⁰³ завршила током септембра 1879. године и потом га презентовала централним властима. Босанско одјељење при Заједничком министарству финансија у потпуности је подржало нацрт и затражило мишљење од аустријског и мађарског министра вјера и наставе, задужених за област образовања, који су своје ставове изнијели у октобру, односно у новембру. Иако је и сам исказао одређене примједбе, приједлогу Земаљске владе се показао много склонији аустријски министар,¹⁰⁰⁴ за разлику од мађарског министра Трефорта који се изричито супротставио идеји о стварању интерконфесионалних школа. Преносећи став свог министра, угарски предсједник владе Тиса је истакао да је Трефорт подржао увођење формалне школске обавезе, али је истовремено успостављање интерконфесионалних школа сматрао потпуно неизводљивим пошто је, по њему, с обзиром на јаку вјерску мржњу која је постојала међу муслиманским и хришћанским становништвом у Босни и Херцеговини, било врло тешко или чак немогуће убиједити их да шаљу дјецу у исту школу. Такође, чак и ако би се пристало на планиране школе, јавио би се додатни проблем у погледу школовања муслиманских дјевојчица јер не постоје учитељице муслиманске вјероисповијести па би им наставу морале пружати

¹⁰⁰¹ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 612.

¹⁰⁰² V. Bogičević, *Pokušaj osnivanja „interkonfesionalnih“ osnovnih škola u Bosni i Hercegovini 1879. godine*, *Historijski pregled* 1 (1963), 35; V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 148.

¹⁰⁰³ АБХ, ЗМФ, БХ 5031/1879.

¹⁰⁰⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 273/1880. K. u. k. Minister für Kultus und Unterricht Karl von Stremayr an k. u. k. Ministerpräsidenten Eduard Graf Taaffe, Wien, 28. Oktober 1879; H. Haselsteiner, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung im Elementarschulwesen Bosniens und der Herzegowina*, u: *Bosnien-Hercegovina – Orientkrise und Südslavische Frage*, Wien – Köln – Weimar 1996, 84.

хришћанке, усљед чега се постављало питање да ли ће муслимански родитељи уопште бити спремни да шаљу своју дјецу у такве школе. Трефорт је дао и примједбу везану за предвиђене финансијске обавезе општина, сматрајући их још увијек слабо организованим и економски недовољно јаким за такву врсту оптерећења што би спровођење плана у великој мјери могло да доведе у питање. Није му се допадао ни наставни план интерконфесионалних школа, ни идеје о ангажовању за наставнике ислужених подофицира или довођење у Босну и Херцеговину просвјетних радника из других дијелова Двојне монархије, као ни увођење обавезности похађања основних школа.¹⁰⁰⁵

Супротставивши се бројним аргументима приједлогу Земаљске владе, угарски политичари су заузели позицију да би за Двојну монархију у том тренутку много опортунитије било очувати већ постојеће конфесионалне школе које би требало материјално подржати и над њима успоставити контролу.¹⁰⁰⁶ Међутим, аустријски политичари се нису сложили са оваквим гледиштем, већ су подржали рад на оснивању интерконфесионалних школа. За њих такве школе нису значиле одвајање школе као цјелине од цркве, већ само одвајање школске управе. У складу са тим вјеронаука је требало да остане у оквирима школе и да се изучава као обавезан предмет.¹⁰⁰⁷

Овако различити ставови два дијела Монархије о предложеном нацрту довели су на крају до тога да током 1879. године није донијета коначна одлука о структури државних основних школа, нити је усвојен њихов статут, па су разговори о овим питањима пренесени у наредну годину.¹⁰⁰⁸ Након што је 3. јануара 1880. године добила званичан одговор мађарске владе, Земаљска влада је, према инструкцијама из Беча, била присиљена да у складу са достављеним примједбама почне са израдом новог нацрта, значајно другачијег од оног претходног. Измијењени нацрт рађен је до средине августа 1880. године, а дефинитивно је усвојен на сједници Земаљске владе од 17. августа. Предвиђао је да се на територији Босне и Херцеговине умјесто општинских, како је раније планирано, оснивају државне основне школе, које би носиле назив „народне основне школе“. Такође, промијењен је и став према вјеронауци, као и по питању обавезности школовања. Вјеронаука је поново враћена у школе као обавезан предмет, а предавале би је вјерске старјешине. Што се обавезности школовања тиче, од ње се у том тренутку одустало јер се сматрало да је тренутно није могуће спровести.¹⁰⁰⁹

Измијењени нацрт је централним властима представио шеф Земаљске владе војвода од Виртемберга. Иако је његов тим који је радио на изради нацрта био приморан да уважи велики број достављених примједби, војвода од Виртемберга је у своје образложењу Заједничком министарству финансија изразио неслагање са погледима које су мађарски министар и влада изнијели у вези са интерконфесионалним школама истакавши да он, сем у њиховом оснивању, не види другог начина да се муслиманском становништву обезбиједи ефикасно и темељно основно образовање пошто у Босни и Херцеговини нису постојала лица муслиманске вјероисповијести која би била у стању да им пруже ништа слично на „земаљском“ језику, и то латиницом и ћирилицом. Неприхватљиви су му били и ставови да је у споменутих покрајинама немогуће искоријенити супротности које постоје међу различитим конфесијама наводећи као примјер прва искуства из већ отворених

¹⁰⁰⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 6503/1879. Trefort an Tisza, 27. November 1879; АБХ, ЗМФ, БХ 6503/1879. К. у. к. Ministerpräsident Koloman Tisza an k. u. k. Finanzministerium, 27. November 1879; H. Haselsteiner, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung*, 84–85; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 613.

¹⁰⁰⁶ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, 41.

¹⁰⁰⁷ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 613.

¹⁰⁰⁸ H. Haselsteiner, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung*, 85.

¹⁰⁰⁹ V. Bogičević, *Pokušaj osnivanja „interkonfesionalnih“ osnovnih škola*, 36–37.

интерконфесионалних школа у којима су дјеца свих вјероисповијести мирно сједила једна поред других и правила мање нереди него дјеца различитих националности у неким другим крајевима Двојне монархије. Уз то, муслимански родитељи су наводно без икаквог оклијевања слали своју дјецу, чак и женску, у новоосноване школе иако су им предавали учитељице и учитељи хришћани.¹⁰¹⁰ Међутим, без обзира на сав напор шефа Земаљске владе да прилике на терену представи много позитивнијим од тумачења која су изнијели водећи мађарски државници, реалност је, ипак, била знатно другачија од Виртембергових ријечи, што је јасно показала и каснија статистика.

У вези са одустајањем од увођења обавезности похађања основних школа, шеф Земаљске владе је појаснио да је то само тренутно док се не обезбиједи сви неопходни услови, а прије свега изградња довољног броја школских зграда. Још лакше је, по Виртембергу било одустати од одвајања школе од цркве, пошто то Земаљска влада наводно никада није ни намјеравала у потпуности да спроведе. Најзад, иако се у много чему попустило, покрајинска влада је остала при свом ранијем ставу у погледу привременог ангажовања ислужених подофицира, сматрајући то за корисну и неопходну мјеру у прелазном периоду док се не створи квалитетнији учитељски кадар.¹⁰¹¹

Босанско одјелење при Заједничком министарству финансија је било задовољно са представљеним нацртом и након ситних корекција га је прихватило. Ипак, без обзира на потпуну сагласност централних и покрајинских власти, у том тренутку није дошло до озакоњења споменутог нацрта, већ је то учињено знатно касније¹⁰¹² у времену које значајно излази из оквира нашега рада. Оно што је нама у свим овим збивањима битно је чињеница да су примједбе мађарског министра успориле рад на правном регулисању интерконфесионалних школа и у значајној мјери измијениле њихово организовање у односу на првобитне планове Земаљске владе. Са друге стране, ово сукобљавање мишљења, тако често у Двојној монархији због њене компликоване структуре, у самим покрајинама није блокирало активности на отварању интерконфесионалних школа чак ни након одговора мађарске владе на наредбу Земаљске владе од 6. јуна 1879. године. Ова дјелатност је, међутим, врло брзо показала другу врсту проблема, ону практичну, са којом је нова власт на самом терену морала да се суочи у покушајима да спроведе реформе у просвјети, а кроз њих и неке своје политичке циљеве.

Након доношења почетних наредби 6. јуна 1879. године Земаљска влада била је одлучна да настави са провођењем својих намјера, што је ускоро и показала доношењем низа одлука. Своје активности она је најприје почела у Сарајеву, а онда их је полако раширила и на остале дијелове Босне и Херцеговине. Тако је средином јула донијела одредбу о оснивању дјечијег интернета у Сарајеву,¹⁰¹³ а мјесец дана касније, 26. августа, и одредбу којом је било предвиђено да се од 1. октобра у Сарајеву покрену два

¹⁰¹⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 5813/1880, Herzog von Württemberg an k. u. k. Finanzministerium, 17. August 1880; АБХ, ЗМФ, БХ 3649/1880, Verordnung über die Errichtung von Volksschulen, an welchen k. k. Unteroffiziere den Unterricht ertheilen werden 10. Mai 1880; Н. Haselsteiner, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung*, 86.

¹⁰¹¹ Isto.

¹⁰¹² V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 150; V. Bogićević, *Pokušaj osnivanja „interkonfesionalnih“ osnovnih škola*, 37.

У одлагању је свакако кључну улогу и даље имало противљење мађарских власти. О томе свједочи и чињеница да је мађарски министар вјера и образовања и током 1880. године Заједничком министарству финансија изражавао негодовање због отварања интерконфесионалних школа у Босни и Херцеговини, поново истичући да би конфесионалне школе биле најбоље рјешење (АБХ, ЗМФ, БХ 7029/1880; М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 126).

¹⁰¹³ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 19. Juli 1879, Nr. 12222, betreffend die Errichtung eines Knabenpensionates in Sarajevo, *Sammlung 1878–1880, I*, 311.

једногодишња курса читања и писања на земаљском језику и латиничном писму. Предвиђене курсеве могла су да похађају сва дјеца,¹⁰¹⁴ с тим да су они били намијењени прије свега ученицима муслиманске вјероисповијести, с обзиром да су они у својим вјерским школама учили само арапско писмо, па нису имали прилику да стекну споменуто образовање,¹⁰¹⁵ као и српској дјечи која нису у довољној мјери била упозната са латиничним писмом.¹⁰¹⁶ Курсеви су били темељ из којих су нешто касније поникле и прве интерконфесионалне основне школе, направљене у складу са интенцијама аустроугарских окупационих власти и отворене већ током јесени 1879. године. У почетном периоду носиле су назив комуналне, а у каснијем народне школе.¹⁰¹⁷ Док су за мушку дјецу организовани курсеви који су постепено прерасли у комуналне школе, за женску дјецу у Сарајеву је наредбом од 10. октобра 1879. године одмах оформљена стална школа за коју је било предвиђено да отпочне са својим активностима већ током сљедећег мјесеца.¹⁰¹⁸ У периоду који је слиједио Земаљска влада је настојала да прошири своје активности и на остатак Босне и Херцеговине, али отварање школа и просвјетна реформа нису текли нимало глатко. При томе се проблеми који су ометали намјере покрајинске владе могу сврстати у двије групе: у прву је спадао недостатак људских и материјалних ресурса, а у другу отпор локалног становништва.

Земаљска влада је проблема недостатка људских ресурса била свјесна још при прављењу инструкција за оснивање школа, а на практичном плану се са тим суочила одмах на почетку, при њиховом отварању. Да би се привремено превазишао проблем недостатка учитеља, у почетној фази њихову улогу, како је у инструкцијама Владе било и предвиђено, преузели су подофицири јужнословенског поријекла, пошто су познавали језик којим се говорило у провинцијама. Захваљујући том потезу током 1879. и 1880. године основане су интерконфесионалне школе у више малих мјеста или села. Земаљска влада је, међутим, била свјесна да је настава коју су изводили подофицири била прилично слабог квалитета, па је умјесто њих у окружним центрима ангажовала квалификоване учитеље. Разлог за такав потез налазио се и у чињеници да су и конфесионалне школе у тим центрима имали квалитетнији учитељски кадар, па покрајинске власти нису могле себи да дозволе да ангажовањем подофицира у њима сробају углед државних школа. Осим у Сарајеву, такозване градске школе Земаљска влада је почетком школске 1880/1881. године основала и у Травнику, Бања Луци и Бихаћу.¹⁰¹⁹

О ниском квалитету првобитних државних школа свједочи и *Провизорна инструкција* коју је Земаљска влада издала током 1880. године,¹⁰²⁰ настојећи истовремено да у наредном периоду у просвјети ојача и људске и материјалне ресурсе. Љубоје Длустуш, референт за просвјету и школство, који је на том положају замијенио Луку Зореа, као „нову фазу“ у развоју учитељског кадра означио је 1881. годину када је

¹⁰¹⁴ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 26. August 1879, Nr. 16887, betreffend die Errichtung von zwei Lehrcursen in Sarajevo zur Erlernung des Lesens und Schreibens in der Landessprache mit lateinischen Schriftzeichen, *Sammlung 1878–1880, I*, 314.

¹⁰¹⁵ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 216.

¹⁰¹⁶ H. Haselsteiner, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung*, 91.

¹⁰¹⁷ М. Папић, *Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини*, у књизи: *Југословенски народи пред први светски рат*, Београд 1967, 707–708.

¹⁰¹⁸ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 10. October 1879, Nr. 21132, betreffend die Errichtung einer allgemeinen städtischen Mädchenschule in Sarajevo, *Sammlung 1878–1880, I*, 318.

¹⁰¹⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 6026/1880; Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 23. September 1880, Nr. 21339, betreffend die Errichtung von städtischen Volksschulen in den Kreisstädten Sarajevo, Travnik, Banjaluka und Bihac, *Sammlung 1878–1880, I*, 335–337; М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, 42–43; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 216.

¹⁰²⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 6807/1880. Provisorische Instruction für die Volksschullehrer hinsichtlich des praktischen Lehrverfahrens.

услед одређеног финансијског јачања Земаљска влада била у могућности да у служби остави само извјестан број квалитетнијих учитеља-подофицира, док је остале који се нису исказали као способни да раде у школама вратила на раније дужности у војсци, наименовавши умјесто њих квалификоване учитеље из Монархије.¹⁰²¹ Ипак, право рјешење проблема отпочело је тек са наредбом Земаљске владе, донесеном наредне, 1882. године, о покретању трогодишњег курса у Сарајеву за образовање помоћних учитеља,¹⁰²² али да би се први ефекти ове мјере осјетили, требало је да прође још доста времена.

Осим учитељског кадра, значајан проблем при отварању интерконфесионалних школа представљали су и материјални ресурси. При томе је прије свега било важно питање изградње школских зграда, односно смјештаја будућих ученика, о чему су покрајинске власти почеле да размишљају врло брзо након окупације, што је видљиво из активности шефа Земаљске владе војводе од Виртемберга који је крајем децембра 1878. године тражио од централних власти да, заједно са отварањем нових школа, раде и на изградњи нових школских зграда.¹⁰²³ Међутим, као и према свим другим захтјевима који су изискивали значајнија финансијска издвајања, Заједничко министарство финансија било је веома уздржано,¹⁰²⁴ не само том приликом већ и у читавом периоду првих година управе, при чему се стално изговарало недостатком средстава. Правдајући непружање помоћи издвајањима за неке друге велике пројекте у Монархији, Министарство је од Земаљске владе тражило да школску инфраструктуру у Босни и Херцеговини побољшава уз помоћ земаљских фондова.¹⁰²⁵ Та средства су, наравно, била потпуно недовољна, па су покрајинске власти покушавале да се сналазе на разне начине, а најчешће су то радиле преузимањем или унајмљивањем зграда постојећих фрањевачких школа, као и присвајањем школских објеката у којима су се раније налазиле српске школе или чак вршењем притиска на оне које су још увијек биле активне да престану са радом.¹⁰²⁶

Покрајинске власти су од првог тренутка биле свјесне да ће њихов рад на реформи дотадашњег система образовања наићи на противљење локалног становништва. При томе су отпор очекивале прије свега од српског становништва које је било национално најосвјешћеније и имало своје посебне школе, али и од муслиманског за које су знали да неће лако пристати да своју дјецу шаље у нове, интерконфесионалне школе у којима би се образовали заједно са хришћанском дјецом.¹⁰²⁷

¹⁰²¹ Lj. Dlustuš, *Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*, Školski vjesnik, Sarajevo 1894, 101.

¹⁰²² Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu o privremenom ustrojstvu obrazovaništa za pripomoćne učitelje u Sarajevu, proglašena zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu dana 29. septembra 1882., broj 29901, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1882 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1882*, Sarajevo 1882, 444–450.

Овај курс био је темељ из кога је касније поникла учитељска школа (Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 396). Како је из наредбе видљиво, процес стварања квалификованих учитеља захтијевао је значајан временски период, пошто су полазници курса након његовог завршетка и успјешно положеног испита за помоћног учитеља, морали и да прођу практичну обуку, односно двије године да раде као учитељи и потом да полагају учитељски испит. Тек када би савладали све наведено били би постављани за сталног учитеља. Тиме су први помоћни учитељи, под условом да све савладају у планираном року, могли да се очекују 1885. године, а први стални тек 1887. године.

¹⁰²³ АБХ, ЗМФ, БХ 168/1878, Berichtsentwürfe Feldzeugmeister Herzog von Württemberg an Gemeinsames Finanzministerium, 27. und 31. Dezember 1878; Н. Haselsteiner, *Zur Unterrichts Politik Österreich-Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach der Okkupation*, 76.

¹⁰²⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 500/1879, Briefentwurf Gemeinsames Finanzministerium an FZM Herzog von Württemberg, 19. Februar 1879.

¹⁰²⁵ Н. Haselsteiner, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung*, 89.

¹⁰²⁶ V. Bogičević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 154.

¹⁰²⁷ М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 116–117.

Српско становништво је своје негодовање испољило одмах након објављивања наредбе Земаљске владе од 6. јуна 1879. године, пошто му је веома засметала одредба да ће у свим јавним школама наставни језик да буде хрватски, а писмо латинично. С обзиром да је против форсирања хрватства у Босни и Херцеговини била и мађарска влада, врло брзо дошло је до промјене става окупационих власти. Након што је у уредби покрајинске владе од 26. августа о покретању два курса латинице у Сарајеву опет споменут хрватски језик,¹⁰²⁸ Заједничко министарство финансија је 12. септембра послало наредбу да се тај назив више не користи за наставни језик у школама, и да се умјесто њега употребљава термин земаљски језик.¹⁰²⁹ Покрајинске власти су врло брзо испоштовале наређење и у складу са њим 20. септембра издале нову наредбу,¹⁰³⁰ потврдивши је и у једном свом извјештају од 27. новембра, у коме је Земаљска влада истакла да је изричито наредила да је наставни језик у школама земаљски, и то на латиничном и ћириличном писму, чиме су, по њој, Срби изгубили дотадашњи изговор који им је омогућавао да се жале како су „наводно“ запостављени.¹⁰³¹ Без обзира на мотиве којима се руководила покрајинска власт, значај ове наредбе свакако је био у чињеници да је њоме и ћирилица призната као писмо које ће да се употребљава у интерконфесионалним школама.

Међутим, с обзиром на неповјерење које је и даље владало, посебно међу православним становништвом, Земаљска влада је током фебруара 1880. године издала циркуларну наредбу којом је настојала да објасни да увођење латинице у јавне основне школе није учињено с циљем потискивања ћирилице, која се такође изучава, већ да би се, како је истакла, ученицима пружила могућност да разумију службени језик и службено писмо које користе земаљске власти, као и да напредују у свим областима знања за шта им је било неопходно познавање латиничног писма којим се служе не само Хрвати, већ и бројни други словенски и несловенски народи Европе различитих конфесија.¹⁰³² Најважнији корак покрајинска влада учинила је 10. маја 1880. године, када је ћирилицу прогласила равноправном са латиничним писмом, и заједно са њим учинила је обавезним за изучавање. Редослијед учења зависио је од већинске припадности ученика: тамо гдје су најбројнија била српска дјеца, учила се најприје ћирилица, док је у школама у којима су бројнија била муслиманска и католичка, био обрнут ред и учила се прво латиница.¹⁰³³ Иако је ова наредба била врло значајна за православно становништво, истовремено је показала да је за муслиманску дјецу форсирана латиница, што је био још један од начина којим је власт настојала да их удаљи од српског, и приближи католичком становништву.

На крају, четири године су сувише кратак период да би се очекивали неки значајнији резултати активности које је на пољу образовања предузимала окупациона

¹⁰²⁸ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 26. August 1879, Nr. 16887, betreffend die Errichtung von zwei Lehrcursen in Sarajevo zur Erlernung des Lesens und Schreibens in der Landessprache mit lateinischen Schriftzeichen, *Sammlung 1878–1880, I*, 314.

Митар Папић је уочио да је у тексту споменуте уредбе од 26. августа 1879. године, назив хрватски језик присутан само у наслову публикованом на српскохрватском језику, док се у наслову на њемачком језику, који је потом штампан и у *Зборнику закона и наредаба*, тај термин уопште не спомиње, тумачећи ту чињеницу раније показаним отпором мађарских власти (М. Папић, *Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини*, 707–708).

¹⁰²⁹ Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 12. September 1879, Nr. 4479 B. H., betreffend den Unterricht in der Landessprache mit lateinischen Schriftzeichen, *Sammlung 1878–1880, I*, 317.

¹⁰³⁰ *Bosansko-hercegovacke novine*, br. 113, 28. septembra 1879.

¹⁰³¹ Auszug aus einem Berichte der Landesregierung in Sarajevo vom 27. November 1879, Nr. 26491, betreffend den Unterricht mit Gebrauch der cyrillischen Lettern, *Sammlung 1878–1880, I*, 319.

¹⁰³² Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 9. Februar 1880, Nr. 2649, betreffend den Unterricht in der Landessprache mit lateinischen Lettern, *Sammlung 1878–1880, I*, 320–321.

¹⁰³³ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 10. Mai 1880, Nr. 9228, betreffend die Errichtung von Volksschulen, an welchen k. k. Unterofficiere den Unterricht ertheilen werden, *Sammlung 1878–1880, I*, 327.

власт поготово када се узму у обзир сви изложени проблеми са којима се на том послу суочавала Земаљска влада, како од стране централне администрације и мађарског дијела, тако и на самом терену. Због тога и не чуди да је учинак био прилично скроман – године 1881. забиљежено је да је на простору Босне и Херцеговине радило укупно 5 градских, 19 народних и 14 општинских школа које је субвенционисала влада,¹⁰³⁴ при чему су, како смо већ видјели, до тог времена квалитетније учитеље имале само градске школе. Константна финансијска оскудица окупационе управе веома се осјећала и у овој области, с тим да када се упореди са њеним улагањем у нека друга подручја, јасно се показује да током ових почетних година ширење образовања међу босанскохерцеговачким становништвом није спадало у приоритете нових власти.

Конфесионалне школе у првим годинама аустроугарске управе

Паралелно са радом на отварању државних школа, преко којих се васпитном активношћу жељело створити Двојној монархији лојално локално становништво,¹⁰³⁵ аустроугарске власти су размишљале и о принципима на основу којих би се понашале према конфесионалним школама које су затекле на територији Босне и Херцеговине. Иако им од самог почетка нису биле наклоњене, биле су свјесне да их у раном периоду ипак морају толерисати. Окупационе власти су, наиме, тек успостављале своју управу и ради остварења овог примарног циља избјегавале су било шта што је могло изазвати значајнији отпор, између осталог и затварање вјерских школа пошто су знале да би то сигурно изазвало јаку реакцију српског и муслиманског становништва. Такође, биле су свјесне недостатка финансија због чега је било немогуће за кратко вријеме отворити већи број државних школа којима би се замијениле конфесионалне. Због свега тога се одустало од евентуалног насилног укидања, али дугорочне намјере биле су идентичне: вјерске школе требало је постепено потискивати оснивањем државних школа које би биле на знатно већем нивоу, а самим тим и привлачније за ђаке, и на крају их потпуно угушити¹⁰³⁶ или бар учинити безначајним.

Међутим, ако власт није могла одмах да ради на укидању конфесионалних школа, могла је да се ангажује на њиховом слабењу. При томе је, с обзиром на подијељеност босанскохерцеговачког становништва и постојање три врсте вјерских школа, водила специфичну политику и имала посебан план за сваку од њих. То је било у складу са начелом да у свакој прилици треба користити вјерску раздвојеност становништва у Босни и Херцеговини, и не дозволити да мјере које нова власт предузима на било који начин доведу до њиховог зближавања. Зато је и однос према школама сваке од три конфесије на том подручју био различит.

Најоштрији је, свакако, био однос према српским конфесионалним школама које су у његовању националног духа биле далеко одмакле,¹⁰³⁷ па је властима било јасно да васпитни рад ових школа највише противрјечи коначним циљевима аустроугарске управе¹⁰³⁸ усљед чега је на њих требало вршити и највеће притиске. То је рађено на различите начине, између осталог увођењем што веће контроле над њима чиме се настојало отежавати рад постојећих, али истовремено и отварање нових конфесионалних школа, затим економским слабењем и, наравно, подстицањем њиховог гашења кроз увођење модернијих државних школа.

Чим су окупационе власти у погледу организације нове управе мало стале на ноге, донијеле су крајем јануара 1879. године наредбу која им је омогућила да прате рад

¹⁰³⁴ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, 44.

¹⁰³⁵ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, 13.

¹⁰³⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 4606/1879; М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 116.

¹⁰³⁷ Н. Матић, *Српске православне школе у БиХ под аустроугарском управом*, Београд 2008, 76.

¹⁰³⁸ П. Козомора, *Основна настава у Херцеговини некад и сад, у: Мостар и Херцеговина*, Београд 1937, 108.

школских одбора у конфесионалним школама и спречавају их да доносе неприкладне закључке или спроводе неодговарајуће радње,¹⁰³⁹ чиме су у суштини и отпочеле активности у вези са надзором српских школа. Нешто касније, 31. августа исте године, Земаљска влада је упутила наредбу црквено-школским општинама у којој им је затражила да јој на основу послатих питања, поред бројних других информација, доставе и прецизне извјештаје о организацији и раду школа и школских фондова. Свој захтјев правдала је потребом контроле на коју, како је истакла, свака власт има право.¹⁰⁴⁰ Иначе, та контрола се у најгорем виду испољавала на самом терену гдје су дјеловали нижи органи аустроугарске власти који су имали изражену потребу за доказивањем и дјеловали су знатно оштрије од онога што је прописивала виша власт. Примјер за то су котарски предстојници који су повремено упадали у српске школе и вршили претресе, током чега су посебну пажњу обрађали на књиге које су биле штампане ћириличним писмом.¹⁰⁴¹ Иако су Земаљска влада и централни органи у Бечу у више случајева ублажавали одлуке ових нижих нивоа власти или су повремено поступали супротно од њихових приједлога и захтјева,¹⁰⁴² увијек су стајали иза њих и чували им ауторитет, без обзира колико су локални органи власти претјеривали у својим поступцима.¹⁰⁴³ Са друге стране, тежња власти за контролом српских конфесионалних школа изазивала је незадовољство црквено-школских општина, а најгласније је протествовала мостарска која је сматрала да власти немају право да шаљу своје службенике у српске школе и контролишу њихов рад.¹⁰⁴⁴

Због тежњи нове управе за контролом чест разлог сукоба аустроугарских власти и српског становништва у првим годинама окупације било је и питање учитеља који су радили у српским конфесионалним школама, као и уџбеника који су у њима коришћени. Сем малог броја домаћих, школски одбори су, како смо већ видјели, у највећем броју ангажовали учитеље из Угарске од којих се већина истицала својом надахнутошћу за очувањем и развојем српских националних одлика Босни и Херцеговини.¹⁰⁴⁵ Из тог разлога окупационе власти су од самог почетка гледале на њих са великим неповјерењем и тражили су начин на који би их елиминисали или би их бар држали под контролом. У том циљу наредиле су да ниједан учитељ није могао да почне са радом у школи док од Земаљске владе не би добио посебан декрет¹⁰⁴⁶ којим би се потврдила његова стручност и одобрио му се рад. Наравно, тражење пуне квалификације за учитеље у српским школама, у тренутку док су у државним запошљавани обични подофицири,¹⁰⁴⁷ морало је изазивати велико незадовољство међу српским становништвом којем је било лако да схвати зашто се то ради. Што се уџбеника тиче, узрок честих сукоба¹⁰⁴⁸ лежао је у чињеници да су их српске школе скоро у потпуности набављале из Угарске и Србије. Властима су при томе прије свега сметали уџбеници из националне групе предмета: историја, српски језик и

¹⁰³⁹ Verordnung der Landesregierung in Bosnien und der Hercegovina vom 25. September 1880, Z. 21.267/I., kundgemacht mit dem Erlasse vom 28. Februar 1881, Z. 253/Pr., betreffend die Organisierung confessioneller Schulausschüsse, dann Vorlage ihrer Beschlüsse, *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1881 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1881*, Sarajevo 1881, 20.

¹⁰⁴⁰ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 31. August 1879, Nr. 14090, betreffend die Evidenthaltung der griechisch-orientalischen Pfarren und Kirchengemeinden. *Sammlung 1878–1880, I*, 316–317.

¹⁰⁴¹ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 185.

¹⁰⁴² То се јасно види из односа и ставова различитих нивоа аустроугарске власти према захтјевима мостарске Црквено-школске општине, о чему је детаљније писано у сљедећем поглављу.

¹⁰⁴³ М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 125.

¹⁰⁴⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 473/1881; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 224.

¹⁰⁴⁵ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 231–232.

¹⁰⁴⁶ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 396.

¹⁰⁴⁷ М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 361.

¹⁰⁴⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 1703/1881.

географија¹⁰⁴⁹ јер су својим садржајима везивали полазнике ових школа за Србију. Да би то онемогућила, Земаљска влада је вршила чак и њихове конфискације и настојала да српским конфесионалним школама наметне за коришћење своје уџбенике, који су били намијењени државним школама,¹⁰⁵⁰ у вези са чиме су издаване и посебне наредбе окружним областима.¹⁰⁵¹ Такво нешто је, као што се могло и предвидјети, било потпуно неприхватљиво за водеће људе у српским школама и узроковало је додатна неслагања.

Окупационе власти су већ у ово рано вријеме почеле да врше и прве притиске у вези са националном ознаком српских конфесионалних школа. Иако ти притисци нису били јаки као у Калајевом периоду, значајни су јер на основу њих видимо да тежње за гушењем националних посебности становништва у Босни и Херцеговини постоје од самих почетака окупације. Значајна наредба која се бавила овим питањем донесена је 11. октобра 1880. године и у њој је јасно истакнуто да „грчко-оријенталним заједницама“, како они у том тренутку називају српско становништво, не треба допустити да своје конфесионалне основне школе називају „српским основним школама“ („Србско народно училиште“).¹⁰⁵² У складу са тим, котарски предстојник у Брчком насилно је скинуо натпис са именом са локалне српске школе изазвавши жестоку реакцију тамошње српске заједнице.¹⁰⁵³ Пошто је сличних реакција било и на другим мјестима, Земаљска влада је признала да није требало насилно скидати натпис, али је и даље сматрала да се школа не може називати српском. Како је истакла она у „Босни познаје као домаће становништво само Бошњаке, који се дијеле на мухамеданце, грчко-православне и римокатолике“. Констатовала је, ипак, да становништву не може забранити да се зове Србима, Турцима или Латинима, али сама власт та имена не може употребљавати. Иако је, за разлику од њеног приједлога да се српске школе назову православним, заједнички министар финансија био спреман да попусти и пристане, ако се буде морало, на коришћење српског имена,¹⁰⁵⁴ ово питање је остало и даље неријешено, што се јасно видјело у каснијим сукобима током Калајевог времена.

Врло значајан вид притиска окупационих власти на српске конфесионалне школе односио се и на отежавање отварања нових, и покушаје гушења већ постојећих путем оснивања државних школа. Први примјер налазимо у Невесињу, а други у Требињу. У Невесињу је конфесионална школа постојала још за вријеме турске владавине, од 1842. године, али је током устанка престала са радом, а сама зграда је изгорјела. Када је зграда 1880. године обновљена, Управни одбор Црквено-школске општине у Невесињу је без знања власти донио одлуку да српска школа поново отпочне свој рад.¹⁰⁵⁵ Чим је добио информацију о томе, котарски предстојник Бенко је одмах упутио примједбу да састанак није пријављен властима због чега је казнио новчано предсједника Школског одбора и још два члана и свима ставио до знања да отварање школе није могуће без сагласности Земаљске владе. Управни одбор Црквено-школске општине у Невесињу је ускоро поново одржао сједницу након које је отворена српска школа и именован је учитељ. Иако су тој сједници овај пут присуствовали представници власти, Бенко је опет жестоко реаговао и наводећи као разлог да Влада

¹⁰⁴⁹ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 232.

¹⁰⁵⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 7704/1880; М. Папић, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije*, 44; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 232.

¹⁰⁵¹ Ш. Грђић, *Просветне борбе*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 115, 382.

¹⁰⁵² Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 11. October 1880, Nr. 6687 В. Н., betreffend die Bezeichnung der serbischen Volksschulen. *Sammlung 1878–1880, I*, 343–344.

¹⁰⁵³ АБХ, ЗМФ, БХ 6687/1880; АБХ, ЗМФ, БХ 8296/1880; М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 130.

¹⁰⁵⁴ М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 130–131.

¹⁰⁵⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 7950/1880, ЗВС-ЗМФ, 15. новембра 1880; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 100.

ни овај пут није дала одобрење за отварање школе, казнио је новчано све чланове општине, затворио школу и одузео уџбенике, а новог учитеља протјерао из Невесиња. Црквено-школска општина у Невесињу је на то одлучила да се жали директно цару тражећи заштиту права која су имали још у вријеме Турака.¹⁰⁵⁶ Био је то типичан сукоб једне Црквено-школске општине која је још увијек дјеловала на основу обичајног права из османског времена, неспремна да се одрекне дотадашњих привилегија и прилагоди измијењеним околностима, и нове власти која је наметањем својих закона и правила настојала да све стави под своју контролу и усмјери ка својим интересима. У свом појашњењу невесињског случаја Заједничком министарству финансија, јасно је то признао шеф Земаљске владе Виртемберг.¹⁰⁵⁷

Ако се у Невесињу и позивала на поштовање закона којег је сама донијела, игноришући постојећа права српске заједнице, окупациона власт је много мање правно дјеловала у Требињу у коме су већ постојале конфесионалне школе, и српска и муслиманска. Када је донијета одлука да се тамо отвори и државна школа, аустроугарски командант генерал Бабић, да би је попунио, наредио је локалним Србима и муслиманима да из својих школа пребаце у њу по 30 ученика. Доживио је, међутим, потпуни бојкот,¹⁰⁵⁸ што је аустроугарској власти јасно показало да тамо гдје већ постоје српске школе, она неће моћи лако да успостави доминацију државних школа. Усљед критика становништва на рачун квалитета државне школе, Земаљска влада је у Требиње послала тадашњег школског референта Луку Зореа да испита стање. Неочекивано, Зоре је потврдио лоше стање, али то је изазвало бијес окупационе управе у Сарајеву и коштало га губитка положаја. Са друге стране, генерал Бабић није много обраћао пажњу на изречену истину и лоше услове, и користио је сва могућа средства да би на подручју Требиња очувао државну школу.¹⁰⁵⁹

Пажљиво пратећи рад српских школа, Земаљска влада је лако схватила да је велики проблем са којим су се оне суочавале било финансирање. Видјевши у томе шансу за њихово лакше гушење, она је од самог почетка одлучила да их не помаже, а онемогућила је и помоћ која је раније стизала из Русије. Усљед тога, једини начин финансирања који је преостао српским школама било је прикупљање новца од самих грађана, што је често било недовољно и у великој мјери је отежавало отварање нових школа или је чак утицало на затварање већ постојећих,¹⁰⁶⁰ посебно у сеоским срединама. Иако суочене са значајним проблемима, српске конфесионалне школе, нарочито у већим мјестима, нису биле спремне да посустану, а водећи људи српске заједнице настојали су да раде и на њиховом унапређењу што је видљиво из примјера, архимандрита Сава Косановића који је 29. априла 1879. године поднио аустроугарском владару меморандум у коме је, сем рјешења питања која су се односила на цркву и бриге о основним школама, затражио од цара да дозволи да се у Сарајеву отвори српска гимназија.¹⁰⁶¹ Аустроугарске власти, међутим, не само што нису прихватиле његову молбу, већ су ускоро отвориле државну гимназију, прву такве врсте у Босни и Херцеговини.¹⁰⁶²

За ово кратко вријеме, током првих година своје управе, аустроугарска власт је учинило много на слабљењу, контроли и ометању развоја српских конфесионалних

¹⁰⁵⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 473/1881; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 100–101; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 225.

¹⁰⁵⁷ АБХ, ЗМФ, БХ 7950/1880. Извјештај Виртемберга Заједничком министарству финансија, 1. новембра 1880; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 101.

¹⁰⁵⁸ Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 223–224.

¹⁰⁵⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 1879/1880; М. Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, 126.

¹⁰⁶⁰ Т. Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, 176–177.

¹⁰⁶¹ АБХ, ЗМФ, БХ 1689/1879, Косановић Францу Јозефу, 28. априла 1879.

¹⁰⁶² Б. Маџар, *Просвјета – српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001, 23.

škola, ali nije uspјela da promijeni stav bosanskohercegovačkih Srba koji su u tim školama vidјeli један од темеља за очување српске националне свијести¹⁰⁶³ усљед чега су били спремни да учине све што су могли, посебно онај богатији и освјешћенији слој трговаца, да би оне наставиле са својим радом. Са друге стране, сва претходно изложена негативна дјелатност окупационих власти дала је бројне разлоге и објашњења зашто су се, између осталог, српске црквено-школске општине, на челу са мостарском, супротставиле новој управи и отпочеле борбу за вјерско-просвјетну самоуправу, о чему ћемо детаљније да говоримо у наредном поглављу.

Аустроугарска управа је у првим годинама окупације испољила врло специфичан однос према католичким конфесионалним школама. На самом почетку, међутим, та посебност се није много осјетила из разлога што су се нове власти, како смо већ видјели, током прве године посветиле суштинским стварима везаним за умирење провинција и организацију саме управе. Захваљујући томе католичке школе у том најранијем периоду нису диране и наставиле су са својим радом¹⁰⁶⁴ у чему је значајну улогу, као и до тада, имала сама аустроугарска држава која је током фебруара 1879. за њихову активност одобрила редовну годишњу субвенцију.¹⁰⁶⁵ Иначе, од укупно 54 затечене католичке конфесионалне школе 48 их је било основних, од чега су 43 биле мушке које су водили фрањевци, док су 5 биле дјевојачке и водиле су их „Сестре милосрднице“. Преосталих 6 чиниле су 3 средње и 3 манастирске школе.¹⁰⁶⁶

Испољени период мировања, међутим, није дуго трајао. Чим су ствари почеле да се сређују, власти су почеле да предузимају активности којима су јасно демонстрирале да немају намјеру да задрже затечено стање, већ да стање у образовању желе да организују у складу са својим циљевима. Спровођењем замишљених тежњи показале су да не само да желе да државне школе учине доминантним, него и да, када су у питању католичке конфесионалне школе, имају једне ставове и планове према фрањевачким, а сасвим другачије према дјевојачким школама „Сестара милосрдница“.

Све речено почело је да се испољава већ са доношењем наредбе Земаљске владе од 6. јуна 1879. године која је садржавала инструкције о оснивању и организацији државних основних школа у Босни и Херцеговини.¹⁰⁶⁷ Пошто је Влада планирала да те школе похађају дјеца свих религија, чинило се сасвим непотребним паралелно постојање конфесионалних школа. Размишљајући у том смјеру, окружне и обласне власти су наредбу Земаљске владе покушале буквално да примијене и настојале су да постојеће српске и католичке конфесионалне школе замијене државним интерконфесионалним школама. Када је о католицима ријеч, то се није односило на све њихове конфесионалне школе, већ прије свега на оне којима су управљали фрањевци, чиме је аустроугарска управа и у овој области према њима показала потпуно неповјерење. Само спровођење споменуте одлуке изазвало је сасвим супротне реакције двије угрожене стране - док је српско становништво на челу са црквено-школским општинама тим намјерама пружио одлучан отпор, иако не свуда потпуно успјешан, потпуно другачије реаговање услиједило је од стране фрањеваца.¹⁰⁶⁸

На много попустљивији став фрањеваца, који је на крају довео до нестанка њихових школа, утицало је више разлога. Доласком Аустроугарске на територију Босне

¹⁰⁶³ E. Peco, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878–1918*, Sarajevo 1971, 17.

¹⁰⁶⁴ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 216.

¹⁰⁶⁵ Isto, 217; P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 612.

¹⁰⁶⁶ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 381–382.

¹⁰⁶⁷ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 6. Juni 1879, Nr. 8876 pol., wegen Errichtung von Elementarschulen, *Sammlung 1878–1880, I*, 310–311.

¹⁰⁶⁸ P. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 613.

и Херцеговине, они су били суочени са покретањем питања нове организације Католичке цркве на окупираним провинцијама и, паралелно са тим, могућим губитком вјековних привилегије које су уживали дјелујући на том простору. Овај велики проблем, оличен кроз приједлоге за секуларизацијом фрањевачког реда и одузимањем њихових жупа, ставио је тешкоћу са школама, за које су се некада толико борили, сасвим у други план и учинио да све испољене им реакције у циљу било каквог противљења буду незнатне. Сем тога, на смиреније држање утицала је и чињеница да су фрањевци у ослобађању од наставе, коју су најчешће сами обављали, без подршке професионалних предавача, видјели и прилику за добијање простора за шири рад унутар цркве. Најзад, у прилог попуштања ишла је и свијест да је издржавање школа значајно оптерећивало њихове финансије,¹⁰⁶⁹ а кључну помоћ им је давала управо аустроугарска држава што је било какво противљење њеним намјерама у вези са школством чинило немогућим. То је било јасно и окупационим властима које су, у циљу спровођења својих намјера у образовању, током 1880. године дефинитивно укинуле субвенцију за издржавање фрањевачких школа у Босни и Херцеговини.¹⁰⁷⁰

Захваљујући свему изреченом фрањевачке основне школе су већ у првим годинама окупације почеле постепено да се гасе и претварају се у државне школе. У Херцеговини међу првима то се догодило са школом у Граднићима код Љубушког (1879) и школом у Стоцу (1880),¹⁰⁷¹ а потом се тај процес раширио на простору читавог окупационог подручја. Услед тога, број фрањевачких школа у Босни и Херцеговини је непрестано опадао, па се према фрањевачком историчару Дрљићу током 1882. године свео на само њих 19. На крају, услед врло лоше финансијске ситуације, која је додатно била погоршана чињеницом да су знатан број својих жупа морали да предају Врхбосанској (Сарајевској) надбискупији, фрањевци су током 1883. године били принуђени да властима предају све своје школе.¹⁰⁷²

И док су се аустроугарске власти на све начине трудиле да окончају дјелатност фрањевачких школа, вршећи на њих финансијске и друге врсте притисака, према пучким школама које су основали и држали поједини редови часних сестара у истом периоду испољиле су велику бригу и пажњу. Разлог за овако различито понашање према двјема врстама католичких конфесионалних школа лежао је у чињеници да се у школству часних сестара прије свега водило рачуна да се полазници васпитавају у католичком духу, док је питањима буђења и ширења хрватске националне свијести поклањана знатно мања пажња, захваљујући чему су власти могле да у њих имају знатно веће повјерење него у фрањевачке школе. Такође, за форсирање школства часних сестара велику улогу имала је и наклоност надбискупа Штадлера који је, размишљајући о будућности, имао велика очекивања од полазника ових школа. Крајња посљедица споменутих наклоности била је да је држава од самих почетака окупације подржавала њихов рад, дајући им непрестану помоћ, што је довело до њиховог непрестаног напредовања и ширења.¹⁰⁷³

Најмање потреса током првих година аустроугарске управе доживјеле су муслиманске конфесионалне школе. Међу њима и даље су најбројнији били сибјан-

¹⁰⁶⁹ М. Папић, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, 112.

¹⁰⁷⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 1357/1880, 15. марта 1880. године; Auszug aus einem Erlasse des gemeinsamen Ministeriums vom 15. März 1880, Nr. 1357 B. H., betreffend das Budget der politischen Verwaltung pro 1880. Titel 5: Cultus und Titel 6: Unterricht. *Sammlung 1878–1880, I*, 319.

¹⁰⁷¹ Е. Песо, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine*, 46.

¹⁰⁷² В. Богичевић, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 218.

¹⁰⁷³ М. Папић, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, 114.

мектеби, с тим што се њихов број према попису из 1879. године фактички преполовио у односу на 1877. годину што је била посљедица збивања током окупације.¹⁰⁷⁴

Карактер сибјан-мектеба, ни у новим околностима, није се ни најмање мијењао, па су оне, и након успостављања нове власти, наставиле да раде по старом систему. Оваквом развоју ситуације, сем очекиваних тежњи муслиманске популације, допринијело је и попустљиво држање окупационе управе. Муслиманско становништво, шокирано учињеном промјеном и доласком невјерничке војске и државе, у овом раном периоду плашило се било каквих новитета и чврсто се држало свега старог, усљед чега није било склоно било каквим покушајима за реформисањем сибјан-мектеба. Са друге стране, сличног става, иако из сасвим других разлога, била је и аустроугарска управа која је, не желећи да изазове повреду вјерских осјећања муслимана, одустала од захтјева за модернизацијом затеченог им вјерско-школског система. Ипак, без обзира на испољено попуштање нове власти су биле веома критички настројене према систему вјерског образовања муслиманског становништва и истовремено потпуно негативно оцјењивале рад сибјан-мектеба.¹⁰⁷⁵

Одлука аустроугарских власти о неподстицању реформи сибјан-мектеба није, међутим, значила и одустајање окупационе управе од било каквих покушаја мијешања у рад споменутих муслиманских вјерских школа. То се видјело већ током августа 1879. године када је Земаљска влада донијела наредбу о успостављању Школског одбора који би вршио управљање и надзор над муслиманским сибјан-мектебама и медресом у Сарајеву. Одбор је био састављен од укупно седам чланова, а поред сарајевског градоначелника и 5 уважених грађана муслиманске вјере у њега је улазио и један инспектор за школске послове именован од стране Земаљске владе. У самој наредби посебно интересантне су надлежности Одбора из којих се виде и права Земаљске владе наспрам муслиманских конфесионалних школа. Као савјетодавно тијело Земаљске владе Школски одбор је том државном тијелу давао на потврду приједлоге о постављењу учитеља; бринуо се о материјалним потребама нижих муслиманских школа, покушавао да уклони разне препреке или настојао да их елиминише уз помоћ Земаљске владе; морао је да се побрине да се школска благајна стави под надзор Владе; бринуо се о брижном похађању школе и прослеђивао локалним властима захтјеве за кажњавање немарних родитеља и слично.¹⁰⁷⁶ Циркуларном уредбом Земаљске владе од 26. јуна 1880. године, Школски одбор је добио надлежност да управља и школским фондом (*mearif sanduk*), основаним још у вријеме османске управе ради издржавања школа,¹⁰⁷⁷ али је пар мјесеци касније, новом наредбом, издатом 17. септембра, прецизирала надлежности Одбора, истичући јасно да се ниједан његов закључак не смије извршити док не добије потврду од стране Земаљске владе.¹⁰⁷⁸

Генерално гледано, изузев приказане контроле државних органа, као и опадања броја руждија,¹⁰⁷⁹ које и нису биле значајно укоријењене у муслиманском

¹⁰⁷⁴ V. Bogićević, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini*, 227.

¹⁰⁷⁵ Isto; N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, 31–32.

¹⁰⁷⁶ Verordnung der Landesregierung in Sarajevo vom 21. August 1879, Nr. 16843, betreffend die Einsetzung eines Schulausschusses zur Beaufsichtigung und Leitung der niederen mohammedanischen Knaben- und Mädchenschulen in Sarajevo. *Sammlung 1878–1880, I*, 312–313.

¹⁰⁷⁷ Circularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 26. Juni 1880. Nr. 13674. betreffend die Verwaltung des *mearif sanduk* (Schulfond) des Kreises Sarajevo. *Sammlung 1878–1880, I*, 329.

¹⁰⁷⁸ Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 17. septembra 1881., broj 12885, glede uprave muhamedanskih školskih zaklada (*mearif sanduka*). *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1881 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1881*, Sarajevo 1881, 431.

¹⁰⁷⁹ N. Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, 37. (непосредно пред окупацију у Босни и Херцеговини је било укупно 30 руждија, али тај број се, са доласком нове власти, постепено свео на само 7. За разлику од мектеба и медреса, све руждије су

становништву, у првим годинама окупационе управе мало шта се промијенило у погледу муслиманских конфесионалних школа. Иако нове власти према њима нису имале ништа другачије намјере у односу на хришћанске конфесионалне школе, наспрам њих су реаговале знатно попустљивије, и то не само из разлога да не би додатно дошле у сукоб са муслиманским становништвом, већ по свој прилици и због чињенице да им је оно што се учило у муслиманским конфесионалним школама знатно мање угрожавало интересе од наставе која је извођена у српским и фрањевачким школама. Овакво поступање, наравно, није могло представљати коначно рјешење јер Аустроугарској није одговарао ни продукт школовања у сибјан-мектебима којим се међу њиховим ученицима обликовао исламски вјерски фанатизам, па се надала да ће и тај проблем постепено ријешити уз помоћ много напреднијих интерконфесионалних школа у које се жељело привући и муслиманско становништво. Циљ је, дакле, био исти као и према српској и хрватској популацији, само су исказано стрпљење и знатно мање агресивне методе биле другачије.

Аустроугарска политика према конфесионалним школама у првим годинама окупације имала је исте намјере, али различите темеље и приступ, па је у складу са тим имала и различите резултате. У овом кратком периоду најзначајнији успјех постигла је у вези са фрањевачким школама, које су претворене у државне, што и није било тешко остварити с обзиром да су и у ранијем периоду биле финансијски зависне од Монархије. За разлику од њих, политика окупационе управе наспрам српских и муслиманских школа, које су биле економски независне, била је сасвим другачија и због избјегавања директног удара сводила се на вршење разноврсних притисака који су дугорочно требали отежавати њихов рад и на крају довести до потискивања или гушења много напреднијим државним школама. Иако су одређене активности власти, поготово према српским школама које су сматране знатно опаснијим од муслиманских, попут забране примања финансијске помоћи из иностранства или отежавање отварања нових и покушаји гушења већ постојећих школа, биле врло непријатне, оне у овом кратком времену нису могле довести до њиховог нестанка, али без обзира на то постигле су одређени успјех значајно отежавајући њихов развој и напредак.

стављене под надлежност Земаљске владе што је правдано чињеницом да су оне и у османско вријеме биле под надлежношћу државног Министарства просвјете).

Почеци борбе за вјерско-просвјетну самоуправу српског народа у Босни и Херцеговини

У претходним поглављима могао је да се уочи постепен развој аустроугарске политике у Босни и Херцеговини, као и дефинитивно утврђивање става међу водећим јој људима да највећа опасност за спровођење њених интереса лежи у српском националном покрету. Са друге стране, видјели смо да су кључну улогу у заштити српских интереса увијек када би Двојна монархија покушала да спроведе неку угрожавајућу одлуку имале српске црквено-школске општине. То није било случајно, пошто су те општине имале дугу традицију и већ вијековима држале значајну позицију међу поробљеним српским становништвом.¹⁰⁸⁰

И у Босни и Херцеговини је временом формиран већи број црквених општина, а својим значајем и улогом постепено су се издвојиле сарајевска¹⁰⁸¹ и мостарска.¹⁰⁸² У односу на остале црквене општине, споменуте двије имале су знатно ширу аутономију која се заснивала на договору кметова са надлежним митрополитима. Ове споразуме поштовале су и османске власти, што је видљиво из чињенице да усаглашену аутономију нису доводиле у питање.¹⁰⁸³

Бројне промјене и реформе у Османском царству средином XIX вијека омогућиле су не само даљње јачање српског грађанства,¹⁰⁸⁴ већ су и конкретним одредбама

¹⁰⁸⁰ В. Чубриловић, *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, у књизи: *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, 100.

¹⁰⁸¹ Највећи број података о развоју Сарајевске црквене општине сакупио је Владислав Скарић који је утврдио да је она већ у првој половини XVII вијека са патријарсима и митрополитима почела да склапа тзв. *уставе*, односно споразуме и уговоре којим су били регулисани послови управе и црквене службе. У почетку, њена права у односу на дабробосанског митрополита су била веома уска, али постепено, захваљујући економском напретку општине и давању зајмова патријаршији, постајала су све шира, остајући као трајна категорија коју су морали да поштују сви будући митрополити, чак и они који су након укидања Пећке патријаршије 1766. године били постављани од стране васељенског патријарха. Заједно са јачањем снаге сарајевске црквене општине јачао је и њен углед међу свим осталим црквеним општинама, па се током XIX вијека она сматрала за главног представника српског лаичког елемента у читавој Босни и Херцеговини (В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, у књизи: *Изабрана дјела*, књ. II, 85–86).

¹⁰⁸² О времену формирања мостарске црквене општине не постоји прецизан податак, али је Радован Самарџић, полазећи од података које је оставио Владимир Ђоровић, сматрао да је она највјероватније била образована до краја XVII вијека. Иако су у Мостару већ у том периоду постојали Срби који су се бавили занатима и трговином (Р. Самарџић, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, у: *Историја српског народа, IV-1*, уредник С. Гавриловић, Београд 1994, 481), значајнији економски успон тамошњег православног становништва догодио се током наредног, XVIII вијека, захваљујући чему су неки међу њима у првој половини XIX вијека имали значајна имања (В. Ђоровић, *Мостар*, Бања Лука – Београд 1999, 46, 52). Као и у случају сарајевских Срба, финансијско јачање српског становништва у Мостару било је кључни фактор на основу којег је дошло и до успона њихове црквене општине. Најважнији тренутак у развоју Општине десио се 1835. године када је кроз договор са тадашњим херцеговачким митрополитом Јосифом утемељена њена аутономија. Најважнија посљедица договора била је издавање Уредбе којом је митрополит пристао да значајно смањи своја права у односу на мостарску црквену општину што се огледало прије свега у одредбама по којима он није могао да врши финансијску контролу општине, а ослабила му је и улога у вези са избором и смјењивањем свештеника пошто ни једно ни друго више није могао да ради без договора са кметовима (Н. В. Радосављевић, *Српска православна црквено-школска општина у Мостару*, Глас САНУ CDXXVIII, одељење историјских наука 18 (2018), 333), члановима црквеног одбора који су бирани из најбогатијих и најугледнијих породица (В. Скарић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву*, 102, 104). Од тада мостарска црквена општина чврсто се држала права добијених Уредбом, оштро се супротстављајући било каквим покушајима њиховог игнорисања или непоштовања (Н. В. Радосављевић, *Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, 275).

¹⁰⁸³ Н. В. Радосављевић, *Српска православна црквено-школска општина у Мостару*, 330–331.

¹⁰⁸⁴ Закуп пореза, који је веома тешко падао српском сеоском становништву, дао је идеалну прилику српским трговцима да се обогате. (М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 47).

олакшале напредак права црквених општина и значајно подстакле њихове активности. Тако је Хатихумајумом из 1856. године било предвиђено да општине обављају све свјетовне послове конфесија, које су у вези са црквом и школом, а истовремено је и драстично олакшано подизање нових и поправљање старих богомоља и омогућено општинама да могу да отварају школе какве желе, при чему су власти задржале само контролу наставних планова и избор учитеља.¹⁰⁸⁵ Прецизнија правила дјелатности црквено-школских општина, међутим, током османске владавине никада нису била написана, па су се оне равнале по обичајном праву.¹⁰⁸⁶ Османске власти, иако су показивале тежње за надзором и централизацијом, у суштини се нису много мијешале у њихов рад, захваљујући чему се у општинама, у вези са црквеним и школским животом српске заједнице, постепено развио одређени вид самоуправе.¹⁰⁸⁷ Сва та стечена права, имајући велики значај, будно су чувана све док промјена господара није донијела нове изазове.

Престанак вишевијековне османске владавине и почетак аустроугарске окупације 1878. године за српске црквено-школске општине означио је значајну промјену. Та промјена се, додуше, није много осјетила на самом почетку окупације, са једне стране због окренутости нових власти ка организацији управе и успостављању сопствених органа у покрајинама, а са друге због тајности преговора које је аустроугарска дипломатија водила са Васељенском патријаршијом у Цариграду. Међутим, чим су у том смјеру постигнути одређени резултати, и нова власт се осјетила колико-толико стабилном, започела је са развијањем планова који су ударили у темеље онога што су црквено-школске општине сматрале својим аутономним правима. Како смо могли да видимо у претходним поглављима, те активности окупационих власти односиле су се на питања која су била везана како за цркву, тако и за школство. Очекивано, таква политика морала је наићи на противљење српских црквено-школских општина, које су реаговале чим би до њих дошла нека вијест о могућим промјенама у дотадашњим односима. Тако је сарајевска већ у првим мјесецима окупације одбила евентуално присаједињење Босне и Херцеговине Карловачкој митрополији, истакавши да би се од Васељенске патријаршије у Цариграду отцијепила само ако би, уз сагласност васељенског патријарха, била успостављена Пећка патријаршија којој је раније припадала.¹⁰⁸⁸

Ипак, кључну улогу у борби за заштиту самоуправних права током периода којим се бавимо у овом раду није имала сарајевска већ мостарска црквено-школска општина. Својом дјелатношћу мостарска црквено-школска општина стекла је велики углед у читавој православној Херцеговини, па су је као свог представника поштовале све црквено-школске општине на том простору и тражиле у њој подршку увијек када би се нашле у проблемима.¹⁰⁸⁹ Њена одлучна борба за добијање аутономних права, као и истрајно јачање српског националног духа у завршном периоду османске владавине, учиниле су је након промјене власти логичним противником аустроугарске окупационе политике која је имала сасвим супротне интересе и настојала да све сегменте живота у покрајинама чврсто држи под својом контролом.

¹⁰⁸⁵ В. Скарин, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, 54

¹⁰⁸⁶ М. Екмечић, *Национални покрети у Босни и Херцеговини*, 616.

¹⁰⁸⁷ Б. Маџар, *Просвјета – српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, 29; Б. Маџар, *Двије представке мостарских Срба цару Франју Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године*, Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине XXIII-XXIV (1982), 231.

¹⁰⁸⁸ С. Косановић, *Из мемоара протопоп Недељка*, 518.

¹⁰⁸⁹ В. Ћоровић, *Мостар*, 97.

Своју активност за одбрану постојећих права мостарско Српско православно општество, како га у писмима обично означавају његови представници,¹⁰⁹⁰ покренуло је почетком 1880. године, чим су до њега допрле вијести о преговорима које је Аустроугарска водила са васељенским патријархом по питању даљњег положаја Православне цркве у Босни и Херцеговини и њеног односа са Васељенском патријаршијом у Цариграду. Оно што је у овим нежељеним преговорима највише забринуло водеће људе мостарске црквено-школске општине, због евентуалног негативног утицаја на дотадашњу самоуправу, односило се на питање ко ће убудуће да именује митрополита: да ли ниже свештенство и православни народ или нови владар, аустроугарски цар, који правно није имао суверенитет над Босном и Херцеговином.¹⁰⁹¹ У сваком случају, подстакнуто писањем штампе, Општество је одлучило да се обрати васељенском патријарху Јоакиму III коме је изнијело наду да он неће, прије него што извијести народ и договори се са њим, склопити са било ким уговор који би се односио на православно становништво у Босни и Херцеговини. Учини ли то, унапријед су га упозорили да неће прихватити било какав уговор који би био склопљен без учешћа овдашњег народа.¹⁰⁹² Ово обраћање, међутим, није имало никакав утицај на политику васељенског патријарха који је наставио преговоре са аустроугарским дипломатама у Цариграду и, као што је већ познато, 28. марта 1880. године са њима склопио Конвенцију којом су привремено регулисани односи Православне цркве у Босни и Херцеговини наспрам Двојне монархије и Васељенске патријаршије у Цариграду.¹⁰⁹³ Интереси српског народа су њоме потпуно игнорисани, а кључни удар учињен је у погледу његових традиционалних права која је уживао под османском влашћу.¹⁰⁹⁴

Пошто је Конвенција склопљена у тајности, српско становништво у окупираним покрајинама извјесно вријеме није било свјесно њеног постојања. Најзад, након више мјесеци њен садржај је мостарској црквено-школској општини открио фанариотски Захумско-херцеговачки митрополит Игњатије, изазвавши велико изненађење и огорчење међу припадницима православне цркве. У знак реакције на склопљену Конвенцију Општество је крајем августа 1880. године васељенском патријарху написало протест у коме му је јасно исказало своје негодовање због чињенице да је пристао да направи уговор без било какве консултације са народом на кога се исти односио. Истакнуто је да Конвенција игнорише самоуправна права која су православна црква и народ у Босни и Херцеговини уживали под турском влашћу, усљед чега српски народ не може да је прихвати, нити да се сложи да му на основу ње архијереје именује „иновјерни“ аустроугарски владар, а свештенике по парохијама поставља земаљска власт која истовремено својом политиком подржава „латинство“ и угрожава светосавску православну цркву. Сем тежње за очувањем постојеће самоуправе, црквено-школску општину је на одбијање Конвенције подстакао и страх да би њено прихватање омогућило аустроугарској власти да српску цркву у будућности потпуно одвоји од Васељенске патријаршије у Цариграду и припоји је Карловачкој митрополији,

¹⁰⁹⁰ Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880–1882 године и друге с тим повезане успомене*, Сарајево 1936, 27. и сл. (Писма његовог предсједника Јефта Бјелобрка). Ђорђе Ст. Бекић, био је родом из Новог Сада а на простор Херцеговине стигао је по препоруци уредништва *Заставе*. У ово турбулентно вријеме обављао је дужност секретара мостарске црквено-школске општине и надзорника и управника тамошњих српских школа, захваљујући чему нам у свом раду доноси нека врло значајна изворна документа, од којих прије свега треба истаћи писма које је Општество слало васељенском патријарху и аустроугарском владару. (В. Ђоровић, *Мостар*, 103).

¹⁰⁹¹ Б. Маџар, *Двије представке мостарских Срба цару Фрању Јосифу*, 232.

¹⁰⁹² В. Ђоровић, *Мостар*, 98.

¹⁰⁹³ Declaration des ökumenischen Patriarchen in Constantinopel vom 28. März 1880, betreffend die provisorische Regelung der Verhältnisse der griechisch orientalischen Kirche in Bosnien, *Sammlung 1878–1880*, I, 322–325.

¹⁰⁹⁴ Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 64.

олакшавајући тиме напоре Беча за реализацију његових крајњих политичких намјера и извршење анексије. Ова могућност подстакла ју је, баш као некада раније и сарајевску црквено-школску општину, да, без обзира на сва лоша искуства са Васељенском патријаршијом у Цариграду, тражи да и даље остане у њеном саставу. Замоливши још једном васељенског патријарха да не пристаје на било какве споразуме без сагласности народа, мостарска црквено-школска општина је на крају истакла да је све речено изнијела не само у своје, већ у име свих црквено-школских општина у Херцеговини које су јој дале пуномоћ да искаже овај протест.¹⁰⁹⁵

У одговору на овај протест мостарске Општине Васељенска патријаршија у Цариграду је покушала да је убиједи да је страх од Конвенције неоснован пошто је у питању био привремени акт, и обећала да ће и убудуће водити бригу да самоуправа херцеговачких Срба не буде крњена од стране окупатора. Општество, међутим, није било ни најмање задовољно овим слаткорјечивим одговором и поново је истакло да Конвенција угрожава и светосавско православлје и српски народ, који нити може, нити смије да одступи од свог постојећег права на самоуправу.¹⁰⁹⁶ Одлучан став мостарске Црквено-школске општине, која је имала храбрости да отворено каже оно што су по овом питању мислиле све српске црквено-школске општине у Босни и Херцеговини, показао је да Двојна монархија неће лако реализовати намјере да контролисањем свештенства оствари утицај на цјелокупно српско становништво. Захваљујући Конвенцији окупациона власт је заиста успјела да под своју руку стави православно свештенство, али је са друге стране њоме добила жесток сукоб са српским народом.

Споменута преписка са патријархом није била једини вид активности коју су у то вријеме људи из мостарског „круга“, како је то накнадно утврдио аустроугарски окружни начелник у Мостару Антоније Вуковић, предузимали ради заштите самоуправних права српског становништва. Незадовољни стањем насталим након аустроугарске окупације, они су врло брзо након доласка му на власт одлучили да се обрате енглеском премијеру Гледстону, који је балканским народима био остао у добром сјећању због својих ставова током Велике источне кризе.¹⁰⁹⁷ Доживљавајући га „као браниоца права ... и слободе за свукуда, али особито на изтоку“, они су му током јуна 1880. године послали адресу у којој су описали стање у Босни и Херцеговини и изнијели све невоље које су били принуђени да трпе од стране нових власти током двије године аустроугарске окупације, попут умирања од глади, огромних пореза, сурових аустроугарских војника и окрутних чиновника, политичких прогона због којих нису смјели ни да се потпишу на адреси, неправичних судова и слично. Услед свега тога сматрали су да имају право на аутономију, а енглеског премијера су замолили да им у томе помогне тако што би утицао на велике силе да то прихвате.¹⁰⁹⁸

Посебно значајан корак мостарска Црквено-школска општина учинила је мјесец дана касније, 27. јула 1880. године, када је своје незадовољство развојем прилика

¹⁰⁹⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 7494/1880; *Српски лист*, бр. 38, 17. (29). септембра 1880. (Овај број *Српског листа*, у коме су штампана писма мостарске црквено-школске општине васељенском патријарху Јоакиму III, налази се у оквиру наведене фасцикле АБХ, ЗМФ, БХ 7494/1880); Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару*, 22; Дијелове писма доноси такође и В. Ђоровић, *Мостар*, 99.

¹⁰⁹⁶ Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару*, 28.

¹⁰⁹⁷ Х. Капићић, *Један документ из 1880 године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II (1950), 259–260. (Аустроугарске власти су до текста адресе дошле шест мјесеци након њеног настанка, односно у децембру 1880. године. Окружни начелник Вуковић, који је водио истрагу о томе, закључио је да она потиче из истог извора као и представка упућена нешто касније аустроугарском цару, са којом се дјелимично слаже у написаном. Био је увјерен да је и адресу и представку написао исти човјек – Јово Љепава).

¹⁰⁹⁸ Адреса. *Исто*, 260–264.

исказала упутивши жалбу директно аустроугарском владару.¹⁰⁹⁹ Иако су је, као што смо већ видјели, бринули гласови о преговорима аустроугарске дипломатије и васељенског патријарха, за њу је у ово вријеме много реалнији проблем представљао све већи притисак локалних окупационих власти које су са једне стране притискале црквено-школске општине истичући како немају упориште у закону за традиционална права и дјелатност коју су обављали, а са друге правиле су све веће проблеме српским конфесионалним школама, отежавајући рад оним које су већ постојале или правећи сметње да отпочну са радом онима које су због устанка против Турка привремено биле затворене или су тек требале да буду отворене. Такође, незадовољство црквено-школских општина изазивало је и мијешање представника власти у избор учитеља и свештеника. Пошто жалбе локалним властима и Земаљској влади нису дале никаквог резултата, мостарска Црквено-школска општина је одлучила да се у име свих херцеговачких црквено-школских општина обрати директно цару Францу Јозефу. Жалба, коју је својим потписом подржало скоро сво мостарско грађанство, представља њихову реакцију на цјелокупан систем аустроугарске управе наметнут од тренутка окупације због чега је веома значајно детаљно је представити.¹¹⁰⁰

Сама представка писана је оштро. Већ на самом почетку аустроугарском владару је скренута пажња да је због злоупотреба османских чиновника и лоше управе становништво било принуђено да оружјем брани своја права, чиме му је на одређени начин било дато и одређено упозорење. Подсјетили су га да је током уласка аустроугарских трупа у Босну и Херцеговину обећао да ће „народност, обичаји, језик, буква итд. поштеђене бити, а и друга права, која нисмо уживали под турском владом, да ћемо добити, нити ће ишта бити насилно уведено, што не би одговарало мјесним нашим потребама, и што се не би слагало с нашим обичајима.“ Власти се, међутим, нису држале реченог усљед чега је у неким сегментима стање за становништво постало и горе него у вријеме Турака. То је мостарску Општину подстакло да се не жали само на локалну управу, већ и на врх окупаторске власти, односно Земаљску владу.¹¹⁰¹

Потписници представке, што је посебно занимљиво, у први план су ставили питање учешћа народа у управљању земљом, истичући „да се ни једна земља не може сматрати сретном ни уређеном ... ако сам народ те земље непосредно не учествује у управи“. На овакво поступање подстакла их је ситуација у Босни и Херцеговини која је била сасвим супротна од наведеног, при чему је домаћи народ био у свему у потпуности игнорисан: он нити је учествовао у управи, нити га је ко било шта питао у вези са законима или било чиме другим. Нова власт одузела му је право учешћа чак и у оним питањима у којима је имао улогу у вријеме док је био под турском влашћу, попут слободних избора у варошку општину, окружни суд и слично, препустивши све то аустроугарским чиновницима који су на те положаје постављали само подобне особе. Такав начин заобилажења поштених људи из народа и постављања у комисије личности које су одговарале властима и мислиле само на индивидуалну корист довео је до великих неправди приликом обрачунавања пореза, усљед чега је знатан дио народа био доведен до просјачког штапа. На све то грађани Мостара покушали су да скрену пажњу окружном начелнику Вуковићу, али све жалбе показале су се као узалудне.¹¹⁰²

¹⁰⁹⁹ Б. Маџар, *Дјелатност српске опозиције у Мостару у првој фази борбе за вјерско-просвјетну самоуправу*, Прилози Института за историју XVI (1979), 77.

¹¹⁰⁰ Б. Маџар, *Двије представке мостарских Срба цару Франју Јосифу*, 233.

¹¹⁰¹ Представка Српско-православно-црквено-школске општине у Мостару писана 3/15. јула 1880. године и упућена цару Франју Јосифу у Беч. *Двије представке мостарских Срба цару Франју Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године*, приредио Божо Маџар, Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине XXIII-XXIV (1982), 237.

¹¹⁰² Исто, 237–238.

Сем огромних и неправедних пореза, велики терет за народ представљала је и изградња путева. При томе, не само што се није водило рачуна да ли радник, који је био принуђен да по 6 дана ради на путевима, има од чега да живи или како ће да прехрани старце и дјецу, већ су и трудне жене, као и оне са малом дјецом и нејачи од 9–10 година гоњени да „морају преврћати камење и тући по ваздан маљем“. Сви који би из било ког разлога покушали избјећи наметнуте обавезе, лоше би пролазили: „постићи ће их, ако не вјешање, неко особито мучење, о дрвету, као што су ономадне засвједочили на овдашњем суду толики невесињци... Не, овако одавно нису поступали Турци; ми само старији памтимо погдјешто.“ Сем сеоском становништву, кулучење је веома тешко падало и градској сиротињи, поготово што су плаћања аустроугарским властима била скоро четири пута већа него у вријеме Турака. Усљед свега наведеног, материјални положај народа је био веома тежак, а бесплатан рад на путевима многе је доводио у ситуацију да поскапају од глади или да се уваљује у дугове.¹¹⁰³

Но, без обзира на све речено, потписницима представке од материјалних проблема је много теже падао морални и умни притисак који су били принуђени да трпе од нових власти. Истакли су да за разлику од турских чиновника који нису одрицале српску народност, нити су омаловажавали српски језик и његово име, аустроугарски све то раде. Посебно незадовољство код њих изазивала је просвјетна политика режима који је вршио велики притисак на српске професионалне школе правећи им свакакве сметње. То, међутим, није могло промијенити став народа и потписника представке у вези са значајем тих школа и потребом њиховог одржања: „Нема школе у Ерцеговини, гдје власт није узалудно покушавала ишчупати с корјеном оно, што је народу нашем најсветије. Али је то народу милије од живота, зато и брани до посљедње капи крви.“ Што се државних школа тиче, српско грађанство је било веома незадовољно њиховим радом, поготово што су у њима учитељи били војници од којих многи нису били спремни да Србима признају народност и права која су им припадала.¹¹⁰⁴

Потписници представке скренули су пажњу и на неравноправност српског писма, ћирилице. Иако су Срби чинили већину становништва у Босни и Херцеговини, а равноправност писма била загарантована одлуком Земаљске владе, у свим значајнијим институцијама, попут судова, полиције, поште итд. власти су у потпуности завеле доминацију латинице. То, међутим, није био једини начин којим се жељела угушити српска особеност, па је власт у циљу веће ефикасности повремено примјењивала и знатно грубље методе упадајући и претресајући куће појединих Срба, приређујући им тиме оно што никада раније чак ни од Турака нису дочекали. Непрестани надзор јавне и тајне полиције стварао је над српским становништвом велики притисак, усљед чега се многим, како се каже, није миљило живјети овдје. „Грубост у понашању коју нисмо видјели ни од турскијех чиновника, псовке, којима грде највише наше светиње, презирање свега што носи на себи печат наше народности, све то чини, да омрзне народ чак и оно, што је истински корисно за њ. У овоме нису само поједини случајеви, но су оваки сви чиновници, са врло малим изузетком.“¹¹⁰⁵

Све наведене муке подстакле су потписнике да се обрете директно аустроугарском владару којег су пред сам крај представке „у име општечовјечанскијех права“ замолили да „стане на пут ономе злу, које га тако тишти.“ Још једном су и поновили, што показује до чега им је посебно било стало, „да се народу да право, ако не суверенства, а оно бар преко правилно изабранијех лица од стране народа право гласа при одређивању овог или оног начина управе, овог или оног важног чина и подужећа“. У

¹¹⁰³ Исто, 238.

¹¹⁰⁴ Исто, 239.

¹¹⁰⁵ Исто, 239–240.

супротно, нагласили су да неће признати као своје представнике људе које је влада поставила само да би потврђивали њене одлуке. Најзад, на самом крају споменули су и веома тежак положај српског сеоског становништва, кметова, којих није било међу потписницима представке. Све је, међутим, остало само на томе, пошто од власти нису затражили да се позабави аграрним питањем и тиме ријешити кључни проблем српског сеоског становништва.¹¹⁰⁶

С обзиром да је ова представка била упућена директно аустроугарском владару, мостарска црквено-школска општина се надала да она неће бити игнорисана као бројне друге жалбе локалној окупационој управи. Резултат је, међутим, био идентичан: ни цар Франц Јозеф, иако је био упознат са њом, нити било ко од значајних функционера Двојне монархије није се поводом ње оглашавао. Након што су више од два мјесеца узалуд ишчекивали одговор, представници Општине су почетком октобра 1880. године одлучили да аустроугарском цару напишу још једну представку, с тим што би му је сада лично предао мостарски трговац Тодор Милић¹¹⁰⁷ који је, сем од мостарске, добио пуномоћ за заступање у Бечу и од свих осталих црквено-школских општина у Херцеговини.¹¹⁰⁸

Пошто чланови Општества нису жељели да понављају оно што су изложили у претходној жалби, октобарска представка је била знатно краћа од јулске и садржавала је само опште примједбе и јасно изложена очекивања у погледу реакције аустроугарског императора. Иако је при уласку окупационе војске народу обећано да ће његова права бити проширена, десило се супротно при чему је за српски дио становништва највећи проблем представљала чињеница да су му нове власти из темеља рушиле црквено-школску аутономију која је постојала под турском влашћу. Изнесена је, међутим, нада да се све то није дешавало са знањем аустроугарског владара, и изражено је очекивање да ће, након што га Тодор Милић упозна са чињеницама, строго наредити да се права српског народа „не ускраћују, да се у наше светиње: школе, цркве, општине и њихове установе не дира, нити да се пријечи слободно развије њихово од стране мјестнијех власти; те на основу овоме да се одмах затворене школе отворе, а пороба члановима општине поврати.“ Иначе, иако је представљала ставове свих црквено-школских општина у Херцеговини, представку је потписао само предсједник мостарске Црквено-школске општине Јефто Бјелобрк.¹¹⁰⁹

Аустроугарски император, међутим, није хтио ни да прими и саслуша Тодора Милића,¹¹¹⁰ а камоли да прихвати захтјеве изнесене у представци Општества, што је међу херцеговачким Србима изазвало јако незадовољство.¹¹¹¹ Ипак, централне аустроугарске власти су жељеле да буду прецизније обавјештење о проблему, па је заједнички министар финансија Слави наложио представницима власти у Босни и Херцеговини да у циљу информисања цара направе извјештај у вези са жалбама мостарских Срба и предложи евентуалне мјере. Окружни начелник у Мостару Антоније Вуковић је, иначе, још прије званичне предаје друге представке пажљиво пратио збивања међу мостарским Србима, износећи претпоставке шта би делегација на челу са Милићем могла да тражи.¹¹¹²

¹¹⁰⁶ Исто, 240.

¹¹⁰⁷ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 102.

¹¹⁰⁸ Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару*, 14.

¹¹⁰⁹ Друга представка Српско-православно-црквено-школске општине у Мостару писана 23. септембра по ст. односно 5. октобра 1880. по новом календару. *Двије представке мостарских Срба цару Фрању Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године*, 243–244.

¹¹¹⁰ АБХ, ЗМФ, БХ през. 71/1880.

¹¹¹¹ В. Ђоровић, *Мостар*, 100

¹¹¹² Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 103–104.

Као кључну личност при састављању прве представке, Вуковић је означио Јова Љепаву, који се у том документу потписао као писар. На такав закључак окружног начелника подстакли су захтјеви изнесени у дијелу представке у којима се говорило о праву народа да учествује у управи земљом у чему су могле да се препознају социјалистичке идеје Светозара Марковића. Љепавине везе са војвођанским социјалистима аустроугарске власти су уочиле још раније, усљед чега је крајем априла 1880. године Калај, који је у то вријеме био први секцион-шеф у министарству иностраних послова, тражио од војводе Виртемберга да се над овим мостарским учитељем спроводи неопходан надзор. Извјештавајући о њему, Вуковић је напоменуо да се Љепава школовао у Русији и да највјероватније припада социјалдемократској странци, а због његове непријатељске дјелатности према влади сматрао је да му не смије бити дозвољено да убудуће ради у школи и затражио је да буде протјеран из Мостара.¹¹¹³

Што се изнесених захтјева мостарске црквено-школске општине тиче, аустроугарски државници и службеници су у својим коментарима и препорукама владару на њих реаговали углавном врло негативно. При томе је одређену попустљивост показао само министар Слави, док су Виртемберг и Вуковић испољили знатно радикалније погледе.¹¹¹⁴ Захтјев за учешћем народа у управљању земљом одбијен је под изговором да је становништво Босне и Херцеговине културно заостало, захваћено националном нетрпељивошћу и вјерским подјелама усљед чега не би било у стању да се брине о добробити читаве земље. Питање слободних избора остало је на нивоу на коме је било, и једино што су представници власти били спремни да обећају је евентуално увођење слободних избора за општинска представништва. Праву попустљивост испољили су само у погледу жалби на оптерећујуће порезе, пошто су били свјесни да су обавезе које је херцеговачко становништво било принуђено да одрађује биле превелике. Подстакнути страхом да претјерани намети не доведу до устанка, предложили су владару да се укине таин и да власт гладним људима по Херцеговини даје помоћ у храни и новцу. Таин је ускоро заиста укинут, а забрањено је и да се дјеца и жене тјерају на кулук. За разлику од овога, представници власти су као неистините у потпуности одбијале дијелове жалбе који су се односиле на морални и умни притисак. Означавајући их као пропаганду, за све изречено оптуживале су дјелатност Црне Горе, као и писање словенске штампе у Двојној монархији, а посебно задарског *Српског листа*. Износећи мишљење и приједлоге Вуковић и Виртемберг су сматрали да сва ова активност захтјева озбиљно реаговање и предложили су да се распусти Одбор мостарске Црквено-школске општине, смијени митрополит Игњатије јер је подржао представку тако што се на њој први потписао и протјера њен састављач Јово Љепава.¹¹¹⁵

Међутим, проматрајући збивања у ширем аспекту министар Слави је био другачијег мишљења и није се сложио са тако оштрим санкцијама. За њега је у том тренутку најбитније било спровести одредбе Конвенције и сматрао је да додатно таласање и појачано сукобљавање са мостарском Црквено-школском општином томе сигурно не би ишло у прилог,¹¹¹⁶ поготово што је аустроугарски владар на основу права добијеног у Конвенцији ускоро требао да именује Саву Косановића, првог домаћег

¹¹¹³ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 60. (Вуковић наводи да је Љепава био дописник неких српских новина, међу којима истиче *Српски лист*, што сугерише да је управо он послао информације о раније наведеним писмима које је незадовољна мостарска црквено-школска општина послала васељенском патријарху Јоакиму III у вези са преговорима и склапањем Конвенције са Аустроугарском).

¹¹¹⁴ Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 133.

¹¹¹⁵ АБХ, ЗМФ, БХ 473/1881; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 105–107.

¹¹¹⁶ АБХ, ЗМФ, БХ 7494/1880; Р. Vrankić, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina*, 133.

митрополита преко којег се жељело утицати на смиривање српског становништва у Босни и Херцеговини. Иначе, Слави је био мишљења, да чак и када би се одлучили за распуштање Одбора Црквено-школске општине у Мостару, од тога у суштини не би било никакве користи, пошто би и новоизабрани Одбор водио идентичну политику као и дотадашњи. Није се сложио ни за приједлог за смјену митрополита Игњатија – иако се он налазио на првом мјесту потписника Представке, Слави је закључио да је његова улога у свему томе била потпуно безначајна, и да је у суштини био само искоришћен од стране мостарске Црквено-школске општине. Тако се испоставило да је министар једино подржао предложено казну за састављача Представке Јова Љепаву,¹¹¹⁷ којем је најприје било забрањено да ради у школи, а нешто касније био је принуђен и да напусти Мостар и Босну и Херцеговину и оде у Црну Гору.¹¹¹⁸

Паралелно са овом активношћу, аустроугарске власти су настојале да врше притисак на Црквено-школску општину у Мостару и остваре контролу над неким њеним кључним људима. Иако је окружни начелник Вуковић за своју активност изгледа успио да придобије предсједника Општества Јефта Бјелобрка и неке друге чланове, на сам рад и циљеве Црквено-школске општине није могло да се утиче.¹¹¹⁹ То се јасно показало почетком фебруара 1881. године када је котарски предстојник Рукавина покушао да присуствује и надзире рад главне скупштине Општества што је изазвало реакцију присутних чланова који су то доживјели као знак кршења самоуправних права и у знак протеста напустили су сједницу, вративши се тек након Рукавининог одласка.¹¹²⁰ Овај догађај наново је затегао односе између локалних аустроугарских власти и представника Црквено-школске општине, изазвавши бројна узајамна оптуживања.¹¹²¹ Аустроугарска покрајинска управа је врло негативно реаговала на поступак представника Црквено-школске општине доживљавајући га као жестоко срозавање и власти и њеног представника. Тај поступак, међутим, био јој је и добродошао као одличан изговор да законом озваничи своје право да контролише рад црквено-школских општина у Босни и Херцеговини,¹¹²² што је опет био повод бројним сукобима са мостарским Општеством. Најзад, већ ионако лоше односе додатно је покварила и одлука власти да се у српским школама више не смије предавати српска историја и облици српског језика, изазвавши тиме ново жестоко противљење мостарске Општине која је том приликом одлучно истакла да се наредба неће поштовати.¹¹²³

Ипак, највећи и по посљедицама најзначајнији сукоб мостарске Црквено-школске општине и аустроугарских власти догодио се крајем 1881. године у вези са доношењем војног закона за Босну и Херцеговину, на коме су највише инсистирали аустроугарски војни кругови који су сматрали да ће се његовим провођењем убрзати асимилација окупираног подручја са остатком Монархије. Сличан закон је најприје, током љета исте године, објављен за Кривошије, подручје изнад Бококоторског залива, што је тамошње становништво подстакло да подигне устанак, изазвавши већ тада узнемиреност и у источној Херцеговини.¹¹²⁴ Неколико мјесеци касније, 4. новембра 1881. године војни

¹¹¹⁷ АБХ, ЗМФ, БХ 473/1880; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 107;

¹¹¹⁸ D. Berić, *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844–1918*, u knjizi: *Srbi u Mostaru. Rasprave i ogledi*, Beograd 2001, 171.

¹¹¹⁹ Н. Капидџић, *Hercegovачки ustanak 1882. godine*, 60–61.

¹¹²⁰ АБХ, ЗМФ, БХ 1999/1881, Дален Заједничком министарству финансија, 8. марта 1881; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 109.

¹¹²¹ В. Ђоровић, *Мостар*, 100

¹¹²² АБХ, ЗМФ, БХ 1999/1881, Дален Заједничком министарству финансија, 8. марта 1881; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 110.

¹¹²³ В. Ђоровић, *Мостар*, 100.

¹¹²⁴ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 111.

закон је објављен и за окупиране провинције,¹¹²⁵ иницирајући истог тренутка јако незадовољство међу српским и дијеловима муслиманског становништва, нарочито у јужној Босни – у области Фоче, и источној Херцеговини.¹¹²⁶

Као и раније, и овај пут средиште отпора у српском народу представљала је мостарска Црквено-школска општина која се једина усудила да испољи отворен протест због неодговарајућег закона. Иначе, начин на који је међу херцеговачким Србима доживљавана тежња аустроугарске да наметне војну обавезу становницима Босне и Херцеговине, можда најбоље описује израз „порез у крви“, који је употријебио учесник збивања Ђорђе Ст. Бекић. Бекић је заједно са Игњатом Гаталом, који је дао сугестију, био и главни покретач идеје да се Земаљској влади у знак протеста упути жалба, а након што је то на сједници Општества и усвојено, постао је њен састављач. Представку је потписао већи број угледних мостарских грађана, од чега су већина били трговци и занатлије. Два изасланика су је потом однијела у Сарајево,¹¹²⁷ и 14. децембра лично предали шефу Земаљске владе Далену који је након кратког читања одбио да је прими и предао је на протокол објаснивши изасланицима да ће одговор на Представку добити од окружног предстојника у Мостару.¹¹²⁸

Изнесена Представка, коју је Владимир Ђоровић означио као „хисториски докуменат прворазредне важности“, у свом садржају јасно показује разлоге противљења мостарске Црквено-школске општине намјерама Двојне монархије испољеним кроз војни закон. Мостарска општина је, наиме, сматрала да је проглашењем спорног закона аустроугарска власт грубо прекршила суверена права султана над Босном и Херцеговином, права која је и сама признала у уводу Цариградске конвенције коју је са Османским царством склопила у априлу 1879. године. Полазећи од чињенице да је споменута Конвенција још увијек била актуелна и валидна истакла је да она и даље султана доживљава као јединог суверена окупираних провинција усљед чега он једини има право узимања војника, за разлику од аустроугарског владара коме такво право није било признато било каквим законским актом. То што је и поред постојања једног важећег договора донесен војни закон, побудило је сумњу да је могуће срушити вјеру у важност и значај било ког међународног уговора, као и закона у цјелини, што, како је наглашено, нимало не доприноси побољшању постојећих односа у Босни и Херцеговини.¹¹²⁹

Сем преузимања од султана самог права регрутације, мостарској Црквено-школској општини је веома засметала и намјера аустроугарских власти да спровођењем војног закона регрутује не само муслиманско, већ и хришћанско становништво. У Представци је због тога посветила посебну пажњу и овом питању подсјетивши актуелну власт да српски народ за вријеме турске управе није никада давао војнике. Ово обичајно право, истакнуто је, потврдио је и сам аустроугарски владар својом Прокламацијом, издатом пред сам почетак окупације, у којој је обећао да ће нова власт поштовати права и обичаје које је становништво Босне и Херцеговине уживало под османском управом.¹¹³⁰

¹¹²⁵ Х. Капицић, *Прилог историји Херцеговачког устанка 1882 године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II (1950), 207.

¹¹²⁶ АБХ, ЗМФ, БХ през. 1213/1881, Извјештај барона Далена Заједничком министарству финансија, 11. децембра 1881.

¹¹²⁷ АБХ, ЗМФ, БХ през. 1246/1881, Представка, 22. новембра 1881; Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару*, 37–43.

¹¹²⁸ АБХ, ЗМФ, БХ през. 1246/1881, Извјештај барона Далена Заједничком министарству финансија, 14. децембра 1881; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 113.

¹¹²⁹ АБХ, ЗМФ, БХ през. 1246/1881, Представка, 22. новембра 1881; *Застава*, бр. 191, 15/27. децембра 1881; В. Ђоровић, *Мостар*, 101–102.

¹¹³⁰ Исто.

За аустроугарске власти овакво енергично иступање мостарске Црквено-школске општине и истицање суверених права османског султана на Босну и Херцеговину било је веома непријатно. Владин секретар Милутин Кукуљевић, који је у том тренутку у Мостару мијењао окружног предстојника Вуковића, обавјештавајући Земаљску владу 6. децембра о закључку Општества, имао је утисак, претјеран наравно, да Срби спремају револуцију.¹¹³¹ Без обзира на све то у почетку се чинило да ће реакција окупационих власти бити слична претходним, без неких оштријих санкција. О томе свједочи наредба шефа Земаљске владе Далена окружној области у Мостару која је садржавала упутства како да се реагује на Представку мостарске Црквено-школске општине.¹¹³² Након што је добио наредбу, Милутин Кукуљевић је 24. децембра 1881. године сазвао представнике Општества и у складу са упутствима пренио им одговор Земаљске владе у којем је аустроугарска покрајинска власт упутила оштар укор мостарској Црквено-школској општини истичући да она очито не схвата докле сежу њена права и надлежности. С обзиром да Општина нема права да критикује законе аустроугарског владара, на саму Представку није донијето никакво рјешење, већ је она само враћена њеним подносиоцима. Запријеђено је, међутим, да ако се критика владаревих закона понови, мостарска Општина ће био распуштена, а сви одговорни чланови ће бити најстрожије кажњени.¹¹³³ Из овога се види да се више ишло на срозавање надлежности Црквено-школске општине и игнорисање њеног става, него на само кажњавање.¹¹³⁴ Мотив за овако уздржану реакцију окупационих власти, био је сличан као по питању договора са васељенским патријархом – није се хтјело учинити било шта што би на било какав начин отежало спровођење војног закона.

Став власти се, међутим, ускоро промијенио пошто је почетком јануара 1882. године у околини Невесиња избио устанак. Сматрајући мостарску Црквено-школску општину у великој мјери заслужном за такав развој ситуације,¹¹³⁵ почеле су да спроводе хапшења лица која су сматрала одговорним за настанак Представке или су из било ког разлога сумњичена за антиаустријску дјелатност. Тако је у Светосавској ноћи, 26. јануара, ухапшен Ђорђе Бекић, којег је управник среза Рукавина оптужио да је „најревније настојавао да народ узбуни против војног закона“ и означио га као покретача и састављача протеста. Након тога су обили просторије Општества и купили све пронађене списе.¹¹³⁶ На томе се, међутим, није стало – седам дана касније, распуштен је Одбор Црквено-школске општине, а потом су и ухапшени најзначајнији учесници протеста против војног закона, сви сем Игњата Гатала и Ђорђа Радуловића, који су нешто раније пребјегли у Црну Гору.¹¹³⁷

Суђење оптуженима „због ометања јавног мира и реда и буђења“ отпочело је 9. марта 1882. године пред Окружним судом у Мостару, а пресуде су изречене 15. марта. Шесторица оптужених осуђени су на тешку тамницу, и то: Васо Круљ на 18 мјесеци, Мијат Радовић на 15 мјесеци, Симо Ковачевић, Марко Косјерина и Никола Зец на по 12 мјесеци, а Ђорђе Бекић на 18 мјесеци и изгон из земље. Ослобођена су тројица: Димитрије Билић, због склоности компромису, Војислав Шола, због малолетности и Михајло Аничих, због старости. Међутим, Врховни суд је 24. маја донекле промијенио казне па је најоштрије кажњен Урош Круљ са 14 мјесеци, Бекић, Ковачевић, Зец,

¹¹³¹ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 86, 87, 89.

¹¹³² АБХ, ЗМФ, БХ през. 1246/1881.

¹¹³³ АБХ, ЗМФ, БХ през. 70/1882, Записник у вези са враћањем протеста ЦШО Мостар члановима општине, 30. децембра 1881; Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 113.

¹¹³⁴ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 87.

¹¹³⁵ *Isto*, 199.

¹¹³⁶ Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару*, 53–55.

¹¹³⁷ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 114.

Косјерина и Радовић са по 12 мјесеци, а Билић и Шола са по 6 мјесеци.¹¹³⁸ У суштини, када се упореде са казнама које су предузете према устаницима, биле су то благе санкције, што се тумачи настојањем аустроугарских власти да не погоршава ионако негативан утисак који се поводом збивања везаних за устанак јавио у иностранству, као и да се не да додатног повода даљњим сукобима са српским грађанством у Мостару.¹¹³⁹

У сваком случају, споменута збивања, заједно са неуспјехом устанка, врло негативно су се одразила на све Србе у Херцеговини, а посебно на дјелатност Црквено-школске општине у Мостару, дотадашњег кључног носиоца борбе за очување црквено-школске аутономије наслијеђене из времена османске владавине. Њени најборбенији људи завршили су на робији или су побјегли у иностранство, док је остатак био заплашен и привремено утишан. Услјед тога требало је да прође неколико година да се ране умире па да мостарско Општество почне полако да се опоравља, а потом, током наредне деценије, овај пут више не само, већ заједно са Сарајевском црквено-школском општином, изнова поведе борбу за права српског становништва у Босни и Херцеговини.

¹¹³⁸ Ђ. Ст. Бекић, *Борба српско-православног Општества у Мостару*, 124, 136; В. Ђоровић, *Мостар*, 104–105.

¹¹³⁹ Б. Маџар, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, 115.

Војни закон и устанак у Херцеговини 1882. године

Мостарска црквено-школска општина одиграла је кључну улогу у борби за заштиту права српског становништва током првих година аустроугарске окупационе управе у Босни и Херцеговини. Када се, међутим, учинило да њен дипломатски начин не може да се изнесе са истрајним спровођењем тежња Двојне монархије, на сцену је опет ступило српско сељаштво које је, као и седам година раније, подигло устанак, екстремно незадовољно развојем аграрног питања. Узрок устанка и мјесто били су исти, али не и противник, као ни савезници, пошто су се заједно са српским сељаштвом у Херцеговини побунили не само доњи слојеви муслиманског становништва, већ и дијелови племства. Таквом развоју ситуације допринијела је сама Аустроугарска – малим испадом локалних власти у вези са аграрним питањем на подручју Гацку, као и претјераним политичким аспирацијама према окупираним покрајинама она је успјела да постигне немогућу ствар, спојивши до тада неспојиве стране које је ујединило заједничко нерасположење према окупационој управи.

За разлику од католика, и српско и муслиманско становништво су имали своје бројне разлоге за незадовољство окупацијом и новоформираном управом. Гледано са политичке стране, доласком Аустроугарске за све Србе наступило је велико разочарење пошто је, без обзира на велике напоре и жртве, пропала још једна прилика за толико жељено уједињење са Србијом и Црном Гором, при чему се за кључног противника за неке евентуалне покушаје у будућности, умјесто ослабљеног и исцрпљеног Османског царства добила знатно снажнија Двојна монархија.¹¹⁴⁰ Сем тог општег разлога за незадовољство, насталог самом одлуком о окупацији, постепено су се јављали и многи други разлози, који су изникли као посљедица одређених одлука окупационе управе. На неке од њих углавном је реаговало просвећеније и напредније српско варошко становништво, о чему смо говорили у претходном поглављу, док су остале одлуке директно погађале српско сеоско становништво, изазивајући у њему јако огорчење.

Најзначајнији проблеми српског сеоског становништва проистицали су из већ приказаног понашања аустроугарских власти у вези са аграрним питањем, при чему су покушаји задржавања односа који су важили у османско вријеме посебно тешко падали репатрираним херцеговачким устаницима.¹¹⁴¹ Постојали су, додуше, и неки позитивнији примјери пошто су, на самом почетку окупације, поједини војни команданти, по добијеном овлаштењу, настојали да, у опустошеним и ратом страдалим подручјима, обезбиједе за кметове нешто повољније услове од оног што је било предвиђено Саферском наредбом. Захваљујући активностима таквих војних представника одређен успјех у том смјеру био је постигнут у гатачком срезу у коме је отприлике трећина ага пристала да им кметови умјесто трећине и четвртине плаћају седмину и осмину. Преостала већина муслиманских племића је, међутим, била веома незадовољна оваквим рјешењем, па се под њиховим утицајем испослована нагодба показала само као привремена олакшица¹¹⁴² која је дефинитивно укинута током јула 1881. године.¹¹⁴³ Пошто је тиме и ова ријетка дјелатност аустроугарских власти у

¹¹⁴⁰ Н. Kapidžić, *Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine III (1951), 237.

¹¹⁴¹ Х. Капиџић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, 146.

¹¹⁴² Erlass der Landesregierung in Sarajevo an die Kreisbehörde in Mostar, vom 9. Mai 1880, Nr. 10414, betreffend die Behandlung der Agrarangelegenheiten im Bezirke Gacko, *Sammlung 1878–1880, I*, 523; Н. Kapidžić, *Hercegovачки устанак 1882. године*, 34.

¹¹⁴³ Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 17. Juli 1881, Zahl 16254, betreffend die Regelung der Agraraltgaben im Bezirke Gacko (Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovina od 17. jula 1881., broj 16254, u pogledu uredjenja agrarnih podavanjah u kotaru Gackom), *Sammlung der Gesetze und*

корист кметова била почићена, може се констатовати да је у првим годинама окупације активност нове управе била у потпуности усмјерена ка тежњи да натјера кметове да се сагласе са потпуно неприхватљивим стањем због којег су и дигли устанак 1875. године, што је морало изнова изазвати јако незадовољство међу њима, чинећи на тај начин аграрно питање темељем још једног устанка. Истовремено, пренебрегла је и обећање које је дала повратницима у Херцеговини да ће у крајевима у којима су куће биле порушене помоћи изградити нове.¹¹⁴⁴

Изложени проблеми, међутим, нису били једини са којима се српско сеоско становништво суочило. У односу на раније вријеме додатне невоље почеле су да им стварају промјене у привредним односима, као и много незгодније понашање новог окупационог режима по питању убирања пореза. Промјена у привредним односима која се јавила са доласком нове управе означила је увлачење сељаштва у робно-новчану привреду, а крајња посљедица тог економског процеса била је изразито негативна јер је, умјесто напретка, довела до његовог сиромашења.¹¹⁴⁵ Са друге стране, суочени са врло slabим приносима у буџет током 1879. године, аустроугарски административни службеници промијенили су дотадашњу политику попуштања и почели да прикупљају порезе без имало обзира, користећи сва могућа средства притиска.¹¹⁴⁶ При томе више нису правили било какве изузетке, већ су темељно убирали и неке порезе, попут пореза на стоку и испашу, које је турска власт намјерно изостављала, свјесна посљедица које би иначе изазвала на живот становништва у појединим крајевима. Такво понашање нових власти опет је посебно тешко погађало сељаштво у источној Херцеговини из разлога што је на том подручју сточарство било главна привредна грана. У неким мјестима, посебно у билећком срезу, реакције на овакву политику биле су жестоке, изазвавши чак и сукобе са жандармима и војницима. Све то ипак није утицало на окупационе власти да промијене своје понашање, па порез није укинут што је за посљедицу имало додатно јачање ионако великог незадовољства међу локалним становништвом.¹¹⁴⁷

Сем српског, бројне разлоге за незадовољство аустроугарском владавином у првим годинама окупације имало је и муслиманско становништво. То се прије свега односило на ниже слојеве који су, како смо могли да видимо, и пружили кључни отпор аустроугарским трупама¹¹⁴⁸ приликом њиховог уласка у Босну и Херцеговину. Претрпљени пораз и долазак под власт хришћанског владара за многе од њих је представљао потпуни психички слом,¹¹⁴⁹ а за поједине чак и крај живота. Неки су рјешење налазили у потпуном повлачењу из свих облика друштвеног живота,¹¹⁵⁰ а

Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1881 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1881, Sarajevo 1881, 413.

¹¹⁴⁴ X. Капићић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, 146.

¹¹⁴⁵ X. Капићић, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини*, 72.

¹¹⁴⁶ F. Hauptmann, *Predgovor, Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkera*, 515.

¹¹⁴⁷ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 44–45.

Све наведено заједно са јаком устаничком традицијом и близином црногорске и новопазарске границе, допринијело је да се средиште отпора окупационој власти и овај пут, као и седам година раније, налазило на подручју Херцеговине (X. Капићић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, 147).

¹¹⁴⁸ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 29. jula 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 142; J. Koetschet, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, 90; B. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 296.

¹¹⁴⁹ J. Цвијић, *О исељавању босанских мухамеданаца*, Сабрана дела, књига III, том I, *Говори и чланци*, Београд 2000, 202; N. Šehić, *Politički razvitak Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1909)*, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 247.

¹¹⁵⁰ E. Veladžić, *Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njena struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave*, 172, 174–175.

други, радикалнији, у напуштању окупираних провинција и исељавању у Османско царство.¹¹⁵¹ Све проблеме са којима се сусретало муслиманско становништво нижих слојева након уласка аустроугарских трупа детаљније ћемо изложити у поглављу посвећеном њиховом исељавању у Турску, а овдје ћемо само истаћи да ти проблеми нису престали са војничким поразом, нити су се свели само на психичко разочарење. Њихова надања заснивала су се на размишљању да ће окупација бити привремена¹¹⁵² због чега им је сваки губитак надлежности османског султана тешко падао. Са друге стране, одређени дијелови виших слојева муслиманског становништва понашали су се знатно другачије.¹¹⁵³ Своју особину прилагођавања, исказану кроз сарадњу са Аустроугарском поједини међу њима почели су да испољавају још у вријеме дјеловања конзула Васића,¹¹⁵⁴ да би након доласка окупационих снага такву политику наставили да спроводе још видљивије.¹¹⁵⁵ Дефинитивном учвршћивању сарадње овог слоја са влашћу значајно је допринијела и аграрна политика нове управе, тако да се незадовољство међу муслиманским племством могло јавити само тамо гдје су биле донесене одлуке у корист кметова, попут наведеног примјера у Гацку. Иако риједак, случај Гацка се за питање устанка показао као врло значајан из разлога што власти њиме не само што нису у потпуности задовољиле тамошње хришћанске кметове, већ су истовремено на подручју Херцеговине произвеле према себи јако нерасположење локалног муслиманског племства, створивши на тај начин сасвим посебне прилике¹¹⁵⁶ у којима је било могуће заједничко дјеловање против окупационе управе и једних и других, без обзира на све супротности које су међу овим слојевима херцеговачког становништва иначе постојале. Такво нешто у Босни, у којој није било сличних примјера, у истом тренутку је било потпуно немогуће.

Без обзира на јасну улогу аграрног питања као темеља на коме се устанак развио, мора се истаћи да оно само, ипак, није довело до избијања устанка. Аграрно питање је било узрок немиру, али сам повод устанку био је покушај Двојне монархије да пређе границу коју је добила на Берлинском конгресу. Као што смо већ могли да видимо, аустроугарске власти су од самих почетака настојале да што више учврсте своје позиције и права у окупираним провинцијама, па су донијеле низ врло значајних закона којима су жељеле да у своју корист преокрену још увијек у потпуности неријешени међународно-правни положај Босне и Херцеговине. Сви ти потези изазивали су незадовољство српског и највећег дијела муслиманског становништва, али кап која је прелила чашу њиховог стрпљења представљало је доношење војног закона почетком новембра 1881. године,¹¹⁵⁷ чијим спровођењем се у окупиране провинције жељела увести обавеза регрутовања локалних младића у заједничку војску. Прави циљ је, међутим, био да се на још један начин поништи султанов суверенитет на Босну и Херцеговину и изврши асимилација са осталим дијеловима Двојне монархије, чему су посебно тежили припадници царско-краљевске војске.¹¹⁵⁸

¹¹⁵¹ S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006, 124.

¹¹⁵² H. M. Rebac, *Gajret kao duhovni nacionalni pokret kod naših muslimana*, Gajret, godina XII, Sarajevo 1928, 121.

¹¹⁵³ H. Kapidžić, *Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882*, 237.

¹¹⁵⁴ Konzul Vasić grofu Juliju Andrassy-ju, Sarajevo, 4. jul 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 70.

¹¹⁵⁵ *Застава*, бр. 181, 17/29. новембра 1878; *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 23, 17. novembra 1878; H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 67–68.

¹¹⁵⁶ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 315.

¹¹⁵⁷ Исто.

¹¹⁵⁸ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 79–80.

Да су управо ти мотиви били покретач за настанак војног закона, а не неопходност регрутације, оставио је своје свједочанство и њемачки војни аташе у Бечу (Т. Kraljačić, *Mjere Kalajevog režima na pacifikaciji*

О значају који је војни закон имао за аустроугарске власти свједочи и чињеница да су активности везане за његов настанак вршене врло озбиљно и постепено, при чему се водило рачуна да будући закон не буде у супротности са раније постигнутим споразумима са Османским царством.¹¹⁵⁹ Тако је већ крајем маја 1879. године објављена Циркуларна наредба Земаљске владе, направљена на основу одлуке аустроугарског владара и заједничког Министарства рата, којом је босанскохерцеговачким регрутима био омогућен приступ, уколико то желе, у царско-краљевску војску.¹¹⁶⁰ Да ово није био једини потез усмјерен ка привикавању локалног становништва на војну обавезу показало се током септембра 1880. када је донијета Циркуларна наредба Земаљске владе окружним областима о потреби ангажовања у војсци 540 домаћих људи који би се бавили чувањем коња и пратњом запрега, што би омогућило и да одређен број резервиста из Монархије буде враћен кући.¹¹⁶¹

Сљедећи корак начињен је на сједници Заједничке владе, одржаној 6. јануара 1881. године, када се на Дневном реду нашао привремени Војни закон за Босну и Херцеговину којег су предложиле Генерална команда и Земаљска влада, чиме су у Двојној монархији на највишем врху отпочеле дискусије о овом врло важном правном акту. Вођени разговори су, међутим, показали да постоје значајне разлике у ставовима политичара и војника, при чему су водећи државници исказали знатно опрезнија гледишта, плашећи се могућих негативних посљедица и евентуалног бјежања регрута у шуму. Иако су се слагали са војним првацима да Аустроугарска има право да врши регрутовање обвезника у окупираним покрајинама, сматрали су да не треба журити, већ да са намјераваним процесом треба кренути тек наредне године, да треба да се дају олакшице као у турском војном закону, као и да се иде поступно и најприје покуша са добровољцима. Са друге стране, војни представници су истицали да Закон треба што прије активирати и имали су знатно оптимистичнија гледишта у погледу евентуалних нереда за чију неутрализацију је, по њиховом мишљењу, било довољно да се све планиране мјере спроведу опрезно. Чврсту подршку пружио им је и аустроугарски владар Франц Јозеф објашњавајући то аргументом да је регрутовање неопходно спровести да би се тиме надокнадио број војника који се из Аустроугарске користе за одржавање реда у Босни и Херцеговини.¹¹⁶² Посебну пажњу привлачи чињеница да су против доношења Војног закона били и неки врло значајни аустроугарски функционери са самог терена или његове близине, попут генерала Јовановића, посланика у Црној Гори Темела и бившег гувернера Далмације Родића, који су захваљујући добром познавању локалних прилика у потпуности били свјесни могућих негативних посљедица.¹¹⁶³

На доношење финалне одлуке се ипак причекало, па је кључна расправа о објављивању Војног закона вођена тек на сједници Заједничке владе која је одржана 20. септембра 1881. године. Том приликом коначну превагу по спорном питању однијела је

ustaničke oblasti, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“, urednik H. Ćemerlić, Sarajevo 1983, 37).

¹¹⁵⁹ Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu!*, 31.

¹¹⁶⁰ Cirkularerlass der Landesregierung in Sarajevo vom 28. Mai 1879., Nr. 7.521, betreffend den freiwilligen Eintritt Wehrfähiger aus Bosnien in das k. k. Heer, *Sammlung 1878–1880, I*, 351–352.

По истом питању са рјешењем о праву шефа Земаљске владе да даје сагласност о пријему грађана Босне и Херцеговине на добровољно служење у царско-краљевској војсци, два дана касније, објављен је и указ Заједничког министарства (Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 30. Mai 1879, Nr. 1858 B. H., betreffend die Zulassung von Angehörigen Bosniens zur freiwilligen Dienstleistung im k. k. Heere, *Sammlung 1878–1880, I*, 353).

¹¹⁶¹ Cirkularerlass der Landesregierung in Sarajevo an die Bezirksbehörden vom 10. September 1880., Nr. 21.336, betreffend die Aufnahme von Landestrainmännern, *Sammlung 1878–1880, I*, 371.

¹¹⁶² H. Kapidžić, *Hercegovачki ustanak 1882. godine*, 80.

¹¹⁶³ M. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 321–322.

војна струја на челу са царем, захваљујући чему је најзад и одлучено да се са спровођењем Закона отпочне исте године. То је заиста и учињено неких мјесец дана касније, тако да је приврмени Војни закон за Босну и Херцеговину дефинитивно објављен 4. новембра 1881. године.¹¹⁶⁴ У Наредби Земаљске владе издатој тим поводом становништву Босне и Херцеговине су, из угла власти, појашњени разлози нужности таквог корака и истакнуто је да при обављању „обранбене дужности“ нико неће бити спријечен „у вршењу својих вјерозаконских дужности“, чиме се жељело указати да ће у потпуности бити уважаване вјерске особености и права свих будућих регрута. У том циљу наглашено је и да аустроугарски владар једнако поштује све „вјерозаконе“ у Босни и Херцеговини и да ни једном „неће давати првенства, нити ће трпити, да се ма који од њих потискује назад“. Овакво пажљиво поступање у погледу вјерских специфичности чињено је прије свега због муслиманског становништва пошто је власт добро схватала да је оно по том питању било изразито осјетљиво. Што се тиче броја регрута, било је предвиђено да се позове укупно 1200 младића, рођених 1861. и 1862. године, док су сви старији били ослобођени предвиђених обавеза.¹¹⁶⁵

Припремајући се дуже вријеме за проглашење Војног закона, аустроугарске власти су биле свјесне могућег отпора па су одлучиле да наступају врло опрезно. Водећи се тим разлозима шеф Земаљске владе барон Дален је одмах након што је Закон објављен од свих котарских предстојника у Босни и Херцеговини затражио да га обавјештавају о реакцијама становништва и расположењу чланова котарских вијећа.¹¹⁶⁶ Приспјеле информације, које су стизале прилично брзо, показивале су да нису сви крајеви провинција једнако реаговали на закон. Што се Босне тиче, иако је становништво у многим њеним дијеловима исказивало различите облике незадовољства,¹¹⁶⁷ спремности за нови устанак на том подручју ипак није било.¹¹⁶⁸ По закључку који је на основу достављених извјештаја извукао Дален, једино опасна ситуација за режим била је у јужном дијелу Босне, на простору Фоче, гдје су били врло примјетни различити облици пасивног отпора. Истовремено, најпроблематичније стање завладало је у Херцеговини, посебно у срезovima у њеном источном дијелу.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁴ Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 81.

¹¹⁶⁵ Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 4. November 1881, Zahl 2679/P., betreffend die Kundmachung des provisorischen Wehrgesetzes für Bosnien und die Hercegovina. (Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 4. novembra 1881., broj 2679/pr., povodom proglašenja privremenoga obrambenoga zakona za Bosnu i Hercegovinu), *Sammlung - Sbornik 1881*, 695–697.

За будуће регруте муслиманске вјероисповијести окупационе власти су се потрудиле да усвоје и посебне одредбе које су водиле рачуна о њиховим вјерским специфичностима (давање петка за одмор, као и слободних дана за Рамазан и Курбан-бајрам; посебно припремање хране, обављање вјерских обреда и слично), што са хришћанским и јеврејским регрутима није био случај из разлога што су њихове вјерске потребе и обичаји већ били садржани у прописима који су примјењивани за аустроугарску војску (З. Шехић, *U smrt za cara i domovinu!*, 34).

¹¹⁶⁶ Х. Капицић, *Прилог историји Херцеговачког устанка 1882 године*, 207.

¹¹⁶⁷ Г. Шљиво, *Sprovedenje zakona o vojnoj obavezi u Banjalučkom i Bihaćkom okrugu 1881–1882. godine*, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“*, уредник Н. Ћемерлић, Сарајево 1983, 116.

¹¹⁶⁸ Ђ. Микић, *Prilike u Bosanskoj krajini uoči i u vreme hercegovackog ustanka 1882. godine*, *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“*, уредник Н. Ћемерлић, Сарајево 1983, 103.

¹¹⁶⁹ АБХ, ЗМФ, БХ през. 1213/1881, Извјештај барона Далена Заједничком министарству финансија, 11. децембра 1881.

О великом незадовољству које је међу становништвом у Босни и Херцеговини изазвало објављивање Војног закона свједочило је и руско Министарство иностраних дјела у свом годишњем извјештају за 1881. годину. У њему је посебно истакнуто да је нови закон изазвао бијес и српског и муслиманског дијела „који су једнако сматрали илегалним да им намећу обавезу коју држава може тражити само од својих поданика.“ Из овог става се јасно види да је окупација сматрана привременом и истовремено

Већ први добијени извјештаји из Херцеговине, послати током прве половине новембра, били су упозоравајући и показали су да су информације о Војном закону изазвале велико узбуђење међу тамошњим муслиманским и српским становништвом. Муслиманско становништво, свуда сем у Коњицу, дочекало је Закон изразито негативно, а посебно се покренуло у Мостару гдје је поднијело значајан број молби за исељавање. Иако су владини службеници били сумњичави у праве мотиве оваквог понашања, аустроугарске власти су биле врло непријатно изненађене овако оштром реакцијом.¹¹⁷⁰ На Војни закон је изразито негативно реаговало и српско становништво, с тим што је посебно јако негодовање исказано у Невесињу у коме су кнезови и муктари аустроугарском котарском предстојнику Бенку јасно саопштили да ће „радије пропасти него се покорити“ Закону на који нису били спремни да пристану ни под којим условима. Током вођених разговора поједини кнезови су питање Закона повезивали са рјешавањем аграрних односа, истичући да би ишли на регрутацију када би имали своју земљу и кућу. Тиме су прекоријевали власт да није одржала обећање које им је дала током процеса репатријације, захваљујући чему сада немају никакав мотив да прихвате донесени Закон пошто не посједују ништа што би требало да бране. Показало се да је најпрецизније предвиђање посљедица покушаја провођења Војног закона котарском предстојнику у Невесињу дао војвода Радовић који је истакао да ће то на крају довести до устанка.¹¹⁷¹

Исказано расположење становништва владини службеници су тумачили на различите начине. Поједини међу њима, попут Бенка, врло су озбиљно схватили добијена упозорења, док су други, попут окружног и котарског предстојника у Мостару, захтјеве за исељавањем незадовољног дијела муслиманског становништва доживљавали само као средство притиска на власти.¹¹⁷² Иако ни шеф Земалске владе Дален није много вјеровао у изречене пријетње за исељавањем, аустроугарска управа је била свјесна да на неки начин мора да покуша да утиче на муслиманско становништво да се смири, прихвати закон и одустане од евентуалног одласка. У ту сврху ангажовала је властима вјерни горњи слој муслиманског становништва који је у наредном периоду, у циљу реализације добијених задатака, предузео неколико значајних активности. Најприје је сарајевски муфтија Омеровић издао фетву муслиманима да прихвате војни закон, а потом је заједно са осталим првацима написао акт у коме је објашњено да муслимани по шеријату могу да служе у аустроугарској војсци. Ипак, посебно важан био је одлазак владиног савјетника Мехмед-бега Капетановића у Мостар и Невесиње, ради агитације. Иако је предузео и властима предложио неколико врло опасних корака у циљу стварање раскола међу муслиманским и српским становништвом, ни његова, као ни претходно наведене активности више нису биле у стању у Херцеговини да зауставе захуктало испољавање незадовољства муслиманског становништва према дотадашњем понашању аустроугарских власти.¹¹⁷³

Поред муслиманског, како је вријеме текло, своје незадовољство све јаче је почело да испољава и српско становништво. Најприје се, како смо већ видјели, почетком децембра огласила мостарска Црквено-школска општина чувеном Представком у којој је јасно истакла да је проглашењем спорног закона аустроугарска власт грубо прекршила суверена права султана над Босном и Херцеговином.¹¹⁷⁴ Убрзо

открива зашто је Војни закон изазвао толики отпор. (Отчет МИД за 1881. г., *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, 178).

¹¹⁷⁰ *Застава*, бр. 174, 15/27. новембра 1881; Х. Капићић, *Прилог историји Херцеговачког устанка 1882 године*, 208–210, 212.

¹¹⁷¹ Х. Капићић, *Прилог историји Херцеговачког устанка 1882 године*, 212–214.

¹¹⁷² *Исто*, 211, 214.

¹¹⁷³ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 84–85.

¹¹⁷⁴ АБХ, ЗМФ, БХ през.1246/81; *Застава*, бр. 191, 15/27. децембра 1881.

након тога дошло је и до нереда и на самом терену, прије свега на подручју билећког среза, који су били узроковани одлуком власти да се покрену активности у вези са пописом младића за регрутацију. Огорчени намјерама управе, водећи људи Фатнице, православне и муслиманске вјероисповијести, одбили су, међутим, да дају регруте, што је подстакло аустроугарске власти да на том подручју почну да врше хапшења истакнутијих људи. Да би то избјегли, тамошњи сердари Мрдак Лубурић и Никола Вујовић, заједно са пандурима, одлучили су да се одметну, а њихов примјер, како је ситуација ускоро постајала све напетија, слиједили су у осталим дијеловима Херцеговине и други незадовољни сердари, пандури и жандарми. Крајем децембра, осјећајући како се ситуација развија, у постојбину се, из Кривошија, вратио и Стојан Ковачевић са својом четом хајдука.¹¹⁷⁵

Исказано незадовољство херцеговачког становништва ускоро је кулминирало и прерасло у устанак који је почео у мјесту Улог, ноћу између 10. и 11. јануара 1882. године.¹¹⁷⁶ Испоставило се да су све дотадашње супротности које су на том подручју постојале између Срба и муслимана биле потиснуте у други план пред опасношћу која је угрозила и једне и друге, истовремено их подстичући да се заједнички супротставе окупатору.¹¹⁷⁷ Захваљујући томе, напад на локалну жандармеријску касарну удруженим снагама извело је више стотина хришћана и муслимана, а подршку им је пружио тамошњи подсердар Перо Тунгуз, некадашњи чувени харамбаша, са својим пандурима, олакшавши им тиме заузимање споменутог објекта.¹¹⁷⁸ За кратко вријеме устанак се проширио све до близине Мостара и Сарајева, обухватајући читав простор источне Херцеговине изузев тамошњих градова и кључних војних упоришта. Даљња тежња му је била да се од Коњица преко Неретве и долином Раме развије ка Босанској крајини, а од горњег Подриња ка источној Босни. Тиме су у почетној фази постигнути значајни успјеси, иако сам устанак није имао јединственог вођства. Улогу војних старјешина преузели су народни прваци и најугледнији људи од којих је сваки имао посебне јединице са којима су засебно и почели буну. За главног заповједника, више у смислу поштовања него створене организације, у почетку је сматран Ибрахим-бег Ченгић Куталија, а након његове погибије Салихага Форта, који је као некадашњи капетан османске војске имао значајно искуство. Сем њих двојице били су значајни и бројни други, а од самог почетка истицали су се Стојан Ковачевић, Мрдак Лубурић, Васо Буха и Ибрага Тановић. Политичко вођство устанка није никада оформљено, а најважније одлуке доношене су на скупштинама, које су највјероватније биле главни орган власти устаника.¹¹⁷⁹

Свој врхунац устанак је доживио крајем јануара и почетком фебруара када је дошло до организовања похода на Подриње и јужну Босну, с циљем заузимања Фоче и Трнова. Овај поход, у коме су биле ангажоване скоро све јединице, био је организован под утицајем црногорског кнеза који је крајем јануара међу херцеговачке устанике послао мисију преко које је настојао да устанак одмакне што даље од граница своје државе. Резултат акције био је половичан - иако су освојили значајне територије и успоставили везу са Санцаком, устаници нису успјели да заузму саме вароши. Што је још важније, тиме је и дефинитивно била окончана офанзивна фаза устанка и отпочео је период чувања до тада запосједнутих територија. Са друге стране ни Аустроугарска није мировала, па је постепено прикупила преко 70.000 војника који су, крећући се из

¹¹⁷⁵ В. Скорић, *Устанак 1882 године*, у књизи: В. Скорић, О. Н. Хаџић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд 1935, 13; Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 91–92.

¹¹⁷⁶ *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881–1882. nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs, Wien 1883*, 45.

¹¹⁷⁷ Н. Капидџић, *Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882*, 239.

¹¹⁷⁸ Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 97–98.

¹¹⁷⁹ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 329–330.

пет праваца, имали задатак да угуше устанак. Одлучну побједу, прије свега захваљујући артиљерији, извојевали су 26. фебруара у бици на Црвеном кланцу код Улога, након чега су устаници били принуђени да се у потпуности преоријентишу на дефанзиву¹¹⁸⁰ и реорганизују дотадашњи начин ратовања, одвојивши од себе жене и дјецу и подијеливши своје снаге у мање герилске формације. Под утицајем турског одустајања од устанка, аустроугарска управа је 22. априла и званично објавила његов слом проглашењем прокламације о угушењу устанка и давању амнестије. Реалност је, ипак, била знатно другачија пошто су устаници у мањим одредима и даље водили борбу, све до новембра 1882. године.¹¹⁸¹ То, међутим, иако је задавало приличних мука аустроугарским трупима на терену, није значајније измијенило коначни резултат устанка.

У погледу међународних околности Херцеговачки устанак из 1882. године избио је у врло неповољном тренутку. Кључни разлог за такво стање лежао је у чињеници да је 18. јуна 1881. године обновљен Тројецарски савез Аустроугарске, Њемачке и Русије, у чијем су се Протоколу потписнице сагласиле да Двојна монархија има право да анектира Босну и Херцеговину у било ком тренутку кад то нађе за потребно.¹¹⁸² Тиме је Аустроугарска не само учврстила извојевана права на Берлинском конгресу, него је добила подршку и за додатни корак напријед, кључни у њеним тежњама у вези са окупираним провинцијама. Захваљујући овом уговору и јакој подршци Њемачке, она је у тренутку избијања устанка веома чврсто стајала што је и утицало да је одјек самог устанка ван простора Балкана био веома низак. Највеће интересовање за устанак, како се могло и очекивати, испољили су Османско царство, Црна Гора и Србија, док су развој прилика врло пажљиво пратили и славјанофилски кругови у Русији. Међутим, сви они, нарочито када се има у виду да нису могли рачунати на подршку званичне Русије, били су преслаби за било какво значајније мијешање, а камоли директну подршку, поготово што је Аустроугарска у том тренутку имала различите начине да сваку од споменутих земаља присили да мора да води рачуна о њеним интересима.¹¹⁸³

У тренутку избијања устанка Двојна монархија је највећу контролу имала над понашањем званичне Србије захваљујући Тајној конвенцији која је између двије земље склоплена 28. јуна 1881. године. Другим чланом Конвенције, између осталог, било је предвиђено да Србија неће трпјети било каква сплеткарења која би са њене територије ишла против Аустроугарске, укључујући ту и Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак.¹¹⁸⁴ Иако је народ у Србији на борбу Херцеговаца гледао са великим симпатијама, организујући и одборе за прикупљање помоћи,¹¹⁸⁵ кнез/краљ Милан и

¹¹⁸⁰ Исто, 332–335.

¹¹⁸¹ М. Екмећић, *Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke (Rezime saopšten na Naučnom skupu, oktobra 1982. godine)*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanaka u Hercegovini 1882. godine“, urednik Н. Ћемерлић, Сарајево 1983, 18; Н. Капидџић, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 197.

Споменута прокламација, коју је потписао шеф Земаљске владе Дален, већ наредног дана, прослијеђена је црногорским властима (ДАЦГ, фонд Министарства иностраних дјела, ф. 9, 113/1882, 23. априла 1878), а три дана касније објављена је и у *Гласу Црногорца*, под насловом *Проглас на Бошњаке и Херцеговце*. У њој је истакнуто да ће опрост од аустроугарских власти да добију сви устаници који се до 20. маја добровољно врате својим кућама. Они који то, међутим, не учине или су починили неки злочин, а поготово они који су подстицали устанички покрет, биће најстрожије кажњени (*Глас Црногорца*, бр. 17, 25. априла 1882).

¹¹⁸² *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914*, III Band, Berlin 1926, dok. br. 532; (Тajни) Тројецарски савезни уговор Аустро-Угарске, Немачке и Русије, Berlin 18. јун 1881, *Balkanski ugovorni odnosi*, dok. br. 53.

¹¹⁸³ Н. Капидџић, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 283.

¹¹⁸⁴ Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске, 28. јун 1881, *Balkanski ugovorni odnosi*, dok. br. 54.

¹¹⁸⁵ Д. Страњаковића, *Држање званичне Србије за време устанка у Херцеговини и Боки 1882. године*, Братство XXXI (1940), 208–210. (Подршку устанку изражавали су и нижи органи власти, као и опозициони радикали – Исто, 210–211, 213–216).

напредњачка влада су не само истицали да не одобравају устанак, већ су и чинили све што су могли да би сузбили исказану подршку становништва, што је са задовољством констатовао и аустроугарски посланик у Београду Кевенхилер.¹¹⁸⁶ Сем Аустроугарске, са оваквим ставом Србије била је задовољна и Русија,¹¹⁸⁷ која због немира у Херцеговини није била спремна да жртвује предности добијене Тројецарским уговором. Са друге стране, њено јавно мњење, слично српском, врло је негативно реаговало на политику власти у Београду, али истовремено није било у стању значајније да утиче на политику саме Русије.¹¹⁸⁸ Славенофилски кругови ипак нису мировали па су, сем прикупљања помоћи, преко свог центра којег су организовали у Кнежевини Бугарској, покушали да у Херцеговину пошаљу и добровољце.¹¹⁸⁹ Проблем им је, међутим, представљала чињеница да су морали да их пребаце преко српске територије, при чему им је напредњачка власт постављала бројне препреке, па су на крају само неки од њих успјели да дођу на побуњеничку територију.¹¹⁹⁰

Најзанимљивији је, ипак, био став Црне Горе и Османског царства, који је у кључним аспектима био врло сличан пошто су и једна и друга држава устанак службено осуђивале, а истовремено су га, на различите начине, скривено помагале. По оцјенама руског посланика са Цетиња та помоћ је у почетном дијелу устанка више долазила из Црне Горе, да би се временом све јаче осјећала подршка која је пристизала из Турске.¹¹⁹¹

Притиснута изложеном међународном ситуацијом, јасним ставом Русије која је имала доминантан утицај,¹¹⁹² као и економском зависношћу од Двојне монархије¹¹⁹³ званична Црна Гора је била присиљена да од самог почетка према устанку заузме неутралан став и да на граници према Херцеговини образује кордон. Томе је у значајној мјери допринио и аустроугарски посланик Темел који је преко добро организоване обавјештајне службе пажљиво пратио понашање представника црногорске власти. Управо под утицајем овог дипломате кнез Никола је у другој половини јануара 1882. послао у Херцеговину већ споменуто делегацију са задатком да умири устанике. Том

¹¹⁸⁶ М. Војводић, *Србија и устанак у Херцеговини 1882, у књизи: Србија и Балканско питање (1875–1914), Нови Сад 2000*, 106–107.

Да би показала своју оданост, напредњачка влада је смијенила митрополита Михаила који је Аустроугарској сметао због активности око прикупљања помоћи устаницима (Г. Јакшић, В. Ј. Вучковић, *Покушај анексије Босне и Херцеговине 1882–1883*, Глас САН ССХIV, Одељење друштвених наука књ. 3, Београд 1954, 68).

¹¹⁸⁷ Коментаришући збивања у Херцеговини, руски цар Александар III је истакао: „Добро би било да се њима помогне, али није сада време“ (А. Л. Шемякин, *Русија и устанак у Херцеговини 1882. године: добровољачка акција Јована Поповића-Липовца*, Историјски записи, година LXXXV, број 3–4 (2012), 58).

¹¹⁸⁸ Д. М. Ковачевић, *Устанак у Херцеговини 1882. у светлу балканске политике Русије*, Зборник радова „Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку“, Ниш 2011, 53–54, 58.

Руске власти, иако су имале информацију о избијању устанка, у почетној фази нису имале јасне податке о току сукоба. Из објашњења Министарства иностраних дјела видљиво је да је разлог лежао у чињеници да су аустроугарске власти пажљиво прикривале развој непријатељстава, усљед чега је и руски конзулат избјегавао прикупљање података преко посебних агената и задовољавао се гласинама које су се шириле међу локалним становништвом. (Отчет МИД за 1881. г., *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, 179).

¹¹⁸⁹ О личности и каријери у руској војсци једног од вођа добровољаца Јована Поповића-Липовца, његовим односима са познатим славенофилом Аксаковим, као и о улози самога Аксакова у покушају пружања помоћи Херцеговачком устанку детаљније у: А. Л. Шемякин, *Свој среди «своих»*. *Јован Попович-Липовац и восстание в Герцеговине (1882 г.)*, у: *Черногорцы в России*, Москва 2011, 108–117; Д. М. Ковачевић, *Устанак у Херцеговини 1882. у светлу балканске политике Русије*, 59–61.

¹¹⁹⁰ М. Војводић, *Србија и устанак у Херцеговини 1882*, 108–113.

¹¹⁹¹ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 338.

¹¹⁹² Исто, 342–343; Г. Васин, *Пречанска политика, књаз Никола и Херцеговачки устанак 1882. године, Истраживања 24 (2013)*, 334.

¹¹⁹³ Р. Распоповић, *Црна Гора и Велике силе 1878–1903*, у књизи: *Црна Гора и Русија: огледи и есеји*, Београд – Подгорица 2005, 264–266.

приликом, међутим, као и у неким активностима које су услиједиле,¹¹⁹⁴ показало се да су се тежње двије земље само дјелимично поклапале: док је Аустроугарска настојала да устанак умири у цјелини, кључни циљ водећих црногорских државника био је да немире утишају, прије свега, на себи блиским територијама, а да сам устанак усмјере у правцу Босне и просторима који су се граничили са Србијом и Турском.¹¹⁹⁵ Чланови црногорске делегације су добро обавили свој посао, па су борбе током фебруара пребачене на простор Подриња, Загорја и околину Сарајева, што је створило већу могућност снабдијевања устаника од стране појединих пограничних црногорских командира. У томе се истицао пивски војвода Лазар Сочица, који је то само малим дијелом чинио у сагласности са црногорским властима, а најчешће по сопственој иницијативи одлучан да, без обзира на могуће посљедице, помогне дојучерашњим саборцима. Ипак, након кључне побједе аустроугарске војске крајем фебруара и заузимања Улога, устаници су били принуђени на герилско ратовање, при чему су се многи опет вратили у близину црногорске границе, па је власт у Црној Гори, под притиском Аустроугарске, била приморана да појача постојећи кордон, прошири га у област Пиве и Таре¹¹⁹⁶ и формално смијени Лазара Сочицу.¹¹⁹⁷ Да неутралност, ипак, није била потпуно искрено прихваћена политика црногорских власти, показало се током њеног покушаја да изврши пребацивање кривошијских устаника у Херцеговину, као и у настојању министра Маша Врбице да изнова активира устанак убрзо након што је Аустроугарска у другој половини априла објавила његов слом. Овакви ријетки и скривени потези, међутим, нису могли поправити изразито негативан утисак који је владина политика остављала на заговорнике помоћи, попут Лазара Сочице,¹¹⁹⁸ као и на саме херцеговачке устанике.

Иако ни турска влада није директно подржавала устанак, по информацијама руских дипломата трудила се да код устаника подржава убијеђеност да се османски владар није одрекао својих права на окупиране провинције и да пажљиво прати сва збивања. Знатно даље од тога ишли су млади османски посланик на Цетињу Риза-беј, који је одржавао контакт са вођама покрета обећавајући им помоћ од стране Турске, и локалне османске власти у Новопазарском санџаку, које су пропуштале добровољце и правиле се слијепе пред узимањем оружја и муниције из државних складишта. Све то је било врло значајно за подизање морала у устаничким круговима, посебно након опадања потпоре од стране Црне Горе. Међутим, током априла 1882. године дошло је до заокрета у понашању султана, што је било посљедица њемачке и аустроугарске

¹¹⁹⁴ ДАЦГ, фонд Министарства унутрашњих дјела, телеграм бр. 70, Упутство кнеза Николе Бошку Мартиновићу, 9. (21) јануара 1882; Х. Капићић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, 150–151.

¹¹⁹⁵ Војвода Шако Петровић војводи Л. Сочици, Цетиње 1. марта 1882, *Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџаку (1878, 1879 и 1882)*, приредио Јован Ивовић, *Историјски записи*, књига I, Цетиње 1948, документ број 10; Директиве за рад војводи Л. Сочици, Цетиње 15. марта 1882, *Исто, Историјски записи*, књига I, 1948, документ број 11.

Аустроугарске власти су о држању црногорских комесара одмах биле обавијештене, што се види из извјештаја шефа Земаљске владе Далена (Šef Zemaljske vlade podnosi izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija o držanju crnogorskih komesara u Hercegovini, *Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882*, priredio H. Kapidžić, dok. br. 12).

¹¹⁹⁶ Х. Капићић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, 152–154.

¹¹⁹⁷ АБОНМЦГ, фонд војводе Лазара Сочице, фасцикла 1882. година, документ 134, Машо Врбица Лазару Сочици, 1. маја 1882; АБОНМЦГ, фонд војводе Лазара Сочице, фасцикла 1882. година, документ 135, Машо Врбица Лазару Сочици, 1. маја 1882.

Доношење овакве одлуке потпомогла је својим ставом и Русија која је настојала да утиче на Црну Гору да побољша односе са Двојном монархијом (Д. Ковачевић, *Устанак у Херцеговини 1882. у светлу балканске политике Русије*, 62).

¹¹⁹⁸ АБОНМЦГ, фонд војводе Лазара Сочице, фасцикла 1882. година, документ 139, Машо Врбица попу Ђоку Пејовићу, 18. јуна 1882; Х. Капићић, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, 154–156.

подршке Турској током египатске кризе. Османски владар више није био спреман да на било какав начин подржава херцеговачки устанак, па је и Риза-беј био приморан да убудуће упућује ријечи помирења, чиме је био задат одлучујући ударац устаничком покрету знатно прије његовог војничког слома. Ова промјена није, међутим, значила да је султан био вољан да у потпуности прихвати аустроугарске намјере, што се и показало у усменом споразуму који је током јуна склопљен између двије стране. Турски владар је дао сагласност за увођење војног закона и регрутације, али под условом да то не ремети окупациони статус Босне и Херцеговине. Са друге стране, Двојна монархија је била приморана не само да прихвати неке исламске карактеристике у новој војсци, већ је и морала, што је било много битније, и да се одрекне кључног разлога због којег је био донесен војни закон - плана о анексији. Оваквим развојем догађаја показало се да је османска дипломатија постигла значајан циљ пошто је успјела да кроз дјелимично подржавање устанка очува барем минимум султанових права на спорне провинције.¹¹⁹⁹ Истовремено, иако није успио, нити је имао било какве шансе да успије с обзиром на међународне околности и однос снага у којима је неколико хиљада устаника ратовало наспрам 70.000 аустроугарских војника, Херцеговачки устанак је кроз одгађање плана о анексији постигао кључни циљ због којег је био и покренут. У тој чињеници, којом је било заустављено чвршће везивање окупираних провинција за Двојну монархију, иако је сам тренутак за спровођење те намјере био изразито повољан, као и у удруживању против окупационих власти до тада потпуно супротстављених дијелова херцеговачког становништва, огледа се велики историјски значај овог необичног покрета.¹²⁰⁰ Најзад, устанак је подстакао и значајне промјене у административном систему Босне и Херцеговине, означивши тиме крај овог раног периода окупационе власти и почетак новог, знатног уређенијег Калајевог доба, оличеног у пуној централизацији управе и концентрацији свеукупне власти у рукама Заједничког министарства финансија.¹²⁰¹

¹¹⁹⁹ М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 413; М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 338–342.

¹²⁰⁰ М. Екмечић, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, 346–347.

¹²⁰¹ Н. Каридџић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, 291; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, 318.

Привредна политика

Финансије

Питање финансија представљало је једну од најважнијих области за аустроугарску окупациону управу.¹²⁰² Очекивано, стање на самом почетку није било нимало повољно. Још у османско вријеме однос прихода и расхода у Босни и Херцеговини био је негативан,¹²⁰³ а избијањем сукоба током Источне кризе стање се само додатно погоршало.¹²⁰⁴ С обзиром на тако затечене прилике, пред новом влашћу, која је тек требала да се конституише, поред бројних других, стајао је и нимало лак задатак да покуша да доведе у ред и сасвим руиниране финансије.

На самом почетку тежња аустроугарских власти била је да организују сасвим нови финансијски систем, али као и у осталим областима показало се да је за намјераване промјене потребно вријеме, усљед чега је било неопходно да у прелазном периоду задрже затечено, турско финансијско законодавство.¹²⁰⁵ Захваљујући томе, финансијске послове покрајина, након уласка окупационих снага, заједно са војним органима вршили су и османски чиновници који нису напустили Босну и Херцеговину. Овакво стање требало је што прије промијенити именовањем стручног кадра, али при његовом прикупљању неопходни чиновници прибављани су искључиво са територије Двојне монархије, док су домаћи људи у потпуности заобилажени, не само из разлога слабије стручности, него што им се, као и турско вријеме, није довољно вјеровало да би им се допустило да раде у тако значајној области. Испоставило се, међутим, да је посао прикупљања споменутог кадра текао врло споро, усљед чега се чиновнички апарат није могао уредити прије средине 1879. године, тако да је професионална финансијска служба нових власти почела са радом тек 1. јула исте године чиме је, за било каква евентуална унапређења, редовно буџетирање и промјене о којима се размишљало, била изгубљена већ скоро читава година.¹²⁰⁶

Без обзира на то не може се рећи да аустроугарске власти у том периоду нису размишљале о начинима будућег уређења финансијског система у окупираним провинцијама. Видјели смо да је Ђула Андраши већ почетком септембра 1878. године на заједничком министарском састанку изнио мишљење да трошкови будуће управе треба да буду одређени према приходима који би долазили из самих провинција,¹²⁰⁷ што је дан касније потврђено и елаборатом о организацији привремене управе у Босни и Херцеговини.¹²⁰⁸ Крајем фебруара 1879. године Комисија Заједничког министарства је још експлицитније нагласила нужност покривања трошкова управе властитим приходима истичући при томе да се том принципу „безусловно морају подврћи сви

¹²⁰² I. Hadžibegović, M. Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine*, 238, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2004.

¹²⁰³ И. Тепић, *Успостављање Аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини у извјештајима руског конзулата у Сарајеву (1879–1880)*, 118.

У периоду од педесетих до седамдесетих година XIX вијека Османско царство је тресла економска криза чије последице су се врло негативно морале одразити и на финансијске прилике у Босни и Херцеговини (I. Tepić, *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora*, Prilozi XXXVII (2008), Sarajevo 2008, 12, 28).

¹²⁰⁴ Н. Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875–1878.)*, Sarajevo 2017, 112–114.

¹²⁰⁵ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 42.

¹²⁰⁶ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 41–42.

¹²⁰⁷ S. Szabó, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, *The South Slav Journal* 31/1–2 (2012), 54.

¹²⁰⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 15/1878. Die prov. Verwaltung Bosniens betreffend, Wien 2. IX 1878.

други обзири“.¹²⁰⁹ Тиме је фактички већ у првим мјесецима окупације било прихваћено ово начело које је и дефинитивно озакоњено 22. фебруара 1880. године трећим чланом Закона о управи Босне и Херцеговине,¹²¹⁰ представљајући једно од кључних принципа којег је финансијска управа морала да се придржава.¹²¹¹ За сваки издатак ван редовних трошкова, као и за потенцијалне трајне инвестиције, попут жељезница и цеста, могла је да затражи помоћ од Монархије,¹²¹² али њу су морале да одобре и владе и парламенти оба дијела Аустроугарске што је представљало велики проблем.¹²¹³

Ова ограниченост на сопствене ресурсе сигурно је лоше утицала на ионако слабо стање босанскохерцеговачких финансија, али она дефинитивно није била и једини разлог негативном развоју прилика након доласка аустроугарске управе. Показао је то и један детаљан елаборат који је о финансијској ситуацији у Босни и Херцеговини током првих година окупације направио директор финансијског одјељења Земаљске владе Георг Пленкер којег је на то мјесто 1882. године именовано Бенјамин Калај, заједнички министар финансија. Како је био свјестан не баш завидног тренутног стања у провинцијама и истовремено убијеђен у нужност одређених промјена, Калају је за сређивање прилика био неопходан квалитетан финансијски службеник попут Пленкера, макар и на само годину дана, што се показало као сасвим исправно размишљање.¹²¹⁴

Детаљно проучавајући затечено стање и збивања у претходним годинама, Пленкер је уочио да је на лоше финансијско стање окупационе управе, поред објективних разлога, утицало и низ негативних фактора на чијем исправљању се обавезно морало радити. Ту је, између осталог, мислио на низак професионални квалитет кадра запосленог у оквиру финансијске службе, што је, по њему, прије свега било посљедица њиховог непрекидног мијењања, краткорочног задржавања, као и долажења младих и неискусних чиновника усљед чега се није могао створити континуитет у раду стручњака са искуством. Ова уочена грешка из првих година окупације је била добра поука за Калаја који ју је темељно исправио вршењем дубоких персоналних промјена да би на крају створио стабилну босанскохерцеговачку управу са стручњацима на високом нивоу.¹²¹⁵

Проблем за лоше економско пословање у првим годинама окупације представљали су и специфични односи финансијске управе са управно-политичким органима Земаљске владе који су од ње непрестано тражили новац, али су истовремено, из политичких разлога, штитили становништво не допуштајући строго утјеривање пореза. Чак је и буџет, без обзира на циркуларно писмо министра из 1881. године, прављен и трошен мимо финансијског директора, па је по том питању великих

¹²⁰⁹ АБХ, ЗМФ, БХ 555/1879. Комисија за послове БиХ војводи од Виртемберга, Беч 25. II 1879; F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 454.

Већ раније смо видјели да је начело самофинансирања, два мјесеца касније, унијето и у Цариградску конвенцију, склопљену са Османским царством 21. априла 1878. (Convention zwischen Oesterreich-Ungarn und der Türkei vom 21. April 1873, *Sammlung 1878–1880*, I, 6).

¹²¹⁰ Gesetz vom 22. Februar 1880, betreffend die durch den Berliner Vertrag vom 13. Juli 1878. an Oesterreich-Ungarn übertragene Verwaltung Bosniens und der Hercegovina, *Sammlung 1878–1880*, I, 8.

¹²¹¹ Н. Kapidžić, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 42.

¹²¹² F. Hauptmann, *Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XII-XIII (1972—1973), 59.

¹²¹³ F. Hauptmann, *Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija*, 17.

¹²¹⁴ F. Hauptmann, Predgovor, *Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovacke Zemaljske vlade Plenker*, 511–512.

¹²¹⁵ Darstellung der Finanziellen Situation des Occupationsgebietes während der Zeit meiner dortigen Amtswirksamkeit, *Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovacke Zemaljske vlade Plenker* o *financijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, priredio F. Hauptmann, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII–IX (1968–1969), 522–523; F. Hauptmann, Predgovor, *Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovacke Zemaljske vlade Plenker*, 514.

проблема имао и сам Пленкер који је истицао бројне примјере самовоље појединих органа, нарочито управно-политичких, у првим годинама окупације. Њихова недисциплина, трошење по своме и преко одређене мјере обиљежиле су читав рани период управе, усљед чега је побољшање и у овом случају наступило тек у периоду Калајеве управе, када је његовим мјерама учвршћен положај шефа финансијског одјељења.¹²¹⁶

Иначе, покушаји поправљања начина рада пореске управе, који би довели до повећања пореских прихода, чињени су и раније. То се испољило већ након врло неуспјешног рада током 1879. године. Те године порез је прикупљан врло опрезно, у складу са изреченим ставовима управно-политичких органа Земаљске владе, што је за посљедицу имало огроман ненаплаћен порески заостатак који је представљао скоро половину земаљског буџета. Да би се оваквом катастрофалном учинку стало у крај, финансијски органи су почели да заводе врло ригорозне мјере током прикупљања постојећих дугова при чему су дужници не само затварани него су и нпр. везивани за дрвеће.¹²¹⁷ Иако је тиме постигнут напредак у погледу стања финансија, посљедица је била већ приказано јако незадовољство међу становништвом, посебно у Источној Херцеговини која је у ранијим устанничким борбама била тешко пострадала. Притисак је, при томе, прије свега падао на сеоско становништво, односно на хришћанске кметове, што није ни мало чудно када се узме у обзир да су у том тренутку индустрија и трговина у Босни и Херцеговини биле потпуно неразвијене, па се убједљиво највећи дио пореза прикупљао од пољопривреде и сточарства. То се види и из чињенице да је током 1879. године десетина доносила више од половине свих земаљских прихода, а поред ње је постајало и низ других мањих пореских оптерећења попут пореза на приход, кућарине, пореза на стоку, беделије (војнице), крчмарине итд.¹²¹⁸

Иако је притисак за прикупљање пореза од стране финансијских органа постајао све јачи, а оптерећење на сељаке све веће, Пленкер је након свог истраживања могао само да констатује да су финансијска средства Босне и Херцеговине до 1882. године била веома скромна и могла су да покривају само најнужније административне трошкове.¹²¹⁹ За унапређење стања предузео је низ мјера, али њихови ефекти осјетили су тек у времену које излази из оквира нашега рада. Уочена оскудност средстава у првим годинама окупације онемогућила је било какав економски напредак провинција, али је истовремено почела и да тјера окупационе власти да се све више ангажују у привреди и све чешће постају носилац њене активности.¹²²⁰ При томе, пошто у локалном буџету није било довољно новца, једна од битнијих обавеза управе била је и проналажење средстава за изградњу веома важних жељезница, као и покретање радова

¹²¹⁶ F. Hauptmann, Predgovor, *Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenker*, 514.

Пленкер је на једном мјесту изнио занимљив закључак по коме се у Босни и Херцеговини процјена буџета до његовог времена увијек завршавала суфицитом, док се коначна рачуница обично завршавала дефицитом (*Darstellung der Finanziellen Situation des Occupationsgebietes während der Zeit meiner dortigen Amtswirksamkeit, Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenker o financijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, 523).

¹²¹⁷ F. Hauptmann, Predgovor, *Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenker*, 515.

¹²¹⁸ Н. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 43–44; F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 454.

¹²¹⁹ *Darstellung der Finanziellen Situation des Occupationsgebietes während der Zeit meiner dortigen Amtswirksamkeit, Memorandum šefa financijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenker o financijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, 526–527.

Бољем стању финансија није помогла ни чињеница да Босна и Херцеговина није имала трошкова за заједничке послове државе, двор, представљање царства у иностранству, војску, флоту и државне дугове (*Isto*, 526).

¹²²⁰ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 118.

за искориштавање шумског и рудног богатства од којих су очекивани значајни приходи што се, међутим, како ћемо видјети у каснијем излагању, бар у првим годинама показало као узалудно надање.¹²²¹

Жељезница

Током прве половине XIX вијека саобраћајна мрежа у Босни и Херцеговини била је у врло лошем стању. Многи од путева који су коришћени у то вријеме потицали су још из средњег вијека, а неопходни транспорт обављан је, углавном, товарним коњима пошто је колски саобраћај био слабо развијен. Како су тешкоће терена захтијевале велика улагања, османске власти се нису много трудиле да обезбиједи било каква побољшања пребацујући бригу о постојећим путевима и мостовима, по традицији, на локално становништво. Одређене промјене показале су се тек за вријеме реформи које су се у Босни и Херцеговини осјетиле од средине XIX вијека када су турске власти, између осталог, почеле организовано да раде и на изградњи колских путева. Све то обављано је, међутим, не само изразито споро, него у великој мјери и површно и нестручно. Да би улагања државе била што мања и даље је масовно кориштен кулук, чије је коришћење легализовано Законом о путевима из 1869. године, тако да је и у овом периоду највећи дио посла у вези са прављењем и одржавањем путева падао на најниже слојеве становништва. Иако је пред крај османске владавине једва 5–10% путева могло да се користи за колски саобраћај, мора се и истаћи да је у односу на пређашње стање постигнут одређени напредак захваљујући којем је привреда вилајета барем дијелом постала повезана са сусједним развијенијим подручјима, а знатно је и повећан број воловских, као и коњских запрега. Колико је све то, ипак, у цјелини и даље било лоше најбоље је осјетила аустроугарска војска током свог наступа 1878. године.¹²²²

Осим рада на изградњи и поправци путева, у прилог развоја саобраћаја у Босни и Херцеговини ишла је и османска тежња да своје простране територије у Европи, због повећања сигурности, повеже жељезничком пругом. У вези са тим 1865. године направљен је план који је предвиђао изградњу жељезничке магистрале од Цариграда, преко Једрена, Пловдива, Ниша, Митровице, Сарајева и Бањалуке, па све до аустријске границе код Новог, са крацима према егејским и црноморским лукама.¹²²³ За Босну и Херцеговину то би значило не само прављење прве пруге на њеном тлу, вишеструко корисне, него и повезивање са кључним центрима у земљи, као и са самом престоницом. Овај значајни план није могао одмах да се реализује, али ствари су се на крају, ипак, покренуле са мртве тачке четири године касније када је у циљу његове реализације склопљен уговор са белгијским финансијером Хиршом.¹²²⁴

Значајну улогу у вези са прављењем овога уговора имала је дипломатија Хабзбуршке монархије, означивши тиме велике промјене које су се у то вријеме дешавале у њеној спољној и унутрашњој политици. Као и у осталим питањима, почеци интересовања Монархије за грађење балканских жељезница везани су за пораз који је доживјела од Пруске 1866. године, током борбе за хегемонију у њемачком свијету, након чега је дошло до њеног окретање ка Истоку. Већ у вријеме канцелара Бајста (1867–1871), формирано је схватање да изградња директне жељезничке везе са

¹²²¹ М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 47–48.

¹²²² И. Тепић, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације*, Прилози XVIII (1981), 46, 69–70; I. Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Прилози XIII (1977), 116–117.

¹²²³ Dž. Juzbašić, *Pitanje željezničke veze Monarhije sa Istokom u austrougarskoj politici gradnje priključnih željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa*, Прилози VII (1971), 51.

¹²²⁴ Н. Berdan, *Die Machtpolitik Österreich-Ungarns und der Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina 1872 – 1914*, Wien 2008, 36.

Османским царством представља апсолутну неопходност за Двојну монархију, како из политичких, тако и из привредних разлога. При томе, водећи се прије свега интересима Аустрије, Бајст је као најприкладнији начин за остварење изречене намјере сматрао изградњу линије која би се простирала преко Босне на већ постојећу пругу Südbahna. Тиме су се његове тежње у кључним сегментима поклапале са турским планом из 1865. године због чега и не чуди да је управо уз подршку бечке владе барон Хирш 1869. године са Османским царством склопио споменути уговор.¹²²⁵ Како је, међутим, 1867. године дошло до преуређења државе и стварања Аустроугарске монархије, идеја жељезничког повезивања са Турском од самог почетка суочила се са унутрашњим проблемима насталим усљед различитих интереса и ставова аустријског и угарског дијела у вези са питањем правца којим је требала да се простире главна магистрална веза са Истоком. За разлику од Аустрије која је спајање са Истоком жељела да оствари везивањем Südbahna са будућом пругом на линији Сисак – Добрљин – Бањалука – Сарајево – Косовска Митровица, Угарска је форсирала да то буде учињено преко Београда и долином Мораве, а уколико буде морало у Босни залагала се да то буде обављено преко Брода и Сарајева.¹²²⁶

У првим годинама, међутим, догађаји се нису развијали ни по жељи једних ни других. Хирш је при изградњи пруге давао предност дијелу од Цариграда и Солуна, док је на босанском дијелу до 1872. године урадио само дио од Добрљина¹²²⁷ до Бањалуке (101,6 km пруге нормалног колосијека). Како је турска, под утицајем руског амбасадора генерала Игњатијева, те године са Хиршом склопила нови уговор којим је договорена изградња пруга у Бугарској и Македонији, а одбачена, између осталог, градња линије кроз Босну, били су заустављени сви даљњи радови на просторима тога вилајета.¹²²⁸ С обзиром да није била повезана са аустроугарским жељезницама, од до тада изграђене пруге, која је била кратка и представљала право слијепо цријево, није било много користи, поготово што је ускоро дошло и до избијања устанка у Босанској Крајини¹²²⁹ током којег она није ни радила.¹²³⁰

На тај начин стигло се до Велике источне кризе и збивања на Берлинском конгресу који су донијели промјене у бројним стварима, па између осталог и по питању османских и аустроугарских саобраћајних планова. Пошто је било принуђено да се повуче из Босне и Херцеговине, Османско царство је тиме и дефинитивно окончало све своје жељезничке радове на том подручју, урадивши у цјелини врло мало. Са друге стране, окупација провинција је означила и значајне измјене у ставовима Аустроугарске. Док је до тог времена за Монархију Босна доживљавана као транзитно подручје ка Истоку, након уласка аустроугарске војске она у саобраћајном смислу губи тај значај, а у први план избија Србија.¹²³¹ У томе је кључну улогу одиграла угарска влада која се и даље чврсто држала својих интереса, па је већ током марта 1878. године, на Андрашијев упит, јасно истакла да за њу, у односу на било коју другу пругу ка Истоку, примаран значај има изградња линије Београд – Ниш, с крацима према Солуну и Цариграду. Њен став на крају је и преовладао, што је било подстакнуто и чињеницом да је то за Двојну монархију било економски много исплативије рјешење него изградња

¹²²⁵ Dž. Juzbašić, *Pitanje željezničke veze Monarhije sa Istokom...*, 50–51.

¹²²⁶ Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i Austro-Ugarske ekonomske suprotnosti*, u knjizi: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 155.

¹²²⁷ Добрљин је гранично мјесто у близини Новог, на десној обали ријеке Уне.

¹²²⁸ P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878–1918*, 71; Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalláyeve ere*, Sarajevo 1974, 12.

¹²²⁹ I. Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini...*, 117.

¹²³⁰ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 132.

¹²³¹ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980, 78. (Умјесто саобраћајног, на подручју Босне и Херцеговине од тада је примарну улогу имао економски, политички и стратешки интерес Двојне монархије).

скупе жељезнице кроз Новопазарски санџак за коју би сама морала да обезбиједи финансије. Захваљујући томе, још прије почетка Берлинског конгреса сви најзначајнији политички и војни фактори Монархије су и сами заузели гледиште да најважнија саобраћајна веза ка Истоку мора да буде изграђена преко Србије¹²³² са којом су уочи финалног сусрета великих сила, због заједничких интереса, били успостављени блиски контакти и договорени услови сарадње, при чему је као услов Беча за помоћ Београду била постављена изградња жељезнице,¹²³³ што је и потврђено Конвенцијом од 8. јула 1878. године.¹²³⁴

Иако је захваљујући овоме било јасно да су заговорници спајање са Истоком преко Босне и Херцеговине због политичких и финансијских разлога изгубили битку, врло брзо се показало да се нису потпуно угасили ни захтјеви који су тражили изградњу пруга на простору спорних провинција. Због предстојеће окупације тада су се као кључни покретачи захтјева и планова о неопходним жељезничким радовима показали представници војске и Министарства рата који су непосредно пред почетак акције са једне стране захтијевали изградњу пруге од Даља до Брода, планирајући да потом направе жељезницу од Брода ка долини Босне куда је текла главна линија операција, док су са друге тражили успостављање жељезничке линије Сисак-Добрљин и, након успјешних операција, поновно активирање рада већ постојеће жељезнице Добрљин-Бања Лука.¹²³⁵ Оправданост изложених захтјева показала се врло брзо након отпочињања операција пошто се аустроугарска војска у своме напредовању суочила са катастрофалним стањем путних комуникација које су, по свједочењу учесника похода, стварале толике проблеме да је било лакше водити војне операције, него обезбиједити иколико нормалан транспорт људи и војних средстава.¹²³⁶ Недуго послје освајања Сарајева, и генерал Филиповић се, у телеграму Министарству рата од 24. августа 1878. године, пожалио на проблеме са којима се сусрео XIII армијски корпус напредујући запуштеном турском цестом и истакао да ће се оно што је освојено моћи задржати само ако се изгради жељезница која би повезала Брод са Сарајевом.¹²³⁷

Иако су изложени захтјеви Министарства рата сачињени на основу великог значаја предвиђених пруга за активности војске, морали су се суочити са свим проблемима који су произишавали из слабе финансијске основе и компликованог уређења Двојне монархије. И у овом случају кључну улогу играле су одредбе аустроугарске политике по којима су се сви трошкови окупационе управе у немирним провинцијама, а по Прелазним одредбама о Организацији управе с краја октобра 1878. године и неопходне инвестиције, требале покривати из прихода окупираних земаља.¹²³⁸ Међутим, на почетку окупације, због несређених прилика и сукоба, било је немогуће вршити убирање земаљских прихода, па су трошкови новоуспостављене окупационе администрације,¹²³⁹ али и изградња комуникација, што нам је у овом случају посебно интересантно, подмиривани из окупационог кредита. Захваљујући томе, и први радови

¹²³² Dž. Juzbašić, *Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 42 (2013), 169.

¹²³³ С. Рајић – Д. Леовац, *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века*, Београд 2018, 189–191.

¹²³⁴ „Конвенција закључена између Аустро-Угарске и Србије у Берлину 26. јуна/8. јула“, *Србија 1878. Документи*, док. бр. 324.

¹²³⁵ Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i Austro-Ugarske ekonomske suprotnosti*, 156–157.

¹²³⁶ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 108.

¹²³⁷ H. Berdan, *Die Machtpolitik Österreich-Ungarns und der Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina 1872 – 1914*, 48.

¹²³⁸ Organisation der Verwaltung. Uebergangsbestimmungen, *Sammlung 1878–1880*, I, 13.

¹²³⁹ Dž. Juzbašić, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, 19.

на цестама и жељезницама у Босни и Херцеговини финансирани су из тог кредита¹²⁴⁰ и provedени од стране војне управе.

Радови на реконструкцији пруге Бањалука - Добрљин (101,6 km) отпочели су већ 7. септембра 1878, док су још увијек трајали жестоки сукоби у појединим дијеловима Босне и Херцеговине. Постојећа пруга је на многим мјестима била у врло лошем стању, недостајали су прагови и шине, а понегдје чак и насипи, мостови и зграде, услед чега је на најоштећенијим дијеловима била потребна не само реконструкција, већ и нова градња. Након значајних напора пруга је пуштена у рад 24. марта 1879. године, али још увијек без спојног дијела од Добрљина до Сиска у Хрватској (47,7 km), који би је везао са постојећим аустроугарским жељезницама и учинио да барем са једне стране престане да буде слијепо цријево.¹²⁴¹ Препреку за изградњу споменуте везе правила је Угарска која се плашила да би се тим правцем преко Бањалуке могла изградити магистрална жељезничка линија према Солуну, чиме би били угрожени њени интереси, поготово што је у том тренутку остварење договорене линије преко Србије наилазило на одређене тешкоће. Узалудна су била сва увјеравања аустроугарског владара и заједничких министара да не постоје такви планови – угарска влада није хтјела да попусти и да сагласност за градњу пруге ка Сиску све док аустријска влада није изричито признала да, када је у питању спајање на турске жељезнице, линија преко Србије мора да има приоритет у односу на ону преко Босне. Захваљујући свему овоме, пруга Сисак – Добрљин изграђена је тек 1882. године, када је већ била осигурана градња пруге преко Србије, као и интереси мађарских жељезница у саобраћају који се из Босне одвијао са Ријеком.¹²⁴²

Знатно другачије понашање угарска влада је испољила у вези са градњом линије од Даља до Брода, која је требала да представља спојницу аустроугарских жељезница са најважнијом будућом пругом у провинцијама планираном да се изгради у долини Босне, од Брода ка Сарајеву. Том приликом кључни разлог за излагање у сусрет војним властима налазио се у чињеници да је споменута линија веома одговарала саобраћајним и трговачким интересима Угарске. Добијањем сагласности од Мађара већ 20. септембра 1878, коришћењем средстава окупационог кредита, могло се почети са радом на изградњи жељезнице од Босанског Брода до Зенице (185,8 km) која је, упркос великим проблемима због поплава, тешкоћа у превозу материјала и значајном порасту цијене радне снаге, завршена до почетка јула 1879. година. И ова пруга (од 10. септембра 1879. године), као и раније Добрљин – Бања Лука, у потпуности је стављена под контролу војне управе.¹²⁴³

Успјешно окончање изградње пруге до Зенице изазвало је велики интерес за њено продужење до Сарајева, прије свега у војним круговима Монархије, али и међу пословним људима у самом Сарајеву. Први који се огласио у том смислу, био је аустроугарски министар рата Билант Рајт који је још мјесец дана прије окончања радова, почео да пропагира њихов наставак до Сарајева истичући да је то једини начин за смањење броја окупационих трупа у Босни и Херцеговини, као и за дјелимично умањење трошкова њиховог издржавања при чему је наишао на сличан став и подршку

¹²⁴⁰ Џ. Јузбашић, *Проблеми аустроугарске саобраћајне политике у Босни и Херцеговини послје окупације и изградња жељезничке линије Босански Брод - Сарајево*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XIX (1970—1971), 111.

Све трошкове управе који су финансирани из средстава окупационог кредита, по одлуци Заједничке владе, требало је посебно књижити и, у тренутку када земаљска власт буде у стању, исплатити Министарству рата.

¹²⁴¹ Н. Berdan, *Die Machtpolitik Österreich-Ungarns und der Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina 1872 - 1914*, 46.

¹²⁴² Дž. Juzbašić, *Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku*, 174.

¹²⁴³ Дž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske политике od okupacije do kraja Kalláyeve ere*, 27–28, 49–50, 57.

аустроугарског владара. Значај продужења виђен је и у много бржем пребацивању трупа до Сарајева у случају било каквих сукоба на границама, а по оцјени Министарства рата био је одлично средство за уклањање дефицита који је у свом пословању испољавала пруга Брод – Зеница. Са друге стране, директно спајање Сарајева са остатком Монархије веома би повољно дјеловало и на живот тамошњег становништва јер би олакшало транспорт и захваљујући томе значајно утицало на смањење цијена животних намирница, што је након окупације представљало велики проблем у провинцијама. Стварање жељезничке везе жељно су ишчекивали и локални трговци пошто су у slabим саобраћајним линијама видјели главни узрок слабљења сарајевске трговине која је у то вријеме показивала озбиљне знаке стагнације.¹²⁴⁴

У погледу финансирања наставка пруге до Сарајева Билант Рајт био је мишљења да би, као и раније, најповољније било користити средства окупационог кредита, али то више није било могуће због закључка угарске делегације донијетог приликом одобрења заједничког буџета за 1879. годину у коме је јасно истакнуто да се наставак жељезничке пруге Брод – Зеница не смије градити из средстава војног буџета. Процес проналажења средстава из других извора показао се врло компликован не само због сложене структуре државе, већ и због чињенице да су финансијски кругови у Монархији били врло опрезни према било ком облику ризика у који су дефинитивно рачунали и улагање у окупиране провинције чији статус је био далеко од ријешеног. На крају, Босни и Херцеговини је за изградњу пруге Зеница – Сарајево дат зајам из актива централних финансија Монархије, па се са радовима почело у августу 1881,¹²⁴⁵ да би цио процес био окончан 5. октобра 1882. године када је пруга пуштена у рад.¹²⁴⁶

Посљедице изградње пруге од Брода до Сарајева биле су значајне. Босанска трговина је добила директну везу са Бечом и Будимпештом што је утицало на њено све веће окретање ка тим центрима и сјеверу, док је промет са Далмацијом постепено све више опадао. При томе су највећи дио босанског извоза контролисали Мађари који су, како смо видјели, врло вјешто спроводили своје интересе обезбиједивши да и веза са Истоком и са Босном буде на мјестима који њима одговарају. Ипак, на самом подручју Босне и Херцеговине доминирали су производи аустријске индустрије, што је било и очекивано јер је у тој области Аустрија била знатно развијенија од Угарске, која је у том тренутку још увијек била доминантно аграрна земља.¹²⁴⁷

Све наведене пруге, сем раније изграђене линије Добрљин – Бања Лука, биле су ускотрачне што није било посљедица намјере већ недостатка средстава. Високи војни званичници су више пута исказивали тежње за изградњом нормалних пруга, али ти планови су се показали превише амбициозним пошто Монархија није била вољна да то ради на свој рачун, а нису се могли пронаћи ни приватни финансијери који би били спремни да то обаве на свој ризик. Како се на крају све ставило на терет самих провинција, градиле су се онакве пруге какве су окупациона подручја у том тренутку била у стању сама да отплаћују.¹²⁴⁸

Паралелно са радом на жељезницама, аустроугарске власти су од самих почетака окупације водиле великог рачуна и о цестовном саобраћају. На то их је, како смо већ видјели, тјерала чињеница да се њихова војска већ при уласку и кретању по провинцијама сусрела са врло лошим стањем путева што је значајно отежавало сламање отпора локалног становништва. Због тога је, да би могла да напредује, морала да улаже велике напоре за поправку, а на многим мјестима и за потпуно нову изградњу

¹²⁴⁴ *Isto*, 59–60.

¹²⁴⁵ *Isto*, 54–55, 63, 69–70, 72.

¹²⁴⁶ H. Berdan, *Die Machtpolitik Österreich-Ungarns und der Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina 1872 – 1914*, 50.

¹²⁴⁷ Dž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i Austro-Ugarske ekonomske suprotnosti*, 158–159.

¹²⁴⁸ *Isto*, 159.

путева.¹²⁴⁹ Након окончања сукоба и завођења војничке управе, новоформљена власт је крајем 1878. и током 1879. године интензивно наставила са дотадашњим активностима што је за резултат имало реконструкцију или новоизградњу око 1000 km цеста, као и довођење у могућност основног коришћења још неких 500 km путева. Почетком 1880. године извршена је промјена и цјелокупан посао у вези са путевима пребачен је на цивилну управу. Правдајући се да жели да заштити становништво од неизбјежних пореских намета, она је одлучила да искористи одредбе о кулуку турског закона о путевима који је годину дана раније, уз одређене измјене, био наново активиран, захваљујући чему су радови на путевима озбиљно настављени и током наредних година.¹²⁵⁰

Трговина

Током посљедњих деценија османске владавине Босна и Херцеговина биле су економски слабо развијене провинције о чему су у својим извјештајима из 1851. и 1875. године свједочили аустроугарски генерални конзули у Сарајеву Димитрије Атанасковић¹²⁵¹ и Светозар Теодоровић.¹²⁵² У питању је било подручје у којем је на селу и даље био доминантан феудални аграрни поредак, док је у граду преовладало еснафски организовано занатство. Занатлијама је, међутим, у то вријеме био веома скучен простор рада из разлога што су људи на селу сами подмиривали скоро све своје потребе, док су и становници градова врло често у сопственој режији производили многе занатлијске производе. Велики проблем за напредак представљао им је и врло слабо развијен саобраћај који је сав њихов рад сводио на најужу околину, приморавајући их да им све радње које су посједовали остану на нивоу ситних предузећа. Такође, значајнији напредак су онемогућавали и еснафи строго пазећи да било ко од занатлија не прекорачи јасно дефинисане границе не само у вези са квалитетом производа, него и у њиховом дозвољеном броју. Што се облика занатске производње тиче, постојали су сви прелазни стадији, почевши од кућне радиности која је била веома развијена (ткање ћилима, везови, израде од дрвета) па све до заната у правом смислу ријечи, попут златарског, казанџијског и ћурчијског.¹²⁵³

Трговачка дјелатност током истог периода била је подређена у односу на занатску и, гледајући у цјелини, слабо развијена. На то је, као и у вези са занатством, утицао недовољно развијен саобраћај, али и чињеница да је размјена добара и са селом и у граду вршена директно између заинтересованих страна, без било каквих посредника, па су се трговци прије свега бавили увозом страних производа и извозом домаћих вишкова, продајући прве и купујући друге на повременим вашарима,¹²⁵⁴ од којих су посебно значајни били они годишњи, попут бањалучког, на које су долазили заинтересовани људи из читаве Босне и Херцеговине.¹²⁵⁵ Преузети вишкови углавном су извожени у Хабзбуршку монархију, одакле је долазио и највећи дио увезене робе, с

¹²⁴⁹ I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, 77.

¹²⁵⁰ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 544.

Сви сељаци од 16 до 60 година имали су обавезу да у периоду од три године одраде по 6 дана кулука, као и да истовремено доведу теглећу стоку (М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 95).

¹²⁵¹ R. Zaplata, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka*, Glasnik Zemaljskog muzeja XLV (1933), sveska 2, Sarajevo 1933, 79–90.

¹²⁵² *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine (prema podacima iz izvještaja austro-ugarskog generalnog konzula dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu iz 1875)*, priredio V. Bogićević, 217–221.

¹²⁵³ Г. Круљ, *Градска привреда, у књизи: Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 306–307.

¹²⁵⁴ *Исто*, 307–308.

¹²⁵⁵ I. Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 111.

тим што је врло значајан био и увоз источњачке робе из Цариграда, као и још неких дијелова Турске.¹²⁵⁶ Још у ово вријеме у одређеној мјери развило се неколико трговачких мјеста, међу којима, прије свега, треба навести Сарајево и Мостар, а потом и Ливно, Бањалуку и Тузлу/Брчко. Иако је слаба развијеност саобраћајног система ишла у прилог привредној расцјепканости и стварању више мањих трговачких центара, Сарајево је, на крају, ипак, успјело да се претвори у најзначајније средиште трговинске дјелатности на овом подручју. У њему се неопходном робом снабдијевала већина градова у Босни и Херцеговини, као и сав Санџак, а служило је и као стовариште како за домаћу, тако и за робу која је увожена са Запада, а потом се слала у сусједне османске покрајине.¹²⁵⁷

Генерално лоше стање трговинске дјелатности, забиљежено током османске владавине, додатно су закомпликовали вишегодишњи сукоби у вријеме Велике источне кризе на које су се надовезале жестоке борбе током операција аустроугарске војске. Наведени потреси веома су се негативно одразили на читаву босанскохерцеговачку привреду, па је њој требало више година да би се могла у потпуности нормализовати.¹²⁵⁸

Са доласком аустроугарске војске и почетком дјеловања окупационе управе у многим сферама живота десиле су се велике промјене које су извршиле значајан утицај и на „средњовјековни економски свијет“ провинција¹²⁵⁹ уносећи, између осталог, бројне новине и у постојеће занатство и трговину.¹²⁶⁰ Иако нове власти нису могле за кратко вријеме да учине побољшања у неким темељним недостацима, попут изградње саобраћајница, који су кочили развој Босне и Херцеговине, самим својим доласком успјеле су да врло брзо након отпочињања окупације дају значајан подстрек за напредак одређених сегмената привреде, међу којима се налазила и трговина. Спровођење одредбе о окупацији значило је улазак на простор Босне и Херцеговине не само великог броја аустроугарских војника и официра, него нешто касније и чиновника и разних привредника чија се заступљеност непрестано повећавала. Сви они, сем што су као државни службеници и приватни предузетници доносили знатне суме новца, дјеловали су врло подстицајно на развој привреде у Босни и Херцеговини својим великим потребама за животним намирницама, занатским производима и неопходношћу смјештаја, омогућујући зараду за произвођаче и трговце храном, разноврсне занатлије и покрећући значајније грађевинске радове.¹²⁶¹ Наведено се понајвише осјетило на подручју Сарајева, у коме се налазило средиште аустроугарске управе, као и већи контингенти војске и жандармерије, захваљујући чему је, већ од самог почетка окупације, доживјело значајан трговински полет.¹²⁶²

¹²⁵⁶ Dž. Juzbašić, *Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine*, u knjizi: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 141–142.

¹²⁵⁷ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 110.

¹²⁵⁸ Dž. Juzbašić, *Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine*, 142.

¹²⁵⁹ K. Gabriel, *Bosnien-Herzegowina 1878*, 162.

¹²⁶⁰ Једна од кључних промјена десила се у самом односу те двије привредне гране – док је у турском времену трговина играла сасвим подређену улогу у односу на занатство, са доласком Аустроугарске постепено је наступила потпуна промјена. Кључни разлог овог преокрета лежао је у све већој потреби становништва за индустријским производима који ће све јаче да потискују занатске. С обзиром да није постојала домаћа индустрија, већ су се жељени производи добављали из Монархије, најважнију улогу у читавом процесу имала је трговина која је, нарочито након припајања Босне и Херцеговине заједничком царинском подручју Аустроугарске и потпуном отварању врата покрајина аустроугарским производима, доживјела значајан напредак, преузевши у потпуности дотадашњи примат занатима. (Г. Круљ, *Градска привреда*, 310–311).

¹²⁶¹ *Исто*, 309.

¹²⁶² Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 177.

Овај напредак, међутим, имао је за локално становништво и одређене недостатке. Због слабих саобраћајних веза скоро све животне намирнице морале су да се набављају из домаћих извора, што је за домаће привреднике било добро, али проблем је представљала чињеница да они, због ниског нивоа пословања, нису били у стању да произведу довољно и задовоље потребе проширеног тржишта. Како је понуда била знатно нижа од тражње, дошло је до великог скока цијена¹²⁶³ за коју је окупациона власт у првом тренутку оптужила трговце који су наводно од сељака куповали намирнице по нижим цијенама, а онда их по знатно вишим препродавали у Сарајеву. Желећи да то заустави, генерал Филиповић је забранио „прекупљивање“, уводећи и велике казне,¹²⁶⁴ све док се није схватило да проблем није потекао од нерегуларне дјелатности трговаца. Веома изражену несташицу разноврсних производа и огромно повећање цијена забиљежио је и представник руског конзулата Ладиженски који је у једном извјештају примијетио да су неки од кључних артикала, попут брашна, меса, дрва и слично, у односу на вријеме прије окупације били чак четири пута скупљи.¹²⁶⁵ Овакво поремећено стање на сарајевском тржишту могло је да се нормализује тек када је било омогућено да на то подручје долази довољна количина намирница из удаљенијих крајева.¹²⁶⁶

У првом тренутку од овакве ситуације највише су профитирали произвођачи, али како они нису били спремни да стечени новац поново ставе у промет кроз куповину или одређене инвестиције, умртвљујући привреду умјесто да је унапређују, ову улогу су преузели трговци, и то страни, који су потицали из Аустроугарске. Првих година најчешће су то у питању били шпекуланти и људи склони што бржем богаћењу, пошто су озбиљнији трговци, због нерегулисаног статуса покрајина, избјегавали да у Босни и Херцеговини улажу значајнији новац.¹²⁶⁷ Иако су многи од шпекуланата већ након неколико мјесеци банкротирали, то није одвраћало друге да у низу наставе да долазе.¹²⁶⁸

Страни трговци су почели да играју доминантну пословну улогу у покрајинама врло брзо након извршене окупације и то захваљујући чињеници да су у односу на локалне трговце имали бројне привилегије, при чему се прије свега мисли на боље пословне везе у Аустроугарској и чвршћи ослонац код окупационе управе. На све то надовезало се и укључивање Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје Двојне монархије, извршено крајем 1879. године, чиме су добили не само правну заштиту, него и могућност несметаног ширења својих послова. Законом који је донесен у вези са тим, окупирани провинције су широм отворене привредницима из Аустроугарске што се види и из чињенице да су добили право да све своје дјелатности у Босни и Херцеговини обављају према прописима који су важили на подручју њихових матичних земаља. Са друге стране, по систему реципроцитета, иста привилегија дата је и домаћим привредницима на подручју Монархије, али с обзиром на њихову слабу конкурентност, добијено право им није много значило.¹²⁶⁹

¹²⁶³ *Isto*, 178.

¹²⁶⁴ *Bosansko-hercegovačke novine*, br. 12, 10. oktobra 1878.

¹²⁶⁵ И. Тепић, *Успостављање Аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини у извјештајима руског конзулата у Сарајеву (1879–1880)*, 117.

¹²⁶⁶ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 179.

¹²⁶⁷ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 109–110.

¹²⁶⁸ P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*, 46.

¹²⁶⁹ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 179–180.

Крајња посљедица овога закона, као и цјелокупне политике окупационе управе у тој области била је да је Аустроугарска у потпуности загосподарила тржиштем спорних провинција, (Dž. Juzbašić, *Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine*, 142) извршивши тиме, већ у најранијем периоду, неку врсту „привредне анексије“ Босне и Херцеговине. (*Isti, O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, 157).

Период сукоба пред аустроугарску окупацију, као и прве године саме окупације довели су многе локалне трговце у веома неугодан положај захваљујући чему је већина њих банкротирала, повукла се из посла, или је у најбољем случају, уколико га је сачувала, улагала свој капитал у неке друге области попут некретнина. Посебан проблем за њих, према извјештајима британског конзула Фримена, представљао је споменути долазак аустроугарских шпекуланата,¹²⁷⁰ а жесток ударац, посебно за српске трговце, представљао је и велики пожар који је 1879. године избио у Сарајеву, уништивши при томе више од половине града, заједно са његовим пословним центром. Многи српски трговци након овог пожара више нису били у стању да обнове своје послове, док се број страних трговаца значајно повећао.¹²⁷¹ Ипак, најспособнији дио домаћих трговаца успио је да се снађе и преживи критичне прве године окупације, а у каснијем периоду и веома да напредује, максимално користећи све предности које је за рад у трговини могла да пружи правно уређења држава каква је била Аустроугарска.¹²⁷²

Сем слабљења домаћих трговаца, у ово вријеме дошло је и до опадања трговачког значаја појединих градова, прије свега Сарајева и Бањалуке.¹²⁷³ Случај Сарајева је посебно занимљив с обзиром да смо видјели да је окупација у првом тренутку дјеловала врло подстицајно на његов развој, због великих потреба војске, чиновништва, као и грађевинских радника. Ускоро су, међутим, нека друга збивања, која су такође била везана за чин окупације, почела да дјелују у сасвим другом смјеру, наносећи велику штету његовим интересима. Тако су, трудом окупационе управе, многа мјеста, која су раније била изолована, саобраћајно повезана, захваљујући чему су неопходну робу могла директно да набављају, не овисећи више о посредничкој улози Сарајева. Врло негативно је дјеловало и повлачење царинске границе према Османском царству пошто је тиме био онемогућен даљњи утицај сарајевске трговине на простору Новопазарског санџака, који се од тада у потпуности окренуо солунском тржишту. Из те, у првим годинама аустроугарске владавине, ненамјерно створене привредне изолације, која му је значај све више сводила у регионалне оквири, Сарајево је почело да се ослобађа тек након што је 1882. године била изграђена жељезничка пруга којом је спојено са Бродом, а самим тим и са Бечом и Будимпештом, што је његовом трговачком, као и цјелокупном привредном развоју отварало бројне могућности.¹²⁷⁴

Аустроугарске власти су настојале да воде бригу о развоју трговине на простору Босне и Херцеговине,¹²⁷⁵ али из реченог је јасно да домаће становништво у првим годинама окупације није осјетило ефекте тих напора, већ тек у периоду који је уследио. На неповољан развој прилика у почетном периоду, сем хаотичног стања у земљи, немира и недостатка одређених производа, о чему смо већ говорили, утицала је и чињеница да су, као и у осталим областима, и у трговини на самом почетку окупације задржани дотадашњи турски закон и прописи, који су по много чему били застарјели и

¹²⁷⁰ P. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878–1918*, 46.

¹²⁷¹ Isto, 47; Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 180.

О значају тог пожара и притиска стране конкуренције у свијести српских трговаца и напреднијег дијела српског становништва говори и чланак под насловом *Сарајево напредује* објављен у *Босанској вили* 1904. године, у вријеме када су српски трговци били у пуном успону. У чланку се, између осталог, каже: „Оно што смо изгубили прије двадесет и шест година, било ужасним пожаром, било туђинском навалом и конкуренцијом то нам се сад повраћа — повраћа се трговина, и ако у малом у српске руке. Некадашњи стари Ташлихан, то језгро српске трговине, а садашња Франц Јосифова улица, добива све љепши изглед, јер се ту отвара једна по једна српска трговачка радња.“ (*Босанска вила*, бр. 17 и 18, Год. XIX, 30. IX 1904, 334).

О пожару у Сарајеву писао је и енглески конзул Фримен - NA, FO 7/975, Freeman to Layard, Bosna Serai, 11th August 1879, no. 23.

¹²⁷² I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, 90.

¹²⁷³ Isto.

¹²⁷⁴ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 110.

¹²⁷⁵ Т. Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, 180.

нису одговарали основама модерне економије. То, међутим, није значило да се власти већ у овом периоду нису ангажовале у раду око доношења нових законских аката којима би на знатно напреднији начин били уређени трговински односи у окупираним провинцијама. Цјелокупан посао у вези са овим питањем био је повјерен Комисији за правна питања Босне и Херцеговине која се показала као врло одговорна служба. Захваљујући њеној напорној дјелатности најприје је средином 1880. године донијето низ прописа којима су била уређена бројна питања из ове области,¹²⁷⁶ да би три године касније, заједно са мјеничним законом¹²⁷⁷ и стечајним редом,¹²⁷⁸ био најзад усвојен и нови трговачки закон, отворивши тиме нове перспективе развоју ове привредне гране.¹²⁷⁹

Експлоатација шума

И у османско доба Босна и Херцеговина биле су подручја богата шумом,¹²⁸⁰ али она се није извозила, него се користила само за унутрашње потребе локалног становништва, војске и јавних установа. До промјене долази тек од тридесетих година XIX вијека када су у те крајеве стигли предузетници и трговци из Хабзбуршке монархије и почели да је експлоатишу, при чему се највише производила храстова дуга за бурад, која се показала као врло уносан посао. Како је копнени саобраћај био врло слабо развијен и скуп, превоз робе је обављан воденим путем којим се у то вријеме једино и могао пренијети већи терет. Све ове чињенице су утицале да се процес искоришћавања шума морао углавном ограничити на подручје Посавине и крајева који су се налазили у близини великих ријека, док су за шуму из осталих подручја транспорт и манипулација драстично повећавали укупне трошкове експлоатације и прераде дрвета, чинећи сав посао знатно мање рентабилним.¹²⁸¹ Иако је интерес страних привредника за босанскохерцеговачке шуме био приличан током посљедњих деценија османске владавине, низ објективних околности, попут слабо развијеног саобраћаја, непрестаних сукоба и устанака, неодговарајућег законодавства и слабе пословности турске управе, утицали су да у том периоду није дошло до значајнијег развоја индустријске прераде дрвета.¹²⁸²

Са доласком аустроугарске управе шуме у окупираним провинцијама добијају велики значај и постепено постају један од најважнијих фактора производње. Њихова

¹²⁷⁶ A. Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878–1914*, Sarajevo 2016, 339–341.

¹²⁷⁷ Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 24. Juni 1883, Zahl 4170/III., womit die Einführungs-Verordnung zum Wechselgesetze für Bosnien und die Hercegovina kundgemacht wird (Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 24. juna 1883., br. 4170/III., kojom se objavljuje uvodna naredba k mjenbenom redu za Bosnu i Hercegovinu). *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1883 - Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1883*, Sarajevo 1883, 449.

¹²⁷⁸ Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 24. Juni 1883, Zahl 4171/III., mit welcher die Einführungs-Verordnung zur Concursordnung für Bosnien und die Hercegovina kundgemacht wird (Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 24. juna 1883., br. 4171/III., kojom se objavljuje uvodna naredba k stečajnom redu za Bosnu i Hercegovinu). *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1883 - Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1883*, 476.

¹²⁷⁹ Verordnung der Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina vom 24. Juni 1883, Zahl 4173/III., womit die Einführungs-Verordnung zum Handelsgesetze für Bosnien und die Hercegovina kundgemacht wird (Naredba zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 24. juna 1883., br. 4173/III., kojom se objavljuje uvodna naredba k trgovačkom zakonu za Bosnu i Hercegovinu). *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1883 - Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1883*, 305.

¹²⁸⁰ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 101.

¹²⁸¹ I. Hadžibegović, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, 108–109.

¹²⁸² I. Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, 82.

експлоатација представљала је врло важан извор прихода за земаљску управу,¹²⁸³ посебно из разлога што је, како смо већ видјели, она била приморана да све своје издатке намирује из сопствених средстава провинција.¹²⁸⁴ Због тога и не чуди да је Заједничко министарство финансија већ 1879. године, у циљу проучавања природног богатства окупираних провинција, послало на подручје Босне и Херцеговине своје експерте за шумарство и рудно благо. Као што је било и очекивано установљено је постојање велике количине дрва за сјечу која, међутим, по свим крајевима не само што није била једнако распоређена, већ ни девастирана. Искоришћеност шуме нарочито се осјећала у близини градова, попут Сарајева и Јајца, као и дуж саобраћајница, што се посебно видјело у долини ријеке Босне између Врандука и Жепча. Насупрот томе, како се могло и очекивати, нетакнута шума се најчешће налазила у удаљенијим подручјима (око Коњица, на Романији и сл.) којима, због слабо развијених саобраћајница, није било лако приступити. Колико је то са једне стране било добро, због очуваности шуме, за нову власт је у првом тренутку било и лоше из разлога што је ни сама није могла користити без изградње саобраћајница које су захтијевале не само значајна улагања, већ и неопходно вријеме. Иако су ове чињенице, заједно са податком да је вриједна шума заузимала само мањи дио цјелокупног шумског простора,¹²⁸⁵ значајно умањивале тренутну искористивост шумског богатства за финансирање земаљске управе, налази стручњака у вези са стањем тог природног блага у Босни и Херцеговини били су позитивни, па је пред окупационом влашћу стајао задатак да обрати пажњу за изналажење најбољег начина у циљу његовог искоришћавања у будућности.¹²⁸⁶

Суочени са реалношћу слабих саобраћајних комуникација, аустроугарски шумарски експерти су сматрали да би у почетној фази, наредних 10 до 15 година, најкорисније било наставити са дотадашњим системом рада – бавити се, прије свега, сјечом храстове шуме која је кориштена за израду бачварске дуге. У прилог примамљивости храстове шуме предузетницима ишло је низ околности, а најважнија је била да се она и даље могла набављати у приступачним низијским крајевима који су се налазили у близини ријеке Саве и њених десних притока, што је омогућавало транспорт прерађевина без било каквих нових улагања и трошкова. Иначе, за бављење израдом бачварске дуге био је подстицајан и мануфактурни начин њене производње који није тражио било какве значајније инвестиције, као и ситуација на европском тржишту на коме је она била веома тражена, што је имало за посљедицу повећање њене цијене. Из свих ових разлога аустроугарска управа у Босни и Херцеговини је усвојила предложену стратегију стручњака што се показало врло корисно јер је захваљујући сјечи храстове шуме добијала знатне приходе који су јој били неопходни како за покривање редовних трошкова земље, тако и за радове на цестама или отплаћивање зајмова добијених за изградњу жељезничких пруга.¹²⁸⁷

Да би се постојеће шумско благо могло на прави начин експлоатисати било је неопходно, између осталог, извршити и организацију шумарства и шумарске службе. Иако се османска власт тим процесом почела бавити већ током шездесетих година XIX вијека, није била много успјешна, па је у тренутку доласка окупационих снага шумарска управа још увијек била у почетној фази организовања. У склопу оцјене о могућностима искориштавања босанскохерцеговачких шума, споменути аустроугарски експерти изнијели су и приједлоге о начинима организације шумарске службе, али они нису били прихваћени због великих трошкова које су изискивали. Неке основне ствари из

¹²⁸³ В. Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave (1878–1918) sa posebnim osvrtom na eksploataciju šuma i industrijsku preradu drveta*, Sarajevo 1978, 163.

¹²⁸⁴ АБХ, ЗМФ, БХ 555/1879. Комисија за послове БиХ војводи од Виртемберга, Беч 25. II 1879.

¹²⁸⁵ F. Hauptmann, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, 456–457.

¹²⁸⁶ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine*, 119.

¹²⁸⁷ В. Begović, *Razvojni put šumske privrede u Bosni i Hercegovini*, 17–18.

њихових погледа ипак су искоришћене нешто касније када је, по угледу на организацију управе државних шума у Аустрији, направљен пројекат организације шумарства и шумарске службе у Босни и Херцеговини. На самом терену прва организација је спроведена 1880. године и њоме је у оквиру Земаљске финансијске дирекције у Сарајеву, као централна шумарска установа, био основан шумарски департмент, састављен од 5 шумарских уреда и 27 шумских управа који су управљали и водили господарење шумама. Све своје послове, што је посебно значајно, радили су независно од политичких и управних власти.¹²⁸⁸

Посебан проблем на самом почетку окупационе управе представљао је и недовољан број кадрова шумарске струке. Недостатак финансијских средстава онемогућавао је њихов брз пораст тако да је 1881. године забиљежен само 71, и то страни шумарски стручњак и 81 чувар шума, од којих је већина потицала из редова домаћих људи. Иако су, као и у турско вријеме, сви шумарски стручњаци били досељени са стране, показали су се као врло одговорни у своме послу и дали су значајан допринос за развој шумске привреде у Босни и Херцеговини. Такво понашање их је, међутим, довело до сукоба са политичким органима власти који је букнуо по питању начина експлоатације шума. Док је политичким круговима прије свега било битно да спроведу аустроугарску економску политику, усљед чега су били спремни да експлоатацију шумског блага врше и путем приватног капитала, шумарски стручњаци су сматрали да то треба радити у властитој режији земаљског ерара, при чему су се веома трудили и да воде рачуна о одбрани шуме од све већих насртаја. Овај сукоб је имао врло негативне посљедице за даљи развој босанскохерцеговачког шумарства, а ријешен је доласком Бенјамина Калаја који се залагао за потпуну централизацију аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, захваљујући чему је дошло до укључивања шумских компетенција у надлежност управних власти, а затим и укидања до тада независних шумарских уреда и шумске управе. При томе ово преношење надлежности није значило само обичну побједу политичких кругова у вези са ингеренцијама над шумама, већ је имало и дубљи смисао – убудуће шумарске установе више нису служиле само за одржавање државног шумског посједа и остваривање што сигурнијих финансијских прихода, него и за постизање политичких циљева који ће представљати обиљежје Калајеве управе.¹²⁸⁹

Проучавани период није био претјерано погодан за значајнији развој привредне активности на подручју Босне и Херцеговине. Сем што је у питању било кратко раздобље од само четири године, оно је било обиљежено великим немирима који су означили његов почетак и крај, додатно ослабивши ионако осиромашену и неразвијену земљу. Без обзира на то, привредна политика аустроугарске окупационе управе од 1878. до 1882. године, оставила је значајног трага, како негативног, тако и позитивног. Иако то није било очекивано, највећи промашај направљен је у области финансијске политике што је био резултат почетног несналажења и лоше кадровске политике, која је поправљена тек у вријеме Калајеве управе. Знатно бољи резултати, бар када су у питању интереси окупационих власти, постигнути су у другим областима. Под утицајем војске, која је жељела да појача своју покретљивост и лакше се бори против евентуалних немира, учињено је много на изградњи жељезничких пруга, док је обавеза да се сви издаци окупационе управе морају намиривати из средстава провинција значајно подстакла процес експлоатације шума, који је уз мала улагања доносио значајна средства. Домаће становништво од свега тога није имало никакве користи све

¹²⁸⁸ *Isto*, 9–10, 162.

¹²⁸⁹ *Isto*, 10–12, 163.

до краја 1882. године када је урађена пруга Сарајево-Брод, повезавши ускоро центар Босне и Херцеговине са остатком Монархије, што је, у периоду који је слиједио, отворило значајне могућности и за развој домаћих трговаца. Од свих изложених области, окупација је највише користи донијела управо развоју трговине, захваљујући доласку великог броја добро плаћених службеника којима су требале бројне услуге. Међутим, домаћи људи на том пољу сусрели су се са снажном конкуренцијом трговаца из Монархије, која се нарочито осјетила након доношења Закона о укључењу Босне и Херцеговине у заједничко царинско подручје Аустроугарске, пошто су њиме на окупираном простору добили не само правну заштиту, него и могућност несметаног ширења својих послова. Гледано кроз привредне односе у цјелини, становници Босне и Херцеговине су, током прве четири године, од окупације имали знатно више штете него користи, поготово када се узму у обзир повећање пореза и огромна поскупљења која су снажно обиљежила ово вријеме. Двојна монархија, својим доласком, не само што је експлоатисала природна богатства Босне и Херцеговине и на окупирано подручје пласирала своју индустријску робу, већ је и квалитет, ионако лошег, живота локалног становништва, у овом раном периоду, учинила још горим.

Миграције

Велика источна криза, као и аустроугарска окупација након ње, поред низа других посљедица које су оставиле у Босни и Херцеговини, утицале су и на значајно кретање тамошњег становништва. То кретање, међутим, није било оличено, како би се могло очекивати, само кроз повратак у умирене провинције раније избјеглог становништва које се налазило у сусједним подручјима, већ је и представљало, са једне стране, напуштање огњишта од оних који су, из разних разлога, били незадовољни престанком османске владавине, а са друге долазак страног становништва које је у окупираним покрајинама тражило бољи живот, праћено специфичним интересима и понашањем нових власти.

Исељавање муслимана

Исељавање босанскохерцеговачких муслимана у Османско царство отпочело је врло брзо након слома отпора који је 1878. године пружен аустроугарским снагама. Са различитим интензитетом, оно је трајало током читаве аустроугарске владавине,¹²⁹⁰ а у времену које нас интересује посебно је било изражено у два таласа – најприје непосредно након почетка окупације, а затим и након објављивања Закона о војној обавези и гушења Херцеговачког устанка 1882. године.¹²⁹¹

Узроци миграција били су бројни – психолошки, политички, вјерски и економски, а често су се међусобно и испреплитали. На самом почетку доминантни су били политичко-психолошки, па су се, паралелно са османским чиновницима, међу првима иселили они који су се плашили евентуалне аустроугарске одмазде због своје улоге у давању отпора окупационим снагама.¹²⁹² Да страхови ових људи нису били нимало неутемељени могли смо да видимо већ раније, кроз оштро поступање аустроугарских официра, на челу са генералом Филиповићем, према свима онима које су сматрали одговорним за угрожавање аустроугарских трупа,¹²⁹³ као и кроз дјеловање војног суда.¹²⁹⁴ Нису се, међутим, са доласком аустроугарске војске и власти, неугодно осјећали само они који су имали истакнутију улогу у организовању и пружању отпора. Филиповић је цјелокупно муслиманско становништво називао „дивљом и поживотињеном гомилом“, а његове ниже народне слојеве „петролерима“, који се морају „великом али и праведном строгошћу довести у оквиру законитости“.¹²⁹⁵ У складу са тим аустроугарска војска се првих дана окупације према муслиманском становништву у цјелини понашала без имало обзира,¹²⁹⁶ упадала у њихове куће и

¹²⁹⁰ R. J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*, 44.

¹²⁹¹ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 42.

¹²⁹² *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 9; И. Хаџибеговић, *Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914. године*, дискусија у: *Проблеми етничког развика у Босни и Херцеговини*, Прилози 11–12 (1975–1976), 313.

¹²⁹³ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 22th August 1878, no. 52; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 22th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 16.В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 301.

¹²⁹⁴ Н. Крешевићковић, *Prijeki sud u Bosni i Hercegovini 1878. (Uz 60-u obljetnicu)*, Narodna uzdanica - kalendar za godinu 1938, 103–117; *Isti, Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, 182–184.

¹²⁹⁵ Н. Капидџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 13.

¹²⁹⁶ NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Serai, 22th August 1878, no. 52; Acting Consul Freeman to the Right Honorable Sir Austen Layard, Bosna-Serai, 22th August 1878, *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, док. бр. 16.

дућане, и узимала све оно што им се свидјело.¹²⁹⁷ Притисци се, међутим, нису ограничили само на вријеме борбених дејстава, него су могли да се осјете и након извршене окупације. Тако су врло брзо након окончања сукоба окупационе власти почеле да праве спискове свих лица које су доживљавале као политички сумњиве, при чему је посебна пажња поклањана учесницима у устанку и отпору извршеној аустроугарској окупацији, прије свега међу православним и муслиманима.¹²⁹⁸

Сем ових збивања, која су подстицала страх појединаца или одређених група, постојале су и друге врсте знатно дубљих и трајнијих психолошких утицаја помијешаних са вјерским, који су дјеловали на скоро читаво муслиманско становништво и подстицали га на исељавање. Видјели смо их већ у припремама за супротстављање окупацији, посебно међу обичним свијетом који је био ужаснут могућношћу да би са реализацијом Берлинског уговора могао да изгуби не само слободу већ и оно што је представљало суштину његовог живота – вјеру и премоћ ислама као државне религије. То је, заједно са страхом од прогона који им је изгледао извјестан у једној хришћанској држави,¹²⁹⁹ учинило отпор окупацији изузетно јаким. Међутим, након што је тај отпор доживио слом, суочавање са реалношћу развило је код поражених озлојеђеност и очајање,¹³⁰⁰ али и осјећај потпуне изгубљености јер је са доласком Двојне монархије дошло до наглог прекидања веза са цивилизацијом којој су вијековима припадали и којој је кључно обиљежје давао ислам и исламска култура.¹³⁰¹ Потпадање под власт хришћанске Аустроугарске, која је доносила потпуно другачију културу, за већину њих је представљало „цивилизацијски шок“¹³⁰² на који су реаговали на различите начине - повлачећи се у себе,¹³⁰³ пишући петиције Порти или, у крајњем случају, у мањем броју, налазећи спас одласком тамо гдје су сматрали да припадају, у Османско царство.

Постепено, све значајнију улогу у исељавању почели су да играју и економски узроци. Разлози за то лежали су у чињеници да је окупација, сем бројних других промјена, имала значајне посљедице и на до тада постојеће економске односе, што је посебно снажно осјетило муслиманско становништво које се, и у овом случају, због своје везаности за претходно стање, врло лоше сналазило у новим условима усљед чега је све више заостајало и пропадало. При томе, негативне посљедице нових односа осјетиле су се и у граду и на селу, доводећи до сиромашења прије свега занатлије, ситне трговце и слободне сељаке. За домаће занатлије кључни проблем представљала је појава конкуренције са којом нису биле у стању да се изнесу пошто је из Монархије долазила јефтинија индустријска роба.¹³⁰⁴ Слично је било и са ситним трговцима с тим да су они, сем појавом конкуренције, доживјели тежак удар и одласком из Босне и

¹²⁹⁷ S. Bandžović, *Demografska deosmanizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878–1914)*, Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918.“, glavni urednik Z. Šehić, Sarajevo 2011, 216.

¹²⁹⁸ V. Bogičević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918. godine (Izvod iz opsežnijeg rada: Emigracije stanovništva Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine 1878–1918.)*, Historijski zbornik, god. III, br. 1–4 (1950), 179; Đ. Mikić, *Prilike u Bosanskoj krajini uoči i u vreme Hercegovačkog ustanka 1882. godine*, 104.

¹²⁹⁹ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 281–282.

¹³⁰⁰ Ј. Цвијић, *О исељавању босанских мухамеданаца*, 202. (Цвијић је управо „стање народне душе“, односно психичко стање људи наводио као главни разлог исељавања муслиманског становништва из Босне и Херцеговине, истовремено истичући да су економски узроци имали најмањи утицај).

¹³⁰¹ N. Šehić, *Politički razvitak Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1909)*, 247.

¹³⁰² S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, 124.

¹³⁰³ Н. Крешевљковић, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, 114; Е. Велдзић, *Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njena struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave*, 172.

¹³⁰⁴ N. Šehić, *Politički razvitak Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1909)*, 247–248.

Херцеговине турских чиновника, који су до окупације представљали њихове најбоље муштерије. Што се сељака тиче, најбројнијег дијела муслиманског становништва, нова управа је створила бројне проблеме и њиховим економским интересима, а то се показало већ 1879. године када је донијета уредба да се сви државни порези убудуће умјесто у натури плаћају у новцу, при чему је посебан проблем представљала десетина чија процјена је најчешће вршена на штету земљорадника, а само прикупљање је вршено знатно оштрије него у вријеме османске власти. Сем тог врло неугодног притиска њима је, као и српском становништву, значајан терет представљало увођење кулука, па и не чуди да је и код једних и код других у то вријеме постала све учесталија појава хајдучије.¹³⁰⁵ Најзад, када су економски проблеми у питању, додатан проблем је, сигурно, створило и повећање броја становника и недостатак слободне земље,¹³⁰⁶ али он ће се, у вези са исељавањем, много више осјетити у каснијем периоду, него у првим годинама окупације.

Сви споменути узроци утицали су на локално муслиманско становништво првих година окупације и подстицали су га да у континуитету, али са врло ниским интензитетом, напушта Босну и Херцеговину. Међутим, ма колико су они били важни, требао је, ипак, као и вези са окупацијом, да се догоди још један значајнији повод који је веома узнемирио муслиманску популацију, па да се ситуација нагло промијени и да дође до великог повећања броја људи који су осјетили потребу да напусте своја огњишта и иселе се у Османско царство. У питању је био више пута спомињани Закон о војној обавези, који је, као и догађај три године раније, суочавао муслиманско и српско становништво са реалношћу нестајања султановог суверенитета над Босном и Херцеговином.¹³⁰⁷ Жестока реакција на Закон и оно што је он доносио, а потом и снажан талас исељавања, показали су да су за многе босанскохерцеговачке муслимане незадовољство окупацијом и бројне економске потешкоће биле подношљиве све док су се стање створено након Берлинског конгреса и аустроугарска власт сматрала привременим, а османски султан и даље имао суверена права на подручју спорних провинција. Та убијеђеност у привременост окупације била је врло јака код већине мухаџира (избјеглица) који су напустили Босну и Херцеговину прије Закона о војној обавези усљед чега су се најчешће насељавали у граничним подручјима Османског царства – Новопазарском санџаку, Македонији или Албанији, надајући се скором повратку у отаџбину.¹³⁰⁸ С обзиром да су то често била сиромашнија подручја од оних из којих су долазили, ови мухаџири су служили као доказ да при њиховој одлуци о исељавању економски разлози у овом почетном периоду нису били примарни.¹³⁰⁹

Утврђивање броја муслиманских становника који су у првим годинама окупације напустили Босну и Херцеговину и преселили се у Османско царство у суштини је немогуће из разлога што у том периоду ни Двојна монархија ни Турска нису водиле прецизну евиденцију, тако да постоје само претпоставке. Статистику о броју исељених људи аустроугарска управа у Босни и Херцеговини почела је да води тек од 1883. године с тим да је, из политичких разлога и тежње да се пред европском јавношћу не открива стваран број исељеника, пошто би то могло да доведе до нарушавања угледа окупационе управе, до објаве података о исељавању дошло тек 1906. године.¹³¹⁰ Све

¹³⁰⁵ V. Bogićević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918. godine*, 184–186.

¹³⁰⁶ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 2006, 369.

¹³⁰⁷ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, 79.

¹³⁰⁸ L. Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, Ph.D., Columbia University 2013, 64–65.

¹³⁰⁹ J. Цвијић, *О исељавању босанских мухамеданаца*, 202–203.

¹³¹⁰ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 45; N. Šehić, *Politički razvitak Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1909)*, 248–249.

наведено је утицало да број муслиманских становника који су отишли у првом таласу, непосредно након окупације, није познат, али претпоставља се да он није био велики.¹³¹¹ Значајнији број исељених био је у другом таласу, након објаве Закона о војној обавези и гушења Херцеговачког устанка, а према процјенама аустроугарских власти износио је око 8.000 људи.¹³¹² Сличне бројке дао је и турски историчар Кемал Карпат истичући да се у Османско царство током наведеног периода није доселило више од десет до дванаест хиљада босанскохерцеговачких муслимана и закључио да је до краја XIX вијека са тог простора у Турску процентуално емигрирало знатно мање муслиманског становништва него из Бугарске, Румуније и Кавказа.¹³¹³

Објашњење врло интересантне чињенице да се из Босне и Херцеговине, без обзира на бројне притиске које смо навели, у првим годинама иселио веома мали број муслиманског становништва тешко да можемо да нађемо у понашању аустроугарских власти.¹³¹⁴ На слабу покретност много више је утицала већ истакнута убијеђеност босанскохерцеговачких муслимана да је окупација привремена,¹³¹⁵ као и одређени сигнали из Османског царства да се одлуке о исељењу одгоде.¹³¹⁶ Што се става представника Двојне монархије тиче, он се види не само из приказаних притисака којима је било изложено муслиманско становништво, него и из чињенице да се Земаљска влада, након доношења објаве Закона о војној обавези и значајног повећања молби за исељавање, није ни најмање трудила да онемогући процес исељавања. Њу је само интересовало да онемогући одлазак онима који су жељели да избјегну војну обавезу или неку обавезу према трећим лицима док су сви остали без икаквих проблема добијали дозволу за одлазак, а на њихову земљу су одмах насељавани колонисти. Да би се такво стање учврстило, чак су донесене и уредбе којима се настојао онемогућити повратак исељеника.¹³¹⁷ Оваква политика је била значајно другачија од понашања аустроугарских власти према муслиманском становништву у каснијем периоду, од Калајева времена, а, по свој прилици, била је резултат реванша снажном отпору који је војска Двојне монархије доживјела од локалних муслимана током уласка у Босну и Херцеговину, као и почетног лутања окупационе управе по питању какву политику да води у окупираним покрајинама и на кога да се ослања међу домаћим становништвом.

Сем понашања Аустроугарске, по питању исељавања босанскохерцеговачких муслимана веома је интересантан и став Османског царства.¹³¹⁸ Када је у првој

¹³¹¹ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 9; М. Hadžijahić, *Uz prilog prof. Vojislava Bogićevića*, *Historijski zbornik*, god. III, br. 1–4 (1950), 191.

¹³¹² *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 9.

¹³¹³ К. Н. Karpat, *The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878–1914: An Account Based on Turkish Sources*, u: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, edited by M. Koller and K. N. Karpat, Madison 2004, 130–131.

¹³¹⁴ Неки аутори, наиме, истичу као врло значајну чињеницу да су аустроугарске власти, за разлику од неких других земаља, осигурале физичку егзистенцију муслиманском становништву у Босни и Херцеговини, омогућиле му да остане на свом земљишту и настави са дотадашњим начином живота. (М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH*, 114).

¹³¹⁵ L. Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, 64.

¹³¹⁶ E. Veladžić, *Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njena struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave*, 171.

¹³¹⁷ V. Bogićević, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918. godine*, 182–183.

¹³¹⁸ Дуго времена међу историчарима се само нагађало о ставовима османских власти према миграцијама босанскохерцеговачких муслимана, посебно у овом раном периоду, али је у посљедње вријеме, радовима Кемала Карпата и L. Amzi-Erdoğdular, писаних на основу истраживање у османским архивима, у значајној мјери расвијетљен и овај аспект збивања и демантоване све претпоставке о османском подстицању на исељавање у првим годинама окупације.

половини 1879. године, услед појачаних притисака аустроугарских власти, дошло до повећања захтјева за миграцијом у Турску, реаговао је и тамошњи кабинет, који је крајем априла 1879. године у вези са тим доставио мишљење султану, пружајући нам тиме увид какве су погледе о овом битном питању, већ у најранијем периоду, имали највиши османски званичници.¹³¹⁹

Расправљајући о поднесеним захтјевима, чланови османске владе су пажљиво размотрили два кључна питања са којима би османска држава морала да се суочи током спровођења миграција и давања подршке будућим исељеницима – питање превоза, који је требало вршити преко Солуна, и питање насељавања и издржавања, које је требало да падне на плећа како државе, тако и становништва на чијем подручју би били насељени босанскохерцеговачки мухаџири. Када је, кроз дискусију, питање миграција сагледано у цјелини, како са политичког, тако и са економског аспекта, дошло се до закључка да исељавање муслиманског становништва из Босне и Херцеговине дефинитивно није у интересу османске државе.¹³²⁰

Гледано из политичког угла на то је указивало више разлога: постојање значајног броја муслиманске популације у Босни и Херцеговини било је не само врста гаранције за права османске владе на том подручју, већ и врло вриједна чињеница која је могла значајно да се искористи уколико би се Двојна монархија једнога дана одлучила да крене према Солуну. То становништво могло је да се подстакне на устанак и створи велики проблем за аустроугарске снаге на фронту, које би тиме биле суочене са избијањем жаришта у својој позадини. Такође, османска влада је видјела шансу за себе и у чињеници да је Двојна монархија због бројности муслиманског становништва и јаког отпора које им је оно пружило током спровођења окупације била принуђена да у Босни и Херцеговини задржи скоро 60.000 војника. Уколико би жељела да ту војску употреби на неком другом подручју, сигурно је да би морала да води рачуна и о ставу Османског царства које је лако могло да покрене или смири босанскохерцеговачке муслимане. Све ове погодности, као што се види, произиласе из бројности муслиманског становништва у некадашњим провинцијама. Али, како је та бројност исељавањем могла бити озбиљно угрожена, поготово што би земља и имовина мухаџира биле дате колонистима – хришћанима, Османско царство није имало ни најмање интереса да подстиче или подржава миграције.¹³²¹

Сем ових политичких, чланове османске владе на исти закључак наводиле су и економске околности. Разматрајући трошкове транспорта и насељавања муслиманског становништва из Босне и Херцеговине, схватили су да би они представљали претешко финансијско оптерећење не само за државу, него и за већ исцрпљено анадолијско становништво од којег се очекивала значајна солидарност. При томе, најреалнију и најкориснију слику о тренутним могућностима пружала им је чињеница да власти нису биле способне да обезбиједе основне потребе чак ни за већ постојеће исељенике у Анадолији, а камоли да се могло очекивати да ће бити у стању да учине нешто значајније за нове, поготово ако би дошли у већем броју. Због тога се масовно мигрирање није могло прихватити, али нису се жељела ни затворити врата за све невољнике, па је закључено да се онима који су донијели чврсту одлуку да се преселе, то буде и омогућено. Истовремено, да би се смањила навала, требало је настојати одвратити босанскохерцеговачке муслимане од мигрирања кроз пажљиво праћење разлога који доводе до исељавања, као и пружањем подршке и заштите¹³²² која би

¹³¹⁹ L. Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, 61.

¹³²⁰ *Isto*, 61–62.

¹³²¹ *Isto*, 62; K. H. Karpat, *The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State*, 129.

¹³²² L. Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, 62–63.

довела до смиривања њиховог незадовољства. У том циљу, почетком јануара 1880. године донесена је и одлука да се дипломатским путем покуша утицати на Двојну монархију да прекине са притисцима на муслиманско становништво у Босни и Херцеговини, као и са угрожавањем њихових имовинских права.¹³²³

Наведени напори показали су значајан успјех у погледу смањења броја људи који су напустили покрајине. Ипак, након објаве Закона о војној обавези и гушења Херцеговачког устанка, талас незадовољства је доживио врхунац, па је услиједио највећи дотадашњи талас исељавања босанскохерцеговачких муслимана. Суочена са жалбама њихових водећих људи као и великим бројем захтјева за усељење, Порта је била принуђена да омекша свој став и либерализује процес имиграција издвајајући у том циљу, за транспорт и насељавање, милион лира.¹³²⁴

Када се исељавање муслиманског становништва из Босне и Херцеговине у Османско царство у првим годинама окупације сагледа у цјелини, може се констатовати да, без обзира на јаке разлоге незадовољства и бројне мотиве за одлазак, оно није било остварено у неком значајнијем броју. Иако пуни огорчења, локални Муслимани су се ипак рађе повлачили у себе, него што су напуштали окупирану отаџбину и одлазили у далеку, иако срцу драгу, неизвјесност оличену у Османском царству. Томе је у највећој мјери допринијела чињеница су у највећем дијелу овог почетног периода, све до објављивања Закона о војној обавези, босанскохерцеговачки муслимани окупацију доживљавали као привремену, што је, заједно са негативним ставом Османског царства у вези са миграцијама, утишавало многе и умањивало број оних који су жељели да оду. Сем овога, у првим годинама окупације можемо у односу на период који је слиједио да уочимо разлику и у погледу примарних разлога који су утицали на исељавање: док за каснији период већина аутора као кључан доживљава економски фактор, у овом раном времену најзначајнији нам се чини психолошко-вјерско-политички, пошто су оба већа таласа, и онај из 1878. и онај из 1882. били подстакнути промјеном статуса Босне и Херцеговине који је довео до осјећаја угрожености муслиманског становништва – умјесто да, као до тада, буду саставни дио Османског царства, суочавали су се са реалношћу да потпуно дођу под власт једне хришћанске државе, што је за многе од њих било потпуно неприхватљиво и узроковало исељавање.

Повратак Срба

Устанак против турске власти, који је на простору Босне и Херцеговине трајао у периоду од 1875. до 1878. године, међу српским становништвом имао је за посљедицу и појаву великог броја избјеглица. Склањајући се пред опасношћу и непосредним сукобима, сем бјекства у планине, многи од њих су свој спас налазили преласком на територију Двојне монархије, Црне Горе или Србије.¹³²⁵ Покушаји враћања избјеглица, из различитих разлога и интереса, вршени су још током првог дијела устанка, али гледано у цјелини нису имали много успјеха. Османске власти су активности у том смјеру настојале да спроведу током прољећа 1876. године преко свог комесара Хајдар-ефендије, којег су наименовале за увођење реформи у Босни, но препреку за његов успјешан рад представљало је не само одбијање неповјерљивих избјеглица, него и потпуна незаинтересованост босанског валије.¹³²⁶

¹³²³ K. H. Karpat, *The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State*, 129.

¹³²⁴ Isto, 130; L. Amzi-Erdoğdular, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, 69.

¹³²⁵ С. Мијушковић, *Херцеговачки устанак и херцеговачке избјеглице по документима Которског архива*, 216; Б. Бабић, *Прилог изучавању положаја херцеговачких избјеглица у Црној Гори 1875–1878*, 223.

¹³²⁶ М. Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, 205–207.

Нешто касније, након неуспјешно окончаног првог рата са Турском, сличну активност, али из сасвим других разлога, покренула је и српска влада. Свјесна да од устанка више нема користи, она је жељела да га оконча и наговори избјеглице да се врате у отаџбину подстакнута бригом да их Двојна монархија не расели по својој територији, као и страхом да Османско царство, са друге стране, напуштене српске територије не насели Черкезима, чиме би био разбијен до тада компактан српски простор. Све њене тежње, међутим, показале су се узалудним пошто је тврда струја међу устаницима нашла наду у уласку Русије у рат, а повратак избјеглица спријечило је и додатно бјежање становништва из Босне, које је јасно показивало да тренутне прилике још увијек нису биле погодне за доношење такве одлуке. Суочена са неуспјехом, српска влада је покушала да у том важном послу добије подршку Аустроугарске, али њено обраћање влади у Бечу остало је без било каквог одговора. На крају, преостала јој је опција да покуша, кроз директне преговоре са турским властима, да учини нешто барем у вези са избјеглицама које су се налазиле у Србији. Испољени труд се коначно исплатио, па се значајнији број избјеглица вратио у Босну током прољећа 1877, са постепеним слабењем у каснијем периоду и потпуним престанком повратка након отпочињања другог српско-турског рата.¹³²⁷ Сљедећи талас започео је тек средином септембра 1878. године, с тим што се интензивније осјетио од октобра, након што су аустроугарске власти дозволиле свим расељеницима да се слободно врате на своја огњишта, и трајао је још увијек током јануара 1879,¹³²⁸ послје чега је, вјероватно, читав процес убрзо и окончан.

Што се Црне Горе тиче, дијелом захваљујући објективним, а дијелом и субјективним околностима, први значајнији повратак избјеглица у Херцеговину могао је да се изврши тек у првој половини 1878. године, након окончања борбених дејстава и склапања Санстефанског мира. Том приликом највећи број бјегунаца вратио се у невесињски и столачки округ, а у каснијем таласу и на подручје Зубаца, Билеће и Гацка.¹³²⁹ Податке о овим збивањима дају и руски дипломатски извори који истичу да су кључну улогу у споменутим кретањима имале петроградске и цетињске власти. Разлог интересовања руских дипломата за положај херцеговачких избјеглица лежао је у чињеници да су оне, током свог боравка у Црној Гори, издржаване управо средствима царске владе. Проблем је наступио оног тренутка када су херцеговачке избјеглице, веома узнемирене вијестима о аустроугарским припремама за окупацију, најприје почеле да отворено изражавају негодовање, а затим и да ступају у контакт са муслиманским становништвом, подстакнуте намјером да заједнички пруже отпор снагама Двојне монархије. Овакво понашање није одговарало интересима ни Црне Горе, јер је могло да је доведе у врло непријатну ситуацију наспрам Аустроугарске, ни Русији, пошто би је то приморало да врши додатна издвајања за прехрану избјеглица, па је усљед тога одлучено да током прољећа из Црне Горе буду исељени сви Херцеговци. За обављање овога посла ангажован је званичник Министарства спољних послова, барон Врангел, који је до 1. маја 1878. године на њихову родну територију успио да врати значајан број херцеговачких избјеглица.¹³³⁰ Тај процес је, међутим, створио нову врсту проблема османским властима, како у вези са проналажењем средстава за

¹³²⁷ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 225–229.

¹³²⁸ М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*, 129.

¹³²⁹ Б. Бабић, *Прилог изучавању положаја херцеговачких избјеглица у Црној Гори 1875–1878*, 238.

¹³³⁰ Отчет МИД за 1878. г., *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, 168.

Сам број о повратку 47.000 људи који је наведен у Извештају је претјеран, с обзиром на укупан број избјеглица, као и број који је касније враћен. Аустроугарски извори, са друге стране, процјењују да је у тој раној фази 1878. године враћено око 13.000 људи (*Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Wien 1879, 270).

преживљавање повратника,¹³³¹ тако и због чињенице да многи од њих, „до зуба наоружани“, нису били спремни да се лако уклопе у стару систем против којег су дигли устанак и неколико година ратовали.¹³³²

Негдје у то вријеме у питање повратка избјеглица, због својих интереса, озбиљније се укључила и Аустроугарска која ће, у периоду који је уследио, у читавом процесу одиграти и најзначајнију улогу. Само питање, Двојна монархија је најприје употребила у дипломатске сврхе, као средство притиска током преговора које је пред одржавање Конгреса у Берлину водила са Османским царством,¹³³³ а потом, како смо већ могли да видимо, и на самом Конгресу, као показатељ да Турска није у стању да се суочи са тим, као ни бројним другим проблемима у Босни и Херцеговини.¹³³⁴ Међутим, након оствареног циља и добијања права да окупира немирне провинције, Аустроугарска је била принуђена да повратак избјеглица посматра из сасвим другог угла, као неопходну карикатуру у процесу сређивања цјелокупног стања у покрајинама, чије рјешавање је било нужно преваходно из финансијских, али и неких других разлога. Притиснуте изјавама противника окупације у Монархији, који су као врло значајан аргумент против њеног извођења користили питање финансијских трошкова које је она изискивала, званичне власти Аустроугарске биле су присиљене да настоје да је у потпуности изведу са већ добијеним новцем и да не дођу у ситуацију да морају накнадно да траже било каква додатна средства. У погледу избјегличког питања то је значило обавезу његовог што бржег рјешавања да би се елиминисали значајни издаци које је Двојна монархија имала у вези са издржавањем избјеглица у својој земљи, али и да би се у разорену Босну и Херцеговину истовремено вратила неопходна радна снага, чијом активношћу би се изнова обновили разрушени домови и покренула обрада поља и привреда. Реализација посљедње ставке омогућила би да повратници буду пребачени на босанскохерцеговачки земаљски буџет и брину о сопственим потребама, дефинитивно ослобађајући Монархију од било каквих обавеза према њима.¹³³⁵

Међутим, како све избјеглице из Босне и Херцеговине нису боравиле у Двојној монархији, питање у вези са њима, није могло да се ограничи само на економски аспект. То се најбоље видјело на случају преосталих херцеговачких избјеглица у Црној Гори који је за Аустроугарску, сем економских, имао и јасне војно-политичке димензије. Овдје није било у питању само враћање радне снаге на запустјела поља, већ рјешавање много деликатнијег проблема из разлога што су споменуте избјеглице углавном биле састављене од херцеговачких устаника који су били у саставу црногорске војске. С обзиром да се Двојна монархија налазила непосредно пред отпочињањем окупације покрајина, понашање тих устаника је било утолико важније јер је могло извршити

¹³³¹ Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 10. maj 1878, *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine*, dok. br. 37.

¹³³² Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 27. maj 1878, *Isto*, dok. br. 40.

Аустроугарски конзул је као примјер навео преко сто наоружаних повратника у Невесиње, који су се почетком маја вратили у своја села, улијевајући својим понашањем врло мало повјерења локалним посједницима. Османска власт их је у почетку игнорисала, али је крајем мјесеца, по информацијама које је Васићу пренио босански валија Мазхар-паша, Висока Порта одлучила да повратнике поново протјера преко границе уколико се не буду покоравали турским законима и властима. (Konzul Vasić grofu Juliju Andrássy-ju, Sarajevo, 27. maj 1878, *Isto*, dok. br. 40). Недовољно јаке турске војне снаге у Херцеговини, као и догађаји и немири који су уследили утицали су негативно на извршење свих ових намјера, што је видљиво из извјештаја италијанског конзула Усиљиа (R. Petrović, *Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu*, 352).

О наведеним проблемима, који су избили након повратка херцеговачких избјеглица у Невесиње, у свом извјештају од 29. маја 1878. године писао је и енглески конзул Фримен – в.: NA, FO 195, 1212, Freeman to Layard, Bosna Seraï, 29th May 1878, no. 34.

¹³³³ В. Чубриловић, *Босански устанак 1875–1878*, 253.

¹³³⁴ *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902*, IV, 56–57.

¹³³⁵ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)*, 105–106.

одређени утицај на ток операција у Херцеговини. Захваљујући свему томе, аустроугарске власти су одлучиле да у рјешавању избјегличког питања дају приоритет управо случају херцеговачких избјеглица у Црној Гори, при чему су ангажовале све своје политичке потенцијале на челу са својим представником на Цетињу Темелом.¹³³⁶ Аустроугарским званичницима су били добро познати негативни ставови Херцеговаца у вези са окупацијом,¹³³⁷ али они су ипак, као што смо већ раније могли да видимо, захваљујући помоћи црногорског кнеза Николе, успјели не само да онемогуће контакте устаника са првацима херцеговачких муслимана и њихову сарадњу,¹³³⁸ него и било какав отпор устаничке војске¹³³⁹ која је, након темељног надзора, била принуђена да 6. октобра окупационим снагама преда оружје и заставе,¹³⁴⁰ чиме је био извршен и чин репатријације овог најотпорнијег дијела избјеглог херцеговачког становништва и истовремено заведен ред на граници Херцеговине према Црној Гори.¹³⁴¹

Овај важан догађај, међутим, није значио повратак свих херцеговачких избјеглица који су се налазили у Црној Гори. Руски конзул на Цетињу Јонин је још почетком августа био свјестан уколико се тај посао не одради током септембра да ће се на његово извршење морати чекати до прољећа наредне године из разлога што је било „незамисливо зими послати људе у земљу гдје нема ни једне здраве куће, ни једне колибе“.¹³⁴² Конзулова предвиђања показала су се потпуно исправна што се види из ноте заступника Темела коју је 23. децембра 1878. године у вези са избјеглицама послао министру иностраних дјела Црне Горе Станку Радоњићу. Истакао је да су аустроугарске власти направиле попис 146 породица са укупно 1002 особе из Невесињског среза које се још увијек нису вратиле на своја огњишта и замолио министра да се провјери да ли још увијек „станују у Црној Гори или су већ на путу да се репатрирају“, као и у каквом су стању у погледу исхране неопходне за преживљавање до повратка на своја огњишта.¹³⁴³ Црногорске власти у првом тренутку нису имале јасне податке о породицама са пописа,¹³⁴⁴ усљед чега је тамошњи Сенат ускоро издао наредбу племенским капетанима да се прибаве сви неопходни подаци о херцеговачким избјеглицама које се још увијек налазе у Црној Гори.¹³⁴⁵ На њихов повратак, ипак, требало је сачекати прољеће, а доласком у Херцеговину, као што смо могли да видимо у

¹³³⁶ Н. Каридџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 27.

¹³³⁷ АБОНМЦГ, фонд Никола I, фасцикла 1878. година, документ 158.

¹³³⁸ Д. Тунгуз-Перовић, *Устанак херцеговачко-бокељски 1882. г. против Аустро-Угарске*, 7–8.

¹³³⁹ Отчет МИД за 1878. г., *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, 168.

¹³⁴⁰ *Застава*, бр. 167, 24. октобра/5. новембра 1878.

¹³⁴¹ Н. Каридџић, *Hercegovacki ustanak 1882. godine*, 28.

¹³⁴² И. Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, 484.

¹³⁴³ Аустроугарска нота поводом избјеглица из Невесиња, 23. XII 1878, *Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџаку (1878, 1879 и 1882)*, приредио Јован Ивовић, *Историјски записи*, књига I, 1948, документ број 24.

Аустроугарске власти показале су се вољне да помогну тајно или новцем све оне избјеглице из Херцеговине које су налазиле у тешкој материјалној ситуацији, а још увијек се нису вратиле из Црне Горе усљед лошег времена или било ког другог оправданог разлога. Са друге стране, јасно су истакле да неће пружити никакву помоћ онима који желе да се трајно настане у Црној Гори или сами имају средства за издржавање.

¹³⁴⁴ Војвода Ђуро Церовић војводи Иву Радоњићу, 13. (25) XII 1878, *Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџаку (1878, 1879 и 1882)*, *Историјски записи*, књига I, 1948, документ број 25.

Војвода Церовић је сматрао да су главни разлози за даљни останак у Црној Гори споменутих избјеглица касно дата наредба за повратак, лоше вријеме, као и постојање одређеног броја удовица са малом дјецом и болесника. Такође, неки међу њима нашли су бар основне услове за преживљавање до прољећа, док у Невесињу не би имали ни хране, нити гдје да се склоне од невремена јер су остали без кућа.

¹³⁴⁵ АБОНМЦГ, фонд Црногорски Сенат, кутија III, 1878. година, документ 285; А. Стаматовић, *Улога Црне Горе у пацификацији Херцеговачког устанка*, 96.

поглављу о аграрном питању, чекали су их, као и остале избјеглице, бројни проблеми, учинивши Невесиње идеалним простором за нови устанак.

Пред сам крај повратка херцеговачких устаника, Босанска комисија је почела упорно да подстиче и обављање репатријације из крајева саме Монархије – Далмације, у којој је крајем 1878. године било нешто преко 35.000 избјеглица (од тога 17.000 из Херцеговине, а остали из Босне), Војне крајине, у којој их је било 56.803 и хрватско-славонског Провинцијала, у коме се налазило 26.777 избјеглих лица, сви са подручја Босне. Десетак дана касније, 18. октобра, Комисија је донијела и званичан налог за репатријацију, који је нарочито успјешно спроведен на простору Далмације. Кључну улогу при томе је обавио тамошњи намјесник, генерал Родић, захваљујући чијој способности и на вријеме обављеним припремама читав процес је могао одмах да се покрене и био је окончан већ до краја истог мјесеца. На осталим подручјима одвијао се знатно спорије, прије свега због чињенице да је почео тек у новембру, усљед чега се већ након неколико дана суочио са великим кишама и поплавама, а нешто касније и са жестоком зимом и снијегом. Неподесни услови за повратак утицали су да су се посљедње избјеглице са тих подручја вратиле у Босну тек током прољећа 1879. године, након чега је репатријација избјеглица била и дефинитивно окончана.¹³⁴⁶

Повратак избјеглица на своја огњишта није, међутим, значио и истовремено ослобађање Монархије од дотадашњих финансијских обавеза које је имала у вези са њима. На то је утицала чињеница да је репатрирано српско становништво наишло на бројне проблеме, поготово у вези са храном, пошто се већина од њих вратила током јесени и зиме, па је без аустроугарске помоћи тешко могло да преживи до идуће жетве.¹³⁴⁷ Свјесне тога, окупационе власти су наставиле са својим програмом помоћи, који је предвиђао да се за сваког повратника издвоји 6 крајцара дневно, неопходних за набавку жита. У овај програм, након повратка из Црне Горе, укључени су и Херцеговци које је до тада помагала Русија с тим што је њима дата и додатна помоћ за набавку опреме.¹³⁴⁸ То је учињено на приједлог генерала Јовановића који је извијестио да је на том подручју ситуација била посебно тешка пошто су источно од Неретве сва насеља била разорена, поља необрађена, а повратници нису имали на располагању никакве стокe.¹³⁴⁹ Овај процес давања помоћи репатрираним избјеглицама на простору Босне трајао је до краја априла 1879. године, док је у Херцеговини, због наведене тешке ситуације, додатно продужен и дефинитивно је завршен крајем јуна исте године. Његовим окончањем са плећа званичника Двојне монархије био је скинут један значајан проблем.¹³⁵⁰

Колонизација католичког становништва

Паралелно са одсељавањем муслиманског и повратком избјеглог српског становништва, током првих година аустроугарске окупације на подручју Босне и Херцеговине одвијао се и процес колонизације католичког становништва. Коријени те политике, која је током аустроугарске владавине имала значајне посљедице на демографску слику окупираних провинција, могу да се нађу у обраћању Ђуле Андрашија аустроугарском конзулу у Сарајеву Теодоровићу 1872. године. Том

¹³⁴⁶ Protokoll der 12. Sitzung der Commission für die Angelegenheiten von Bosnien und der Hercegovina, abgehalten am 9. October 1878 im k. u. k. Ministerium des Äussern. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 2; F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)*, 105–106.

¹³⁴⁷ И. Тепић, *Успостављање Аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини*, 123.

¹³⁴⁸ Protokoll über die 26. Sitzung der Commission für die Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina, abgehalten am 23. Janner 1879 im k. u. k. Ministerium des Äussern. *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918)*, dok. br. 7, 34–35.

¹³⁴⁹ F. Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878–1918)*, 105.

¹³⁵⁰ Н. Капидџић, *Херцеговачки устанак 1882. године*, 29.

приликом Андраши је истакао да Порта има јасан интерес да крајеве који се налазе уз ријеку Дрину, а насељени су искључиво православним становништвом које је у потпуности наклоњено Србији, кроз колонизацију „испреплетене лојалним и поузданим елементима“, разбијајући на тај начин етнички континуитет српског народа.¹³⁵¹

Само шест година касније, након успјеха постигнутог на Берлинском конгресу, Аустроугарској се указала прилика да сама реализује предложену идеју. У првом тренутку, међутим, добијање мандата за окупацију привукло је пажњу и широк кругова који су, подстакнути неким својим интересима, по питању колонизације реаговали знатно ефикасније од државе. Поучени ранијим искуствима у вези са насељавањем крајева из којих се повлачило Османско царство, неки од њих су у раду на колонизацији становништва на окупиране територије видјели шансу за лично богаћење, док су други, првенствено из црквених кругова, у цијелокупном пројекту видјели могућност за ширење својих религиозних увјерења и потискивање ислама.

Међу најажурнијим у овом послу показала се *Генерална агенција за исељавање према Босни и Херцеговини* која је, не много дана после завршетка Берлинског конгреса, у јулу 1878. године, издала у Загребу „Проглас и позив за исељавање према Босни“ обећавајући онима који се одлуче за колонизацију срећу и богатство у Босни и Херцеговини, као и могућност повољног закупа и куповине земље за коју је истицано да се налази у плодним равницама.¹³⁵²

Нешто касније, реаговали су и представници католичке цркве, и то у више наврата, испољавајући велико занимање за нове територије и могућности пресељења. Један од њихових кључних захтјева при томе био је да се црквеним редовима, у којима су видјели темељ за учвршћење аустроугарске власти у провинцијама и обрачун са „многобројним Турцима“, омогући оснивање колонија.¹³⁵³ Католички стручњак Георг Плакалб, два дана после завршетка борбених дејстава, 22. октобра 1878. године, изнио је процјену да је скоро половина Босне и Херцеговине ненасељена при чему је само мали дио, једна петина, у питању било брдовито земљиште, док је остатак чинила земља погодна за насељавања и оснивање нових манастира, усљед чега је на том простору препоручио стварање пољопривредних колонија које би образовали становници досељени из Аустроугарске монархије.¹³⁵⁴ Најдјелотворније се, ипак, показало дјеловање Франца Пфанера, старјешине и оснивача трапистанског самостана „Марија Звјезда“ у Делибашином селу код Бањалуке, који је у тренутку акције иза себе имао већ читаву деценију боравка на простору Босне и Херцеговине¹³⁵⁵ захваљујући чему је одлично био упућен у локалне прилике. Пфанер је током јесени у њемачком часопису „Christlicher Pilger“ написао један, како се показало, врло интересантан чланак о Босни у коме је указао на могућности насељавања споменутог подручја. Тај чланак је нешто касније објављен и као посебна брошура, а затим дијељен заинтересованим људима у Њемачкој који су у том тренутку, усљед привредне кризе и културкамфа,

¹³⁵¹ М. Екмеčić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XX (1972–1973), Sarajevo 1974, 113; Исти, „*Географски непријатељ Србије*“ (*Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878*), у књизи: *Огледи из историје*, 104.

¹³⁵² А. Kasumović, *Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914: Case study za njemačke erarne kolonije*, Prilozi 38 (2009), Sarajevo 2009, 83.

¹³⁵³ Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе*, Историјски часопис XXXVI (1989), 111–112.

¹³⁵⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије, II*, 86–87; С. Луџија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Бања Лука 2013, 28–29.

¹³⁵⁵ Самостан је основан 1869. године на земљишту које је купљено од богатог бањалучког трговца Тома Радуловића (В. Teinović, *Trapistička opatija Marija Zvijezda u Banjaluci (1869–2009). Katalog izložbe povodom 140 godina od osnivanja, postojanja i djelovanja*, Banja Luka 2009, 6–7).

били склони да траже повољније услове за живот. Захваљујући томе, неки од њих су убрзо почели да се обраћају Пфанеру тражећи додатне информације.¹³⁵⁶

Сви наведени примјери показују да је активност у вези са колонизацијом била врло жива већ од првих дана одлуке о окупацији, а за посљедицу је имала појачан интерес обичног становништва за услове евентуалног пресељења, који је проистекао из наде да би стицањем земљишта на новим подручјима могли да остваре побољшање својих животних услова. Захваљујући томе, Земаљска влада у Сарајеву, Заједничко министарство финансија у Бечу, али и аустроугарска дипломатска представништва у Њемачкој и Италији у наредном периоду примале су бројне упите у вези са могућностима за насељавање у Босни и Херцеговини. Наведена активност је, међутим, у овој почетној фази скоро у потпуности била сведена на приватну иницијативу. Што се званичних институција Двојне монархије тиче, оне су у одређеној мјери биле изненађене овако хитром реакцијом становништва у погледу досељавања у Босну и Херцеговину. Саме су, истовремено, по питању колонизације биле прилично пасивне, а према постављеним упитима не само да нису водиле нимало јасну политику, него су често испољавале и сасвим недоследан и противрјечан став.¹³⁵⁷ Тако је крајем 1878. године Заједничко министарство финансија на тражене информације у вези са досељавањем истицало да још увијек није вођена никаква дискусија,¹³⁵⁸ да би током 1879. у погледу насељавања Босанске Посавине најприје, због неевидентираних државне земље, одбило велики колонизациони подухват из Угарске, а потом је, преко аустроугарског конзулата у Франкфурту на Мајни, исто то подручје, као изузетно погодно за насељавање, хвалило потенцијалним колонистима из Њемачке. Сличних примјера било је још.¹³⁵⁹ Све те испољене недоследности биле су посљедица непостојања јасно дефинисаног односа према насељавању.¹³⁶⁰ Као ни у многим другим питањима, попут изградње управе или аграрног питања, ни у погледу колонизације католичког становништва на почетку окупације није постојала изграђена стратегија дјеловања аустроугарских власти, него се она тек постепено утврђивала и формирала, обликујући се кроз суочавање са проблемима на терену.

Суочене са тим, аустроугарске власти су жељеле да, прије него што се усуде да позитивно одговоре на бројне упите у вези са колонизацијом, најприје спроведу неопходна испитивања у самим провинцијама, која би им омогућила да реално сагледају колико је сва та активност била изводљива.¹³⁶¹ Земаљска влада је већ средином 1879. године почела да процјењује тренутне услове, при чему јој донесени закључци нису били много оптимистични. Из оцјене коју је послала Заједничком министарству финансија 12. јуна 1879. године види се да су проблеми за насељавање постојали како на државном, због непостојања катастра,¹³⁶² тако и на приватном земљишту на коме је, сем високе цијене, кључну препреку представљало неријешено аграрно питање.¹³⁶³ Пошто су сличне резултате дала и накнадна испитивања, обављена

¹³⁵⁶ Ђ. Mikić, *O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Materijali sa naučnog skupa *Migracioni procesi u Bosni i Hercegovini od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Sarajevo 1990, 183.

¹³⁵⁷ F. Hauptmann, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI (1965), 157, 159–160.

¹³⁵⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 302/1878.

¹³⁵⁹ F. Hauptmann, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini*, 159.

¹³⁶⁰ Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину*, 112.

¹³⁶¹ А. Kasumović, *Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914*, 85.

¹³⁶² За вријеме османске управе није било ни катастра, ни грунтовнице. Право власништва на одређену некретнину доказивано је тако што је њен посједник имао личну посједовницу или тапију. (N. Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956, 10).

¹³⁶³ Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину*, 112.

током септембра исте године у окружној области Доња Тузла, било је јасно да окупациона власт у том тренутку није могла значајније приступити процесу колонизације из разлога што сваки покушај њеног спровођења, све док неки од наведених проблема не буде ријешен, није имао никакве шансе да успије.¹³⁶⁴ При томе, оба проблема су била врло озбиљна. Због изразито супротстављених ставова земљопосједника и кметова тешко се могло очекивати да ће аграрно питање бити брзо ријешено. Са друге стране, ни премјеравање тла и израда катастра, нису представљали мали посао, тако да је било лако закључити да у скорије вријеме било какав пројекат систематског насељавања није могао значајније напредовати.

Прихватање оваквог става, који је проистекао из сусрета са реалним приликама у провинцијама, није, међутим, значио да су окупационе власти биле против самог пројекта колонизације, него да он, бар када је у питању његово спровођење од стране државе, треба да сачека док се на терену не ријеше проблеми који га ометају. Врло брзо се, међутим, видјело да је по овом питању Земаљска влада у Сарајеву имала нешто другачије гледиште од централних власти у Бечу. Наиме, недуго након споменутих испитивања, Влада се показала знатно наклоњенија колонизацији, а на овакав њен став вјероватно је утицала и бојазан да би се дотадашњом политиком одбијања досељеника интерес потенцијалних колониста за Босну и Херцеговину могао у потпуности угасити. Подстакнута тиме,¹³⁶⁵ као и очекивањем да би се насељавањем ојачала привреда окупираних провинција,¹³⁶⁶ она је током јесени 1879. године почела да ради на утврђивању јасних услова под којим су се будући колонисти могли да населе на подручју Босне и Херцеговине. Обраћајући се тим поводом, нешто касније, Заједничком министарству финансија, истакла је гледиште да би се већ могло почети са процесом насељавања колониста, с тим што би њихов број у том тренутку морао бити ограничен. Њен следећи корак у том правцу био је израда „Одредаба о колонизацији у Босни и Херцеговини“, у којима су биле јасно назначене повластице на које су могли да рачунају досељеници.¹³⁶⁷

„Одредбама“ је, између осталог, било предвиђено да се досељеницима бесплатно даје државна земља, а добијали су и ослобађање од пореза чије трајање је зависило од величине групе са којом су се населили: уколико би се населили у групи од 50 породица, били су ослобађани пореза током 10 година од насељавања, а уколико су биле у питању мање групе, онда су били ослобађани првих 5 година. Сем овога, досељеници су добијали и дрво за грађење кућа и неопходних зграда, а током прве године и огревно дрво. Ипак, за будуће досељенике нису биле предвиђене само привилегије већ су постојале и одређене обавезе које су морали да испуне да би добили сагласност за долазак, а кључна се односила на посједовање минимално 600 форинти капитала, који би им омогућио да могу да се издржавају до прве жетве. Што се оних који су насељавали вакуфску или приватну земљу тиче, могли су да добију само моралну подршку при склапању уговора. Из наведеног је видљиво да су се предвиђене повластице односиле прије свега на оне који су насељавали државну земљу, чиме је јасно показано да је Земаљска влада имала знатно мањи интерес да подстиче насељавање вакуфске или приватне земље јер су на њима још увијек владали потпуно несређени аграрни односи који су током процеса насељавања могли да стварају бројне проблеме. Такође, подстицан је и долазак у већим групама, којима су даване и посебне привилегије, а увођењем одредаба о обавези посједовања одређеног капитала настојао се онемогућити долазак сиромашних људи пошто би њихово издржавање пало на леђа

¹³⁶⁴ А. Kasumović, *Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici*, Zbornik radova *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive*, Sarajevo 2015, 80.

¹³⁶⁵ F. Hauptmann, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini*, 160–161.

¹³⁶⁶ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 308.

¹³⁶⁷ АБХ, ЗМФ, БХ 3803/1880; Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину*, 113.

власти. У погледу мотива, иако су у „Одредбама“ истицане прије свега тежње за унапређивањем пољопривредне производње, каснији развој процеса колонизације јасно је показао постојање и скривених политичких циљева,¹³⁶⁸ који су се у великој мјери поклапали са изложеним Андрашијевим смјерницама из 1872. године.

Изложене „Одредбе“ Земаљска влада је поднијела на одобрење Заједничком министарству финансија, а сама је, док је чекала на одговор, почела да трага за државном земљом на којој би могле да се населе прве скупине досељеника. Ствари се, међутим, нису одвијале у правцу у коме је жељела: не само што је без израде катастра било врло тешко наћи одговарајућу државну земљу, него се и Заједничко министарство финансија, без обзира на сва подсећања од стране Земаљске владе, није журило са изношењем свога става, што није било ни чудно с обзиром на раније изнесене резултате испитивања. Најзад, након дугог одлагања које је потрајало чак 9 мјесеци, Министарство је у јулу 1880. године ипак дало своју сагласност на предложене „Одредбе“,¹³⁶⁹ а мјесец дана касније, 11. августа, полазећи од усвојеног нацрта Земаљске владе, донијело је Уредбу,¹³⁷⁰ у којој је изнијело и прве смјернице о начинима на који би требало да се обавља будући процес колонизације, нагласивши при томе да доношење формалног закона о колонизацији, у фази у којој су се послови тренутно налазили, не само да је било непотребно, већ и непожељно јер би властима могло да веже руке и доведе их у врло неугодну ситуацију. Због тога је, по његовом виђењу, прије него што се ствар правно стандардизује било неопходно ријешити низ важних питања, а тренутно, умјесто закона о колонизацији, направити збирку повластица које су могле бити додијелене колонистима.¹³⁷¹

Све то, међутим, у реалности није много значило пошто је недостатак неспорне државне земље, која је у нацрту Земаљске владе и Уредби Заједничког министарства финансија имала кључну улогу, изнесене планове учинило немогућим за реализовање све док не буде окончан процес израде катастра. Тиме је у вези са колонизацијом наступио период веома слабе активности државних органа који је трајао све до пред крај 1882. године,¹³⁷² заокруживши на тај начин, по том питању, у цјелини врло низак учинак аустроугарских власти у првим годинама окупације. Објективно, с обзиром на прилике са којима су се суочили, они у овако кратком року и нису могли учинити нешто много сем вршити припреме за каснију дјелатност.

Захваљујући свему овоме колонизација се у првим годинама окупације, на конкретном плану насељавања, свела на самосталну дјелатност појединаца или група који су куповали приватну земљу и насељавали се као слободни сељаци или су ступали у закупнички и кметски однос.¹³⁷³ На тај начин, на подручју бањалучког котара, у ово

¹³⁶⁸ АБХ, ЗМФ, БХ 3803/1880, Bestimmungen über die Colonisation in Bosnien und in der Hercegovina; Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину*, 113–114.

¹³⁶⁹ А. Kasumović, *Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914*, 89; F. Hauptmann, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini*, 162.

¹³⁷⁰ Erlass des gemeinsamen Ministeriums vom 11. August 1880, Nr. 5429 V.H., betreffend die den Colonisten zu gewährend Begünstigungen. *Sammlung 1878–1880, I*, 533.

¹³⁷¹ Исто; С. Луџија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, 29–30.

¹³⁷² F. Hauptmann, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini*, 162–164. (Као и у многим другим стварима до промјене у њиховом држању дошло је тек након постављања Бенјамина Калаја на чело Заједничког министарства финансија током јуна исте године. Иако је и сам првих мјесеци примјењивао ставове свога претходника, Калај се након пола године развио у заговорника колонизационе политике. Свјестан да је у том тренутку за насељавање било немогуће користити државну земљу, он је прихватио сугестију Земаљске владе да би се, до рјешења проблема у вези са могућношћу насељавања државне земље, требало окренути куповини или закупу приватне земље, што је током 1883. године и учињено).

¹³⁷³ Како су и поједини земљопосједници били заинтересовани за њихов долазак, Земаљска влада је, да би олакшала читав процес, 1880. године направила попис приватних посједа које су колонисти могли да купе или узму у закуп. (АБХ, ЗМФ, БХ 3803/1880, Земаљска влада Заједничком министарству финансија, 8. 2. 1880; Т. Краљачић, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину*, 116).

вријеме настале су двије значајне колоније насељене досељеницима из Њемачке – Виндхорст и Маглај на Врбасу. Темелј прве, током октобра 1879. године, направиле су придошлице са подручја Есена и околине, након што су, уз подршку фра Пфанера, купиле земљу од Арифа Шибиха у Брезикама, на простору Босанске Градишке. Око ове групе касније су се окупљали досељеници из Хановера, Олденбурга и Брауншвајга учврстивши и проширивши прву страну колонију у Босни, названу по истоименом католичком вођи.¹³⁷⁴ Друга колонија, Маглај на Врбасу, оформљена је 1880. године од стране Нијемаца из Угарске, којима су се потом придружили и Нијемци из Хановера, Олденбурга, Брауншвајга, аустријске Шлезије, Чешке и Моравске. Осам година касније, у част принца Рудолфа, преименована је у Рудолфштал.¹³⁷⁵ Иако су и једна и друга колонија у каснијем периоду биле примјер напретка, њихови становници, у овој почетној фази, због недостатка новца и лоше жетве, били су суочени са бројним проблемима услед чега су морали да траже помоћ од Земаљске владе – у новцу, отпису десетине за оне који су је плаћали, додјелу сјемена и слично. Окупациона власт у првом тренутку није била расположена да средствима из државне благајне помаже приватна лица, али како није жељела да дође до пропадања првих колонија, пошто би то могло негативно да се одрази на даљњи процес колонизације, настојала је да им помогне колико је могла. То се, међутим, често сводило на симболичну помоћ која за многе досељенике није много олакшала прве, тешке године живота у Босни и Херцеговини.¹³⁷⁶

Почетне године аустроугарске управе, са једне стране, наслањале су се на врло немирно раздобље, обиљежено ратним сукобима, а са друге, означиле су велику промјену, оличену кроз окончање вишевијековне османске владавине и почетак сасвим нових односа, због чега и не чуди да су биле праћене значајним покретима и миграцијама становништва. Незадовољно промјеном власти муслиманско становништво је одлазило, српско се враћало из избјеглиштва, док су католички кругови изван земље у свему што се догодило видјели прилику да на окупираним територијама колонизацијом ојачају свој фактор. Према свакој од наведених активности аустроугарске власти су, полазећи од сопствених интереса и реалних могућности, испољиле специфичну политику. Тако су се, у вези са повратком српског становништва у Босну и Херцеговину, максимално и врло успјешно ангажовале, дијелом да би се ослободиле издатака које су давале за избјеглице које су се налазиле у Монархији, а дијелом да би се повратило радно способно становништво неопходно за пуњење буџета. Истовремено, ништа нису чиниле да би се зауставио одлазак муслиманског дијела популације, и то не само у првој фази, непосредно након сукоба, у вријеме војне управе изразито им несклоног генерала Филиповића, него ни касније, што и у овом сегменту показује да у овим почетним годинама према њима није било оне наклоности коју сусрећемо касније, са доласком Бенјамина Калаја, нити је било размишљања да одлазак муслимана повећава проценат православног становништва. Што се католичког дијела тиче, његов број је од самог почетка повећаван досељавањем чиновника, занатлија, трговаца, као и лица која су се бавила дјелатностима слободних занимања, док је колонизација пољопривредног становништва у ово вријеме, без обзира на споменуто форсирање католичких кругова, услед проблема са непостојањем катастра и неријешеног аграрног питања, била блокирана и сведена на самосталну дјелатност појединаца или група који су куповали приватну земљу и насељавали се као

¹³⁷⁴ Ђ. Микић, *О колонизацији страних селјака у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске управе*, 183–184.

¹³⁷⁵ С. Луџија, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, 37.

¹³⁷⁶ А. Касумовић, *Аустроугарска колонизациона политика у Босни и Херцеговини и први њемачки досељеници*, 86–89.

слободни сељаци или су ступали у закупнички и кметски однос. Иако окупациона власт, дакле, у овој раној фази није могла да приступи процесу колонизације, већ у овом времену оцртале су се идеје које су биле спроведене чим су се за то створиле прилике, значајно измијенивши проценат вјерских група насељених у Босни и Херцеговини, прије свега у корист католичког живља.¹³⁷⁷

¹³⁷⁷ У односу на попис из 1879. године, становништво Босне и Херцеговине је по религијама забиљежило сљедећи прираштај: 1885. године – православно 14,99%, муслиманско 9,82%, католичко 26,93%; 1895. године – православно 35,52%, муслиманско 22,29%, католичко 59,57%; 1910. године – православно 66,21%, муслиманско 36,45%, католичко 107,29%. Сем тога, када се упореде пописи из 1879. и 1910. учешће католичког дијела у укупном становништву Босне и Херцеговине повећано је за 4,79%, православног за 0,61%, док је муслиманског смањено за чак 6,48%. (Ortschafts- und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs – Ergebnisse vom 1. Mai 1885; Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895; Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910).

ЗАКЉУЧАК

Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине, извршена у другој половини 1878. године, убраја се међу најзначајније догађаје у историји овог подручја. Резултат је дуготрајних тежњи Хабзбуршке монархије испољених, најприје, кроз више ратова током XVIII вијека, а затим и кроз истрајне дипломатске напоре у вријеме Велике источне кризе. Искористивши повољне међународне околности, Двојна монархија је непосредно пред Берлински конгрес успјела да за окупацију обезбиједи сагласност, или бар непротивљење, свих великих сила, па су једини противници за извршење њених намјера, у догађајима који су услиједили, били Османско царство и локално становништво, и то његов српски и муслимански дио.

Поражено у рату са Русијом, Османско царство није било јак противник. Да је на мјесту министра иностраних послова Аустроугарске Андрашија био њемачки канцелар Бизмарк, он би још уочи Конгреса извршио окупацију и тиме, како је сам признао, довео све пред свршени чин. Андраши је, међутим, морао да води рачуна о врло компликованој унутрашњој ситуацији у својој земљи, свјестан да се многи, посебно у мађарском дијелу, због ионако великог броја Словена у Монархији, противе окупацији. Због изразито антируског става дијела државе из којег је и сам потицао, сматрао је да ће његову намјеру много лакше да прихвате ако буде изгледало да је она остварена у сарадњи са Цариградом, а не са Петроградом. Истовремено, био је и свјестан да би договор са Турском могао позитивно да дјелује на локално становништво да не пружа било какав оружани отпор окупационим трупама Двојне монархије. Захваљујући свему томе, Андраши је током читавог Конгреса, као и непосредно након њега, у преговорима са представницима Османске царевине показивао изразито стрпљење настојећи да их убиједи да и сами прихвате окупацију. Резултат је, међутим, био сасвим другачији од очекиваног и он је, најзад, одлучио да, и без договора са Турском, изврши окупацију.

Истовремено, иако је од стране сарајевских муслимана, непосредно пред почетак аустроугарских војних операција, било оптужено за издају, Османско царство се истински борило за очување својих угрожених провинција, и то не само у вријеме пред Берлински конгрес, када се још надало да ће имати савезника, него и током Конгреса, као и након њега, када је схватило да је потпуно усамљено. Сем тежње да олако не препусти дио своје територије, на отпор га је подстицао султанов страх од могуће побуне због великог броја муслиманског становништва које је живјело на простору Босне и Херцеговине, као и убјеђење да за окупацију провинција нема правог разлога, пошто је сматрало да све што му је приговарано и што је било лоше на спорном подручју, Царство може само да исправи одређеним реформама. Исцрпљено и без савезника, било је свјесно да Аустроугарској не може да се супротставља војним путем, али је зато користило сва могућа дипломатска средства која су, на његову жалост, била врло оскудна па се, суштински, цјелокупна стратегија сводила на одуговлачење преговора што тешко да је могло да му донесе дуготрајнији успјех. Много ефикасније, али и опасније, не само по Аустроугарску, већ и по сопствене службенике на терену, било је прикривено дјеловање на муслиманско становништво у Босни и Херцеговини, преваходно припаднике нижих слојева. Њихово изражавање незадовољства окупацијом Порти је ишло у прилог, па ако га сама директно није изазвала, сигурно је да ништа није учинила да би га спријечила. Једино што је настојала је да сав тај покрет буде контролисан у чему је и имала успјеха све док аустроугарски конзул Васић становништву није објавио да је на Берлинском конгресу Аустроугарској додијељен мандат да окупира Босну и Херцеговину. Немири који су том приликом избили у Сарајеву показали су колико је политика Порте била ризикантна, али, подстакнута

ставовима султана, она није била спремна да је се одрекне. Иако су локални османски службеници, након неколико дана, успјели да умире и растјерају необуздану гомилу, османска влада, ни тада, али ни касније, није дозволила да се покрет који јој је ишао у прилог дотуче, не желећи да на себе стави етикету неког ко је, прољевајући муслиманску крв, Аустроугарској олакшао окупацију. Због тога је својим дјеловањем помагала да се покрет увијек изнова ревитализује, истовремено допремајући на простор Босанског вилајета огромне количине наоружања, које у тој мјери није било виђено ни у вријеме сукоба са устаницима и рата са Србијом и Црном Гором. На крају је, међутим, бројним противрјечностима, ма колико биле логичне из њеног угла, довела своју власт у немогућу позицију, потпуно везавши руке локалним службеницима. Доњи слојеви муслиманског становништва, против којих није хтјела да дјелује, нису били у стању да схвате њену дубоку политику, па су се, сматрајући да их је издала, подигли против ње и збацили османску власт. Догађаји који су услиједили показали су, међутим, да је султану и такав развој ситуације одговарао више него сукоб са побуњеницима, чију борбу је наставио максимално да помаже својим скромним дипломатским могућностима. На крају, ипак, све се показало узалудним – отпор локалног становништва, ма колико изненађујуће храбар и велики, није могао да се изнесе са много јачом армијом Двојне монархије, док је султан и поред дугог личног одбијања, оличеног кроз напуштање преговора због страдања муслиманског становништва у Босни и Херцеговини, морао да прихвати реалност и са Аустроугарском, током априла 1879. године, склопи Новопазарску конвенцију.

Уласком на простор Босне и Херцеговине, аустроугарске власти морале су не само да савладају отпор локалног становништва већ и да, убрзо након запосједања одређених територија, почну да организују окупациону управу, а потом и да, у складу са својим интересима, заузимају ставове по свим питањима везаним за битисање тамошњих народа. При томе, показало се да оне у много чему нису имале изграђену стратегију дјеловања, усљед чега се њихова политика тек постепено формирала и утврђивала, обликујући се кроз суочавање са проблемима на терену.

Када се говори о ефикасности окупационих власти, уочава се да је она, током прве четири године, била врло разнолика. У неким питањима, попут вјерског, и то не само у односу према једној или двије, него све три религијске заједнице, или проблему повратка српских избјеглица, била је врло успјешна. С обзиром да се ради о кратком временском периоду, слично се може рећи и за питање развоја саобраћаја, прије свега оног жељезничког, као и за политику искоришћавања шумских природних богатстава. Са друге стране, аустроугарска власт показала се знатно неуспјешнијом у вези са појединим сегментима организовања управе, нарочито финансијске која је веома лоше утицала на стање цјелокупне привреде у Босни и Херцеговини, затим питањем рјешавања аграрног проблема, политиком образовања, негативним утицајем на стање локалних трговаца, занатлија, кметова и уопште лошим односима са српским и највећим дијелом муслиманског становништва.

Овако разнолики резултати, по нашем мишљењу, проистичу из дјеловања различитих узрока, при чему може да се уочи да се најчешће понављају поједини, које због тога можемо назвати и кључним. Као што је и очекивано ту, прије свега, спада интерес Монархије као цјелине за рјешавање одређеног питања, али и сукобљеност тежњи аустријског и мађарског дијела, као и проблем недостатка финансија. Први од њих увијек је дјеловао позитивно, показујући се као покретач сваке ефикасности окупационе управе, док су преостала два, свуда гдје би се појавила, дјеловала изразито негативно, успоравајући или чак потпуно онемогућавајући рјешавање појединих питања. Проблем сукобљавања интереса два дијела Монархије произилазио је из њене

компликоване унутрашње структуре. Стопирао је напредак у свакој области која је на било који начин могла да угрожава дуално устројство Аустроугарске, при чему су примједбе и блокаде скоро сваки пут долазиле од угарске стране која се грчевито држала својих права, не дозвољавајући да их угрози било каква промјена. Што се недостатка финансија тиче, у питању је био масовно присутан проблем који је блокирао напредак свуда осим у оним областима које су представљале витални значај за државу.

Када су говори о интересима Монархије као цјелине, кључни покретачи за дјеловање окупационих власти били су тежња за трајним припојењем Босне и Херцеговине, учвршћење војне окупације и остварење финансијске добити. Аустроугарска на простор Босне и Херцеговине није дошла из разлога добросусједства, да би ријешила проблеме које Османско царство није било у стању да утиша и среди, него је дошла са намјером да у запосједнутим провинцијама и остане. У том смјеру, као посебно корисно за остварење наведених намјера, показало се бављење вјерским питањем, чијем рјешавању је услед тога поклоњена максимална пажња. Кључна намјера Монархије била је да неутрализује постојеће вјерске надлежности османског султана, који је до окупације, са једне стране, као халифа био врховни вјерски поглавар муслиманског становништва, а са друге је давао берат православним митрополитима постављеним од стране васељенског патријарха. Сем тога, свјесна утицаја које је свештенство имало на обични народ, жељела је да под своју контролу стави вјерске личности све три кључне религије заступљене у Босни и Херцеговини. Упорним радом, коришћењем дипломатије, новца који се за овај проблем није жалио, као и Бечу наклоњених муслиманских вјерских првака у Сарајеву, Аустроугарска је успјела да вјерско питање све три заједнице у потпуности ријеши у складу са својим интересима.

У прилог трајног припојења Босне и Херцеговине, дјеловао је и један други, врло ефикасан, покретач за дјеловање окупационих власти – тежња за учвршћењем војне окупације. Добро запамтивши какве су проблеме трупе Двојне монархије током акције запосједања провинција имале због лоше развијене саобраћајне мреже, водећи људи аустроугарске војске су сматрали да је нужно, од самога почетка, радити на изградњи пруга, првенствено линије Брод – Сарајево, као и побољшању постојећих или изградњи нових путева што би, у случају потребе, омогућило знатно већу покретљивост окупационих снага. Изнесени аргументи били су усвојени па је до краја 1882. године изграђена споменута жељезница, а урађена је и реконструкција пруге Бањалука – Добрљин, која је била у врло лошем стању. Такође, извршено је и спајање и једне и друге пруге са аустроугарским жељезницама чиме је сјеверни и централни дио Босне и Херцеговине добио директну жељезничку везу са Бечом и Будимпештом. Све учињено имало је велики значај не само за аустроугарску војску, већ и за локалне трговце и излазак Сарајева из дотадашње изолације, доприносећи у наредном периоду и привредном напретку окупираних провинција.

Велики интерес, а самим тим и значајна активност и ефикасност, прије свега из финансијских разлога, постојали су у вези са искориштавањем шумског богатства и повратком српских избјеглица. Притиснута обавезом да све издатке управе мора да намирује из средстава провинција, Земаљска влада је од самог почетка покренула озбиљна испитивања која су показала да је истог тренутка, без обимнијих улагања и трошкова, било могуће користити дио шумскога простора који се налазио у приступачним низијским крајевима близу ријеке Саве и њених десних притока. У првим годинама окупације аустроугарска управа у Босни и Херцеговини посветила се експлоатација управо тих ресурса што се показало врло корисно јер је, захваљујући њима, добијала знатне приходе који су јој били неопходни како за покривање редовних трошкова земље, тако и за радове на цестама или отплаћивање зајмова добијених за изградњу жељезничких пруга. Са друге стране, повратак српских избјеглица био је

неопходан да би се Монархија ослободила великих издатака које је имала у вези са њиховим издржавањем, али и да би на просторе Босне и Херцеговине вратила људе чији рад је био веома значајан за покретање привреде и економско јачање окупираног подручја. Подстакнута овим значајним финансијским разлозима, којима је била придодата и тежња да се разоружају и у систем интегришу опасни херцеговачки устаници, Аустроугарска се, у рјешавању споменутог проблема, максимално ангажовала, како на подручју своје земље, тако и према избјеглицама које су се налазиле у Србији и Црној Гори. Резултат није изостао и током прољећа 1879. године избјегличко питање било је ријешено.

Наспрам наведених, аустроугарска управа је у осталим питањима постигла знатно мање успјеха, или се чак може рећи да је функционисала врло неефикасно. На то је, прије свега, утицало појачано дјеловање негативних фактора, како финансијског, тако и сукоба унутар Монархије, који су се понегдје јављали појединачно, а врло често и заједно, праћени у појединим случајевима и неким додатним проблемима, специфичним за поједине области. Особеност Аустроугарске, која се испољавала различитим интересима аустријског и угарског дијела Монархије, осјетила се већ на самом почетку изградње окупационе управе. Само држави њеног уређења могло се десити да пошаље војску да изврши окупацију Босне и Херцеговине, а да истовремено није имала никакву представу како ће да изгледа будућа управа. Требало је да прође више од мјесец дана од почетка борбених дејстава да би на највишем нивоу Монархије били започети разговори о принципима организовања власти у провинцијама, а скоро годину и по дана да би био усвојен Закон о управи Босне и Херцеговине, којим је регулисан положај окупираног подручја унутар Аустроугарске. Ако је све ово представљало само спорост, али не у неуспјех, поготово што су првих година основане неке кључне институције, највећи промашај постигнут је у вези са организацијом финансијске управе, што је био резултат несналажења окупационих власти испољен кроз довођење неискусних службеника и њихово непрестано мијењање, усљед чега и не чуди врло лоша и изразито неефикасна финансијска политика која се протегла током читавог овог раздобља, све до доласка Калаја.

Од свих спорних области, Двојна монархија најмањи помак учинила је у вези са аграрним питањем, иако је на Берлинском конгресу баш оно искоришћено као кључни изговор и разлог за неопходну окупацију. Овакав резултат био је посљедица страха одређених кругова да би се покретањем овог, врло осјетљивог, проблема могао изазвати отпор муслиманског становништва, усљед чега је, након извршених консултација, конкретно дјеловање власти било сведено на спречавање свих могућих злоупотреба, уз истовремено учвршћивање стања створеног Саферском наредбом. Нешто касније започете су дуге дискусије о могућем рјешавању спорног питања, али њихов једини резултат био је испливавање доказа да унутар Монархије и по овом питању постоје различити погледи. Када је у једном тренутку аустријска страна показала интерес за проналажењем рјешења, угарски представници истог тренутка су се успротивили, зацементиравши свој став истицањем да је за било какву значајнију активност у том смјеру неопходан новац. Како га сама Босна и Херцеговина није имала, а Монархија није била спремна да га улаже, сматрајући окупирано подручје потпуно несигурним, овај преломни тренутак учинио је све будуће дискусије потпуно беспредметним и бескорисним, оставивши кључне супротности међу домаћим становништвом и даље потпуно отвореним.

Окупациона управа на челу са генералом Виртембергом показала је велико интересовање за развој образовања покренувши активности чији је крајњи циљ био стварање модерних државних школа, уз истовремено потискивање затечених конфесионалних школа, чије дјеловање није одговарало интересима окупационих власти. Испољене тежње, међутим, наишле су, у одређеним сегментима, на отпор

угарске владе, усљед чега је било неопходно усаглашавање ставова, што је за посљедицу имало успоравање жељених активности. Још већу препреку представљали су проблеми на самом терену, гдје су се представници аустроугарске управе сусрели не само са јаким отпором српског и муслиманског становништва, него и са великим недостатком људских и материјалних ресурса, чије рјешавање је захтијевало много времена, напора, као и велика улагања. С обзиром да су за развој образовања централне власти биле спремне да пруже само најосновнију помоћ, улажући рађе у неке друге области, било је јасно да су се у овом почетном периоду могли постићи само скромни резултати.

Привредна активност окупационих власти у потпуности је била окренута спровођењу интереса Монархије, при чему су, истакли смо, значајни помаци направљени у изградњи пруга и искориштавању шумског богатства. Из угла локалног становништва, међутим, она је донијела значајне проблеме, врло лоше утичући на квалитет њиховог живота. Жестоки сукоби са царском војском, не само што су многе коштали живота и довели до расељавања, већ су и учињеним разарањима додатно оптеретили ионако слабо развијену домаћу привреду. При томе, извршена промјена господара уздрмала је многе, а нарочито муслиманске занатлије чије су привредне активности у значајној мјери биле везане за обитавање османских службеника на том подручју. Посебан удар представљало је укључење Босне и Херцеговине у царинско подручје Двојне монархије, како по локалне трговце који су се суочили са жестоким притиском конкурената из Монархије, привилегованих у сваком погледу, тако и по цјелокупно становништво, доводећи до повећања увозних царина и поскупљења појединих колонијалних производа, попут пиринча, кафе и шећера, који су до тог времена коришћени у значајној мјери. Нешто касније дошло је и до несташице робе, па је све набројано, заједно са јаким пореским притисцима, у првим годинама окупације, створило такво стање да је становништво Босне и Херцеговине, сасвим независно од политичких погледа, имало гомилу разлога да у потпуности буде незадовољно извршеном промјеном власти.

Разлоге за незадовољство економским стањем осјећало је становништво у читавој Босни и Херцеговини, али у погледу односа са окупационом управом у цјелини, током ових првих година, примјећују се значајне разлике. Очекивано, најпозитивнији став према новом окупатору испољило је католичко становништво, док је сасвим другачије гледиште имало српско и највећи дио муслиманске популације.

Локални католици су се врло лако прилагодили новој ситуацији, пошто су у Аустроугарској видјели заштитника своје вјере који ће учинити све што је неопходно да би побољшао њихов положај. Захваљујући оваквом ставу, у почетним годинама окупације међу њима не чујемо било какве значајније гласове који говоре против нове власти, иако се неке важне ствари нису развијале онако како су они очекивали. То се, прије свега, види по питању аустроугарске аграрне политике која тешко да је могла да одговара католичким сељацима, јер су се они надали да ће са одласком Турске у погледу земљишне својине да наступе значајне промјене. Међутим, јако незадовољство католичког становништва у вези са тим питањем било је усмјерено прије свега према муслиманским феудалцима, на шта је највјероватније утицала и чињеница да су кључну улогу на локалне католике имали фрањевци који су се, и поред супротстављених интереса са Аустроугарском, повлачили испред могућег сукоба са Монархијом и настојали да са њом нађу заједнички језик. Свјесни финансијске зависности од окупационе управе, фрањевци не само да су јој препустили школе, него су у њој тражили и заштитника што је, као посебно корисно, ипак, било употријебљено тек од Калајева времена. Што се Аустроугарске тиче, иако је сасвим јасно да је од цјелокупног

босанскохерцеговачког становништва најнаклоњенија била његовом католичком дијелу, у овим почетним годинама то се значајније није осјетило. На то је у највећој мјери утицало то што она прије свега води рачуна о сопственим интересима, па упркос тежњама католичких сељака не жели да покреће питања попут аграрног или настоји да локалну католичку цркву организује тако да је у потпуности стави под своју контролу. Са друге стране, у питању су биле прве године владавине током којих она тек успоставља своју власт, па не само што је заузета њеном организацијом, него и нема намјеру, барем док се ситуација значајније не стабилизује, да у корист католичког живља чини било шта чиме би изазвала преостала два народа, која су већ при уласку њених трупа исказала своје велико незадовољство. Зато се и очекивана прокатоличка политика Монархије осјетила тек у вријеме Бенјамина Калаја, када је овај дио босанскохерцеговачког становништва у много чему доживио велики напредак.

Највећи дио муслиманског становништва, чинећи срж отпора аустроугарским снагама, од првог тренутка имао је негативан однос са новим властима. Већ постојећу нетрпељивост испољену након сазнања о могућој окупацији, додатно је подгријало узајамно лоше поступање током ратних сукоба, које није могло бити лако заборављено ни са једне, ни са друге стране, и одразило се на цјелокупни рани период којим смо се бавили. Притисак окупационих власти осјећао се нарочито током првих мјесеци окупације, у вријеме док је на челу војне управе био генерал Филиповић. Отворено изражавајући нетрпељивост према муслиманском становништву, коме никако није могао да опрости жесток отпор и страдање својих војника, Филиповић је прогонио не само оне који су то заслужили, излажући их свакаким мучењима, по киши и сунцу, него је терорисао и обичне људе, упадима војске у куће и дућане. Знатно помирљивије и наклоњеније држање показао је његов насљедник генерал Виртемберг, али то није могло да уклони кључне супротности у интересима двије стране. Да се било далеко од касније Калајеве политике која је настојала да изврши приближавање са муслиманима, јасно показује став власти према њиховом исељавању, пошто у првим годинама није чињено ништа да би се тај процес зауставио. Мали број исељеника у овом периоду ни најмање није био резултат залагања окупационе управе, већ прије свега утицаја Османског царства и надања самог становништва да је окупација само привремена. Ово посљедње чинило је најважнији фактор који им је, у овом тешком прелазном периоду, дао највише снаге да издрже, пошто је за многе од њих окупација била прави „цивилизацијски шок“ на који се није било лако навикнути. Прогон власти представљао је само дјелић проблема наспрам чињенице да више нису били дио Османског царства, исламског свијета, као и да нису имали доминантну улогу. Сем тога, како смо дијелом већ истакли, значајан проблем доносило је и економско пропадање, с обзиром да се муслиманско становништво убједљиво најлошије снашло у новим условима. И док се његов обични дио мучио, како у психолошком, тако и у финансијском смислу, трпећи аустроугарску власт само зато што је морао, малобројни имућнији дио се понашао знатно прагматичније, врло брзо се прилагођавајући новим властима у тежњи да сачува свој положај, имања и повластице у чему им је на руку ишла и сама окупациона управа својом аграрном политиком.

За разлику од муслиманског становништва у коме је постојала подјела, цјелокупно српско становништво је у првим годинама окупације имало изражен негативан став према аустроугарској власти, чему је, од самога почетка, у значајној мјери допринијела чињеница да је Двојна монархија онемогућила толико жељени процес уједињења са Србијом и Црном Гором. Својим понашањем нове власти не само да нису утишале то лоше расположење, него су га и додатно појачавале, претварајући га на крају у отворену побуну. Негативне одлуке најприје је осјетило српско сељаштво које је, као и католичко, било разочарано држањем аустроугарских званичника у погледу аграрног питања. Посебно су то осјећали повратници у Херцеговини на које је,

врло брзо по повратку на огњишта, вршен притисак да плаћају све обавезе из османског времена и тиме фактички прихвате поновно успостављање кметовских односа, односно стање због којег су се и раније бунили и пролили толику крв. Сем потпуно неприхватљиве аграрне политике, на положај српског сељаштва изразито лоше је утицало и увлачење у робно-новчану привреду, које је изазвало драстично осиромашење кметова, све строжије убирање пореза, поготово оних које је османска власт свјесно изостављала, као и тешке обавезе у вези са бесплатним радом на изградњи путева, од чега нису били ослобођени ни жене и дјеца. Истовремено, ништа задовољнији од сеоског у првим годинама окупације није био ни, напреднији, варошки дио српског становништва, пошто су аустроугарске власти настојале да под своју ингеренцију ставе и нека питања која су црквено-школске општине сматрале традиционалним правима српског народа. У показаном отпору издвојила се мостарска Црквено-школска општина која је, на своја плећа, прихватила све ударе окупационих власти, остављајући нам, истовремено, свједочанства са каквим проблемима је српска заједница морала да се суочава током првих година окупације. Она се жестоко успротивила одредбама Цариградске конвенције којима је аустроугарски владар, иако није имао право суверенитета над Босном и Херцеговином, добио овлаштење да именује православне архијереје, док је свештенике по парохијама требала да поставља земаљска власт. До сукоба је долазило и у вези са српским школама пошто је окупациона управа настојала не само да их контролише, већ им је и максимално отежавала рад забраном финансирања из иностранства и начином избора учитеља. Напреднијем дијелу српског становништва посебно тешко је падало што су власти омаловажавале српски језик, српско име и у неравноправан положај стављали коришћење ћирилице. Жалили су се и на политичке прогоне, упаде у куће, неправичност судова, а суочили су се и покушајем контроле рада самих општина. Сем тежње да очувају традиционална права изузетно важан покретач њихове активности био је и страх од крајњих политичких намјера Беча и извршење анексије што се посебно осјетило у вези са доношењем војног закона који је доживљаван као грубо кршење суверених права султана над Босном и Херцеговином. Овај догађај представљао је врхунац напетости који се, заједно са незадовољством сељаштва, претворио у отворени сукоб српског становништва у Херцеговини са окупационом влашћу, окончавајући се потпуним неуспјехом дјеловања српске заједнице која, реално, у овим првим годинама окупације и није имала претјеране шансе да буде успјешна. Остављена сама себи, без било какве подршке са стране, не само од Русије, него и Србије и Црне Горе, које су имале својих проблема, она је могла мало шта да учини, поготово што наспрам ње више није била слаба Турска, него много јача и, у том тренутку, међународно веома стабилна Аустроугарска која је настојала да у сваком сегменту, за који је сматрала да има право, оствари свој утицај. Ипак, иако је завршница овог периода дјеловала суморно, из споменутих догађаја произашла је и једна изузетно корисна посљедица, која је указала на сву величину и прагматичност људи који су стајали на челу борбе за вјерско-просвјетну самоуправу. Поражени и понижени, схвативши кога имају наспрам себе, знали су да извуку поуку. Убудуће, устанке је требало да замијени борба културом, чиме је започело златно доба српске заједнице у Мостару и шире, учинивши вријеме окупације, што је апсурдно, најблиставијим тренутком у историји српског народа у Херцеговини.

ИЗВОРИ

Необјављени извори

АРХИВ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (АБХ) САРАЈЕВО

- Заједничко министарство финансија — Одјељење за БиХ, општи и президијални списи (ЗМФ, БХ)

HAUS-, HOF- UND STAATSARCHIV WIEN (HHStA)

- Politisches Archiv (PA)
- Administrative Registratur (Adm. Reg.)

THE NATIONAL ARCHIVES (NA)

- Foreign Office (FO)

ДРЖАВНИ АРХИВ ЦРНЕ ГОРЕ (ДАЦГ)

- Фонд Министарства иностраних дјела
- Фонд Министарства унутрашњих дјела
- Фонд Сенат – војна управа

АРХИВСКО БИБЛИОТЕЧКО ОДЈЕЉЕЊЕ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЦРНЕ ГОРЕ (АБОНМЦГ)

- Фонд Никола I
- Фонд војводе Лазара Сочице
- Фонд Црногорски Сенат

Објављени извори

1. Грађа

- „Застава“ о Босни и Херцеговини, књига I, приредио Хамдија Капиџић, Сарајево 1953.
- „Застава“ о Босни и Херцеговини 1871–1873, књига II, приредио Хамдија Капиџић, Сарајево 1953.
- „Застава“ о Босни и Херцеговини 1876–1878, књига IV, приредио Хамдија Капиџић, Сарајево 1956.
- *Agrarni odnosi u BiH (1878–1918), I, Građa, priredio Hamdija Kapidžić, Sarajevo 1969.*
- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, Dvostrani i višestрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, I том, priredio M. Stojković, Beograd 1998.*
- *Bosna i Hercegovina u doba Austrougarske okupacije 1878. godine, priredio Berislav Gavranović, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Građa, Knjiga XVIII, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 14, Sarajevo 1973.*
- *Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd-Dalmatien 1881–1882. nach authentischen Quellen dargestellt in der Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs, Wien 1883.*

- *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914, II Band*, Berlin 1922.
- *Die Grosse Politik der Europäischen Cabinete 1871–1914, III Band*, Berlin 1926.
- *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Wien 1879.
- Dlistuš Ljuboje, *Školske prilike u Bosni i Hercegovini od okupacije do danas*, Školski vjesnik, Sarajevo 1894, 100–106.
- *Građa za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875. godine (prema podacima iz izvještaja austro-ugarskog generalnog konzula dra Svetozara Teodorovića u Sarajevu iz 1875)*, priredio Bogičević Vojislav, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine I (1949), 215–232.
- *Korespondencija Rački-Strossmayer*, priredio Ferdo Šišić, Zagreb 1929, knj. II (od 6. 1. 1876 – 31. 12. 1881).
- *Le rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, priredio Bertrand Bareilles, Paris 1919.
- *Louis Patin - Bosna očima francuskog konzula*, priredio Muhamed Nezirović, Sarajevo 1992.
- *Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenker o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, priredio Ferdo Hauptmann, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII–IX (1968– 1969), 517–574.
- *Ottoman Diplomatic Documents on "The Eastern Question" – The Balkan Crisis 1875–1878, XI/5, From the Andrinople armistice to the Treaty of Berlin, February-July 1878*, edited by S. Kunalalp and G. Tokay, Istanbul 2016.
- *Politik und Gesellschaft im Vilayet Kosovo und im serbisch beherrschten Kosovo, Berichte der österreichisch-ungarischen Konsuln aus dem zentralen Balkan (1870-1914), Band I*, Oliver Jens Schmitt und Eva Anne Frantz, Wien 2020.
- *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine: dokumenti sa komentarima*, priredila Dženana Čaušević, Sarajevo 2005.
- *Prilozi istoriji ustanka iz 1882. godine*, priredio Hamdija Kapidžić, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine III (1951), 241–286.
- *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman 1878–1902, IV*, priredio Gabriel Noradounghian, Paris /Leipzig/ Neuchatel 1903.
- *Sammlung der für Bosnien und die Herzegowina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880, I–II. Band*, Wien, 1880.
- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1882 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1882*, Sarajevo 1882.
- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1881 - Sbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1881*, Sarajevo 1881.
- *Sammlung der Gesetze und Verordnungen für Bosnien und die Hercegovina: Jahrgang 1883 - Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu: Godina 1883*, Sarajevo 1883.
- *Sarajevo u avgustu 1878. godine*, priredio Hamdija Kapidžić, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I (1963), 117–131.
- *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1880.
- *The Queen's Ambassador to the Sultan – Memoirs of Sir Henry A. Layard's, Constantinople Embassy, 1877-1880*, edited by S. Kunalalp, Istanbul 2009.
- Thoemel Gustav, *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist die eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Raszien*, Wien 1867.

- *Британци и Хаџи-Лојина револуција: Конзул Едвард Фримен о побуни и окупацији Сарајева 1878*, приредио Милош Ковић, Мешовита грађа, Miscelanea, Нова серија, књ. XXXII (2011), 381–414.
- *Двије представке мостарских Срба цару Франју Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године*, приредио Божо Маџар, Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине XXIII–XXIV (1982), 231–244.
- *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Ц. и Кр. Заједничко министарство финансија, Загреб 1906.
- *Један докуменат из 1880 године*, приредио Хамдија Капиџић, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II (1950), 257–265.
- *Прилози за историју Босне и Херцеговине у XIX вијеку*, приредио Хамдија Капиџић, Научно друштво БиХ, грађа, књ. 3, Сарајево 1956.
- *Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878, документы*, приредили В. И. Косик, Д. Ф. Поплыко, М. В. Хевролина, Москва, 2008.
- *Русија и босанско-херцеговачки устанак 1875-1878, II*, приредио Бранко Павићевић, Титоград 1986.
- *Србија 1878. Документи*, приредили М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић и Р. Самарџић, Београд 1978.
- *Црна Гора и догађаји у Босни, Херцеговини и Санџаку (1878, 1879 и 1882)*, приредио Јован Ивовић, *Историјски записи*, књига I, Цетиње 1948.

2. Мемоари

- Gjurgjević Martin, *Мемоари са Балкана (1858–1878)*, Sarajevo 1910.
- Herkalović Thomas, *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Zagreb 1906.
- Koetschet Josef, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, Wien-Leipzig 1905.
- Martić fra Grga, *Zapamćenja*, Zagreb 1906.
- Petrović Nikola I, *Мемоари*, Cetinje – Titograd 1989.
- Popović Aleksa, *Sarajevska revolucija*, Sarajevo 1905.
- Бекић Ђорђе Ст., *Борба српско-православног Општества у Мостару против аустро-босанске управе 1880–1882 године и друге с тим повезане успомене*, Сарајево 1936.
- *Записи Јеврема Грујића, III*, Београд 1923.
- Косановић Сава, *Из мемоара протопоп Недељка*, у књизи: *Крстом и пером. Сабрани списи*, Приредили Епископ будимљанско-никшићки Јоаникије (Мићовић), Војислав Максимовић, Никола Маројевић, Богољуб Шијаковић, Никшић – Београд 2019.
- Поповић Алекса Ј., *Хаџи-Лојина буна у Босни. Мемоари Алексе Ј. Поповића – Сарајлије*, Београд 1897.

Периодика

- *Bosansko-hercegovačke novine* (1878)
- *Глас Црногорца* (1882)
- *Застава* (1878, 1881).
- *Сарајевски лист* (1882–1883)
- *Српски лист* (1880)

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

- Amzi-Erdoğdular Leyla, *Afterlife of Empire: Muslim-Ottoman Relations in Habsburg Bosnia Herzegovina, 1878–1914*, Ph.D., Columbia University 2013. (<https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8N01DR4>) Докторска теза, преузето са интернета 13.4.2020.
- Berdan Helga, *Die Machtpolitik Österreich-Ungarns und der Eisenbahnbau in Bosnien-Herzegowina 1872 – 1914*, Wien 2008. (<http://othes.univie.ac.at/417/>) Преузето са интернета 17.3.2020.
- Aličić Ahmed S., *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.
- Bandžović Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.
- Bastaić Konstantin, *Timarsko vlasništvo u feudalnom sistemu Osmanlijske Turske (od XV. do XVII. stoljeća)*, Zagreb 1958.
- Bencze László, *The Occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878*, New York 2006.
- Bogićević Vojislav, *Istorija razvitka osnovnih škola u Bosni i Hercegovini od 1463–1918*, Sarajevo 1965.
- Branković Jasmin, *Mostar 1833–1918. Upravni i politički položaj grada*, Sarajevo 2010.
- Bridge Francis R., *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*, London 1972.
- Ćorović Vladimir, *Mehmed beg Kapetanović. Književna slika*, Sarajevo 1911.
- Ćurić Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983.
- Demeter Gábor, *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula 1878–1914*, Sofia 2017.
- Donia Robert J. – Fine J. V. A., *Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija*, Sarajevo 2011.
- Donia Robert J., *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914*, Zagreb – Sarajevo 2000.
- Donia Robert J., *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo 2006.
- Džaja Srećko M., *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878–1918): inteligencija između tradicije i ideologije*, Mostar 2002.
- Džaja Srećko M., *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783–1813)*, Zagreb 1971.
- Džaja Srećko M., *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine. Predemancipacijsko razdoblje 1463–1804*, Mostar 1999.
- Đaković Luka, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb 1985.
- Eichler Eduard, *Das Justizwesen Bosniens und der Hercegovina*, Wien 1889.
- Gabriel Karl, *Bosnien-Herzegowina 1878, Der Aufbau der Verwaltung unter FZM Herzog Wilhelm v. Württemberg und dessen Biographie*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2003.
- Gavran Ignacije, *Lucerna lucens? Odnos Vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881–1975)*, Visoko 1978.

- Gavran Ignacije, *Suputnici bosanske povijesti. Sedam stoljeća djelovanja bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1990.
- Gavranović Berislav, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine (Prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*, Beograd 1935.
- Grandits Hannes, *Multikonfesionalna Hercegovina, Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo 2014.
- Grijak Zoran, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera*, Zagreb 2001.
- Hadžibegović Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.
- Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 2006.
- Imamović Mustafa, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2014.
- Imamović Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnjo-politički razvitak BiH od 1878. do 1914.*, Sarajevo 1976.
- Jarak Nikola, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Sarajevo 1956.
- Juzbašić Dževad, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kalláyeve ere*, Sarajevo 1974.
- Kapidžić Hamdija, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1973.
- Karamatić Marko, *Franjevci Bosne Srebrene u vrijeme austro-ugarske uprave 1878.–1914.*, Sarajevo 1992.
- Kos Franz-Josef, *Die Politik Österreich-Ungarns während der Orientkrise 1874/75–1879: Zum Verhältnis von politischer und militärischer Führung*, Köln – Wien 1984.
- Kraljačić Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2000.
- Kreševljaković Hamdija, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991.
- Kreševljaković Hamdija, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave 1878–1918*, Izabrana djela, knj. IV, Sarajevo 1991.
- Kruševac Todor, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo 1978.
- Lackey Scott W., *The Rebirth of the Habsburg Army. Friedrich Beck and the Rise of the General Staff*, Westport, Connecticut – London 1995.
- Malbaša Ante, *Bosansko pitanje i Austro-Ugarska: u svjetlu političkog dnevnika J. M. Baernreithera*, Sarajevo 1933.
- Mandić Mihovil, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb 1910.
- Medlicott William N., *The Congress of Berlin and after. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, London 1963.
- Okey Robin, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg ‘civilizing mission’ in Bosnia, 1878–1914*, New York 2007.
- Pandžić Bazilije, *Hercegovački franjevci, sedam stoljeća s narodom*, Mostar 2011.
- Papić Mitar, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1982.
- Papić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Austro-Ugarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972.
- Peco Esad, *Osnovno školstvo u Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878–1918*, Sarajevo 1971.
- Pejanović Đorđe, *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini (od početka do 1941 godine)*, Sarajevo 1953.
- Pertev Izet, *Okupacija ili ulazak Austro-Ugarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine*, Sarajevo ?.

- Prelog Milan, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio (1739–1878)*, Sarajevo 1912.
- Radušić Edin, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine – od branitelja i zaštitnika do tužioca i sudije*, Sarajevo 2013.
- Rupp George H., *Wavering Friendship: Russia and Austria 1876–1878*, London 1941.
- Schmid Ferdinand, *Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns*, Leipzig 1914.
- Simányi Tibor, *Julius Graf Andrássy, Baumeister der Doppelmonarchie Mitstreiter Bismarcks*, Wien 1990.
- Sosnosky Theodor von, *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*, Bd. 1, Stuttgart 1913.
- Stavrijanos Leften, *Balkan posle 1453*, Beograd 2005.
- Stijepović Nikola, *Hercegovačko-bokeljski ustanak 1882 (borbena dejstva i pouke)*, Beograd 1963.
- Stojanović Mihailo D., *The Great Powers and the Balkans 1875–1878*, Cambridge 1968.
- Sućeska Avdo, *Ajani. Prilog izučavanju lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*, Sarajevo 1965.
- Sugar Peter, *Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878–1918*, Seattle 1963.
- Sumner B. H., *Russia and the Balkans 1870–1880*, Hamden-London 1962.
- Šehić Nusret, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1980.
- Šehić Zijad, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878–1918*, Sarajevo 2007.
- Škapur Hasan, *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875–1878.)*, Sarajevo 2017.
- Šljivo Galib, *Omer Lutfi-paša (Mihailo Latas) u Bosni i Hercegovini 1850–1852*, Tešanj 2016.
- Tomac Petar, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968.
- Vrankić Petar, *Religion und Politik in Bosnien und der Herzegowina (1878–1918)*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1998.
- Vukšić Tomo, *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u Bosni i Hercegovini (1878.–1903.). Povijesno-teološki prikaz*, Mostar 1994.
- Wertheimer Eduard von, *Graf Julius Andrássy, sein Leben und seine Zeit, nach ungedruckten Quellen*, II-III, Stuttgart 1910.
- Блед Жан-Пол, *Бизмарк*, Београд 2011.
- Блед Жан-Пол, *Франц Јозеф*, Београд 1998.
- Блед Жан-Пол, *Франц Фердинанд*, Београд 2014.
- Божићевић Војислав, *Писменост у Босни и Херцеговини (Од појаве словенске писмености у IX в. до краја аустроугарске владавине у Босни и Херцеговини 1918. године)*, Сарајево 1975.
- Вукчевић Мило, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, Цетиње 1950.
- Ђорђевић Владан, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, Београд 1924.
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у новом веку 1492–1992*, Београд 2008.
- Екмечић Милорад, *Стварање Југославије*, књига II, Београд 1989.
- Екмечић Милорад, *Устанак у Босни 1875–1878*, Београд 1996.
- Ерић Миливоје, *Селаштво и пољопривреда Босне и Херцеговине под Аустро-Угарском окупацијом (1878–1918)*, Сарајево 1953.

- Иванишевић Јов. Фил., *Српско-православно школство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1910.
- Иналџић Халил, *Османско Царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974.
- *Историја народа Југославије*, књ. II, Београд 1960.
- *Историја Османског царства*, приредио Роберт Мантран, Београд 2002.
- Јагодић Милош, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд 2004.
- Јакшић Гргур, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу (Расправа из дипломатске историје)*, Београд 1955.
- Кеџмановић Илија, *Баришићева афера. Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првој половини XIX вијека*, Сарајево 1954.
- Кеџмановић Илија, *Иво Фрањо Јукић*, Београд 1963.
- Ковачевић Душко М., *Србија и Русија 1878–1889. Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003.
- Ковачевић Душко, *Русија у међународним односима 1856–1894*, Београд 2012.
- Ковић Милош, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007.
- Крестић Василије Ђ., *Бискуп Штросмајер. Хрват, великохрват или Југословен*, Јагодина 2006.
- Крестић Василије Ђ., *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Нови Сад 1980.
- Крушевац Тодор, *Сарајево под аустроугарском управом 1878–1918*, Сарајево 1960.
- Луџија Стојанка, *Њемачке аграрне колоније у Босни и Херцеговини (1878–1914)*, Бања Лука 2013.
- Максимовић Војислав, *Митрополит Сава Косановић 1839–1903*, Добрун – Сарајево 2003.
- Матић Никола, *Српске православне школе у БиХ под аустроугарском управом*, Београд 2008.
- Маџар Божић, *Просвјета – српско просвјетно и културно друштво 1902–1949*, Бања Лука – Српско Сарајево 2001.
- Маџар Божо – Папић Митар, *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945*, Бања Лука 2005.
- Маџар Божо, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево 1982.
- Павићевић Бранко, *Историја Црне Горе, IV–2*, Подгорица 2004.
- Папић Митар, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978.
- Пахомова Лидија Ју., *Балкански лакмус. Австро-венгерска политика в Босни и Герцеговине и русијска дипломатија (1878–1908)*, Москва 2021.
- Пејановић Ђорђе, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955.
- Попов Чедомир, *Грађанска Европа 1770–1914*, књига III, Београд 2010.
- Попов Чедомир, *Источно питање и српска револуција*, Београд 2008.
- Попов Чедомир, *Француска и Србија 1871–1878*, Београд 1974.
- Поповић Васиљ, *Аграрно питање у Босни и турски нереди за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*, Београд 1949.
- Поповић Васиљ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996.
- Поповић Васиљ, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд 1925.
- Пророковић Ристо Т., *Сабрана дјела*, Невесиње 2012.
- Радоичић Мирко С., *Херцеговина и Црна Гора 1875–1878*, Невесиње 1966.

- Рајић Сузана – Леовац Данко, *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века*, Београд 2018.
- Рајић Сузана, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*, Београд 2015.
- Слијепчевић Ђорђе, *Историја Српске православне цркве, књ. II. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд 1991.
- Слипичевић Фуад, *Буне и устанци у Босни и Херцеговини у XIX веку*, Београд 1952.
- *Српски биографски речник, II (В-Г)*, Нови Сад 2006.
- *Српски биографски речник, III (Д-З)*, Нови Сад 2007.
- Тепић Ибрахим, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856–1878*, Сарајево 1988.
- Тунгуз-Перовић Данило, *Устанак херцеговачко-бокељски 1882. г. против Аустро-Угарске*, Сарајево 1922.
- Ђоровић Владимир, *Мостар, Бања Лука – Београд* 1999.
- Ђурић Хајрудин, *Школске прилике муслимана у Босни и Херцеговини 1800–1878*, Београд 1965.
- Хвостов В. М., *История дипломатии, II, Дипломатия в новое время 1871-1914*, Москва 1963.
- Хевролина М. В., *Николай Павлович Игнатъев, Российский дипломат*, Москва 2009.
- Чернов С. Л., *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875-1878 гг.*, Москва 1984.
- Чубриловић Васо, *Босански устанак 1875–1878*, Београд 1996.
- Шнелер Ханс, *Државно-правни положај Босне и Херцеговине*, Београд 1893.

Чланци, прилози

- Gabriel Martin, *Bosnien und die Herzegowina in den militärstrategischen Planungen der Habsburgermonarchie (1700–1870)*, 2011. (<http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/MGabriel2.pdf>) Преузето са интернета 7. априла 2015.
- Gabriel Martin, „*Wir führen einen Krieg, wo man auf Gnade nicht hoffen darf...“ Irreguläre Kriegführung bei der Okkupation Bosniens und der Herzegowina 1878*, 2010. (<http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/MGabriel1.pdf>) Преузето са интернета 7. априла 2015.
- Gabriel Martin, *Die Einnahme Sarajevos am 19. August 1878. Eine Militäraktion im Grenzbereich von konventioneller und irregulärer Kriegführung*, 2011. (<http://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/MGabriel3.pdf>). Преузето са интернета 7. априла 2015.
- Пахомова Лидия Юрьевна, *Проблема управления новоприсоединенными землями в Новое время. Опыт австро-венгерского управления оккупированными областями – Боснией и Герцеговиной (1878–1908 гг.)*, Государственное управление. Электронный вестник. № 16. 2008 г, (http://e-journal.spa.msu.ru/uploads/vestnik/2008/vipusk_16_sentyabr_2008_g./pakhomova.pdf) Преузето са интернета 23.6.2018.
- Kursar Vjeran, *Franjevci i katoličanstvo u Osmanskoj Bosni i Turskoj Hrvatskoj u predmodernom doba (15–18. stoljeće)*, Hrvatska revija 2, 2015 (<http://www.matica.hr/hr/459/franjevci-i-katolicanstvo-u-osmanskoj-bosni-i-turskoj-hrvatskoj-u-predmodernom-doba-1518-stoljece-24935/>) Преузето са интернета 12.3.2019.

- Arató Endre, *Madjarsko javno mnjenje i Bosna i Hercegovina*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom II, Sarajevo 1977, 27–53.
- Arnautović Esad, *Austrougarska okupacija Trebinja*, Tribunia VIII (1984), Trebinje 1984, 39–50.
- Bandžović Safet, *Demografska deosmanizacija Balkana i kretanja bosanskohercegovačkih muhadžira (1878–1914)*, Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918.“, glavni urednik Z. Šehić, Sarajevo 2011, 207–234.
- Bandžović Safet, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862–1867)*, Znakovi vremena 12 (2001), 149–171.
- Baykal Bekir Sitki, *Pitanje Bosne i Hercegovine i osmanska država 1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, urednik M. Ekmečić, Sarajevo, 1979, 95–108.
- Begović Mehmed, *Otpor naroda južne Hercegovine protiv austrijske okupacije 1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, urednik M. Ekmečić, Sarajevo, 1979, 387–391.
- Berić Dušan, *Srbi u Mostaru i njegovoj okolini 1844–1918*, u knjizi: *Srbi u Mostaru. Rasprave i ogledi*, Beograd 2001, 79–233.
- Bogićević Vojislav, *Emigracija Muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878–1918. godine (Izvod iz opsežnijeg rada: Emigracije stanovništva Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine 1878–1918.)*, Historijski zbornik, god. III, br. 1–4 (1950), 175–188.
- Bogićević Vojislav, *Pokušaj osnivanja „interkonfesionalnih“ osnovnih škola u Bosni i Hercegovini 1879. godine*, Historijski pregled 1 (1963), 32–39.
- Bojić Mehmedalija, *Svrgavanje turske vlasti i odbrambeni rat Bosne i Hercegovine protiv austrougarske invazije 1878. godini*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 71–94.
- Ćurić Hajrudin, *Uloga pljevaljskog muftije Šemsekadića u otporu protiv austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine godine 1878*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 325–347.
- Davison Roderic H., *The Ottoman Empire and the Congress of Berlin*, u: *Der Berliner Kongress von 1878: die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, 205–223.
- Davison Roderic H., *The Secret Report on the Congress of Berlin*, Tarih Dergisi, 32, Mart 1979, Istanbul 1979, 639–652.
- Donia Robert, *The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878 — Bitka za Bosnu: Habsburška vojna strategija 1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 109–121.
- Džaja Srećko M., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini od Kulina bana do Austro-Ugarske okupacije*, Croatica Christiana periodica, Vol. 16, No. 30 (1992), 153–178.
- Đaković Luka, *O odnosu Josipa Juraja Strossmayera prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Zbornik radova sa medjunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo 1979, 133–145.

- Ekmečić Milorad, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XX (1972–1973), Sarajevo 1974, str. 101–136.
- Ekmečić Milorad, *Ustanak u Hercegovini 1882. i istorijske pouke (Rezime saopšten na Naučnom skupu, oktobra 1982. godine)*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“, urednik H. Čemerlić, Sarajevo 1983, 9–20.
- Filipović Nedim, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom V (1954–1955), 251–273.
- Geiss Imanuel, *Der Berliner Kongress – eine Historische Retrospektive*, u: *Der Berliner Kongress von 1878: die Politik der Grossmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, 31–49.
- Gross Mirjana, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914*, Historijski zbornik XIX–XX (1966–1967), 9–68.
- Hadžibegović Ilijas, *O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine*, Prilozi XIII (1977), 97–131.
- Hadžibegović Ilijas, Imamović Mustafa, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine*, str. 238, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2004, 223–293.
- Hadžijahić Muhamed, *Uz prilog prof. Vojislava Bogićevića*, Historijski zbornik, god. III, br. 1–4 (1950), 189–192.
- Haselsteiner Horst, *Erste Reformmaßnahmen der österreichisch-ungarischen Verwaltung im Elementarschulwesen Bosniens und der Hercegovina*, u: *Bosnien-Hercegovina – Orientkrise und Südslavische Frage*, Wien – Köln – Weimar 1996, 81–94.
- Haselsteiner Horst, *Zur Unterrichtspolitik Österreich-Ungarns in Bosnien und der Hercegovina nach der Okkupation*, u: *Bosnien-Hercegovina – Orientkrise und Südslavische Frage*, Wien – Köln – Weimar 1996, 74–81.
- Hauptmann Ferdinand, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine 1878–1918*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 99–211.
- Hauptmann Ferdo, *Andrassyjeva politička baština i bosanska politika Austro-Ugarske nakon okupacije*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu VI (1970–1971), 445–460.
- Hauptmann Ferdo, *Bosanske financije i Kallayeva industrijska politika*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine XII–XIII (1972–1973), 59–83.
- Hauptmann Ferdo, *Djelokrug austrougarskog Zajedničkog ministarstva financija*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine III (1963), 13–22.
- Hauptmann Ferdo, *Predgovor, Memorandum šefa finansijskog odjeljenja bosanskohercegovačke Zemaljske vlade Plenkeru o finansijskoj problematici Bosne i Hercegovine u prvim godinama austrougarske okupacije*, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine VIII–IX (1968–1969), 511–517.
- Hauptmann Ferdo, *Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI (1965), 151–171.
- Imamović Mustafa, *Banja Luka u doba okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Banja Luka u novijoj istoriji (1878–1945), Sarajevo 1978, 22–35.
- Imamović Mustafa, *Bosna između Osmanske i Habsburške carevine u Istočnoj krizi 1875–1878. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977, 341–349.

- Iović Kasim, *Austro-Ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IX (1958), 109–137.
- Iović Kasim, *Organizacija i funkcionisanje Vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave*, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine X–XI (1970–1971), 215–234.
- Jovanović Jovan, *Izvještaj Atanasija Vasiljeviča Vasiljeva o završetku hercegovačkog ustanka 1875–1878. godine*, Prilozi 13 (1977), 328–333.
- Juzbašić Dževad, *Bosna i Hercegovina u austrougarskoj politici gradnje željeznica prema Istoku*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 42 (2013), 165–196.
- Juzbašić Dževad, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini i Austro-Ugarske ekonomske suprotnosti*, u knjizi: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 155–176.
- Juzbašić Dževad, *Izveštaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu Austro-Ugarskih ekonomskih suprotnosti*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XVIII (1970), 45–104.
- Juzbašić Dževad, *Neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine*, u knjizi: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 141–153.
- Juzbašić Dževad, *O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom*, u knjizi: *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 11–47.
- Juzbašić Dževad, *O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje*, Prilozi 19 (1982), 125–161.
- Juzbašić Dževad, *Pitanje željezničke veze Monarhije sa Istokom u austrougarskoj politici gradnje priključnih željezničkih linija u pravcu Bosne poslije Berlinskog kongresa*, Prilozi VII (1971), 49–82.
- Juzbašić Dževad, *O problemu utvrđivanja i ozakonjenja osnovnih principa upravljanja Bosnom i Hercegovinom na početku austro-ugarske okupacije*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta IV (1968), 83–87.
- Kapidžić Hamdija, *Pandurski „puč“ u Nevesinju 1879. godine*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine VII (1956), 119–140.
- Kapidžić Hamdija, *Položaj Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske uprave (državnopravni odnosi)*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta IV (1968), 59–81.
- Kapidžić Hamdija, *Prilozi istoriji ustanka iz godine 1882*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine III (1951), 237–241.
- Karpat Kemal H., *The Migration of the Bosnian Muslims to the Ottoman State, 1878–1914: An Account Based on Turkish Sources*, u: *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, edited by M. Koller and K. H. Karpat, Madison 2004, 121–140.
- Kasumović Amila, *Austrougarska kolonizaciona politika u Bosni i Hercegovini i prvi njemački doseljenici*, Zbornik radova Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive, Sarajevo 2015, 75–95.
- Kasumović Amila, *Djelatnost konzulata u Bosni i Hercegovini u prvim godinama austrougarske okupacije 1878–1881*, Godišnjak ANU BiH 43 (2014), 237–251.
- Kasumović Amila, *Modaliteti eksterne kolonizacije u Bosni 1890–1914: Case study za njemačke erarne kolonije*, Prilozi 38 (2009), 81–120.
- Kokša Đuro, *Uspostava redovite hijerarhije u BiH 1881*, u: *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini u XIX. i XX. stoljeću. Povijesno teološki simpozij prigodom stogodišnjice ponovne uspostave redovite hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1. i 2. srpnja 1982*, Sarajevo 1986, 21–60.

- Kraljačić Tomislav, *Mjere Kalajevog režima na pacifikaciji ustaničke oblasti*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“, urednik H. Ćemerlić, Sarajevo 1983, 33–43.
- Kreševljaković Hamdija, *Prijeki sud u Bosni i Hercegovini 1878. (Uz 60-u obljetnicu)*, Narodna uzdanica - kalendar za godinu 1938, str. 103–117.
- Kruševac Todor, *Ivan Frano Jukić*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine VII (1955), 171–184.
- Madžar Božo, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu autonomiju*, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 215–243.
- Madžar Božo, *Prikaz otpora austrougarskoj okupaciji 1878. u izvještajima njemačkog konzula*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 123–131.
- Mikić Đorđe, *Prilike u Bosanskoj krajini uoči i u vreme Hercegovačkog ustanka 1882. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“, urednik H. Ćemerlić, Sarajevo 1983, 103–114.
- Mikić Đorđe, *O kolonizaciji stranih seljaka u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave*, Materijali sa naučnog skupa *Migracioni procesi u Bosni i Hercegovini od ranog srednjeg vijeka do najnovijih dana - njihov uticaj i posljedice na demografska kretanja i promjene u našoj zemlji*, održanog u Sarajevu 26. i 27. oktobra 1989. godine, Sarajevo 1990, 181–193.
- Milutinović Kosta, *Štrosmajer i Rački i okupacija Bosne i Hercegovine*, Dometi 76–77 (1994), 53–66.
- Mladenović Ljubica, *Osvajanje Sarajeva 1878. g. u svjedočanstvima očevidaca*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II (1966), 253–264.
- Oršolić Tado, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878. godine*, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 42 (2000), 287–308.
- Pandžić Bazilije, *Augustin Miletić o poteškoćama katoličkog svećenstva u Bosni i Hercegovini god. 1815*, u: *Spomen-spis, povodom 90 obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Zagreb 2004, 385–394.
- Papić Mitar, *Srpsko i hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1878*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 63–98.
- Papić Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1878–1918)*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, II*, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 337–366.
- Petrović Rade, *Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji i prilike u Bosni i Hercegovini 1878. godine (prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu)*, Prilozi 14–15 (1978), 371–398.
- Petrović Rade, *Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa *Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1979, str. 15–69.
- Petrović Rade, *Pokret otpora u Bosni i Hercegovini protiv austrougarske okupacije 1878. godine, prema izvještajima Talijanskog konzulata u Sarajevu*, „Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanaka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878 godine“, tom 3, Sarajevo 1977, str. 343–373.
- Radosavljević Edita, *Istorijska bilješka o tvorcu fonda, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu – Sarajevo 1878–1890. Sumarno-analitički inventar*, Sarajevo 1989, str. 5–9.

- Radušić Edin, *The Ottoman Wrong Horse? - The Question of Bosnia and Herzegovina in the Last Phase of the Eastern Crisis*, u: *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City 2011, 165–197.
- Ražnatović Novak, *Knjaz Nikola i austrougarska okupacija Hercegovine 1878. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „Otpor Austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 1979, 311–324.
- Rebac Hasan M., *Gajret kao duhovni nacionalni pokret kod naših muslimana*, Gajret, godina XII, Sarajevo 1928, 120–123.
- Sethre Ian, *Occupation and Nation-Building in Bosnia-Herzegovina, 1878–1914*, у књизи: *Wechselwirkungen. Austria-Hungary, Bosnia-Herzegovina, and the Western Balkans, 1878–1918*, New York - Bern - Frankfurt - Berlin - Brussels - Vienna - Oxford - Warsaw 2015, 41–66.
- Sućeska Avdo, *O nastanku čifluka u našim zemljama*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI (1965), 37–57.
- Suppan Arnold, *Aussen- und militärpolitische Strategie Österreich-Ungarns vor Beginn des bosnischen Aufstandes 1875*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875–1878, tom I, Sarajevo, 1977, 159–175.
- Szabó Szilárd, *Bosnia-Herzegovina's Administration under Habsburg Rule, 1878–1918*, *The South Slav Journal* 31/1–2 (2012), 52–77.
- Šehić Nusret, *Politički razvitak Muslimana za vrijeme Austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878–1909)*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, ANUBiH, Posebna izdanja, LXIX/18, Sarajevo 1987, 246–296.
- Šljivo Galib, *Sprovođenje zakona o vojnoj obavezi u Banjalučkom i Bihaćkom okrugu 1881–1882. godine*, Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa „100 godina ustanka u Hercegovini 1882. godine“, urednik H. Ćemerlić, Sarajevo 1983, 115–125.
- Tepić Ibrahim, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do Austrougarske okupacije 1878. godine*, u knjizi: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 2004, 173–220.
- Tepić Ibrahim, *O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-tih do 70-tih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora*, *Prilozi XXXVII* (2008), 11–29.
- Veladžić Edin, *Vjerska inteligencija bosanskohercegovačkih muslimana i njena struktura u prvoj deceniji austrougarske uprave*, Zbornik radova sa međunarodne konferencije „Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878–1918.“, glavni urednik Z. Šehić, Sarajevo 2011, 167–194.
- Zaimović Haris, *Sarajevo 1879, Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za godinu 1879*, Sarajevo 2008, 17–21.
- Zaplata Rudolf, *Privredne prilike Bosne i Hercegovine polovinom XIX vijeka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLV (1933), sveska 2, 77–90.
- Божићевић Војислав, *Стање раје у Босни и Херцеговини пред устанак 1875–1878 године (Поводом 75–годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875–1878)*, *Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II* (1950), 143–184.
- Божићевић Војислав, *Стање српско-православне цркве у Босни и Херцеговини од окупације 1878 до почетка борбе за верско-просветну аутономију*, у: *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, Београд 1959, 50–67.

- Васин Горан, *Пречанска политика, књаз Никола и Херцеговачки устанак 1882. године*, Истраживања 24 (2013), 327–348.
- Војводић Васо И., *Политички и национални рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине 1860–1868. године*, у књизи: *У огледалу историје*, Сремски Карловци – Нови Сад 2008, 194–228.
- Војводић Михаило, *Берлински конгрес и Призренска лига*, у књизи: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 22–42.
- Војводић Михаило, *Србија и устанак у Херцеговини 1882*, у књизи: *Србија и Балканско питање (1875–1914)*, Нови Сад 2000, 104–121.
- Грђић Шћепан, *Просветне борбе*, у књизи: *Напор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 107–166.
- Екмечић Милорад, *„Географски непријатељ Србије“ (Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878)*, у књизи: *Огледи из историје*, Београд 2002, 53–109.
- Екмечић Милорад, *Босна и Херцеговина 1802–1878*, у књизи: *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, 155–171.
- Екмечић Милорад, *Велика источна криза 1875–1878*, у књизи: *Огледи из историје*, Београд 2002, 149–161.
- Екмечић Милорад, *Идеје Ђуле Андрашија о уређењу окупираних покрајина Босне и Херцеговине, 1871–1878*, Глас САНУ ССCLX, одељење историјских наука 7 (1990), 31–42.
- Екмечић Милорад, *Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 203–255.
- Екмечић Милорад, *Национални покрети у Босни и Херцеговини*, у: *Историја српског народа, VI–1*, уредник А. Митровић, Београд 1994, 604–649.
- Екмечић Милорад, *Српски народ у време унутрашње нестабилности Турске*, у: *Историја српског народа, V-1*, уредник В. Стојанчевић, Београд 1994, 449–483.
- Екмечић Милорад, *Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 173–202.
- Екмечић Милорад, *Улога католичке политичке идеологије у Источном питању 1844–1878*, у књизи: *Дијалог прошлости и садашњости*, Београд 2002, 213–237.
- Екмечић Милорад, *Устанак у Херцеговини 1882. и историјске поуке*, у књизи: *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд 1997, 283–347.
- Живојиновић Драган Р., *Бенџамин Дизраели и јужнословенски народи у Великој источној кризи 1875–1878*, Зборник за историју Матице српске 14 (1976), 59–97.
- Живојиновић Драгољуб, *Велика Британија и Србија на Берлинском конгресу 1878. године*, Зборник „Живот и рад Јована Ристића. Поводом 150-годишњице рођења“, Београд 1985, 81–96.
- Заплата Рудолф, *Страни конзули у Босни и Херцеговини за турске владе*, Гајрет-календар за годину 1937, Сарајево 1936, 116–147.
- Јагодић Милош, *Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)*, Српске студије 9 (2018), 50–101.
- Јакшић Гргур, Вучковић Војислав Ј., *Покушај анексије Босне и Херцеговине 1882–1883*, Глас САН ССXIV, Одељење друштвених наука књ. 3, Београд 1954, 47–110.
- Јовановић Слободан, *Граф Јулије Андраши*, у: *Политичке и правне расправе, књига трећа*, Београд 1990, 585–608.
- Јузбашић Џевад, *Проблеми аустроугарске саобраћајне политике у Босни и Херцеговини послје окупације и изградња жељезничке линије Босански Брод -*

- Сарајево*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XIX (1970–1971), 97–138.
- Капиџић Хамдија, *Аграрно питање у Босни и Херцеговини за вријеме аустроугарске управе (1878–1918)*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XIX (1970–1971), 71–96.
 - Капиџић Хамдија, *Један документ из 1880 године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II (1950), 257–265.
 - Капиџић Хамдија, *Отпор босанско-херцеговачких муслимана против Аустроугарске. Босански заробљеници у Оломуцу 1878. године*, Гајрет-календар за годину 1938, Сарајево 1937, 46–59.
 - Капиџић Хамдија, *Прилог историји Херцеговачког устанка 1882 године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине II (1950), 207–216.
 - Капиџић Хамдија, *Црна Гора према Херцеговачком устанку 1882 године*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине VI (1954), 143–165.
 - Клицин Димитрије-Мита, *Отпор муслимана против окупације Босне и Херцеговине 1878. године*, Гајрет-календар за годину 1939, Сарајево 1938, 227–246.
 - Ковачевић Душко М., *Устанак у Херцеговини 1882. у светлу балканске политике Русије*, Зборник радова „Устанци и побуне Срба у Турској у 19. веку“, Ниш 2011, 41–65.
 - Козомора Павле, *Основна настава у Херцеговини некад и сад*, у: *Мостар и Херцеговина*, Београд 1937, 106–113.
 - Краљачић Томо, *Колонизација страних сељака у Босну и Херцеговину за вријеме аустроугарске управе*, Историјски часопис XXXVI (1989), 111–124.
 - Љубибратић Саво, *Архиепископ и митрополит Сава Косановић*, у: *Споменица поводом осамдесетогодишњице окупације Босне и Херцеговине (1878–1958), педесетогодишњице анексије (1908–1958) и четрдесетогодишњице ослобођења и уједињења (1918–1958)*, Београд 1959, 76–82.
 - Маринковић Мирјана, *Тајни мемоар Александра Каратеодори-наше са Берлинског конгреса*, Историјски часопис LVIII (2009), 249–260.
 - Маџар Божо, *Двије представке мостарских Срба цару Фрању Јосифу против аустро-угарске управе из 1880. године* Гласник архива и Друштва архивских радника Босне и Херцеговине XXIII–XXIV (1982), 231–244.
 - Маџар Божо, *Дјелатност српске опозиције у Мостару у првој фази борбе за вјерско-просвјетну самоуправу*, Прилози Института за историју XVI (1979), 77–102.
 - Маџар Божо, *Конвенција о положају Православне цркве у БиХ закључена 1880. године између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије*, Прилози Института за историју радничког покрета XI–XII (1975–1976), 79–97.
 - Маџар Божо, *Последње грчке владике у Босни и Херцеговини и однос Аустроугарске власти према њима*, Гласник архива и друштва архивских радника Босне и Херцеговине XVIII–XIX (1978–79), 189–211.
 - Медяков А. С., *Проблема Боснии и Герцеговины во внешней политике монархии Габсбургов в первые годы дуализма 1867–1871. гг.*, у књизи: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI–XX вв.)*, Санкт-Петербург 2011, 264–279.
 - Папић Митар, *Просвјетна политика Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини*, у књизи: *Југословенски народи пред први светски рат*, Београд 1967, 703–724.
 - Поповић Васиљ, *Берлински конгрес*, Браство XXII (1928), 122–146.
 - Радосављевић Недељко В., *Авксентије III Петров Чешмеџијев, херцеговачки митрополит*, Истраживања 24 (2013), 267–284.

- Радосављевић Недељко В., *Српска православна црквено-школска општина у Мостару*, Глас САНУ CDXXVIII, одељење историјских наука 18 (2018), 329–350.
- Распоповић Радослав, *Црна Гора и Велике силе 1878–1903*, у књизи: *Црна Гора и Русија: огледи и есеји*, Београд – Подгорица 2005, 251–273.
- Самарџић Момир, *Дефинисање стратешких циљева Аустро-Угарске на Балкану у пролеће 1878. и питање територијалног проширења Србије*, у: *Империји, граници, политици (XIX – почеток на XX век)*, Сборник с материјали от међународна научна конференција Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“, Софија 2016, 139–155.
- Самарџић Радован, *Босна и Херцеговина у XVIII веку*, у: *Историја српског народа, IV-1*, уредник С. Гавриловић, Београд 1994, 432–497.
- Самарџић Радован, *Дуги рат између Аустрије и Турске (1593–1606)*, у: *Историја српског народа, књ. III-1*, уредник В. Стојанчевић, Београд 1994, 214–335.
- Самарџић Радован, *Срби у Турском Царству 1699–1716*, у: *Историја српског народа, књ IV-1*, уредник С. Гавриловић, Београд 1994, 19–30.
- Скарић Владислав, *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека*, Годишњак Историског друштва Босне и Херцеговине I (1949), 7–41.
- Скарић Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустроугарске окупације*, у књизи: *Изабрана дјела, књ. I*, Сарајево 1981, 27–311.
- Скарић Владислав, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, у књизи: *Изабрана дјела, књ. II*, Сарајево 1981, 5–158.
- Скарић Владислав, *Српско-православна основна школа у Сарајеву (Један прилог за њезину историју)*, у књизи: *Изабрана дјела, књ. II*, Сарајево 1981, 236–240.
- Скарић Владислав, *Устанак 1882 године*, у књизи: В. Скарић, О. Н. Хаџић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд 1935, 9–32.
- Стаматовић Александар, *Улога Црне Горе у пацификацији Херцеговачког устанка*, Зборник са Ђоровићевих сусрета: „Херцеговачки устанак 1875–1878“, Гацко 2016, 87–111.
- Страњаковић Драгољуб, *Држање званичне Србије за време устанка у Херцеговини и Боки 1882. године*, Браство XXXI (1940), 184–216.
- Тепић Ибрахим, *Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације*, Прилози XVIII (1981), 45–71.
- Тепић Ибрахим, *Успостављање Аустроугарске окупационе власти у Босни и Херцеговини у извјештајима руског конзулата у Сарајеву (1879–1880)*, Прилози 24 (1988), 107–130.
- Урић Ненад, *Србија и устанак у Босни пре и на почетку Првог српско-турског рата (1876)*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 6 (2009), 101–157.
- Хаџибеговић Илијас, *Миграције становништва у Босни и Херцеговини 1878–1914. године*, дискусија у: *Проблеми етничког развитка у Босни и Херцеговини*, Прилози 11–12 (1975–1976), 310–317.
- Хаџић Осман Нури, *Борба муслимана за вјерску и вакуфско-меарифску аутономију*, у књизи: В. Скарић, О. Н. Хаџић, Н. Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд 1935, 56–101.
- Цвијић Јован, *О исељавању босанских мухамеданаца*, Сабрана дела, књига III, том I, *Говори и чланци*, Београд 2000, 199–204.
- Чубриловић Васа, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, у књизи: *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, 207–235.
- Чубриловић Васа, *Српска православна црква под Турцима од XV до XIX века*, у књизи: *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, 85–107.

- Шемякин Андрей Л., *Русија и устанак у Херцеговини 1882. године: добровољачка акција Јована Поповића-Липовца*, Историјски записи, година LXXXV, број 3–4 (2012), 57–63.
- Шемякин Андрей Л., *Свој среди «своих». Йован Попович-Липовац и восстание в Герцеговине (1882 г.)*, у: *Черногорцы в России*, Москва 2011, 108–128.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Славиша (Миливоје) Вулић рођен је 31. августа 1977. године у Невесињу, гдје је и завршио Гимназију „Алекса Шантић“. Студије историје похађао је на Филозофском факултету у Београду, а окончао их је са просјечном оцјеном 9,57, стекавши звање дипломирани историчар. Студије другог циклуса завршио је на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву 2016. године, одбранивши тему под насловом „Босна и Херцеговина у политици Аустро-Угарске према Османском царству на Берлинском конгресу“, чиме је стекао звање магистра историје. Обављао је дужност предсједника Српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“ у Невесињу, а члан је и Управног одбора Удружења историчара Републике Српске „Милорад Екмечић“ и повјереник за регију Источно Сарајево. Током свог рада учествовао је на три научно-истраживачка пројекта.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Славиша М. Вулић

Број индекса 5И 10-29

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

**Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе
(1878–1882)**

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 20.12. 2021.

Славиша Вулић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Славиша М. Вулић

Број индекса 5И 10-29

Студијски програм историја

Наслов рада Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе (1878–1882)

Ментор проф. др. Сузана Рајић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 20.12. 2021.

Славиша Вулић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине и прве године управе
(1878–1882)**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 20.12. 2021.

Олгавиша Рамети

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.